

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Мұхтар Әуезов

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ЕЛУ ТОМДЫҚ ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ

39-том

РОМАН, РОМАН ЖОСПАРЫ,
ДЕРЕКТЕР

1959–1961

“ДӘУІР”
“ЖІБЕК ЖОЛЫ”

АЛМАТЫ
2014

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-44
Ә 82

*Қазақстан Республикасының Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Редакциялық кеңес:
Кеңес төрағалары – М. Құл-Мұхаммед, А. Сәрінжіпов

Жалпы редакциясын басқарған – ҰҒА корреспондент мүшесі,
филология ғылымдарының докторы У. Қалижанов

Кеңес мүшелері:
*Әкім Т., Әуезов М., Жұртбай Т., Кекілбаев Ә., Қанатиянов Б., Қасқабасов С.,
Қирабаев С., Қонаев Д., Қошанов А., Құрманғали Қ., Мағауин М., Мұртаза Ш.,
Нұрпейісов Ә., Оразалин Н., Сүлейменов О., Тасмағамбетов И., Ыбырай Ш.*

Әуезов М.

Ә 82 Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: “Дәуір”, “Жібек жолы”, 2014.
39-том: Роман, роман жоспары, деректер. 1959–1961. – 352 б.

ISBN 978-601-294-181-4

Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармаларының елу томдық академиялық толық басылымының 39-томына 1959–1961 жылдары жазылған “Өскен өркен” романы, осы шығарманың “Роман аты – “Өскен өркен адамы” (әзіргі ат)” деп аталатын жоспары мен “Үміт қыздың өлімі туралы” поэманың кейбір деректері” жазбалары енді.

Кітап ғылыми жұртшылыққа, қалың оқырман қауымға арналады.

**УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-44**

ISBN 978-601-294-181-4 (39-том) © М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2014
ISBN 978-601-294-142-5

ӨСКЕН ӨРКЕН

роман

БІРІНШІ ТАРАУ

1

Күн мезгілі кешке қарай бейімдеген шақта Іленін жолымен Алматыға қарай жіті ағызып, қара түсті “ЗИЛ” жүйткіп келе жатты. Айнала пішендік, егіндік далалар реңіне қарағанда мезгіл жаздың аяқтап, күз басталуға тақаған шағы.

Батысқа қарай еңкейген күннің көлбей түскен сәулесі “ЗИЛ”-дің айқын қара бояуын шұғыласымен жарқыратып, алдындағы ақ металл әшекейлерін шақырайта жалтыратып, құбылта құлпыртып келеді. Көп жерінде тура тартылған кең асфальт жолдың үстінде ызғыта жортқан ұзын қара машина бейне жолды жұтып, метрлеп емес, километрлеп қылғып жұтып өтіп жатқандай.

Машинада үш адам. Шофердің қасында отырған жасы 45 шамасындағы сұр шляпалы, ақшыл қызғылт жүзінде әжімі аз болса да, самайлары бурыл тартқан Карпов Нил Петрович. Артқы кең орында екі адам. Оның бірі – жалаң бас, кең мандайлы, қасқа жүзіне кесек мұрны, үлкен мүйізді көзілдірігі жарасқан қара торы, ғалым пішіндес адам. Ол пенсиядағы, 60 ішіне жаңа кірген доктор Асанов Жандос Асанович (Жәкең). Соның қасында толық ақ сұр жүзді, қоңырқай шашы бұйраланған, қысықтау көзінде көзілдірігі бар, қалыңдау ернін сәл қызартқан, интеллигент жүзді отыздың ішіндегі қазақ әйелі, ол – Әсия Әлімова.

Бұл үш адам қазір алдарынан көлденең созылып, кең ашылып көрінетін, аспанмен тілдескен дейтін Алатау көркіне көз алмай қарасып келеді.

Күн ашық болса да, Алатаудың кейбір қатар, қатпар тауларының үстінде созыла шөккен бір жағы ақшыл, бір

жерлері қоңырқай бұлттар бар. Олар таудың кейбір қатарын, тағы бір қатпарларын қоңыр көлеңкемен жапқан. Ал бергі таулар қатарлары және ең арғы заңғар биіктер, қарлы асқарлар сол бұлттардың үстінен күншуақ астында өзгеше жарқырап сәулеге бөленеді. Сөйтіп, көп қатарлы алыс-жақын үлкен тау кешке бейімдеген шақта өзінше бір қоңыр ала болып көрінеді. Теңбіл ала дегендей немесе қоңыр ала кеш дегізгендей ажар аңғартады. Сол тауларға қызығып ойлана қараған қалпында Карпов бір үлкен күрделі жайды ойлады да, арттағы жолдастарына сол ойын білдіргісі келді.

– Мына таулардың осы бар көрінісін кейде, менің ойымша, бір сәтке баяғы өткен адамзат тарихы, әлемдік тарихымен салғастырса болғандай, – деп біраз отырды. Жолдастарына әлі аяқтамаған ойы пәлен деп жауап айтқыза қойған жоқ.

Карповтың көңіліне алысқа көлбеп, ұзақ шырқау кетіп жатқан тарих, көңіл болмаса, көзге елес берген емес. Енді сол көлбеп кетіп жатқан тарихты бір сәтке басын көтертіп, қырынан қоя қараса деп ойлап келді де, жолдастарына тағы бұрыла сөйледі.

– Айтайық, тарихты қырынан тіктеп қойып көз жіберсем... Сонда әр тау, әр жота, әр бөлек биіктер адамзат есінде қалған әртүрлі тарихтық ұлы оқиғалардың, ұлы адамдардың, ұлы өнер ескерткіштерінің бейне-бейнесі болып елестемес пе еді, ә? Қалай дейсіздер? – деп бір тоқтады.

Жандос Карповтың тенеуін мейлінше жақсы ұғына бастады.

– Рас, таулар оқиғалар мен адамдар десек... онда талай нәрсені ойға салатын көріністер бар дер едік алдымызда.

Карпов оған сәл бас изеді де, өз ойларын енді таратып айта түсті.

– Таудың бәрі сұлу емес, биіктің бәрі бірдей биік те, нәрлі де емес. Көресіз бе, кейбір таудың бояуы кара қоңыр, ең биік басы қисық. Жартасы болса күдір біткен, өзінше қыңыр біткен тұтас шоқылар, тектұрлар да бар.

Карпов бұл тұста сәл күле түсті де: “Олар тарих тілесе, тілемесе де, көп адамдар сүймесе де, сол тарихта өз аттарын еріксіз қалдырған әр алуан, айтайық, Аттила, Нерон, кей Людовиктер, кейбір Романовтар, әлдебір Гогенцоллерндер

болуға мүмкін. Ал кейбір қалың түкті жоталар, бөлек биіктер бар. Басынан етегіне дейін қарағай басқан. Олар өлкеге игілік, ырыс беріп тұрған. Айнала таулардың өзіне де қар ұстап, су беріп, әр алуан нәр беріп тұрған таулар. Бұлар өз заманында, кейінгі заманда, тіпті біздің бүгінгі күнімізге шейін үзілмес нәсілдерге таусылмас жақсылығын тигізіп тұрған әр алуан ұлы жандар” деді.

Бұл тұста Карповтың ойын Әсия да қостады:

– Олай болса, анау аппақ, қарлы биіктер қиялдай ұзаққа шырқап, шарықтап барып орнаған әлдеқандай илиадалар тәрізденеді. Ал олармен салыстырғанда бергі таулар да қызық. Өрікті, алмалы, жабайы жемісті балақ таулар бар ғой. Болмаса әне біреулердей көгалды, көк майсалы аласарақ шоқылар, қырқалар, дөнес-белестер болып бері қарай сатылап түсе береді. Олар тіпті бүгін мен кешегі, бергі заман оқиғалары мен адамдары, мұралары, әлі биіктемеген перспектива заңына түсіп, әзірше жырақтап болмаған болмыстар тәрізді.

Үш жолаушы әзір алдағы таулармен осылайша өзгеше тың бір көзқараспен, жаңаша танумен тілдескендей боп келеді. Карпов адамдарды айтса-ақ, алыс тарихта Индияның Ашокасы, Египеттің әлдеқандай Тутанхамоны, Қытай тарихынан Тан, Сун династиялары, болмаса Александр Македонский бар дегенде, Жандос:

– Темір, тіпті Леонид Фермопильскийді санасак, тарихта жақсылар да бар, жамандар да бар. Ал тау басындағы, жана Нил Петрович айтқандай, кейбір жартастардың, кей шоқылардың қикиып, бүкшиіп немесе суық қатпар боп түйіліп тұрып қалғандарында, рас, неше алуан жауыз, қаталдық жиынтығы болған Аттила, Шыңғыс, Нерондар бар екені даусыз.

Әсия бұған күлді де: “олай десеніз, кей биік басында кейбір шошайған сирек тас әлдеқандай санасыз грек Геростратты да еске түсіреді. Әнебіреу бүкшиіп қикиған кара жақпар тас әр алуан Дельфийский оракулдердің әлдеқандай пифияларына да ұқсайды”.

Кейде бұлар тұтас тауға қарап қалғанда, ең биік жоталар қатарлары, қатпары алтын өлкедей жарқыраған сары әлемге ауысады. Онда Карповтың көзіне бергі қоңыр көлеңке басқан таулар өлкесі көкшіл қорғасындар тәріздене ме. Ұлы

тау бұндайда алтынды, қорғасынды қоңыр ала көріністі де еске түсіреді.

Жолаушылар осындай ойлармен бірталай мезгіл жүрген соң тауға жақындай түсіп еді. Енді бақса, кеш тақаған сайын, сәт сайын тау реңі ғажап құбылып, өзгеріп барады екен. Бояу реңі ертегідей шапшаңдықпен ауыса-ауыса береді.

Карпов ендігі осы көріністі өзгеше тамашалады да, жолдастарына мәслихат салды. Машинаны аз тоқтатып, таудың мынау бояуы өзгеру сәттерін жерге түсіп тамашалау жайын айтып еді. Жолдастары мақұл көрді де, машина тез тоқтап, үш жолаушы бірдей жай басып, өзді-өз ойларымен тау реңіне үнсіз көз қадады. Кешкі жазғы Алатау ашық кеште, күн батарға тақағанда бейне ертегінің диюлары көзге көрінбес қолмен бояуларды сиқырдай құбылтып, өзгертіп тұрған сияқты.

Жолаушылардың үшеуінің де бала шақтарынан естіген дию алыптары болушы еді ғой. Олар сәтте сарай салады. Бір түнде тоғай орнатады. Тауды көшіреді, көлді кептіреді. Сондай сиқырлы күш иесі диюлар Алатау бояуларын ғажап құбылтып барады. Таулар әуелі ақшыл қызғылт болып еді. Қарлы биіктер ол сәтте анық айқын қызғылт болатын. Содан барлық тау әлемі реңін өзгерте бере қоңырқай қызғылт тартты. Енді біразда көкшіл қызғылт, тағы бір сәттен соң қошқыл қызғылт, содан барып күн батқан шақта қоңыр көк реңге ауысты. Жолаушылар машинаға мініп жүріп келе жатқан кезде тау енді қара көк тарта бастады. Тағы біразда қара қошқыл, одан әрі сәт соңында қара барқын, қара қоңыр түстерге ауысты. Бұл шақта кіші Алматы сайы, Талғар сайы, Үлкен Алматы сайлары, одан арғы Ақсайлар, Ремизов сайы, Бутаков сайлары қарақолтық болып, қап-қара түн тудыра бастаған терең қара түн сырласы қойнауларға айналған.

Бүгінгі кешті жол бойында осындай үлкен қиялды табиғат әсерімен сезінген жолаушылар қалаға тақап қалып еді. Әр жайға өздігімен, кейде өз бетімен тың ойлар айтқыш Жандос қазір жанаша бір ой тастады. Ол басында Карповты сүйсіне тыңдаған-ды. Оған оқта-текте үндемей қарап құптай келген-ді. Кейін Әсиямен екеуінің теңеулеріне қызығып, сүйсіне күле түсіп тыңдаған да болатын. Бірақ қазір сол құптасқан жайларына қарсы сөйледі.

– Сіздер бүгіннен баяғыға қарай маңдыңыз. Тау жайын айтқандағы тенеулеріңізді еске алып отырмын. Ал бір сәтке сол тауларға қарап бүгіннен өткенге қарай көз жібермей, бүгіннен келешекке қарай ой тастасақ не етер еді? Сонда да болашақ суреттерін, ұлы өзгерістерін, табыстарын, адамзат тарихы шығар биіктерін осы таулардың арғы-бергісімен салыстыруға болмас па еді! Және сонда ең арғы таулар төрінде алтын күнмен күмбезделген алтын арай ғажап шатыр коммунизмнің болашақ биігі сонау көрінеді десек болмас па! – деді.

Карпов Жандосқа мол бұрылып, сүйсінген жүзбен қарады. Бірақ оның ойларын түгел құптай қойған жоқ.

– Бұлай ойлауға да болар. Бірақ таулар дымырақ айқын конкрет реалдық бейнелер ғой. Ал біз әдетте болашақты оншалық айқын шешіп айтпаймыз ғой. Оны өзінің тұсындағы заманы қалыптайды. Біз жалпы аңғарын ғана, бейнесін ғана мөлшермен айтамыз. Сондықтан, мысалы, Талғар биігі коммунизм тұсындағы пәлен жай, Комсомол биігі пәлендей болашақ оқиғасы, Үлкен Алматы биігі, айтайық, түгендей адамзат ғылымдық табысы деп айта аламыз ба? Онда біз ертегіден де озғын қиялға кетерміз де, бұлдыр күйге жетерміз. Сәуегейлікке ауысып кетерміз, – деп, екі жолдасымен қоса күлді де, алға қарай бұрылды. Қазір машина қала ішіне кірген еді.

Бұлар Коммунист проспектімен жоғары өрлеп келе жатты. Екі жағадағы үйлер өздері ағыза жортып қарсы келе жатқандай. Кей жерлерде жарықтар жанған. Машиналар оттары ақшылы да, қызғылты да көше жарығымен бояуларын молайта түскен. Қала сыртынан келген адамға кешкі қала халқы өзгеше таза, жинақы, сыпайы, мың бояулы сәнді жүрген тәрізденеді. Бұлардың да Коммунист проспектінде, Киров көшелерінде, Калинин көшесінен бұрылар шақта ұшырасқан қалың-қалың әйел, еркек, жас-желек топтарына көздері жылы қарағандай. Сүйсіне қарағандай. Машина Коммунист проспектіндегі Министрлер үйлерінен өтіп, солдағы анық зор сұлулық, үлкен сән-салтанат жиын бейнесі тәрізденген Үкімет үйінен өтті. Фонтандар бұл кеште ашық аспанға батыл шаншыла, әсем жарастықпен шашыла, төгіле тұрған бір көркем құйылысты аңғартатын. Көзге аз уақыт көрінсе

де, зор қаланың жүрегіндей боп ортасында Ленин бейнесі орнаған гүл алаңы жақсы жарқырап елес беріп өтті.

Алматыға жаңадан келіп, қаланы әлі аз көрген Карпов Одақтың ең үлкен қалаларынан келсе де, мына көріністі аса жақсы бағалады.

– Алматы жақсы қала, көркем қала. Сонша ғажап өскен, – деді.

Машина Калинин көшесімен бұрылып, Ленин көшесіне қарай тартқан еді. Жәкең Карповтың иығына қарай еңкейе түсті де:

– Сіз Алматыны жақсы мақтадыңыз ғой. Бірақ жаңағы орталық көшесі, мына Калинин көшесінің біраз жері тұтас Алматы қаласы десек, ол айтқаныңыз дұрыс. Мен енді сізге дәл осы Калинин көшесімен жүріп бара жатқандағы Фурманов көшесінен арғы көшелерді екі жаққа бірдей тек қана көз тастап қарай отыруыңызды мәслихат етейін. Алматы сонда қандай болады екен, – деді де, осыдан соң Абай* көшесінен өте бергенде, Карповтың оң жақ, сол жаққа көз салуын өтінді.

Карпов оның өтінішін орындап, Абай көшесін шолып өтті. Келесі көшені Карл Маркс көшесі дейді, одан кейін Красин көшесі, содан әрі Пушкин, ақыры Ленин көшесі. Бұлардың бәрінің тұсынан өткенде оң жақ, сол жақта жоғары-төмен көше бойларында өңшең жалғыз қабат, аласа, кәдімгі үлкен қыстақ үлгісінде салынған кішілеу үйлер қаптаған еді. Құймалары, қақпалары, кішкене терезе, ажарсыз шатыр мен үй қалыптары бұл көшелердің тұсында қала әлі өзгермеген, өспеген қалыпта екендігін аңғартты. Көше бойларындағы биік теректер, әр үйдің қорасынан көрінген жеміс ағаш жапырақтары сырт көзге сынсыз қараған шақта қаланы жасыл әсем бақ тәрізді көрсеткендей болса да, анық үйлер құрылысын, қаланы қала дегізетін мекен-жайларды бақылағанда, әр көзге де күйкі көрінетін ескілік қалпы тартпа бүркеуге болмастай айқын еді.

Жандос Ленин көшесімен тауға қарай бұрылған шақта Карповқа тағы иілді де:

– Нил Петрович, сіздің жаңағы жақсы деген қалаңыздың мына Ленин көшесінен былай кететін және бірнеше көшесі

* Қазіргі М. Төлебаев атындағы көше.

бар. Олар Пролетарская, 8-ое Марта, Талгарская, Алма-Атинская көшелері деп аталады. Сол бір шеті Алматинка суы, екінші шеті, айтайық, Абай көшесі, осы екі арадағы бар көшелер қаланың ортасы. Ал ортасында баяғы Верный болған замандағы осыдан 40 жыл бұрынғы үйлер қалпында тұрса, ол қаланың қатты өзгергені бола ма? Орталық көшелері тіпті көп көшелерінің өзімен де, жанағыдай жарты лашық хибарка үйлерімен де баяғы генерал Фальбаум қалдырған қалыпта тұрса, қаланың жақсы өскені бола ма?

Әсия мен Карпов бұның қатал сынын онша құптамады. Ең алдымен Әсия: “Неге олай дейсіз, Жәке! Алматының бұл жағы өспесе, өзге талай жерлерінде әлденеше үлкен топ үйлер бар, кварталдар бар. Ғаламат жаңғырған жайлар бар емес пе? Асфальтты көшелер, аландар аз салынды ма! Карпов та соны қостап:

– Қазір қаланың өзінде оннан аса жоғары дәрежелі оқу орны бар. Академия, театрлар, кинолар бар. Жанағы көшелерді ғана көрмей, сол өзгерген кварталдарды, үлкен-үлкен үйлерді қоса сөйлеу керек емес пе?

– Бәсе, екеуіңіз де дұрыс нәрселерді айтып отырсыз. Дұрыстығы неде? Жеке топ-топ үйлер бар дейсіздер, кварталдар бар дейсіз. Ал бірақ Коммунист проспектінің аз жері, Фурманов көшесінің жартылайы, Калинин көшесінің үштен бірі демесеніздер, тұтас өзгерген, қайтадан салынған көшелер бар деп айта аласыз ба? Қала әр жерге шашылып салынған. Көбінше жанағы аталған орталықтардан бейне бір үріккендей боп жырақ-жырақ шеттерге үлкен-үлкен топ-топ боп салынған үйлермен, оқшау кварталдармен қырық мындай ғана халқы бар Алматыда бұл күнде жарым миллиондай халық бар екені де рас. Бірақ тұтас жаңғырып салынған анық бес көше жоқ. Бас-аяғы бірдей жаңа туған жаңа қала тұтас құрылысы жоқ.

Бұл тұста Әсия қала құрылысы туралы өз естігенін еске алып дауласа сөйледі:

– Аз уақытта сол сіз өзіңіз айтып отырған бөлек топтар, жарым көшелер, жеке жаңа кварталдар тұтасып барып біріне бірі қосылған шақта қаланың тек орталығы емес, шартарабы түгел бірдей қап-қатар өскен қалпын көреміз.

Жандос бұған да дау айтты.

– Олай өсу болар. Бірақ ол бұл заманның темпі емес. Қала салудың, бүгінгі жолы емес... Қаланы көше-көшемен салу керек. Әр жерден шашыратып салған топтармен қала тез өспейді.

Бұл сөзге Әсия дау айта алған жоқ. Тек әзілмен жымиды да, өзінің кесектеу мағыналы күлкісімен аралас Грибоедов айтқызған Софияның әзілін айтты. “Гонение на Москву, гонение на Алматы” десеніңші, Жәке!” деді.

Біраз отырғаннан кейін Жандос тағы бір өзінің сынға бейім ойын айтты:

– Нені айтасыз? – деп сұраған Әсияға ол ойындағы қалған сынын жеткізе түскен еді.

– Осы қала, сіздер айтқандай, шеттерге салынған топ-топ үлкен үйлермен ғана өсіп жатқан жоқ. Топып жатқан линиялар – Тастақтармен де өсіп жатыр. Ал сол жерлерге салынған үйлердің бәрі бұрынғы қыстақ Верныйдың айнымаған өз үлгісіндегі жартылай жеркепе, жарым лашық, “избушки на курьих ножках” дейтіндер. Ана Ташкент аллеясының бойына барып қараңыз, Жұмысшы поселкесі деген тағы бір поселке туды. Туып ұлғайып барады. Сөйтіп, бұрынғы поселка Верный көбінше поселка Алматының есебіне ұлғайып бара жатқаны және бар. Мен қала құрылысы жақсы емес дегенде осыларды айтамын. Болмаса Үкімет үйі мен Академияны, Академия театрын мен де көргем, мен де мақтан етем.

Карпов бұл сөзді көбінше үндемей, ойлана тыңдаған еді.

– Уақыт, уақыт керек қой. Қаланың өсуі қиын, ауыр жұмыс. Үлкен завод, фабрикалар, үлкен өндірістер жаңа туып, жаңа орнаған жерлерде Одақта және әсіресе осы Қазақстанның өзінде қырық жыл емес, жиырма жыл, он бес жыл, тіпті он-ақ жыл ішінде туып қалыптасқан қырық мың, елу мың, тіпті жүз мыңдаған халқы бар ғажайып сұлу социалистік қалалар барын да білесіз.

Жандос бұл сөзге мейлінше ден қойып: “Әрине, әлбетте, ол дұрыс. Бірақ ол қалаларда қала салудың жоспарын өнерлі, мәдениетті және жауапты бастар басқарады. Ал бұл қаланың соры деп айтамын, тура 1929 жылдан бері қарай, міне, дәл отыз жыл бойында соңғы уақыттарға шейін осы қаланы салуды жақсы бас басқармаған. Жауапты ой жеткілікті түрде

дәл осы астананы қалай салуды зер салып ойламаған”, — деді де тоқтап қалды.

Біздің жолаушылар мінген машина қалаға тоқтамай, тауға, қарай Кіші Алматы сайына беттеп жөнелген. Олар сол бетінде Министрлер Советінің бірінші демалыс үйіне келді. Тегі, Карпов бұл қалаға жаңа келген адам болса, Жандос пен Әсия осы демалыс үйінде біраздан бері тынығып жатқан, қызметтен бос адамдар болатын. Үшеуі де сондай күнделік қызмет адамы болмаған қалпында демалыс үйінде жатқандықтан, бүгінгі бір күндерін жоғарыдағы Ілеге барып қайтқан сапарға арнаскан-ды.

Қазір қоңыр кеште қалың бақтар қоршаған екі қатар, көлемі үлкен демалыс үйінің алдындағы асфальт алаңға машиналары кеп тоқтаған соң үйге кіруге асықпай, жолдағы гүл бағының қасындағы орындықтардың біріне отырысып қалды. Бүгін осында жаңа киносурет болмақшы. Сол басталар шақта үйге кірерміз дескен.

Қазір таудың жайлы, баяу ғана білінген қоңыр лебіне үлкен үй алдындағы тамаша көп түсті гүл бағының иістері косылып, әрбір тыныс демді соншалық рахат күйге айналдырады.

Әсияның қасына бір шеттен баяу басып биік бойлы, өң-сымбаты сүйкімді жас жігіт келді. Ол үлкендерге жақсы құрметпен сыпайы ғана бас иіп, Әсия жақ шеттен орындыққа отырды. Бұл — Әсияның інісі, медицина институтының бесінші курсына биыл енді шыққан Ілияс дейтін студент. Ол Әсиядан жүргіншілердің қалай жүріп қайтқаны жөнін қысқа ғана сұрақпен сұрады да, өзі сөйлеген жоқ. Әсия үлкендердің тау суретін бүгінгі күншуақ кеште қаншалық ғажап танданып тамашалағанын қысқа ғана айтты. Осы кезде екінші шетте отырған Жәкеннің қасына ұзынша бойлы, ақ жүзді, қоңырқай ұзын шашты жас қыз Айсұлу келген еді. Ол да бұл үлкендермен таныс екен. Бірақ өте ақырын ғана үнмен ұялып амандасып, Жәкеннің үлкен денесінің ығына тасалай отырды.

Жандос одан күндіз тамақты қалай ішкендері жөнінде сұрады.

— Анаң қайда? — деп қазақша сөз қатып: — Ол кісі қайяқта жүр. Ауқатты дачада іштіндер ме, жоқ, мында кеп іштіндер ме? — деп сұрады.

Қазақша сөйлеген осы сөздерінен Жәкеңнің тегі Оңтүстік Қазақстаннан екендігі байқалды. Айсұлу қалаша киінбеген. Сұлу бойына онша қона қоймайтын ұзын жен, өн бойы кен, о да оңтүстік үлгісінде пішілген жібек көйлек киген еді. Аяғындағысы оншалық талғаумен алынбаған жалпақ тұмсықтау жұпыны ғана қара туфли болатын. Оның шұлығы да жай ғана жіптен тоқылған сәл қалындау, қала үлгісіне қонымсыздау көрінді.

Айсұлу тегі түстіктен, колхоздан шешесімен бірге Жәкеңдікіне келген қонақ болатын.

Әсия Айсұлуға қызыға қараушы еді. Ойынан іштей алыстағанда: “Жақсы киіндірсе, өңінің түстік күніне тотыққан сәл қоңырқай бояуын кетіріп, өзінің жаратылыстағы ақ сарғыш жүзіне жұқалаң қызылы білінген сұлу ажарын берсе, Айсұлу қандай шын сұлу, нұр сұлу болар еді” деп ойлайтын.

Әзірше ұяң, қорғаншақ, үнемі ақырын ғана қызара, қысыла сөйлейтін Айсұлуды Әсия әрдайым бауыр тартып, жақын жүреді. Оны сөйлеткісі де келеді. Сондықтан қазір Айсұлуға қарай денесін бұрып, оның жүзіне үңіле түсіп:

– Айсұлу, біз жаңа қаланы аралап келе жатып Жандос Асановичпен дауласып келдік. Мен, мысалы, Алматыны сұлу, жақсы қала деймін. Ал Жәкең “олай емес” дейді. Көп сынайды, қатал сынайды. Сен де жаңа келген адамсың. “Алматыны алғаш көргенім осы” дедің, солай ма еді?

– Солай, – деп ақырын ғана қысыла қызарып Айсұлу жауап берді. Ол Әсияны сыйласа да, “осы кісі маған несіне сұрақтар беріп, еріксіз сөйлеткісі келеді” деп іштей дұрдараздау еді.

Әсия тағы да қадала түсті.

– Ендеше сенің көзіңе қала қалай көрінеді? Алматыны қандай қала дейсін? Сен айтшы?

Айсұлу сәл қабағын шытып қалып, аз жымыып, қайтадан томсарып, Әсияның жүзіне көз тастады. Қара қас, қара кірпік астындағы үлкен нұрлы көзінің түсі сұрғылт болатын. Сонысы ақ жүзінде аса оқыс бір жарастық белгісіндей. Үлкен көздері сәл жасқа толыңқырағандай боп бір ағарып, бір қызарып қысылған Айсұлу:

– Меніңше, қала жүдә жақсы, – деп бір нәрсе айтқысы келсе де, ұяндық жасап тоқтап қалды.

Әсия Жандосқа өзінің кішілік, бірақ сыйластық қалпынша қайтадан әзіл тастап:

– Жәке, көрдіңіз бе, Алматыны сізге жамандауға біздің көп-көп жасымыз, кәріміз де жол бергіміз келмейді. Енді мына Ілиястан сұраңызшы. Бұл не дер екен? – деді.

Айсұлу сөздің беті өзінен бұрылғанына ырза боп, ақырын ғана сызыла созылып орнынан тұрды да, өзі отырған шет жаққа қарай бұрыла, баяу басып жүріп кетті. Ол Ілиястың Алматы жөніндегі пікірін білуге оншалық құштар емес тәрізді. Өзінің үлкендер қасындағы еріксіз сөйлеу міндетінен құтылғанына ырза боп барады.

Ілияс болса Айсұлудай емес, өзі туып, оқып, азамат боп келе жатқан қаласы, туған қаласы, бесігіндей Алматысын ашық қорғады.

– Алматы, әрине, жақсы қала. Москвадан, Киевтен, Ленинградтан, тіпті Ташкенттей Орта Азияның өзіндегі қалалардан Алматыға алғаш келген кісілерден сұраңызшы. Алматының табиғаты, тау, тоғайлары, бау-бақтары, көшелер пландары дұрыс емес, жаман деп кім айтады екен. Бәрі мақтайды, – деп өзінің шүбәсіз сенімін ашық, анық айтты. – Бұл қаланы жаман деушілер әділ айтады деп ойламаймын, – деп қалды. Соңғы сөзінің тұсында Жандос пен Карповқа салқындау қарап, қою қасты қабақтарын түйе түсіп сөз тастаған.

Бірақ Жандостың қазір мына жастармен дауласқысы келген жоқ-ты. Карпов болса Ілиястан медицина институты, үйлері, жатақханалары, лаборатория, аудиториялары, кітапханалары жөнінде, профессорасы жайынан анық жоғары дәрежелі оқу орындарының нақтылы жайларын сұрастырып қысқа болса да қанықты, дәл деректі, орнықты жауаптар алып отырды.

Айсұлу гүл бағынын қасына жалғыз, ақырын басып барып, бұрын өзі көрмеген көп гүлдерге үніліп таңдана қарап қалды. Бұнда львиный зев, канна, көп бояулы георгин, алуан түсті розалар оның көзін магнитпен тартқандай өздеріне қарай бұрып, бар жас ықыласын, сүйсіну сезімін өздеріне аударды. Ол жаңағы үлкендерді де ұмытты. Өзі гүлге тақап барғанда, екінші ұзын орындықта отырған бір топ әйелдің сөздерін де естіп ұққан жоқ. Бірақ осы орындықтардағы әйелдерге қиғаш та болса жақындау отырған Әсияларға мы-

нау орындықтағы әйелдердің сөздері құлақ салса естілерлік еді.

Карпов Илияс екеуі әңгімелескенде, ол сөзге араласпай отырып қалған Әсия өзінің еркінен тыс бір құлағымен жаңағы Айсұлудың сыртында отырған әйелдердің сөздерін амалсыз естіп тыңдады. Бұл әйелдер төртеу еді. Бәрі де қырықтан асқан, жалпиыңқы, жуандау денелері бар. Бойларын онша сыпайы күткен кісілер емес. Бірақ үндері айқын, сөздері саңқылдап, күлкілері әсіресе сықылықтап, шаңқылдап шашыла шығады.

Әсияның андауынша, бұл әйелдердің ортадағы қоңырқай жүзді, жалпақ бетті, жасы елуге тақаған әйел — осы демалыс үйінде тұратын белгілі мәдениет қайраткерінің жолдасы. Өзге әйелдер жоғарыдағы екінші демалыс үйінен жанағы әйелге қонаққа келгендер тәрізді. Осы отырған төрт әйелдің күйеулері жаңа Карповтар машинадан келіп түскенде оқшауырақ, бір беседканың ішінде преферанс соғып отырған төрт еркек болатын.

Олар Әсиялар таңертең Ілеге қарай жөнелгенде сол орында осы отырыстарымен карта соғып отырғандар еді. Әлі әрекеттерінің желісі үзілмеген екен. Карпов машинадан түсіп келе жатып соларды көріп, басын шайқап таң қалған.

— Мына кісілер таңертеңгі отырыстан әлі өзгермепті-ау, — деген еді.

Жандос сол шақта:

— Бұл сурет бір күн емес, сіз бірнеше күн бойында осы беседка ішінде айнымай көретін сурет болады. Мен соңғы екі жұма ішінде анау жоғарыдағы екінші демалыс үйіне үш рет барып қайтып ем. Үшеуінде де кейде ағаштар көлеңкесінде, кейбір топ беседкада, тағы бір-екі топ үйдің ішіндегі қонақ жайларда, тағы бірнеше топ мәдениет адамдары салып алған стандарт үйлерде, қысқасы, төрт-бес жерде күні бойы, ұдайы шарт-шарт картаны ұрып, сіресіп отырған преферансшыларды көресіз. Мен, бұл жағынан қарағанда, преферанс біздің алматылықтардың үлкен дерті, соры деп те санаймын. Кейін әлі өзіңіз де көрерсіз, бұл бір айрықша көңіл бөлуді, сөз студі тілейтін жаман жай, — деген.

Сөз арасында сол еркектердің көбінің әйелдері де топ-топ болып, көп-көптен ақша салып, дамылсыз карта ойнау-

мен демалыссымағын өткізгенситіні және де Жандос пен Әсияның жүре сөйлеген жайлары болатын.

Өздерінің картасын аяқтаған жанағы көршілес төрт әйел киноны тосып отыр екен. Олар енді гүл бағына үніліп тұрған Айсұлуды сөз қылады.

Төрт әйелдің бір шетіндегі аласа бойлы, қайқы төсті, бақырайған семізше, қайқы тұмсық, қайқы ерін әйел қайта-қайта папиросын аузына тістеп, Айсұлуға қоңыр бәйбішенің, ұзынша ашаң қызғылт жүзді екінші қонақ әйелдің және семіз сары, көк көз апайдың көңілдерін аударды.

– Қарандаршы, мына біреу әйелдің шашы қандай, карағым-ау! Өкшесіне жеткендей. Қос өрімінің екеуі бірдей жуан. Шашының реңі қандай еді. Қара да, сары да емес, қызғылт қоңыр түсінің өзін қарашы, – деп еді, семіз қоңыр әйел қоса сөз қатты:

– Қызғылт қоңыр ма, қызғылт сарғыш па! Өзінің бойы, жүзі – бәрі нәзік, сұлу-ақ қой мынау бір.

– Мен осыны күні бойы бағып жүрмін. Білдіңдер ме? – деп, темекісін сора түсіп, қайқы тұмсық қара қатын енді өзінің дағдылы қалпына ауыса бастады. Ол сұлуды сұлу деп тамашалаушы емес, әр сұлуға орынды-орынсыз жала жабушы. Әрбір өнді де, өзгеден бөлекше оқуы, көркі, сыпайылығы, тәрбие-тәлімі бөлек әйел болса, бұның өші мен қасы сол. Неғылса соған бір күйені жақпай, бір жаланы жаппай жаны тыныштық таппайтын. Ол сол дағдысына басып, мына әйелдерге санқылдап күле түсіп, бір тұрпайы сөзін қойып қалды.

– Бұндай жерге осындай қыздар бай іздеп келеді.

Өзге әйелдер енді Айсұлуға қарай түсіп, әр сөзге шапшаң араласа бастады. Ашаң жүзді қонақ әйел: “ауданнан оқуға кепті ғой” деді.

Семіз сары әйел қара қатынмен көз қысысты да:

– Оқуға келе ме, сені мен біздің көзімізді шоқуға келе ме? Мынаған еркектердің көзі түспесін де тек! – деп сақылдай күлді.

Қоңыр бәйбіше қатал үкімін іріккен жоқ.

– Бай іздеп келгенде де оқуға келдім, емделуге келдім, туғаныма қонаққа келдім деп жамбастай келеді ғой.

Қара қатын етті қолының саусақтарын сілтей отырып, әр сұмдықты ойлап кеп:

– Осы күнде ауданда, сонау ит байласа тұрғысыз жерде неғып жүреді мұндай сұлу қыздар. Столицаға, Алматыға келу керек. Машинасы бар, жауапты орны бар, мықты қызметкерлерге тию керек, – дегенде, семіз сары қосыла түсіп:

– Жаксы пәтер, кербез киім, ән-сән, би-күй, – деп бар әйелді күлдіре кеп: – соны іздемей нені іздейді бұлар, – деді.

Өсекші қара қатын тағы да бір тың сөз тастады:

– Мен күндіз осы қызды бағып жүрген жігітті де андадым. Бірақ ол жастау, оқушы тәрізді. Әзір жетістірер жағдайы болмау керек. Сондықтан да мына қыз бойын аулақ салып кашандап жүрді, – деп қойды.

Осы кезде Ілияс жаңағы үлкендер қасынан тұрып, гүл бағының жанындағы Айсұлуға тақай беріп еді. Төрт әйел сырттан бірін-бірі жуан шынтақтарымен қағыса түрткісіп, үн шықпай тына қалысты.

Айсұлу Ілиястың тықырын естіп бұрыла берді. Ол өзін ұмытқандай гүл бағына қадалып жабысып қалған екен. Ілияс тақай бере:

– Айсұлу, биология факультетіне түскенде сіз әлде ботаникамен шұғылданар ма екенсіз! Гүлдерге сіз тіпті мамандарша қарайсыз ғой, – дей беріп еді. Айсұлу оған қабақ түйе шапшаң жалт қарап, салқын көз тастады. Ананың сөзін кекесін көріп ызаланғандай да. Неғылса наразы тәрізді, жауап бермей тек ананың бір сөзін мазақтай түсіп: “Маман-маман”, – деді де, оқыс жалт беріп сырт айналып, ілгері басып кетті.

Ілияс Айсұлудың бұл мінезінен сасып қалды. Екінші жағынан өзінің жазықсыздығын ойлап ызаланған жайы да бар еді. Өз ішінен:

– Ауданда өскен қыз, жай әдеп тәрбиені білмей, тұрпайылық етті ме! – дегендей болды.

Жас қыз бен мына жігіт арасындағы сырт көзге байқалған шалғайлықты қылп еткізбей бағып танып отырған төрт апай және сөзге басты.

Сырты ұстамды тәрізденсе де, аузы әр жайға оңай барып қалатын жуан қоңыр апай жастар жайынан байлау жасап жатыр:

– Әне өзіндей теңі десе дегендей студент жігіт жанасайын деп еді, көрдіңдер ме, оны топшысымен қағып, сыртын бір-ақ берді, – дегенде, төртеуі бірдей сақылдай күлді.

Әсия осы күлкіні естіп, ендігі сөздеріне іштей ашулана құлақ салып еді.

Қайкы тұмсық кара қатын өсекші байлауын жасап жатыр екен.

– Ондайы да тегін болмайды мұндай қыздың. “Іздегенім сендей емес шілтиген. Еркек болса, серкесі керек” дегені фой, білдің бе? – деп, тағы да құптаса күлісті.

Әсия осы кезде орнынан үндемей шапшаң тұрды да, гүл бағының екінші бір жеріне барып жалғыз қарап тұрған Айсұлудың қасына келді. Оны иығынан бір қолымен құшақтап ішіне тартып, баурай жүрді. Жанағы сөзуар апайлар көзінше мынау жас қызға әдейі арнаулы апалық ілтипат жасап, өз қасына ертіп алды.

Киноға барар алдында Карпов өз бөлмесіне кеткен еді. Әсия Айсұлуды “киноға апанды ертіп кел” деп, бұл жерден, өз қасынан екінші қамқор адамның қасына жіберді. Ішінен: “Онаша болмасын, мынау жерде көп түрлі көп жан жиылатын демалыс үйінде, әсіресе кино кешінде Айсұлудай оқшау ажарлы жас қыз жалғыз болмасын”, – деп, қамқорлық, қорғаушылық ойдан туған апалық-ағалық еткен еді.

Жәкен екеуі оқшау қалғанда Әсия бірталай оңаша ойлайтын сын ойларын өзіне сенімді, мінезді ағаға ашып айтты.

– Бүгінгі біздің қауымда нелер жақсы, мәдениетті оқымыстылар, жауапты қызметкерлер, жазушылар, мамандар арасында да кейбір оқымаған апайлар бар. Бұлар өмірде ешбір коллективте жұмыс істеп көрмегендер. Бірақ өздерінің күйеулерімен бірге бармаған қаласы, көрмеген курорты, жүрмеген ортасы болмайды. Театрларда бірінші, екінші қатар алдыңғы орын олардікі. Банкетте, жай қонақтарда төрге де таласа отырысатын солар. Әсіресе ательелерде орашолақ тілдерімен қысқы-жазғы мода-фасон дегендерді де айтқышыңыз солар. Кейбіреулері осы күнде күйеулерімен шетелдерге де шығатын болды. Ол енді Треневтің “Любовь Яровая” пьесасындағы профессор Горностаев айтатын: “Пустите Дуньку в Европу” дегеннің дәл өзі. Өздері мектеп көрмеген, кітап бетін ашпайтын жандар. Бірақ көп жыл бірге тұрған тірлікте балалар табысқан. Құлақпен естігеннен

шала-пұла алған әр жайдан ала-құла түсінігі болады. Міне осы апайларыңыз... — деп Жандосты күлдіре түсіп, Әсия ащы мысқылын соза түсті. — Қасіретке қарай, осы апайлар осындай жерлерде алдыңыздан көп оралады, көзге көп түседі, — деді.

Жандос Әсияның сыншы тың ойына сүйсіне, тандана карап, оның жүзіне жымия, құптай тұрып бас изеді. Әсия өз сөзінің Жәкеңе орынды көрінгенін түсініп, тағы біраз ойлар қосты.

— Тағы бір ащы шындық бар. Жалғыз Қазақстан емес, бүкіл Орта Азия республикаларының жауапты қызметкерлер, жауапты мәдениетті интеллигенциялары ортасын көрсеңіз, біздің сол жанағы апайлар бәрінде де көп ұшырайды. Шашы, жүзі, киген киімі мәдениетті адамдар тәрізденіп жүреді. Фасонды платье-пальтолар мәдениетті кескін көрсеткендей болады. Бірақ, не керек, ол портнойлар берген мәдениет. Ал дәлінде, мысалы, қазақты алсақ, біздің бар қауымымыздың ішіндегі ең артта қалған топ осылар.

Жандос мынандай сыншы пікірге әрдайым қызыққыш болатын. Енді ол қарқылдап күлді.

Әсия өз ойын аяқтап келе жатыр еді. Сонысын тауыспақ болды.

— Бұлар не бұрынғы халықтың дағдылы, көшпелі дейтін байсалды мінезді, өз сыпайылық жолын білген аналар емес. Немесе бүгінгі тәлім-тәрбие қонған европалық үлгі іштеріне, бойларына сіңген адамдар емес. Ал осылардың кейде араласпайтын сөзі болмайды. Әсіресе күйеулерінің бәсекесін, олардың үлкенді-кішілі дәрежесін, орын жағдайларын — қысқасы, өмірдің жабайы жөндекі таразысын өте жақсы айыра білетін сөзуарлар. Бұлардың әсіресе бір жаманы, қазақтың жаңа өсіп келе жатқан жас әйелдерін, жас қауымын танымайды. Түсініп аңдамайды да және оларды аямайды. Көбінің өздері қыз бен ұл туып өсірген боп отырса да, өзге жастарға ана есепті бола тұра, өсек-аяннан олардың ешқайсысын аямайды, қорғамай қинайды.

Екеуінің әңгімесінің бұл жөндегі аяғын Жандос кешегі күні осы демалыс үйінде белгілі халық артисі айтқан мысқыл анекдотпен аяқтатты. Ол кеше екінші этаждағы залға кірсе, бір топ тынығушы адамдар ортасында атакты артист күлдіргі

әңгімелер сөйлеп отыр екен. Ол сонда өзі жанынан қызық күлкі, мысқыл бір әңгіме шығарыпты. Кешегі сол артистің әңгімесі былай еді:

— Мақшар таразысы құрылған күн екен. Адамзат жер үстінде істеген зұлымдық, сұмдықтың бәрі бөлек-бөлек таразыға тартылып, жаннамға топ-тобымен жіберіліп жатқан шақтың өзі. Енді бір сәтте сұрапыл сорын үріп алладан жарлықты жеткізіпті. “Айда, бүгін ғайбатшыларды, өсекшілерді жазалаймыз” депті. Бір топ періште Қазақстанның ғайбатшы әйелдерін бөліп айдап жүр екен. Семіз қоңыр бәйбішеге қолында от гүрзісі ұшқын атқан періште тақай беріп: “Демалыс үйінде жатқанда “пәлен артиска пәлен министрмен жақын” деп жалған өсек таратқан сенсің бе? Сен едің ғой!” — деп тап беріпті.

Қоңыр бәйбіше бетін басып айғайлап: “Ойбай, оны айтқан мен емес” деп, қалшылдап шошып, зарлана беріпті. Сонда жалаңаш етіне күрзінің күйіп тұрған жүзін шаж дегізіп басып жібергенде, баж етіп айғайлап: “Оны айтқан басқа қатын, ойбай”. “Кім?” деп тағы тап бергенде: “Айтқан Гүлқаныс — Гуля дейтін қатын”, — деп бақырыпты.

Гүрзі ұстаған періште екінші періштеден: “Ол қай қатын?” деп сұрапты. Сонда ол: “Анау қайқы тұмсық, қайқы ерін, ұзын бойлы темекіші қара қатын”, — дейді.

Сонда баяғы “Ревизордағыдай”: “Әпкел Ляпкинтяпкинді” дегендей, “Әпкел қайқы тұмсық қара қатынды” депті. Немене, бір сәтте дедектетіп, желкелеп өсекші қатынды әкеле береді. Тергеуге алып жібереді. “Айттың ба, сенсің бе өсек таратқан, әлгі өсекті таратқан”, — дей бергенде, өсекші қатын бола ма, тана жөнеліпті. “Олда оңбайын, айтқаным жоқ. Қашан айттым, кім көріпті? Айтқан кісіні маған келтірші, мойныма салғызшы, тақсыр!” — деп бажылдай беріпті. Бірақ ол өзі надан, құдайдың агенттері қаталаспайтынын қайдан білсін. Дереу екі періште Кәрәмән, Катибан оң иық пен сол иықта тұрып, бар қылмысты жазып тұратын екі періште книжаларын суырып алып, жайып салыпты. “Ш-ның үйінде айтқаның қайда? Тауда Ж-ның үйінде айтқаның қайда? Қалада Май мейрамы күні К-ның үйінде айтқаның қайда?” — деп, мөймілдетіп мойнына салып-салып жібереді.

Содан әрі немене қылдан жіңішке, қылыштан өткір сират көпіріне қарай қара қатынды итеріп кеп жібереді. Не керек, екі адым жерге бармастан өсек күнәлары төңкере жөнеліп, от дариясына күп беріп түсіпті, — деп артист әңгіме бітірген еді.

Бұның ішінде өсекші қатыннан ол өзінің де кегін алып, басқаның да талай есесін қайырып берген-ді. Өйткені тыңдап отырған еркектің талайының қатындарын өздерімен ұрыстырып, төбелестірген тағы сол өсек анасының өзі болатын.

Жандос Әсияға бұл жайды соншалық қызумен күлдіріп айтты. Өзінің сирек көңілденіп көтерілген шағында қызықты күлкі ажармен ойнақы артисше әңгіме айта білетін талантын көрсетіп еді. Әсия оны тыңдап тұрып өзінің сүйкімді, кесектеу күлкісімен жас аққанша күлген-ді. Оның есіне жаңа түсті. Өсекші қара қатынды бір жазушы “Всеказахстанский өсек-центр” деп атандырған екен. Кейін Нил Петрович қастарына келгенде, Әсия оған жаңағы анекдотты шеберлеп айтып берді де, жазушы айтқан атақты жеткізгенде, Карпов қызыға күлді. Ол Әсияға қызық бір қорытынды айтты:

— Тегінде, әйелді әйел жақсы түсінумен бірге өте жақсы міней де біледі, — деп келді де, — қазіргі қазақ совет қауымындағы кемшіліктің бірі осы алуандас әйелдер жайы деген сөзді андағанда, ол қысқа тоқтамды бір байлау айтты. — Ондай мін де бар, бірақ сондай мінді жақсы түзейтін сын да бар екен қауымда. Былайша айтқанда, қауым ортасында у болса, соның зәрін қайыратын усойқы да бар. “Есть яд, есть и противоядие” дегендей. Удың басын жоятын усойқы жаңағы күлкі-мысқыл, мазақ-мысқыл. Ондай удың осындай оңды дәрісі және қауымның өзінен шыққаны әсіресе бағалы деді.

Осыдан соң кино басталатын боп, бұлар тобы залға кіріп, артқарақ қатардан орын алысты. Бұлардың алдында екі қатардан ары Айсұлу анасымен бірге орналасқан екен. Бағанағы бір топ апай енді карташы күйеулеріне қосылып киноға келіпті. Олар Жандос пен Карповтардың артында екінші қатарда, осылардың тұсында отырысқан екен.

Көшпелі киносурет әдеті бойынша үзіле берді. Алғашқы үзілген бір кезде Жандостың құлағы шалып қалған сырт

жағында отырған еркектердің ұнамсыздау бір сөздері болды. Күбірлей сөйлесе де анық естілгендері:

– Қайсы дейсіндер?

– Әй, жанағы сұлу қыз дегендерің қайсы?

– Әнебіреу бұрымы білектей екен ғой.

– Қайсы-қайсы! – деп алғашқы сұраған еркек даусы тағы қатандай шығып: – Мен жөндеп көре алмай отырмын. Мынау біреу алдымда отырған бас мүлде сол қызынды, бұрымы түгіл, бүтін бойымен жауып алды, – дей түсіп: – осы кімнің басы өзі, арқардың құлжасының басындай, – десіп күлісіп.

– Е-е, әнебіреу ме еді, желке жағынан да бас, шаш бітімі көркем екен. Беті, мойны да аппақ тәрізді-ау. Қап, тағы мына бас... жауып алды, – дей беріп еді.

Сөз боп отырған өзінің басы екенін Жандос анық аңғарды да, артына қарай саспай бұрылды. Өзіне таныс мәдениет қызметкерлерінің бір төртеуі қатар отыр екен. Ортадағы жанағы соңғы үн қатып, мұның басын сөз қылған ақ шашты, жалпақ бетті егде кісіні таныды. Оның беті жалпақ болғанымен, шеке, төбе жағы қушиған кішкене болатын. Қасында отырған қоңқақ мұрын, қоңыр шашты көршісі де шақша бастылау. Сол жағында отырған бір қайраткер қасқа бастау болғанмен, ол да кішкене басты кісі еді. Үшеуін де Жандос танитын. Жанағы сөздеріне орай етіп әуелі амандасты да, содан сон:

– Сіздер жаңа менің басым туралы әзіл айттыңыздар ғой. Әзілге әзіл орай болсын, – деп күлді де: – “Тегі, басқа жарыған қазақ емес едік, орталарыңызға бір тәуір бас кез келген екен, оны да сөз қып қалыңыздар” – десе, не дейсіздер, – деп, өзі де сылқ-сылқ күлді, қасында отырған Әсия алдыңғы бар сөздерді естіп ызаланыңқырап отырған қалпында қатты дауыстап, өте сүйсініп қызара күліп жіберді.

Жанағы мұның мысқыл әзіліне ұшыраған топ анық ұрып жығар соққы естісе де, ол жараны күлкіге сайып, әзілдеріне жеңіл тигізбек үшін қикылдап, сақылдап, кейбірі ырсылдап күліскен болысты. Бірақ айнала отырған жұрттың бәрі Жандостың мынау ішіңкіреп алып, бейпіл ауызданып отырған бейбастақ тұрпайы топты сілейте ұрып жыққандай жазалай мысқылдағанына тегіс мәз болысқан. Жандосқа сүйсінген көрші отырған сыпайы еркек-әйелдер оның басына, көлденең отырған профиліне, кесектеу

мұрны кең маңдайына, сұлу біткен үлкен басына жарасып тұрғанын еріксіз мойындасты. Оған бұл жағынан да сүйсіне қарасты.

Әдетте өзінің пішінін өздігімен сөз қыла қоймайтын жуас, маңғаз Жандос өзінің басы туралы кейбір бірге қызмет істеген орыс дәрігерлерінің, үлкен мәдениетті адамдардың сыпайы құрмет сөздерін есінде сақтайтын. Аса мол оқымысты, білгір, қартаң бір дәрігер профессор бір шақта Жандостың мүсін-кескініне сүйсініп:

– Жандос Асановичтің бас, жүз бітімі ескі Римнің патрицийлерінің бітіміндей, – деген-ді. Қазір жаңағы сөзуарларға іштей ызаланған Жәкең өзінің басын оқыстан, ойда жоқтан өзі де мына жердегі сарапқа салып жіберді.

Келесі күні таңертең астан кейін Жандос Айсұлу мен Нұрбүбі екеуіне ақыл салды.

– Тегі, осы демалыс үйі өзі таршылық та көпшілік. Асы болса тек асхананың тамағы. Нұрбүбіге жөндеп басып беретін палауы да, баптап беретін шайы да болмай тұр толайым. Тегі, бұяқтан гөрі анаяқ, шәрдің өзі жақсы болмас па екен. Онда біздің кәрі апай, өздерін білесің, бар асын баппен ұстайды. Және шәрде Айсұлу әр жерді, мәдениет орындарын, бау-бақшаны аралаймын десе, жақын жер жайлырақ та болар. Өзім де екі-үш күнде шәрге барып қайтып тұрамын. Сөйтіп, меймандарым, – деп күлді де: – осы толайым менің қасымнан көрі апайдың қасы жақсы болар, қалай дейсіңдер! – деген еді.

Бұл сөзіне Айсұлу ең алдымен: “Тіпті жақсы, аға, жүдә сол жақсы” деп қалды.

Нұрбүбіге мынау жердің өзіне мүлде бұрын үйреншікті емес жағдайлары: отырыс, тұрыс, жүріс, бар машықтары тараң, қолайсыз көрінетін. Ол да ішінен Жәкеңнің осынысы, Айсұлу теріс көрмесе, дұрыс мақұл сөз ғой деп еді. Қазір сыпайы күле түсті де:

– Расында, бізді шәрдегі үлкен апайдың қасына жібергеніңіз мақұл болар, толайым тегі, – деді.

Жандостың бұлай деуіне түндегі еркектердің сұқтана сөйлеген ашық тұрпайылау сөздері, мінездері себеп болды. Екіншіден, кеше кешке осында жатқан бір топ әйелдер туралы Әсияның айтқан сыны да себеп болды. Енді аңдағанда

Жандос кешегі Әсияның сыны мен ашуы да тектен-тек емес, бір дәл себептен туғанын ойлады. Кеше өзі сұрамаса да, бүгін енді сол Әсияның сондағы сөздері де Айсұлу үшін наразы болған, оны солайша сақтап, қорғағысы келген камқорлық ниеттен туған жай екенін жаңа аңдаған.

Осымен демалыс үйіндегі ешкімге амандасып, қоштаспай-ақ Нұрбүбі мен Айсұлу қаладан жаңа келген Әсияның машинасына мініп, сол бүгінге уақытша қалаға барып қайтқалы машинасын шақыртқан Әсияның қасына еріп қалаға қайтысты.

Бұлар жүрерде Әсияға бір тапсыратыны бар Ілияс машинаға тақап келіп еді. Айсұлу оған үлкен сұр, нұрлы көзін қиғаштау ғана бір бұрды да, тез басқа жаққа қарап кетті. Ілияс Айсұлудың кеше кешке бұдан үріккендей сырт берген мінезінен ыза тұтып қалған еді. Бұл да қырын қарап отырған Айсұлудың салқын, сұлу жүзіне томсара бір-ақ рет көз тастады да, Әсиямен сөйлесіп тұрған шағында қайта қараған жоқ.

Әсиядан оның сұрағаны: студенттерді, әсіресе мұның курсың күзгі ауылшаруашылық жұмысына жібере ме екен. Жіберсе қашан, қай жаққа жібереді екен? Соны жоғарғы орындардың кейбірінен сұрастырып біле келуді өтініш етіп қалды.

Машина дәл қозғалар шақта Айсұлу мен мұның көздері сәл сәтке ғана ұшырасты да, біріне-бірі болар-болмас қана бас иісіп ажыраса берді. Ілияс машинаның соңынан қарамай, кейін қарай шұғыл бұрылып кетті.

Биік, сұңғақ бойлы, қою қара қас, үлкен нұрлы көзді ақшыл жігіт таңертеңгі салқын шақта жаңа жуынып, таза киініп, ақ киініп шыққан қалпында көркем, сұлу еді. Киім үлгісі, тазалығы, күтімі де мұны анық мәдениетті үлкен қаланың үлгілі, өнерлі ортасының жас, түзу емендей әдемі балдырған жігіті дегізердей. Оның өз көңілінде өз бағасын мейлінше білетін орнықты сенімі бар. Сондықтан жаңа ғана көз алдынан жас сұлу қыз бұған салқын қарап, бұны байқамағандай боп елемей кетті дегенге іштей өзімшіл жастық санасымен, сезімімен әлдеқандай бір ызалы кекесін сақтап қалды.

Әсия түскі тамаққа демалыс үйіне қайтып келгенде, өзінен жастары үлкен Жәкең мен Нил Петровичке кішілік қызмет ете келгенін айтты.

– Біріңіз демалыста, біріңіз жұмысқа кіріспеген істі тосу жағдайында болғандарыңыз себепті, мен өз мойныма бүгінгі кеште сіздер үшін бір тәуір ермек, тәуір уақыт өткізер әзірлік жасап келдім. Білмеймін, тек сіздерге ұнар ма, жоқ па? Қысқасы, бүгін сенбі болғандықтан қазақ филармониясында үлкен концерт болады. Соған үшеумізге билет алып келдім. Қалай көресіздер? – деді.

Нил Петрович бөгелместен алғыс айтып, қабыл алды. Ол:

– Мен өзім де Алматыда осындай күндерде тұрған шағымды пайдаланып, қазіргі қазақ көркемөнерін, мүмкін болса, сол филармония, опера, тіпті драма театрын да көріп қалайын деп едім. Мынауыңызға өте-мөте зор рақмет. Мен барамын! – деді.

Жандос та баяулап сөйлеп, сыпайылық ретіндегі алғысын айтты. Сонымен бірге: “Кімдер бар екен қазір, кімдерді тындайды екеміз?” – деп сұраған еді.

Оған Әсия нақтылы қанық жауап айтты.

– Бүгін ең әуелі Құрманғазы атындағы халық аспаптар оркестрі, хор капелласы, Роза Бағланова, содан кейін халық әншілері арасында Камал Аманова және бар, – деп еді. Соңғысының тұсында Жәкең сәл қабақ шытып, бір жақ танауын тыжыртты.

– Оның радиодағы ел құлағын зорлауы, тындаушыны күніне үш рет мезі қыла тұндыруы аз ба еді! Қазақтың концерті болса, өзі радио болса, Камалдың әнінің қатынаспайтын шағы жоқ. Жақында бір Камал әнінен мазасы кеткен топтың арасында бір акын айтпап па еді: “Қазақ әні басталса, тыным алар Камал жоқ, безер боп бебеу қақсаң да, құтылатын амал жоқ” дегені қайда? – деді.

Әсия күлді де, осы демалыс үйінде болған шақта радиодан Камал аты аталған сайын Жәкеңнің әртүрлі өткір сыншы сөздерімен әншіден өш ала айтатын мысқылдарын еске алды. Ол бір кезек Камал туралы: “Әйел десең еркекшора, еркек десең балғын бикеш. Не дауыс жоқ, не ән ырғағын

сезінер нәзік, биязылық жоқ. Бірақ және беймазалықта тынымы жоқ. Біздің заман тыңдаушыларының сору осы”, – дейтін.

Әсия мұндай қатал, аяусыз ызалы байлауға іштей онша қосылмайтын. Бірақ Жәкеңнің сыншы, өзіндік көргіш, сезгіш, айтқыш мінезіне дауласпай, күліп қана кешірім жасайтын.

Арнаулы мезгілде Карповтың өзіне арналып бөлінген “ЗИЛ” біздің үш ашынамызды Пушкин көшесіндегі филармонияның биік басқышының алдына алып келді. Мезгіл концерт басталуға тақау еді. Есікте, сыртта, тротуар бойында топталған жұрт көп екен. Көп бояулы түстер концертке келген әйелдер киімдерін ең алдымен көзге түсіреді. Көпшілігі қазақ қауымының сыпайы, мәдениетті киінген, әзірленген ажарын байқатады.

Карпов филармонияға алғаш аттап кіргендіктен сыртқы басқыштан бастап есіктерді, алдағы қысаң фойені, үстіңгі үйге шығатын ағаш басқышты, тіпті директордың бөлмесін, ол бөлменің аласа төбесін, арзаңқолды кейбір айқын бояулармен боялған қабырғаларды, бөлме бұйымдарын, бәр-бәрін тәжірибелі, талапкер, мәдениетті көзбен қарап, жақтыра алмай, қомсына кірді.

Кейін бұларды төмендегі көріксіз фойеден өткізіп, залға кіргізді. Бірінші қатардан қалдырған орын берісті. Халық залда көп екен. Бірақ сахна алдыңғы орындағы адамдардың мұрнына тигендей төніп ентелеп тұр. Төбесі аласа, ені тар. Жалпы, филармония үйі Карповтың көзіне ол үшін көптен бері ұмытылып кеткен революцияның алғашқы бес-он жылында ғана бұл жүрген жерлерде ұшырасқан нағыз аудандық клубтарды еске түсірді.

Соңғы талай жылдар бойында Карпов барып жүретін үлкен астаналардың мәдениет үйлері, сахналары, бар қалпы, мерзімі мынау үйдің бір жарым ғасыр бұрын өткен заман қалпын сақтап тұрғанын ойлатты. Өмірде өз дағдысында бар нәрсеге ашық сыншы талапкер таразымен келетін іштей өте турашыл мінезін өзінің әрқашанғы қағидасы етіп алған қалпы бар-ды. Сонысы бойынша мына филармония оған әлі әзір сахна ашылғанша филармония дегізерлік әсер бермеді. Ол үшін іштей өкініш тәрізді бір сезім андаса да, кешірім нәрсені кешпеу керек. Скидка бермейтінге бермеу керек.

Мынау орын филармония деп аталатын үлкен музыкалық мәдениет – вокалдық мәдениет ордасының ұясы емес деп, ішінен дәл бұл жөнде қала иелерінің, Қазақстандағы мәдениет атаулыны басқаратын орындардың айыбына санады. Бірақ әзіргі іштегі алғашқы әсері мен сынын ол дағдылы ұстамдылығы бойынша және өте тәжірибелі адамның өзіне бөлек тәрбиесі бойынша сездірмей ішінде сақтады.

Сәлден соң бұл хор капелласының орындап тұрған әндеріне бар ынтасымен қызыға, бейіл беріп қатып тыңдап қалды. Әсерлі, ойнақы, анық көп дауысты өнерлі хор шын жақсы музыкалық-вокалдық мәдениет пен қазақтың ырғағы өте бай, құлаққа сондай сүйкімді естілетін халық әнін айтып шықты. Ол музыкадан, вокалдан тілейтін талапты ғана ойлап, күйге ғана берілген қалпында алғашқы номерден соң қатты қызып, сүйсіне қол соқты. Екінші номерде жас хормейстер орыс әйелінің шебер бастауымен қайнаған, қыза жайнаған, сан бұралып, біресе қоңырлап, жыбырлай түсіп төмен кетіп, біресе шыңғырай, сылдырай шаншыла найзадай шырқап шыққан жіңішке дауысты әйелдер үндері кетеді. Кейде қоңырлай келіп қалың қою, сұлу үндер еркектер баритонынан бастарына қарай толқып ауысады. Ән тағы да қазақ халқының халықтық музыкалық дарынды әсерін, шабытты көркем құйылысын танытты.

Бұл тұста Карпов хормейстердің өнеріне шын сүйсінді. Хор капелласы анық мәдениетті көп үнді хор да, көп бояулы өте шебер нәзік өрнектер түзген үн, әуен, ырғақ жарастықтарын, күншуақты қайнар қызық ыстық сезім санасын танытты. Бұл номерге де Карпов өзімен-өзі боп қатты сүйсініп, ұзақ қол ұрды. Әредікте ол қасында отырған Әсияның және оның ар жағындағы Жандостың сәл күбірлей сыбырласып, күлісіп отырғанын аңғарса да, жөндерін сұраған жоқ.

Капелла өнеріне олар да жақсы баға бере отырып, сонымен қатар алдарында тұрған әйелдер мен еркектердің мүсін, пішін, кескіндеріне көз салмай, көңіл бөлмей қоя алмады. Бұл жөнде алғаш сөйлеген Жандос еді. Ол Әсияға қазақша сыбырлаған:

– Шіркін-ай, осы хор капелласының ән өнерінің жақсысы-ай. Бірақ енді мынау тұрған қазақ әйелдерінің

сонша жақсы ырғақтар тауып тұрса да, өздерінің көбінің кескінсізі-ай! — деп бір қойды.

Әсия бұл тұста өзі де кейде осындағы әйелдер мен еркектердің, көп филармонияларда болатын топтарға қарағанда, көзге сонша қораш екенін ойлап ыза болатын.

Ойына келген шындықты айтқысы келгенде бет-жүзге қарамайтын Жандос жақын тұрған әйелдерді шола сөйлеп:

— Біреуі жуан, аласа, біреуі арық, сидиған ұзын. Біреуі жас, талдырмаш, біреуі арқардың кәрі ешкісіндей арса-арса! — дегенде, Әсия еріксіз күліп жіберіп, өзі де қостады. — Ана біреуінің мұрны пұшық, міне біреуінің көзі қысық.

Жандос таласа сөйлеп:

— Ол біреуі екі бетте болса бір сәрі ғой. Ана бір тұрған көк кемзалдыны қараңызшы, әрі қысық, әрі пұшық! — деп ызалана мысқылдайды.

Анығында, арада бірен-саран тәуір әйел жүзі болса, жаңағылардың көптігі мыналардың тәуірлігін өшіріп тұрғандай. Қатар тұрған аяқтары көбінше қысық. Бойлар бүкіш. Шынында, неше алуан қиқы-шойқы дейтін әйелдер көрінді. Солардың кескінсіздігі сырттарында тұрған бірнеше еркектердің қоңқақ мұрындарын, бадырайған көздерін, адырайған кеңірдектерін де, неше алуан сұмпайылау пішіндерді де байқатпай ұмыттырғандай. Әрине, Жандос та, Әсия да бұндай жайдың қалай туатынын жақсы түсінеді. Түсінгісі келеді. Тегі, капелла атаулы сұрыпталып алған сұлудан құралмайды. Талғап алған әншіден құралады. Әрі ән, әрі сән бір арадан табылмай тұрғанын көрмейсіз бе? Соны Әсия мен Жандос бір-біріне айтысады да, ар жағында Жәкенде тағы да дау қалады.

— Әрине, іштегі көңіл дауласпай тұра алмайды. Ал әншісін жисын, соған қарай таңдасын. Бірақ сонда да тым-құрыса кем-кетік, урод емесін жиса болмас па еді! Қазақстан жері кең емес пе? Облыстары, аудандары қаншалық. Халқы сонша молшылық. Сол әр тараптан, шартараптан жиып алатын қадірлі топ емес пе, бұл топ? Енді төрт миллионға жуық қазақтан жөні түзу, өзі әнші қырық әйел табылмайды дегенге итім сене ме? — деп ызалана түсті.

Әсия мұны енді ызалана түскен мысқылшыл қалпынан дауласып бетін бұрғызғысы келмеді. Оның орайына өз тарапынан қосқаны болды.

– Әрине, бұныңызда шындық та бар. Жалғыз капелла болған соң асықпай, барынша күш салып жинау керек. Осы тұрған адамдардың ішінде дауыстары тәуір болумен қатар, әр тұстан сокқан телефон, таныстық, сыбайластық, көңілділік ретімен келгендер де жоқ емес. Сонда бірнеше үй шаруасындағы туыстар, жолдастар әйелдері, жерлестер келмейді дейсіз бе? Белгілі ғой, осы тұрған әйелдердің көбі арнаулы музыкалық оқу оқыған кісілер емес. Қайта көптен-көбі дәл осы кештің өзіне шейін осы тұрған қалпында нота білмейтіні де, тек нотаның өзін танымайтыны да, музыкалық оқу былай тұрсын, элементарлық білімі жоқ күйде де келіп тұр ғой.

Жандос бұған мейлінше қосылды.

– Бәсе, өте дұрыс. Сондықтан да мен, оқымаған әйелден жиылуға болса, неге Қазақстанның кеңінен, көбінен әрі әні түзу, әрі жөні, жібі түзу әйелді алсын десем, зорлық бола ма? – деді.

Нил Петровичке атақты ұлт аспаптар оркестрі аса жақсы әсер етті. Өте ұнады. Ол бірде осы залда отырған оркестрді сүйген жұрттың санасына кіріп, соларша түсінгісі де келді. Енді бір кезек, екінші жағынан, өзі жүрген, көп көрген үлкен астаналар сахнасында сондағы көрушілер, тыңдаушылар алдында осы оркестр қандай тыңдалар еді деп те барлап көрді. Ойша көлденеңнен тұрып талабы зор, бірақ әділ таразыдай өлшегісі келеді. Әрі білгір, әрі талғағыш құлақпен де тындап көргісі келді. Тағы бір кезек оркестрді тіпті шетелдерге шығарып, Карповтың өзі болып өткен, аралап өткен Шығыстың, Европаның кей сахналарынан тындап көрсе, оркестр қандай баға ала алар еді деген түрде де ойлай, барлай тыңдады. Оркестрдің орындаған “Сарыарқа”, “Адай” күйлері ғана емес, Шопеннің, Чайковскийдің, Глинканың да көркем сарындары бой балқыта үндер қатты.

Әсіресе Карповтың қатты сүйсінгені, бұл топ соншалық көп аспапты оркестр болумен бірге, құлақ жаратын, мазасыз, мезі қылатын қатаң дыбыстары жоқ. Ондай аспаптар жоқ. Соның үстіне, кімнің қолы, алда отырған қай шебер ер, әйелдің бал саусағы балдай үн қатып тұр. Кім екенін танымаса да, таппаса да осы оркестрдің 1-ші қобызында кей шактарда, әсіресе жоғарғы ноталардың кейбірінде Карпов құлағы адам үнін естиді. Сонша бір жақсы әйел үні сызы-

ла созылып, қалған аспаптарға балдай оралып, үндеріне үн ширата қосып бара жатқандай болады.

Оркестрдің әр номеріне Нил Петрович қатты қол соқты. Қасындағы жолдастары бұ кісіден бұрын байқамаған мерзімнен тыс сүйсінгендік білдірді. Сонысын ашыла анық байқатты. Кейін үшеуі оңаша шығып әңгімелескенде, Карпов оркестрдің бар адамының киіміне қарсы өте орынды сын айтты.

– Барқыт бешпент, шалбарлар киіпті. Ол сахнадағы артист емес, жай адам киюден де әлдеқашан қалып бара жатқан бұлдың түрі. Барқытты осы күнде орта қолды дивандар қаптауға, немесе, есік-терезеге портьера етуге жұмсайтынын білесіздер. Анығында плюш, барқыт қаптаған диванның өзі де осы күнде мешандық машығы тәрізденеді. Ал бұнда сол барқытқа арзан жылтыр оқалар жапсырыпты. Кейбірі кешегі поптардың ризаларынан алынған қонымсыз бояулар. О да, әрине, тапқан ақыл емес.

Жандос пен Әсия сахналық киімге бұндай сын көздерімен қарап көрген емес еді. Карповтың олар үшін аса тың бөгде талабы екеуіне де қызық көрінді. Олар қатты ықыластана тыңдады.

Карпов сөйлеп отыр:

– Ал әйелдер киген тақиядағы, кемзалдағы жалпы омырау мен маңдайдағы әшекейдің бәрі қандай арзан. Ол, шын-ында, жылдағы елкада балалар ойыншығында жүретін арзан жылтырақтар емес пе. Көрікті деп тақияның төбесіне тауық жүнінен қымбаттығы жоқ үкінің жүнін үйе беру тек этнографиялық, музейлік көріктер. Рас, бір дұрыс бар. Ол – киімдердің үлгісі халықтық үлгі, халықтың киімі дейік. Бірақ сахнаға шығарғанда оны да арнаулы суретші эскизі бойынша тігу керек. Ал суретші тек музейдегі дәлдік қалпын алмай, әр киімнің үлгісін стилизовать ету шарт. Тегі, сахналық жарастық дегеніміз жеңілдікпен келген көркемдікте болады. Олай болса, бадырайған сары жасыл, өзі батпиган арзан бояулар емес. Олай болмау керек. Оның орнына талғаулы, биязы, сыпайы түстермен келісті боп үйлескен жеңіл киім үлгісі шын жарастық әкеледі. Қысқасы, талантты тамаша оркестрге бүгінгі киімі лайық, көркем сахналық киім емес.

Бұған Әсия түгел қосылды. Жандос та бұрын өзі ойланып көрмеген жай болса да, Карповтың көлденеңнен қараған

көзінде тың көрегендік және камқорлық барын андады да, үндемей құптады. Карповтың тағы бір ойы бар екен. Ол өзі байқаған жайдан сол турасындағы шындықты да іріккен жоқ.

— Екінші бір айтарым — оркестрде көп домбыра, көп өсіп, өзгерумен көркем қосылады екен. Ал жалғыз домбыраға келсек, оның сахнаға жалғыз өзі күй тартып шығуға аса әлсіз, үнсіз, дәрменсіз екенін байқамай болмайды. Филармония сахнасы деген — үлкен музыкалық мәдениеттің сахнасы. Ал домбыра өзі екі-ақ ішекті, азғана ғана қоңыр үнді, әлсіз үнді аспап болғандықтан, өз орнында жұмсау лайық. Мысалы, жалғыз балалайка болса, оның шаңғырлаған темір ішегі дыбысын қатты естірте алады. Бірақ сонда да сол балалайка сахнаға жалғыз шыға ала ма? Филармония сахнасына шыға ала ма? Мандолина, жеті ішекті гитара, тіпті көп халықтар қолданатын гармоника, баяндар ділмар айтқыш емес пе! Бірақ солар сахнаға... әсіресе филармониялық мәдениеті зор дейтін сахналарға шыға беруге бола ма, — деп бір қойды.

Бұл сөзін Әсия іштей онша қабылдаған жоқ. Ол домбыра жайында бұндай сын ойды, тегі, ойлап көрмеген болатын. Өзі Батыс Қазақстаннан болғандықтан, ертерек бала кезінде ауылда да, қалада, аудан орталығында да бірталай көңілді мәжілістер тек домбырада күй тартумен ғана өтетінін білуші еді. Сондықтан “домбыра үнсіз, дәрменсіз және қызықсыз” деп ойлап көрген емес-ті. Ал бар нәрсеге өзі де сынап қарағыш және өзгенің тың, сын ойларын андағыш Жәкен үндемей жеке ойланып қалды.

Ол бір сәтке өзін Карповтың орнына қойып ойланғанда, “солай болса боларлық-ау. Бұл кісі тың құлақпен көлденеңнен қарап отыр. Біздің үйреншікті болып кеткен, сынсыз қабылдайтын кей жайымызды оқыстан қапысыз дәл көріп отыруы да мүмкін” деп ойлады.

Концерт біткеннен кейін үшеуі бірігіп машинаға міне бере айтысқандары филармонияның үй-жайы болды. Оны Жәкең аямастан қатты қорытты.

— Бұл үй біздің астанамыз Алматының, қырық жыл жасаған мәдениетті республика дейтін Қазақстанның бүгінгі ұяты деуге батылым барады, — деді.

Ол аса қатты ашумен айтылған өкім еді. Бірақ камқорлықтан, филармонияның өнерлілерін аяп намыс-

танудан, сүюден туған ашулы өкім екені даусыз. Мұндай қорытынды бір ғана ауызбен, бір-ақ сөйлеммен соншалық салмақты айтылғандықтан, Карпов та, Әсия да үндемей отырысып қалды. “Дұрыс деудің, дәл деудің” енді қажеті де жоқ еді.

Осы кештен төрт-бес күн өткен соң Жандос қалаға барып, бір қонып қайтты. Ол бұл барған сапарында Нұрбүбі мен Айсұлудың өз жерлеріне қайтатын жайымен байланысты барған-ды.

Айсұлу Жандоспен стол басында бірге отырып, өзінің мұнайған жүзімен көңілсіз хабарын айтты.

– Оқуға түсе алмадым, аға. Университетке емтихан ұстай алмағаным өзіңізге мәлім еді, – деп бір тоқтады.

Жандос білетін. Университеттің биология факультетіне көп жастармен бірге емтихан беріп жүрген шактың өзінде физика мен химия екеуінен де орташадан артық баға ала алмаған. Биология факультеті үшін ол ең байлаулы, салмақты пәндер. Араласып, болысып көрейін десе де, қабылдаушы комиссия Жандоспен жылы сөйлеспеді. Айсұлу биыл көктемде аудан орталығындағы онжылдықты бітірген. Жақсы да бітірген еді. Оның орташа деген бір бағасы жоқ-ты. Бірақ, амал не, аудандағы мектептің физика, химия кабинеттері құрал-аспапсыз, тәжірибенің бәрі ауызша құрғақ сөз. Және, шынын айту керек, бұл бітірген қазақ орта мектебінің дәл осы екі пән жөнінде оқытушылары да мықты болмаған.

Жандос бұның бәрін жақсы түсінеді. Айсұлуды мінеп-сынап, сәл де болса кінәлап сөз сөйлеген жоқ. Тек қана:

– Әй, Айсұлу-ай, сенің бітірген орта мектебің көп жағынан анық мәнінде толық орта мектеп те емес қой. Сен білім порциясын көңіл қанағаттанарлық етіп ала алмадың ғой. Ол үшін амал жоқ, саған да, маған да кінә жоқ. Бірақ басқа оқудың және де орайын таппадың ба? Техникумдар, курстар қалай боп шықты?

– Мен техникумға түспеймін. Солай байлады. Артық жыл өлтіргенмен не пайда? Не қылсам да ВУЗ-ға түсуге күш саламын. Уақытымды өлтірмес үшін енді қысқа жақын осында тағы келіп, сырттай оқитын бөлімге түсуге байлады.

Бұл жайларды айтқанда Айсұлу Жандоспен жақын аға, әкедей көрген, барынша сырлас жанға сөйлейтін шыншыл жүзімен әдеттегі аз сөзділігін жеңіп, жаңағыдай бірталай ашыла, байлай сөйлеген. Бұл ой да, байлау да Жандосқа орнықты көрінді. Ол енді Нұрбүбіге өз мәслихатын қоса ұғымды етуді ойлады. Айсұлудың оқу жайын үй іші боп ақылдасып шешкен есепті болсын деді.

Сонымен, ашаң, сұрғылт жүзінде тұңғыық мұнды кара көзі еріксіз сыпайылық қалыпты ойлататын Нұрбүбі келінінің жүзіне салмақпен қарады.

– Олай болса, бір айдан бері бұл қаладағы оқу жайын Айсұлу екеуміз біліп баққанымыз осылай болды ғой. Осы Айсұлу айтқандай қорытқанымыз да мақұл болар, Нұрбүбі. Бір-ақ нәрсені келісіп алайық. Айсұлу не қылса да ілгері жоғары оқуға түсетін болсын. Орта мектеппен тоқтап қала көрмесін, – дегендей камқорлық ойын баяндағанда, Жандос Айсұлудың бұған бағына құптай қараған аса шыншыл жүзін аңдады.

– Айсұлу түбінде оқымысты адам, жақсы адам боп шығады. Білімді адам болады. Мен мұның болашағына сенемін. Дүние, тіршілік жағынан онша қысылып жатқан жайың жоқ, Нұрбүбі. Колхоздағы үйіміз, күйіміз жақсы дедің ғой. Жалғыз Айсұлу емес, келесі жылы онжылдық бітірген соң анау балаң – Арманды да не қылсаң да жоғарғы оқуға жібер. Міне, әке үмітін, арманын ақтау деген сол болады, – деді.

Бұл сөздің ар жағында көп мән болатын, Нұрбүбінің көзі жасаурап, өңі ақшыл тартты, жүдендей түсті. Қабағын шытынып қалды да, қарсысында отырған Айсұлудан жүзін тайдыра берді.

Жандостың және әке деп еске алғаны Нұрбүбінің Отан соғысында қаза болған күйеуі Сапардың жөні болатын. Ол майданда ерлікпен қаза тапқаны бұлар ғана емес, бар ауданға, облысқа да мәлім. Сол жақсы әке соғысқа кеткенде бұл балалар – Айсұлу мен Арман жастай қалған. Соғысқа аттанар шағында Жандосқа ауданнан жазған хатында Сапар өзінің балаларын әсіресе көп-көп тапсырған еді. Өзінің баласы жоқ Жандос содан бері кейде өзі ауданға бұлардың үйіне аз уақытқа барып та қайтып жүрді. Нұрбүбіге қолы

келген көмегін де көп етті. Жас қалған Нұрбүбі балаларын сүйіп, сақтау арманымен болды да, күйеуге тимеді.

Сапар болса, Жандос түстік облыста емхана басқарған бас дәрігер боп істеген шағында бұның әрі көмекшісі, әрі жандай көретін іні-досы болып фельдшер Сапар көп уақыт бірге еңбектес болған. Жандостың мынау отырған екі қонақ әйелімен сондайлық байланысы аға, дос көңілмен жалғасқан туғаннан бетер жақындығы болатын. Ешкімге Алматыда жүрген шағында ақыл салып көп сөйлеп, сырын ашпаған Айсұлу Жандосқа өзінің қиыншылығын да, үмітін де, байлауын қысылмай айта алған-ды. Оған Нұрбүбі мен Жандостың өзінен жасы үлкен осы үй иесі болып отырған, қазір самауыр қасында мол денесімен иелік, үлкендік ажар танытып отырған Ақыш апай да ақыл берген.

– Жәкеңе барынды айт. Оған айтпай, кімге айтасың. Не байлау жасасаң да Жәкеңнің айтқан ақылымен байла, – деген сөзді соңғы күндерде Ақыш апа да, өз анасы Нұрбүбі де жиі айтып, өздерінше жөн сілтей жүрген-ді.

Айсұлу бұлардан нақтылы кеңес ала алмаса да, кейбір ақыл сөздеріне ішінен сыпайы ғана, ақырын ғана күліп қойып баға берсе де, анық шешім сөзде олар айтқан жайдан аулаққа кеткен жоқ.

Жандос осы қонақтарын вокзалға апарып вагондарына мінгізіп, нәрселерін өз қолымен тиісті орындарына қойғызып беріп, сапарларына шығарып салып қайтқан-ды.

Қалада болған шағында ол бір жаналық хабар естіген екен. Кешкі астың алдында дағдылы гүл бағы орындығының қасында отырған Әсияға ұшыраса бере сол хабарын айтты.

– Сіз естідіңіз бе, мен бүгін біліп қайттым. Кеше ме, бүгін бе, бюрода қаралып, Нил Петрович обком секретары болатын боп тағайындалыпты.

– Қай облыс деп естідіңіз?

– Менің естігеніме қарағанда түстікке бірінші секретарь боп баратын тәрізді.

Әсия құптай сүйсініп бас изеді де:

– Дәл айтасыз, мен де солай деп естідім.

– Сіз кімнен естідіңіз?

– Осында демалыс үйінде тұрған адамдардың бәрінің қайдан келгенін, қайда баратынын, кімде-кім екенін елден

бұрын біліп қоятын сестра-хозяйка емес пе! Ол кісі үндемей жүріп барды біліп, ақырын ғана, қысқа ғана “солай бопты” деп қоятын жайы бар ғой, Нина Николаевнаның. Жаңа сол кісі айтты.

Осыған байланысты Әсия өз бетімен Карпов жөнінде сәл бір жабырқау ой ойлап қалды. “Көп күндерден бері бірге жүрміз. Әр жайлардан ашық сөйлесеміз. Біз де партия мүшесіміз. Қайда баратынын өзі бұрын да сезген болу керек. Бізге тым құрыса шет-жағасын айтып білдірсе не етуші еді!” – деп ойлаған.

Жандос Әсияның бұл алуандас сөзін естігенде оны онша қостап, құптаған жоқ. Ол Карпов мінезін сабырмен ұғынды. Тегі, Карповтың жаратылысындағы және өмір дағдысындағы ұстамдылық, қажет түрдегі беріктік осылай болу керек деп аңдады. Әсияға айтқаны:

– Мәселе шешілмей тұрып, секретарь болмай жатып “мен сондай болсам керек” деп достарына айтса, лайық болар ма еді? Егер бола алмай қалса, сол сөзін естіген өзіміз болсақ, оның аузынан шыққан алдыңғы долбар хабарын жеңілдік көрмес пе едік.

Әсияның алғашқы ойы оның жастығынан және өзінің әр кезде сеніскен жолдастыққа шыншыл, турашыл және жастық көңілінен туған болу керек. Жәкеннің жаңағы бағасын естігенде, ол өз ішінен өзін есепке алып, өз-өзін сынай қалды. Сыртқа шығарып айтпаса да, ішінен: “А, мен асығыс ойлаппын-ау. Жауапты адамдар шын мінез, сыр мінезде ұстамды келеді. Сәл сараң сырлы болу саясат адамына шарт та шығар. Тегі, менің өз тәжірибем әлі де дәрежеге жетпегені, толмағаны бар ғой”, – деп ойлады.

Кешкі астан кейін Карпов екі танысымен бірге шығып, қоңыр салқын аллеяда баяу басып, сейілмен келе жатқанда, өз жөніндегі жаңалық хабарды өз аузымен айтты да, Жәкен мен Әсияны іштей ырза қылды.

Әсиялар естіген хабарға оның қосқаны:

– Менің түстікке баратын болғаным бюрода шешілді. Бірақ дәл онда баруым кейінірек болады. Қазір облыс мақта жұмысына қатты қызумен әзірленіп, кірісе бастапты. Бұрынғы бірінші секретарь облысты аса жақсы білетін, көп шаруасын ауданда, облыста істеп, аса жақсы басқарған тәжірибелі адам көрінеді. Мақта жұмысына мығым ма-

ман басшы деседі. Сонымен, мынау науқанды сол кісі өзі аяқтасын. Қызу науқан үстінде басшылықтың ауыса қоюы орынды да, онай да емес қой. Ондағы бірінші секретарь сол жұмысты аяқтап болғаннан кейін... жаңа қызметке ауысатын бопты.

Кейіннен тағы анықталғаны – Карпов бір ай шамасына орталықтағы үй ішіне соғып, теңіз жағасына біраз уақытқа демалысқа барып қайтпақшы.

Осыдан кейін де Карпов қалаға күнде таңертең кетіп, ұдайы кеш қайтып жүрді. Бұл уақытта ол өзі баратын облыс жайынан көп деректер, түсініктер, нақтылы жоспар, міндеттер жайларынан хабардар болу талабында. Күн сайын ол Орталық партия Комитетінің не секретарьларымен немесе бөлім бастықтарымен сөйлеседі. Министрлер Советінде жиі болады. Госплан бастықтарымен де бірнеше сағаттарды арнайы бөліп кеп сөйлесті. Солармен қатар ол облыстың жайын ағарту министрімен, денсаулық министрімен, мәдениет министрімен де жүз көрісіп, ұзақ-ұзақ сөйлесіп шықты. Ол Академияның президентімен де ұшырасып, қанықты мол сөйлесіп шыққан еді.

Демалыс үйіне қайтқанда сөз арасында жай ғана айтқандай боп “көрістім, сөйлестім” деп қояды. Кейде “толық сөйлестім, қызық сөйлестім” деген сияқты жайлар айтады. Бірақ сондайлық қысқа ғана тұжырымды жарым сөйлеммен ендігі жүрген жайларды білдіреді де, одан әрі жазылып, ашылмайды.

Жәкең мен Әсияға жанағыдай өзі айтқан сөздердің ар жақтарын қазбалап сұрастыруға орын да қалдырмайды. Қабақ, үн, ажар әр мінезге шек қойып, әр сөзге де жиек белгілегендей тоқтау салып қояды.

Ал облыс жөнінде Карпов бұл күндерде көп деректер біле жүрген. Облыста 940 мың халық бар. Оның 44 проценті қазақ. Көп проценті өзбек, 30-ға тарта ұлт бар. 15 аудан бар. Үлкен өндіріс кендері де, шикізат қорларымен мықты завод, фабрикалары да бар. Өндіріс техникасы мығым облыс. Оның үстіне ауыл шаруашылығы және де әр сала балғын, мығым. Бар Қазақстанның мол мақтасын жалғыз осы облыс береді. Әсіресе бұл облыс малға бай. Қой заты көбінше алтын туатын қаракөл қойлары. Облыста ғылым, мәдениет ордалары да бар. Жаңадан ашылса да, облыс қана емес, бір

республика да емес, Одақ көлемінде де үлкен орны болатын аса қымбат мамандықтарды білдіретін технология институты бар екен.

Ертеде артта қалған шығыстық елдің оқытушылар, мектептер қатарларын молайтып, қамсыз ететін педагогика институты бар. Облыста театрлар, көркеменерпаздар күштері және жақсы. Қала Баскенттің өзі республикадағы үшінші орынға жеткен. Ерте заманда революциядан бұрын тек уездік қала болған Баскент қазір 150 мыңдай халқы бұрынғысынан 6-7 есе ұлғайған индустриялы, көп құрылысты қызық қала, өнерлі қала боп қатты өсіпті. Бұл қалада Алматыдан әлдеқайда көп өндіріс ордалары бар. Қорғасын заводы, цемент заводы сияқты болашағы зор, бұл күнде де 3-4 мыңдай үлкен жұмысшы, маман коллективтері бар заводтар отыр.

Облыстың бюджеті де миллиардқа тақау. Кейбір кішігірім көршілес одақтық республиканың шамасына бір өзі барабар келгендей салмағы зор облыс ауқымы байқалады.

Сонымен қатар жаңағы аталып өткен барлық саланың бар арынды, маңызды көп үміт арттырар қымбат жақтарымен, қасиеттерімен қатар, әр сала тіршіліктің бәрінің де әр алуан бүгінде айқын тұрған жетіспегені, қиыншылығы, қайшылығы, қателік, олқылықтары да жетерліктей.

Карпов облысқа бармас бұрын Алматыға келгеннен бері өзінің бұрыннан бойына жиған білімі, тәжірибесі әр жайға бойлағыш салмақты, сыншы ойы бойынша өзі баратын облысын осылайша орталықтан, әзірше жырақтан зерттей танумен жүрген-ді.

Қазір оның жалғыз чемоданынан басқа бірнеше қосымша семіз-семіз папқалары өзіне бөлек үлкен бір чемоданды толтырған. Осындай өмірлік тың міндетке, міндетті еңбекке ой жігерімен, ерік талабымен ауыса бастаған Нил Петрович Карпов енді Алматыдан жүретін болып еді. Дәл қоштасарда Карпов бұндағы таныстарына жақсы бейіл көрсетті. Әсияға айтқаны:

— Сіздермен осында танысып, сөйлесіп жүру, маған таныс емес әр жайларды білу аса қадірлі болды. Қазақ совет жұртшылығының сіздей боп өскен салмақты, білгір, мәдениетті жас әйелімен танысу маған өте бағалы. Түстікке келсеңіз, кей сапарыңыз солай бастай қалса, біз үшін қымбат қонақ боласыз. Сау болыңыз, — деді.

Жандосқа қоштасар жерде де ол біраз ойлар айтты:
— Сізді мен өзім қызмет істейтін майданда әр кезде ұшыратсам ырза болар едім.

Жандос күліп:

— Ұшыратуыңызға болады. Себебі түстікпен менің байланысым көп. Бұрын мен онда көп уақыт қызмет істегенім де бар. Және сіздің уақытыңызда түстікте денсаулық мәселесі жөнінен бірталай үлкен шаралар істелуі жайында және де мазасыз ойлар айтуыма болады.

Карпов оған бас шұлғып күлді де:

— Міне, міне, сол мазасыз ойларыңыз керек, — деп, алғашқы сөзінің шешуін сөйледі.

— Шынын айтайын ба, сіздегі бір скептик маған көп оптимистіктен қажетірек көрінді. Біздің өмірде көп ауызбен көп-көп айтылатын күндегі оптимистіктен кейде сараң сыншылдық, сол сіздегідей скептик керегірек, пайдалырақ тәрізденеді. Әрине, өмірдегі бар жай, бар дүниеге сіз олай карамайсыз да және сіздің кей сындарыңызға қарсы айтатын дау да көп болар. Бірақ сізде сол әділ сыншылдықпен байланысты болған сыншылдық мен үшін қымбат жай есепті, — деп сөзін аяқтай берді де, — ал соның бәрі үшін сізге рақмет. Түстікке, өзіңіз туған түстікке жиі келіп жүруіңізді тілер едім. Және келген сайын менімен ұшырасуды серт етуіңізді өтінемін. Ал түстікке шынымен жиі келіп жүріңіз. Сіз қашан, қайда барамын десеңіз еріктісіз. Өйткені қазір пенсиядағы сіз анық еркін құссыз ғой, — деп күлді. Жандостың қолын ұзақ та қатты қысып қоштасты.

ЕКІНШІ ТАРАУ

1

(Бұл бөлімше бұрын жазылған материалды тыңайтып, романша жаңартып, өсіре пайдалану қалпында құралатын болады. Бұрын жазылған Оңтүстік жөніндегі біраз деректі жайлар осы бөлімнің негізгі мазмұны болады. Такырыбы да сол бұрын жазылған шығармалар іргесінен тарайды).

Шөлді шүлен етіп жатқан үш аудан сан мыңдаған ер, әйелдің, мектеп балаларының, сансыз көп жастардың және үлкендердің селдей мол күшімен мақта теру жорығында. Үш ауданның бар совхоздары, колхоздары бөлімдерімен, фермаларымен қатар салысқан, тайталаса сынасқан, кезек озысқан сан цифрлар қарбаласында.

Бұл шақта қала халқы мен колхоз жұртшылығы, әр алуан ғылым саласынан басталған мамандықтар мен партия, совет басшылығының, ауыл шаруашылығы өндіріс мамандарының, көп ұлтты жандардың бәр-бәрінің тұтас майдан үстінде айырмыстары жоғалып, қосылыса араласқан шақтары. Бүгінгі күн де соңғы онкүндіктің бәріндей бұл шөлістанда ашық, ыстық ұзақ күннің қалпында, әр жанға үздіксіз қайрат еңбек жағдайында жүріп жатқан.

Сол қатарда “Қызыл жұлдыз” колхозындағы орта мектептің үйінде Алматыдан келіп орналасқан дәрігерлік институтының мол коллективі болатын. Жалғыз қабат темір шатырлы кең, ұзын ақ үйдің залы ғана емес, ұзын коридорына шейін, барлық кластары, кабинеттеріне шейін бұл күнде қатар-қатар төсек-төсек тапшандарға толы болатын. Тек қана мектептің селдір бақшасы жағынан кіретін кішілеу есіктің алдында аз көлемді қысқа ғана коридор бар. Онда төсек жоқ. Тек бір-екі орындық пен ұзынша скамья тұр. Коридор ар жағында кішілеу бөлменің есігі ашық. Осы кірер есік, коридордың жанында ішінде көрінген адамдар саны аз болса да, ажарларына қарағанда да, дәрігерлік көмекке келген жандар екені байқалады. Анығында, мектептің осы мүйісі директордың бұрынғы кабинеті, қазір дәрігерлік пунктке айналған.

Тек институт коллективінің өздері ғана емес, осы науқан үстінде “Қызыл жұлдыз” мақта далаларына келген барлық жұртшылыққа алғашқы ем-көмекті беру үшін осы жерде бір кішкене бөлме мен мынау кішкене коридорда дәрігерлік пункті орналасты. Дәрігер боп істейтін медицина институтының ішкі науқастар жөніндегі оқытушысы орта жасты, белгілі дәрігер Петр Иванович. Ол өзіне көмекке биыл келген студенттер, шәкірттері арасынан бесінші курс студенті саналатын Илиясты алған.

Қазір Петр Иванович ауданнан дәрі-дәрмек әкелмек боп кетіп қалғанда, бүгінгі келгендерді Илияс жалғыз қабылдап қарап жатқан. Бұндай орындардың дағдылы айнымас келгіндері бір-екі қазақ пен орыс кемпірі коридорда отыр. Солардан бөлек бір аяғының етігін шешіп, қан аққан жалаңаш жілігін үлкен ақ орамалмен ораған күйде ұзын, балғын денелі, төгілген қара дудар шашты, қара торылау, қалың қабақты қазақ жігіті отыр. Ол қабағын шыта түсіп, жағын тістеніп қояды. Сәл делдиген танаулары кейбір қабақ шытынған, қатандау тыныс алған шақтарында желбірей түсіп басылады. Ол кезек күткеніне ызалы ма, әлде аяғының жарасы жанға батып қатты ауру үстінде ме, әйтеуір тынымсыз сазара түскен ызалы қобалжу үстінде.

Төргі бөлмедегі Илиястың кейбір әрекеті ол отырған орындықтың шетінен көріне түседі. Илияс өзі құрбылас бір орыс студентінің қолын қарап дәрілеп, соны ұқыпты түрде таңып берді. “Екі күннен соң тағы кел, Вася!” деп, құрбы студентті иығынан бір қолымен қаға түсіп, есікке қарай ұзата берді. Илиястың қазір коридорға қараған жүзі, күнге күйген ақ сұр жүзіне алашабыр қоңырқай бояу араласыпты. Бет ұштарының күрөңіткен қызғылы бар. Ақ халат пен дәрілік ақ қалпақ киген қалпында ол қазір анық мамандық ісіне көптен бейімделген, ысылған жас дәрігер тәрізді. Қаладағы ұқыпты күтімді жас жігіт бүгін де сақал-мұртын, иек-еріндерін ағарта, сәл көкшілдендіре қырған екен. Ақ қалпақ астынан көмірдей қара шашы жаңада күзелген қалпында жылтырай тікелей көзге түседі. Ол жаңағы өзінің Вася деген жолдасын шығара берген шақта есік алдына шапшаң дүрілмен сатырлай шықырлап бір машина кеп тоқтай қалған еді. Енді аңғарса, сол машинадан түсіріп, бір-екі кісі көмектесіп әкеле жатқан қатаң ауру қарбаласты жүрісі байқалды.

Вася шығып та үлгерген жоқ еді. Келе жатқандарға жол беріп, ол коридор есігінің жанына жабыса тұрып қалды. Кірген топтың алдында “Қызыл жұлдыз” колхозының екінші бригадасының бригадирі, Илиясқа таныс Зәуре апай келеді екен. Ол өзінің бір иығына аурудың бір қолын артып, өзі еңкейе түсіп ауруды құшақтап алған. Көтеріңкірей келеді. Аурудың екінші жағында колхозшы жас қыз – қара шашы бетінің жарымын басқан, шолақ тұмсық, ала көздеу қап-қара қыз еді. Ол да ауруды екінші жағынан сүйемелдей

кірген. Осы екі колхозшы әйелдің ортасында өңі аппак боп қашқан, ұзын, қызғылт қоңыр шашы жалғыз тарау боп оң иығынан асып, тізесіне дейін төгіле шұбалып кеткен, қабақтары шытылып, екі көзін жұмып, қатты қиналып, ыңыранып келе жатқан өзгеше сұлу жас қыз көрінді.

Ілияс танымай қалып еді. Енді аңдаса, бұрын көрген адамы сияқты. Бірақ әлі дәлді кім екенін аңғарып болған жоқ. Оның оң қолы топшысынан оқ тиген құстың қанатындай ортасынан сынғандай салбырап кеткен.

Жаңада өзінің кезегі жетпегеніне ызалана түсіп отырған ұзын скамьядағы дудар шашты қара жігіт енді Ілиясқа қарай бірдеңе күңк етіп: “мені қашан?” – дей беріп еді.

Ілияс жауап айтуға да үлгірген жоқ. Ол мынау келген науқасқа шұғыл көмек керек екенін айтып болмай-ақ, орта жасты, өткір көзді, омырау еркін мінезді Зәуре апай дабырлап сөйлей берді. Ілиясты бұрын бірнеше көріп, бір-бірінің түстерін таныса білісетін қалпы бар еді.

– Қарағым інім, атыңызды ұмытып тұрмын, айып етпе! – дей бергенде, Ілияс басын шұлғи түсіп: “Ілияс” деп қалды. Сөйткенде ауру қыздың үлкен, сұрқай, сәл шошақтау келген ұзынша нұрлы көзі аз ашыла түсіп еді. Ілияс енді таныды. Ол Айсұлу екен.

Қыз “Ілияс” дегенде, құлағына таныс ат болғандықтан көзін ашты ма? Енді ол да дәрігер жігіттің өңі-түсін жанына батқан дене азабы үстінде сәл шырамыта берген еді.

Зәуре әлі де дабырлай, асыға және омырау ете төргі бөлмеге қарай тобымен баса беріп:

– Шырағым Ілияс, менің мынау қызымды шапшаң қарамасаң болар емес. Қолының мертігі, сынығы ма, білмеймін тіпті. Сондай аял ете көрме! – дей түсіп, Ілиястың өзін кимелей шегіндіре қозғап, жоғарғы бөлмеге бар тобымен кіре берді.

Ілияс өз орнына, ауыз үйде отырған жігітке көрініп тұрған бұрышына шегініп барып тұрды да, жөн сұрады. Зәуре айтып жатыр. “Барлық соңғы күндерде “Қызыл жұлдыз” колхозының төрт бригадасы ішінде алда келе жатқан звено осы қызымның, мынау Айсұлудың звеносы еді”, – дегенде, Ілияс Айсұлуға тағы көз тастап еді. Қазір оның жаңағы аппақ жүзіне енді сәл қоңырқай араласып, шымырлап қызыл толқын қан ойнап, қабағы шытынып,

катты ауруын “ойбай” демей, “байбай” демей, тек қана бір үн, бірқалыпты әр ырғақты үнмен “о-о” дей береді. Зәуре әлі сапылдаған үнімен сөйлеп жатыр:

– Мақта тергіш машинаның үстінен бір топ мақтаны құшақтап түсірем дегенде, асыққаны ғой, қапылыста құшақтаған мақтасымен сүрініп кетіп, биік машинаның үстінен ұшып түскені. Жаңа ғана көз алдымда, қарашы, міне, қарашы. Содан қолы сынды ма, шықты ма, білмеймін. Осы оң иығымен көзімше құлап еді, жері құрғыр да қатты еді. Кәне енді, міне, өзің... – дей түсіп, екі әйелдің құшағынан әдейі босаған Айсұлуды Ілиясқа қарай жылжытып бөле берді.

Айсұлу “қолым, о-о” дегеннен басқа түк айта алған жоқ еді.

Ілияс әуелі сенімді дәрігер Петр Ивановичті тосса деп бір ойлап еді. Сынған болса, өзі ойдағыдай емдей алмайтынына күдіктенген. Бірақ сонда да сынық па, не екенін білу керек. Әлде уақытша укол жіберіп ауруын басқандай тыным таптыра ма! Қалай да көру керек. Сонымен, аз бүктелген, уқаланған ақ кофтаны омырауынан ұстады да: “мынаны шешу керек”, – деп Зәуреге қарады.

Айсұлу шошынғандай сәл тартынып қымсына түсті де, сол қолымен жасқанғандай болып, шынтақ жағын көрсете берді.

– Осы тұс, мына жер. О-о, сондай-сондай... – деп, талықси артындағы Зәуреге сүйене берген.

Зәуре қасындағы қызға иек қакты да, Айсұлудың кофтасының түймелерін ағытып, шапшаң ғана Айсұлудың қарсылығына қарамай, ауырсынған ыңқылын да тындамай, кофтаны оң қолдан екеулеп шапшаң шешіп алып, енді басынан да сыпырмақ еді.

Ілияс: “Болады, жетеді!” – дей берді.

Айсұлу да омырауындағы кофтасын босаған жеңмен қоса қысып, өзінің томпақша төсінің үстінде ұстап қалды. Өңі-жүзі маңдайына шейін, иегіне шейін жұқа қызылмен кешкі қызыл күн шалғандай бір толқып қызарып кетеді де, біресе қайтадан ағарып, сұрлана береді. Қалайда оң иығы аппақ боп ашылып, оң қолы салбырап Ілиястың алдында тұр.

Бұл кезде Ілиястың көзі жас қыздың мертiгi не екенін аңғарып, ол ішінен сәл жұбанып та қалған еді. Сынық емес

екен. Және иық емес, топшы шынтақ. Шынтағы шығып кеткен. Қатты үңірейіп тұрған ойылған қуыс шынтақтың орнында айқын білініп тұр. Оң қолдың шынтақтан төменгі жағы мүлде үзіліп түсердей жансыз босап қалған.

Жас жігіттің алдында иығы, омырауы ашылу Айсұлуға ауруымен қатар қатал батқан қоса дерт тәрізді. Ол енді Ілиясты әлдеқашан есіне түсіріп біліп тұр. Тез бірдеме, не де болса болса екен, өзін амалсыз Ілиястың еркіне берді. Ілияс мұның салбыраған оң қолын шынтақтан төменірек білегінен ұстап тұр. Сондай жылтыр майда, үлбіреген мрамор жылтырлығындай сүйкімді ет білінді. Иығынан төмен қарай аппақ қолына көзі түсіп еді, Ілияс өмірінде әйел қолының мұндайлық ақтығы мен сұлу бітімін, сом сұлу бітімін көрмеген-ді. Ол тек Москвада экскурсияда болған шағында ескі грек сұлуларының иық, қолдарын осындай мүсіндеген Европа ғажайып скульптор суретшілерін бір сәтке еске алып, салыстыра берді.

Зәуре мен кара қыз кейініректе серпіле тұрып қалған. Қыздың оң иығы ашылған қалпында сол иықтан асып түскен қалың қызғылт қоңыр, сәл алтын сарғышы аралас жуан бұрым да көлденеңнен өзгеше жарастықпен көрініп тұрған. Дәл осы суретті ауыз үйде скамьяда өз жарасымен отырған дудар шашты, зор кара жігіттің көзі бір шалып қалып еді. Ол кейін аяғын сүйретіңкіреп, скамьяның шетіне қарай арқасымен созыла көтеріліп, енді дудар шашын артына қарай баса қайырып тастап, суық көзі қазір өзгеше сығырая қадалып, Айсұлудың ажарынан басы айналғандай, елтігендей еңсесі кетіп, көз ала алмай қалды. Ол Ілиястың қолын көрмейді. Айсұлудың қолының сынғанымен, мертккенімен ойы бөлініп отырған жоқ. Тек қана өз ішінен “Бұ не деген сұмдық сұлу! Бұ қайдан шыққан перизат. Бұ кім, толайым тегі, әкем-ау!” дегендей, етті иегі төмендеп, аузы да ашылып кеткенін байқамады. Тек көзімен Айсұлудың жүзін, мүсінін құштарлана, құмарта жұтып жібергендей.

Айсұлу болса: “Ұзақ азап дертке ұшырадым. Әлде өлем бе, – дегендей. – Тым құрыса апам... үйдегі Арман білсе...” – деп, Зәуреге қарай енді бір өмірмен қоштасардай бұрыла беріп еді. Дәл осы шақта сынғанын да, не қылғанын да білмей, ауруы да биттей бәсеңсімей, жанын суырғандай қинап тұрған қолын сол қолымен сүйей сипамақ болып еді.

Осы шақта иығынан төмен тағы бір қол ақ жұмыр білегін қатты қысты да, дәрігер жігіт қолы шынтағынан төменгі салбыраған білегін және де темірдей қатты қысып алды.

Қыз қабағын шытып: “О-о”, – деп ыңырана бергенде, жанағы екі қол барынша қатты жаудай жұлқа тартып қалды. Айсұлу құлап жығыла берді. Зәуре де, Илияс та бір қолын босатып, оны құшақтай беріп еді. Жұлқып тартып қалғанда, кылышпен шапқандай қатты зәрлі шаншып кеткен ауру да өтті. Дәл сол сәтте шынтақ ұйып, талып, бұрынғы ауруынан арыла да берді. Жігіт қатты ауырта жұлқа тартып, төмен басып қалғанда, шығып кеткен шынтақ сырт етіп, Зәуреге де естіліп, орнына да түсе қалған. Енді сынық та, ауру да жоқ, сәтте пышақ кескендей тыйылып қалған ауру орнына сол жанағы ойсыраған жерде, екі буын арасында ұйып талған, жылып аққандай бір созалаң талмау ғана бар. Бұл болған халді, сәтте болған өзгерісті Илиястың өзімен қатар тәжірибелі, сезімтал Зәуре бұрын аңғарған. Ол дыбыстап жіберді.

– Иә, сәт! Айналдым, інішек, әкежан! Әулие екенсің ғой. Тәуіп екенсің ғой, айнала кетейін, Илияс. Қолын орнына салып жібердің ғой. Басылды ғой, енді ауруы басылды ғой, айналайын Айсұлу, айтшы! – деп, біресе Айсұлуға, біресе Илиясқа кезек төне берді.

Илияс өзінің оқыстан Айсұлуды сондай қатты ауруынан тез құтқарып қалғанына өзі де шын қуанған еді. Ақырын күліп алды да, қызарып кетті. Айсұлу шынтағын тек аймалай сипалай беріп: “Ух, ауруы басылды, апажан. Апажан, ағажан”, – деп, Илиясқа соншалық мол алғысқа толы нұрлы сұр көздерін төңкере қарап, біраз алмай тұрды. Жігіт оған сондай дос көрінді. Қазір оның Илиястан аяр ешбір сый-құрметі жоқ тәрізді. Тек сый-құрметі...

Ол өзі енді бір іс біткен шығар деп ойлап еді. Илияс оны сәл үнсіз тоқтатты да, оң қолын топшысынан бүктеген күйде кеудесіне таман көтертіп, кеудесін сәл бастыра ұстатып қойды. Зәуреге ұстатты. Өзі шапшаң бинт алып, кең келген мол бинтпен Айсұлудың мойнынан аса оң қолды көтере білегінен орай кең, жайлы аспа жасап берді. Бұл істі ол тез, шапшаң істей алған жоқ. Өйткені көп орау керек еді. Әр уақыт Айсұлудың мойнынан қолын асыра қос өрім шаштың астынан өткізе бинт жүргізіп тұрып ораған. Қызыл

қоныр, кей тұсы сарғыш тәрізденетін ауыр өрімдер мұның қолының, қос қолының екеуінің де үстіне өз салмағымен оқтын-оқтын құлай түсіп тұрған. Бинтті мойнынан орау шағында ол сан рет өзінің сол жақ бетінде, құлақ тұсында жас қыздың сәл дірілдей шыққан үздік-үздік ыстық дем-лебін сезе тұрған. Өзінің дәрігерлік тәжірибесінің бойында Ілияс мұндай толқынды шақты және осындай қолма-қол сәтті түйінді біліп көрген жоқ-ты. Ол өзінің сол дәрігерлік тәжірибесі онды боп шыққанына қатты қуана сүйсінген-ді.

Аздан соң Ілиястан бір-екі күнде істерлік дәрігерлік мәслихаттарды Айсұлу мен Зәуре қатар естіп, бас шұлғып тұрды да, ақыры бар топ бір-бірімен күлісе, жымыыса, алғыс айтыса қоштасты. Ауыз үйдегі жігіттің сұқтана қараған көздері Айсұлудың қофтасы қайта киінгенше, оның жұқа қызғылт сұлу еріндері сәл-сәл қозғалып сөйлеп тұрған шақтарында қас қақпай бағу, қараумен болған. Қазір Айсұлу тобы мұның қасынан өтіп, коридорды басып, есіктен шығып болғанша өзінің бет-жүзін дәрігер бөлмесі жаққа бұрған жоқ. Өз жарасын мүлде ұмытып кеткендей сілейіп қалды.

Ілияс болса әзірге оның кеудесіндегі өзге сезім емес, ұдайы ойында тұрғаны өзінің көмек беруге жарағандығы жөнінде. Әуелде қиналып келген Айсұлуға Петр Иванович болмаса, өзім көмек бере алмаспын деген еді. Ол өзінің студенттік дәрігерлік тәжірибесінде бұл шаққа дейін сынықпен де, мертікпен де ұшырасып көрген жоқ-ты. Ғажап бір хал болды. Қазіргі Ілияс дәрігерлік оқу ретінен білімі бойынша әрекет еткен жоқ. Жаңағы Зәуренің айтқанындай, шынымен, ол тәуіпше әрекет етті. Бір жаз Жайық бойындағы туған ауылға апасы Әсиямен бірге барып демалыста жатқанда, 13-14-тегі Ілияс өз көзімен елемшісінің бір әрекетін көрген. 16-17 жасар екі бала жігіт кешке жақын ауыл қасында күресіп, біреуін біреуі жыққанда жығылған баланың шынтағы жаңағы Айсұлудың шынтағындай болып шығып кеткен-ді. Сонда колхоздың кешке тыста отырған үлкендерінің арасындағы бір қартаң ұста қолы мертіккен баланың шынтағын Ілиястың және басқа бір топ балалардың көзінше қолма-қол төмен жұлқа тартып, салып жіберген болатын. Ол тәжірибені анатомияны оқыған шақта Ілияс есінде тұтқан болса да, өмірде тәуіптік әрекет етіп көрем деген емес-ті.

Жаңа соны қалай қолданды, ойына қалайша келді, кімге қолданды, қайтып қана Айсұлудың қерегіне, көмегіне жаранды, осыларды ойлаған сайын ол ішінен өз-өзіне, өз біліміне, өз тәжірибесіне ырзалық ойлады. Тегінде, бұл жас дәрігерлік мамандықты аса қадірлейтін. Өз ғылымын сүйетін, өте ынталы, зейінді, бар профессорларына аса ұнамды оқушы болатын.

Жеңіл-желпі ем-дом дейтінді ол студенттік тәжірибе бойынша, соңғы екі-үш жыл бойында тәжірибелі докторлар қарамағында істеп келгенмен, дәл мынадай оқыстан ұшырасқан, бетпе-бет шұғыл келіскен ауру адамға қолма-қол көмек дегенді өз бетімен істеп көрмеген болатын. Қазірде қолынан жәрдемнің келгені бір ырза етсе, өз өміріндегі сол бірінші өзіндік тәжірибені нақтылы көмекке Айсұлудай жанға көрсете алғанына әсіресе ырза да, қуанышты. Дәл осы сәтте ол себебі неліктен деген сұраққа жауап бере алмаса да, әлденеден Айсұлуға да ішінде аянышпен бірге алғыс ойлап қалғандай. “Сен келермісің, көмегім тиген жан сен болармысың? Қандай едің, қалай ғана ұшырадың! Қандай ғана халде саған тағы ұшырадым?” – деген сезімдердің, ой-жайлардың мұның ішінде ұйтқи түскен өз алай-түлейі қалды.

Ал жаңа ғана кеткен Айсұлудың бойы, жүзі бар қалпынан қандай әсер қалды десе, қыздың мойнынан бинтпен өткен қолдарының үстінде әлі күнге сезіліп тұрған бір салмақ бардай. Ыстық, сүйікті салмақ. Ол тығыз, қатаң, жуан өрілген қос бұрымның мұның қос қолының сыртына кезек ұрып, ауыр салмақпен әлсін-әлсін тиіп өткен кездері. Ілияс қазірде де өз қолдарының сыртында сол бір бұрын әсте тындап болмаған сүйкімді салмақтарды сезінеді.

Осы күні кешке “Ленин” ауданының орталығы Жиделі қыстағында тұратын аудандық тұтынушылар кооперативінің бастығы Әбілмәжіннің үйі мақта әбігерінен аулақ, тыныштықта болатын. Ауласында үлкен жүзім бағы бар. Шабдалы, нәк, алма, алша сияқты жемістердің үлкен көлеңкелі биік ағаштары қоршаған көк шатырлы бес-алты бөлмелі жақсы оңаша жай, келісті аудандық үй – Әбілмәжіннің үйі. Мұның жеміс бағына қараған әйнекпен қоршалған верандасында үй іші кешкі шайларын ішіп отыр.

Үй иесі үйде жоқ болумен пайдаланып, шайшыл, бапшыл әйелі Әсел өзі баптанып ішетін кешкі шайдың кезін көбінше осы верандада өткізетін. Самауырға қайнатқан шайды ол бұл жерде аласа дөңгелек стол қасында, қалың көрпе үстінде, текемет, кілем жайған төрде отырып ішкенді ұнататын.

Қызыл күрең жібектен өзбекше төсін бүре тіккізген кең көйлек жерде отыруына жайлы, ыңғайлы. Қалың қара жылтыр шашын ақ жібек орамалмен жартылай бастыра тартқан семіз келген, қою қасты, қызыл жүзді Әселдің құлағында үлкен салпыншақ сырға бар. Қолдары толы тасты, тассыз алтын жүзіктер.

Әселдің жоғарғы жағында қазақы кемзал, ақшыл көйлек киген, басына күндік салған қартаң ене отыр. Оның жұмыла түскен қысық көздері кірпік қақпай, ешкімге қарамай, тек ұрттап отырған пиялаға ғана қадалғандай. Бұл екі әйелдің қасында жаңа келіп шайға отырған, зор денелі, дудар шаш қара жігіт, күндіз Ілияста емде болған, сол аяғы жарадар бинттелген Сағит отыр.

Сағит жарадар аяғының етігін шешіп, аласа стол қасына аяғын көлденең созып, өзі столға шынтақтай жантая отырып еді. Кемпір шешесі шай құйып отырған келіні Әселге ақырын ғана күбір етіп, “жастық берші, шынтағына жастық әкеп берсейші”, – деген.

Әсел еті ауыр, жауырынды, сауырлы, мол денесін отырыс-тұрыста өзгеше толықтығына қарамай шапшаң жеңіл қозғайды. Енесі айтқан бойынша ол екі ақ жастықты қайнысына әкеп, шынтағына төсеп берді. Үнсіз тұқсиген қабағы бар, салқын жүзді Сағит сол жастықтарға сүйене отырып, жеңге мен шешеге жүзін бермей, қырындай қарап, шайды сонырқай тартып отыр. Оның аяғы сынықтан аман. Күндіз аттан жығылып, тасқа соғып, жілігінің үстін қандатып жаралап алған.

Ілиястан алған көмек, мезгілді жәрдем қанын тыйып, ем жағынан мұны тыныштандырған болатын. Жаратылысында аз сөзді және қалалы жерде үй ішінен жырақта жүріп оқып өскен бұл жігіт үй ішіне аяғының жарасын да көп созып сөйлеген жоқ.

Сағитпен әңгіме ұзаққа бармайтынын шеше де, жеңге де біледі. Оны қозғамай қойып, енді екеуі өздері жаңағы шай-

дан бұрын үзілген әңгімесінің жайына қайта кірісті. Ол сөзді енесінің есіне салып қайта бастаған Әсел еді. Енесіне сәл ғана қырындап, нұрлы жүзін бұра түсті де:

– Жанағы үйдің жасауын қашан көрдім дедіңіз?

– Осы жазда. Сол Наймандар ауылының өлді ғой әне-біреу тәуіп шалы – Кенжебек. Естідің ғой, білуші ең ғой?

– Е, білем.

– Соның жетісіне көп үлкендерді шақырмады ма? Жүдә көп кісі жиылған екен. Өзінің әулісіне сыймаған үлкендердің біразын жақын-жақын қосналарына, өзге әулілерге шақырмады ма? Мен бір топ кемпір-шалмен сол бағана өзін айтқан Нұрбүбі дейтін жесір қатынның әулісінде болдым. Сонда соның үйін де көрдім дедім ғой, – деп әңгімеге қайта кірісіп, шайды сора түсіп, кірпіксіз, қысықтау жылан көзін, тұңғық кішкене көзін алдына ғана қадаған кең танау сұр кемпір әңгімеге жаңа төселді.

– Айтам ғой, сол жесір қатынның жиған-тергені мынадай екі жардың екеуін бірдей сонау төбеге дейін лық толтырыпты мүлдем.

Жасау-жабдық, қымбат бұйым, үй іші жарастық байлық дегенге бар ынта-бейілімен берілген Әсел тамсанып қойып, енесіне мол денесін түгел бұрып алды.

– Өзі жесір қатын қайдан жиыпты? Оның қолына сонша жасаулар қайдан түсіпті?

– Қайдан дерін бар ма? Оның байы баяғыда бершіл боп көп істеген. Ауылда тұрып табысы көп болған. Қатыны болса, мынау Нұрбүбі сондай өзі де қолы ісмер, ұқыпты қатын ғой. Қолында өсіріп отырған ұлы, қызы бар. Өлім бар да қаза бар, жинап-тере берген де. Алдағы күнге деп қызға жасау, ұлға жабдық деп, бомай ма сондай шешелер.

– Е, Нұрбүбіні мен де білем. Ол бір сондай бейнетқор. Мақтада жылда көп істеп, мол табыс табатын қатын деп, мата-пұлды осы өзіміздің Әбекендерден алғызып, колхоз бен аудан бастықтары соған сый да бере беретін. Ал, кәне, соның жасауын айтыңызшы енді! – деп, өзі ынтыққан жайына қайта түйілді.

– Айтам ғой, анау сенің ас үйіндегі бір кең үйі бар екен. Соның екі жары үйдің төбесіне шейін толған жасау. Кәдімгі бұрынғы сегіз қанат үйлердің ішінде болатын жұқаяқ. Бояулы, оюлы жұқаяқтар қатар тұрыпты да, соның

үстіне екі жардың бойын қатарластырып жақсы, ұзын сырлы сандықтар жасапты. Ал солардың үстінде кей жерін шәукермен ораған кілем, көрпе-жастық, әртүрлі терме алаша, шашақтары салбыраған бес-алты жерде бояулы әдемі боғжама, тамақшалары сондай жарқыраған баяғы шолпыдай. Көрпелері жеркөрпе емес, қыжым көрпе, масаты жөрме көрпе. Жастықтары шетінен өңшең рақы жастық. Еткөрпе жібектен де әсем жасалған. Бірнеше жерде қолдорба, күмістеген үш жағылан. Ал жер жастық дегенің тіпті көп. Жаңағы жағыландарын жай ою емес, көк сауырлап күмісін әр жерге биязы қып көз-көз етіп оюлаған. Айтам ғой, тегі, жүдәям жақсы. Күйеуге тисе қызы да, келіншек алса ұлы да жасау-бұйымнан олқы болатын емес мүлдем! — деп, тыңнан құйылған, бусанған кара шайды кең танау кемпір тағы да салдырата тарта берді.

Әсел енесі көрген бұйымға қызыққаны сонша, аңыра кадала қарап, үнсіз бас изеп, тек тамсана береді. Енесінің сөзі тоқтаған соң ол енді есін жиып, бір нәрсе ойына түсіп, орнында қозғалып, мол денесі енесіне қарай бұрыла ұмтыла беріп:

— Апасы-ау, білдіңіз бе, сол Нұрбүбінің, есіме жана түсті-ау, сол Нұрбүбінің бойжетіп отырған жақсы қызы да бар! — дей берді де, үлкен қызыл жүзі жарқырап күліп жіберді.

— Ол үйде қыз болса, бізде ұл бар дейтін біз емес пе осы? Мына Сағит болса оқуын бітіріп, қызметіне жайғасып, қолымызға кеп отыр. Айтты-айтпады, осы жалғыз қайнымды аяқтандырмай, ендігі мына кенже балаңа қатын әпермей өзің отырасың ба? Біз қарап отырамыз ба? — дей берді.

Ол өзінің бейілді жүзін енді қырындау отырған, әлі де үнсіз бейхабар шайды ғана ішумен отырған қайнысы Сағитқа жауап күткендей қадай түсіп, жауап тосып еді.

Сағит түк үн қатпастан, танауын делдите кең тыныс ала түсті де, шетке қарап отыра берді. Кемпір шеше сөзуар келіні айтқан жайға мейлінше бейіл аударды.

— Қызы бар дедің бе? Ержетіп қалып па еді онысы? Мен көргем жоқ. Рас-ау, бұрын сонада байы өлгенде екі баласы — бір қыз, бір ұлы жастай жылап қалды деп жұрт мүсіркеп жүретін. Одан бері 14-15 жыл болды. Айтты-айтпады, жетіп қалған екен-ау! Немене, келін, қызы жақсы ма екен?

Әсел қазірде де енесін тыңдай отырып, қайнысына кадалып сөйледі.

– Қызы ұлынан үлкен, жасы мейлінше жеткен. 18-19 шамасында. Ұмытпасам, былтыр сол оқу да бітірді. Ал өзі бір осы өңірде жоқ сұлу қыз еді. Апыр-ай, шіркіннің бойы мен ірені сондай бір жақсы боп өскен қызға бітетін мүсін екен деп қалып ем.

Осы сөзді айтумен бірге Әсел әрі енесін, әрі қайнысын жаңа естіп, сырттай көрмей, еңсесі кетіп қызығып қалған жасау бұйымның соңына өзімен бірге салмақ, ерітпек ойға кетті. Ішінен “егер жесір қатын біздей үймен құда болып, қыз берсе, құдай біледі, Әбекең екеуміз ондай байы жоқ, жалғыз қатынның үйінен жаңағы қыжым көрпе, жағылан, рақы жастық, боғжамалардың талайын осылай тартпай қоямыз ба? Сонда анау тұрған тек өңшең стол, орындық сияқты қаңқайған ағаш жиған екі-үш бос бөлмені осы жақтың жасауымен жайнатып қоймаймын ба?” – деген ойға келді.

Ене болса, Әбілмәжін Әселді ертіп жиі-жиі сатып әкеле беретін шкаф, стол, төсек, орындық дегеннің бәрінің тұсында кең танауын тыржытып, кірпіксіз суық жылан көздерін сығырайта жұмып, жирене қарайтын.

– Әкпелді тағы өңшен қаңқайған ағаштарын! – деп сырт айнала бере: – Ағашта басың қағыр өңшен. Бояуынан басқа түгі жоқ, осы да жасау боп па? Отыратын, жастанатын, жамбасқа басатын біреуі жоқ. Отырайын десең, өне бойың шаршайды. Өздеріне өздері жаза жасап, “ағаш-ағаш” дейді де жүреді өңшен. Үй атаулының бос жерін де қоймайды онысы. Қаңқайып-саңқайып алып! – деп ұрсатын.

Әбілмәжіннің Ташкент барып жүргенде спальный гарнитур, столовой гарнитур, кабинет, диван, кресло, трюмо деп ұдайы аңсап, неше түрлі еп жұмсап, бірді олай соғып, бірді былай қағып, көп жерде әредікте сирек бұйымдарды ауданға түсіретін орындарға пұлдай, сыйдай әртүрлі пара-мараны ептемелеп өткізіп жүріп, көп бөлмелі осы үйге тіс-тырнақтап көп бұйым жиып алғанын кемпір шеше бағаламайтын.

Әсел, әрине, ол бұйымдарды байымен бірге жинасқан. Қуана қымтып пәтеріне тықпалап алысқан, табысқан да дүниесі, шаруақор әйелдің өзі. Сондықтан енесінің

пыскыру, кекету, қыжырту сөздері мен мінездеріне ол тек қана күле беретін де, еске алып, есепке тұтпайтын. Бірақ әрдайым бұрын осы жақтың байлық жиған, дүние бұйым жиған қаласы мен даласындағы үйлерін көре қалған, өзі де бір кезде әлді, малды болған үйі болса, теңі көп ішті үй саналған бай үйдің иесі, дүниеқор кемпір болатын. Сол Әселге “дүниені сендерше жимай, былай да, мына жағынан да жию керек”, – дей беретін.

– Кілем керек, масаты жібек, мауыты керек. Түкті кілем, тақыр кілем, алаша кілем. Сандық толы жұмсақ, қымбат бұйым, көзге де көп түспейтін тығулы, бұгулі жататын қазына да болады, – дей беретін.

Өмірі тойымы да, тынымы да әлі жетіп тоқтап болмаған Әселге, әрине, мұндай сөздердің, ақыл-есептің бәрі әсерлі. Бірақ қайдан жияды? Кімнен алады, қайтіп алады, оның бабын үнемі таба бере алмай, титығы құри беретін. Қазір мына тұста бір қызық қазына көз алдынан бұлың қағып, қызылды-жасылды еліктіре, ентелете, жетелей тартты. Үнсіз отырған қайнысына ол енді тура шабуыл жасады.

– Ұқтың ба, Сағит-ау, айтқан сөзге құлақ салдың ба осы сен. Жасың, міне, биыл жиырма бестен асып барады. Оқу бітірдің. Құдайға шүкір, текінек болып келдің. Осы шөлдегі елдің титығын құртқан су еді. Әкесінің көз құнынан бетер жоқтағаны су емес пе? Сен болсаң, өзге емес, сол су текінегі болып келдің. Келгеніңе екі ай болып еді, осы саған күні түспеген, алдыға келмеген бригада, колхоз бар ма! Ендеше, алмайсың ба, осы шөлдегі үш ауданның ең жақсы деген қызын. Сауырынан басып жүріп тандап тұрып алмайсың ба, келіншек қып. Мына кісі шешен, анаң. Біз ағаң мен жеңген. Енді міне, айтамыз, айттық, міне, сен де үй бол. Мезгіл жетті, үйлен. Ал үйленгенде сол жаңа мына кісі екеуміз айттып отырған Нұрбүбінің қызын ал, соған үйлен! – дей беріп еді, Сағит жеңгесіне түксіе жалт бұрылып, жақтырмай қарап қалды. Әзір ол:

– О, қойшы әрі, жеңге, сен немене, қатын әпер дедім бе? Әлде мен баяғыша еркіне қарамай қалыңдық айттыра салатын қазақтың ауыл жігітімін бе? Қой әрмен! – дей салды да, теріс айнала берді.

Бұл кеште жаңағыдай дөкір мінезді, дүңк етпе тұрпайы сөзді Сағит осындай салқын ажармен жеңгесін дарытпады.

Бұлардың айтқан сөзін ол ойланатын да емес, тек қарсы шапшып, жатырқап қарсы алды. Оның себебі Сағиттың өзінің бүгін күн бойы, мына қазір кеш бойы ішінде жиылып, түйіле, толғана берген ішкі жасырын сырында. Ол сыры бүгін ғана күндіз бір сәтке оның көз алдына көрінген, қиялынан әлі де елесі кетпей тұрған Айсұлудың иығы. Сол қыздай болмаса, қатын дегеннің, жар дегеннің не керегі бар. Еңсесімен мұны өзіне қарай құмарта, қызықтыра құлатып әкеткен бір күш бар. Іші-бауырын, бар сыры-шынын бір өзіне бағындыра тартқан құдіретті әмір бар, магниттей әмір.

Рас, сондай қатты қызығуына енді мынау әйелдердің “үйлену керек” деген сөздері бір жағынан әрнәрсені ойға салып жанасқандай да болады. Бірақ сөз емес, керек емес, бұлар ақылы мүлде-мүлде басқада, өзгеде. Олар күндізгі сұлудан айыратын аулақ, жат ақылда, жаман есепте.

Баласының Әселдей жеңгенің айтқан жөні бөлек жүйелі сөзіне соншалық суық жауап бергенін кәрі шеше жақтырмады.

— Ой, ақылы жоқ, сорлы балам. О неменесіне оскырдың? Дүниеден қатын алмай, азбан боп өтем деп пе ең. О несі? Алар болсаң, сондай жақсы шешенің жетіп отырған қызын алсаң дұрыс дегенге неге ойланбайсың! — дей беріп еді.

Сағит шешесіне де бұрқ етіп, тоң-торыс суық жауап айтты.

— Тілеуің берсін, апа, кіріспе! Айтпа! Керегі жоқ! — деді де, екі үлкен әйелдің мазасыз сөздерінен құтылу үшін стол басынан атқып тұрып, ақсаңдай басты да, ағасының кабинетіне қарай тез жөнеліп кетті.

3

Екі жүз мың тонна мақтаны өкіметке, Отанға берген уәде бойынша ада қып шығу облыстың күн санап, сағат санап дамылсыз алысқан арманы. Соңғы онкүндік бұл жөнде бар облыс көлемінде, тіпті тарихтың тіршілігінде қоғамдық, шаруашылық бар болмысында бөлекше іріктеліп-соқталанып шыққан анық асқар асудай өзгеше шақ.

Мақта егетін аудандар саны аз емес. Облыстың терістік жақтарында Сайрам, Түркістан, Арыс бар. Одан бертінде

Қаратас, Сарыағаш, Келес. Содан кейін әсіресе бүгінгі, биылғы бар үміт көзді, жанды-жансыз күш атаулыны өздеріне қадап отырған осы түстіктің үш ауданы. Рас, әзір мұның үшеуінен де Түркістан дәл мына 5 октябрь күні алда келеді.

Облыс басшыларының осында отырып алған ақпарында Түркістан 85,44 процент орындады. Ал Сайрам сияқты мол бір аудан 33–34-тің ғана айналасында артта жүр. Түркістан бұл шаққа дейін алда болса, енді еріксіз шабандап, кейіндеп қалғалы тұр. Себебі онда жауын жауып қалды. Мынау үш ауданның екеуі кезек озысып, тайталаспен анық үзенгі қағысып келеді. Рас, соңғы күндерге дейін алда келе жатқан Ленин атындағы аудан еді. Дәл бүгін 5 октябрь күні Киров атындағы аудан 83,31 процент берді.

Ленин атындағы аудан болса, бұл күні 82,73 процент берген. Осы кеште Киров ауданының секретары көзге қораш, кішілеу, арықша болса да, қатты өркештеніп, көтеріле сөйлеп отыр.

Мұқаш Баймұхаметов, ауданның бірінші секретары, кешкі ақпарға райкомға өзі шақырып алған аудан басшыларына күле түсіп хабар берген.

– Ленин ауданы бүгін бізден кейін қалды. Кировтан не қып қалып қойдық деп шулап жатыр. Ал бұл біздің алғаш озып шыққанымыз болса да, енді осыдан соң Ленин ауданын ілестірмейміз. 11-інде 100 процентке ілінеміз. Жолдас облыс өкілі, осы сертке куә ғана болмаңыз. Бүгінге шейін еткеніңіздей көмекші де болыңыз! – деп, жарасқан әзілмен күлді де, Баскенттен келген Жайлыбеков Алмасбекке серт те, салмақ та тастады.

Бойы биіктеу, үлкен көздері ажарлы, ақ сұр жүзінде дөнес мұрны бітімді кісіні танытатын Алмасбек өзінің көптен бергі тату жолдасы, аудан секретары Мұқашқа күле қарап, бас изеп тұр. Алмасбек облыстан үш ауданға жіберілген үш басты, жауапты азаматтың бірі. Ол облыстық кәсіпшілер одағының бастығы. Қазір 20 күннен бері осы Киров ауданында мақта жөнінде еңбек етіп жүр.

Түстіктің қалған үшінші ауданы – Жақсыарал ауданы. Онда облыстық атқару комитетінің бастығы Ахан Сұлтанов отыр. Үш ауданның мақтаны ең көп беретін атақты ауданы – Ленин ауданы. Облыс беретін 200 мың тоннаның 70 мыңын

тек сол аудан өзі бермекші. Ол ауданда бүгінде облыстың бірінші секретары Юлдашев жолдас өзі отырған...

Аудан секретары Мұқаш пен облыс өкілі Алмасбек, облыстың екі үлкен басшысы бұлармен көрші аудандарда отырса да, енді артта қалып бара жатқан жайларын ақырын айтысып, мысқыл етіседі.

Алмасбек бұл жөнінен әзілдегенде:

— Киров аудандардан ғана озған жоқ, обком мен облисполкомның басшыларынан да сен екеумізді басып озғызып тұр. Осынымыз сыпайышылық жөнінен қалай болар екен. Телефон қайда, қазір Юлдашев пен Сұлтановқа осы жайды ескерте тиісіп көрейін. Мені бір қосып жіберші, — деген. Ол шынында анау екі жолдасты үйреншікті әзілмен телефонда сәл қыса қағытып өтті.

Обкомның бірінші секретары Юлдашев бұл телефон әңгімесінің уақытында “Лениннің” орталығында бірінші секретары Көлбаев Мұхиттың кабинетінде отырған. Мақта жөніндегі бірнеше жылғы үрдіс өнімді еңбегі үшін Социалистік Еңбек Ерінің атағын алған сұлуша, қоңырқай жүзді райком секретары Көлбаев Мұхит Алмасбектің Юлдашевқа айтқан әзіліне күлсе де, ішінде ызалы қыжыл бар.

— Бүгін жеттім деп отырсындар ғой. Өмірде бірінші рет жетіп, бір жарым процент алға шыққанға тыраштануын мыналардың. 20 күннен бері ұдайы бес-алты процент артымызда келе жатқанында үндері шықпаушы еді. Көрермін әлі, күлкі бүгін күлгендікі емес, ең соңғы күлгендікі! — деп, кабинетте отырған өзін қошеметтегіш жолдастары аудан прокуроры Саматовты, аудан соты Бекбаевты қоса күлдірген. Осында отырған аудандық тұтыну кооперациясының бастығы шой желке, бурыл самайлы, сұлу киінген Әбілмәжін сақылдап тұрып, қызара бөртіп, қошеметтей күлген.

Бірақ бұл күлкілерді Юлдашев қостаған жоқ. Ол, анығында, бар таразыны жаңағы жолдастарынан артығырақ көріп отыр.

— Әй, шырақтарым-ай, ойында озған шында да озады. Мұқаш пен Алмасбек бүгін сендер мен маған ойнап-күліп отырса, ертең шындап, жыға күліп жүрмесін. Осы озғаны озған ба деп қорқып отырмын мен. Сендер үйдесең, біздің ауданның батырлары! — деп, өзіне де, жолдастарына да

мыскыл етіп сақылдап тұрып күліп жіберді. Ол сүйсінген нәрсесіне көңілдене күлгенде барынша қатты, ашық жарқырай күлетін. Қазір өз халдерін өзі сынап, мойындаған күйінде жұрт жігерін қамшылай түсу үшін әдейі мыскылына ширақ күлкісін араластырған. Ол Алмасбекке жаңа телефонда қатты күліп әзіл сын айтқан.

— Сен орайын тауып күліп тұрсың. Кезін тауып күлдің. Оның жөн. Бірақ Юлдашев пен Сұлтановтың алдына түсіп кеткеніне айып төлегің келіп тұр ма! Біз намазда тұрғамыз жоқ, мұсылманның намазында ғана жай сапта тұрған адам имамның алдына шығуға болмайды. Сұлтанов пен Юлдашев имам емес те, сен намазгер Түркістанның сопысы емессің. Алға шықсаң шыға бер де, оза алсаң, сол бетінде артына жалтақтамай оза бер, зыта бер! — деген.

Ол осы әзілін Ақан Сұлтановқа телефонмен айта отырып, Ленин мен Жақсыарал аудандарын қатты шықпырта соққандай ширықтыра сынап та кеткен...

— Біз, екі аудан жұртшылығы, бүгін күлерлік күйде емеспіз. Ұяттымыз! — деп, трубканы салып қойып, жаңағы өз қасында отырған аудан адамдарына енді томсарған жүзбен түйіле қарап отырып: — Онкүндіктің ендігі қалған бес күнінде Ленин ауданы Киров ауданынан тағы қалса, біздің біразымызды тірсекке сабап тұрып мақта даласынан айдап-айдап тастау керек. Қуып тастау керек тура! — деп, түйіле төнген қалпында салмақты жұдырығын столға да бір соқты.

Бұлардың тосып отырғаны аудандық атқару комитетінің бастығы Әшкен еді. Сол алыс совхоздан жаңа келгенде, осы бөлмеге онымен ілесе сыртта салқында тосып отырған он шақты жауапты қызметкер кірді. Бұлардың арасында екі әйел де бар. Келгендер аудандағы мақталы ірі колхоздардың бастықтары мен осы аудандағы атақты екі ұлы совхоз — “Ильич”, “Жақсыарал” совхоздарының бөлім басшылары болатын.

Ауданның мақта жөніндегі ең жауапты штаб есепті жандары осылар. Мынау қадірлі онкүндіктің қалған бес күнінде мақтаны 100 процентке жеткізуді серт етіскен ширақ, шапшаң және нақтылы қызу, қысқа сөзді серт жиналыстар жасады. Байлау нұсқауларды ауданның бар шаруасын тамаша жақсы бар машиналарымен, адам сандарымен түгел

бұлжытпай біліп отырған Юлдашев өзі кесіп-кесіп атап берген.

Іңір қараңғысы Ленин ауданы орталығының көше-көше, бау-бақша үстіне қоюлап төнген кезде, енді жан-жаққа тарап кетісіп жатқан жеңіл машиналардың сигналдарымен мол үн салды. Айқыш-ұйқыш жарықтары және борай ұйытқыған шаңдары біріне-бірі қосылып будақтап кетіседі.

Райком үйінің маңындағы алаң мен көшелердің бәр-бәрінің бойларында жаңа ғана тараған қайнар штаб қызу өмірі аңғарылады. Кетісіп жатқан машиналардың көпшілігі “ГАЗ-69”, араларда “Победа”, “Волгалар”, біреулері жыраққа, тағы бірі жақын шаққа жүйткі жөнеліскенде, жеңіл жүрістерінің шағында ауыр міндет, үлкен есеп-сандар, серт уәдесін алып ұшып кетісіп жатыр. Машиналардың көбін адам күшін ірку үшін өздері айдаған аудандық жауапты қызметкерлер.

Дәл осы машиналар сигналдары, шаңдары, қарбалас әбігерлері орталықты қым-қуыт қарбаласқа салып жатқан шақта, Айсұлу да үлкен кесірлі әбігер күйіне душар болды.

Қолының мертігі Илиястың көмегімен орнына түссе де, Айсұлу үш-төрт күндей жұмысқа жарамады. Ол сол күйінде қатты қиналған, қысылған болатын. Енді дәрігерлік пунктіндегі аспап, дәрі көмектері аз болған адамдар бұған электр кабинеті бар, рентгені бар аудан емханасына бүгін барып көрініп қайтуға жолдама берген. Орнына түскен қолының әлі біраз ісігі бар. Петр Иванович сүйекте шатынаған жер жоқ па екен деп, ауданға әдейі қолдың суретін түсіртіп алуға жіберген.

Айсұлу емханаға кешігіп келіп, кешең шыққандықтан, колхозына қайтатын машинадан ажырап қалған еді. Солай жүретін машинаны ол кешке шейін амалсыз тосты. Ақыры машина болмай, жаяу кетуге он шақты километр алыс, түнге қалатын болған соң, ол осы аудан орталығында шешесінің төркіні Әбді ағаның үйіне бармаққа беттеген. Ол үйде Айсұлуды кішкене күнінен жақсы біліп, жақсы көретін және аудандық орта мектепте Айсұлу оқып жүргенде кейбір жауынды суық күндерде жатып кетіп жүретін шешедей сенімді женге бар.

Қазір Әбдінің өзі құмда малда болғанда, баласыз әйелі Айсұлудың женге дейтіні Кұлшат апай үйде болу ке-

рек. Бірақ ол үй де Шынарлының шетінде. Емхана болса орталықта. Машинаны тосқанда да Айсұлу сол орталықта тосып, кешендеп қалған. Дәл осы дағдарыс жөнімен не де болса шеттегі Күлшат үйіне барып қонбақ боп беттеген Айсұлуға Әсел тап бола кетті. Әселдің үйі Айсұлу келе жатқан көшенің емханаға жақын пұшпағында болатын. Есігінің алдында көлеңкесі мол алшаның түбіндегі отырғышта жалғыз отырған Әсел қасынан өтіп бара жатқан Айсұлуға өзі амандасып:

– Амансың ба, шырағым! Мен атыңды ұмытып қаппын. Апанды жақсы білуші ем. Сен мына Найман қыстағында “Қызыл жұлдыз” колхозындағы Нұрбүбінің қызысың ғой! – деп орала кетті.

Үлкен, келісті денесін шапшаң көтеріп Айсұлуға қарай қадам басып, қасына да келді. Айсұлу оның сұрақтарына қымсына, қызара түсіп:

– Ия, ия, солай-солай, апай! – деп қана бірнеше үзік-үзік қысқа жауап айтқан.

Жабыса оралған Әсел мұның неғып жүргенін, қайда бара жатқанын түгел білді де, енді сол арада өз үйіне қонақжай, меймандос жылы, нұрлы жүзбен Айсұлуды шақыра бастады.

– Апаңмен біз көптен ашынамыз. Өзің танымасаң да, мені бөтен деме! Кеш қараңғысында жалғыз бала қайда барасың. Мынау біздің үй, бұ да жақын, жатырқамайтын дос-жарыңның үй-жайы, осында кемпір енем екеумізден басқа жан жоқ. Жүр, бізге қон. Кәне, үйге жүр! – деп, Айсұлуды білегінен ұстап, өз қақпасына қарай бұра берді.

Әселдің сөзіндегі бір шындық, расында, бүгін бұл үйде өзі мен енесінен басқа ешкім жоқ-ты. Әбілмәжінді мақтаның әбігері қуып жүргелі талай күн болған. Ол кейде күндіз, кейде түн ортасында бір соғып, киім ауыстырып, әзір асты немесе ашулы бөтелкені қабаттай қарбыта ішіп-қылғып кете беретін. Одан “қайда жүрсін, қашан ораласың?” деген сөзді, жайды Әсел сұрамайтын да.

Сағит бұл үйде бұл шақта жоқ. Ол, тегі, туған анасының үйі осы үй болса да, өз туған шешесі кең танау кемпір осында болса да, қызметке орналасқалы бұл үйде тұрмайтын. Кейде жиі келіп жүріп, қона жатып кетсе де, осы Шынарлыда туысқан-туғандары көп, мол түбірлі, көп ағайынды топ

болғандықтан, өзге жақындарының үйлерінде кезектеп тұра беретін. Салт атты, салт басты жігіт әлі жаңада қызметке кеп тұрғандықтан, бар туған-туысқанның үйінде де қонақ есепті қабылдана беретін.

Айсұлу бөтен үйге қонып көрмеген қалпында Әселдің үлкен үйіне ақырын басып, тартына қысылып, ішінен үркектей кірді. Бірақ верандада, төрде дөңгелек стол жанында жастыққа жантайып таяқ ұстап отырған үлкен әжеге тақап келіп, столдың екінші жағына тізесінен жүгініп отырып, ибалы жүзбен сәлем бергендей боп: “Есенсіз бе, әже?” – деп еді.

Үй іші осы үш әйел де, сонан соң Әселдің дабыстап “Баттал! Баттал!” – деп, бақшаға қарай қатаң шақырған дабысынан соң келіп кірген жалаң аяқ, бітік көздеу, үрпиген сарғыш шашты 12-13 жасар бала болатын. Оған Әсел шай қойғызды. Кемпір мен Әсел өзара азғана күбірлесіп қалғанда, келіні енесіне Айсұлудың кім екенін тез ұғындырған. Осымен аз уақыт өткенде шапшаң қайнайтын самауыр да екі иінінен бу атып, дағдылы орнына, Әселдің қасына келіп орнап еді. Шай ішіле бастады. Баттал бала столдың екінші жағында, самауыр қасында Айсұлуға тақау отырған. Ол осы үйге қызмет етіп жүріп мектепте қоса оқиды екен.

Айсұлудың оқып, былтыр бітірген орта мектебіне бастауыш кластарға ол осыдан екі жыл бұрын түскен-ді. Жоғарғы класты былтыр бітірген Айсұлуды Баттал бағана келген жерде таныған.

Әйелдер арасындағы сараң сөз саябырлап, үнсіздік үй ішінде созыла берсе, сөйлеуік бала Баттал Айсұлудан оның оқуы жайын сұрай жөнеледі.

Жаңағы бір әзірде оның сұрауы бойынша Айсұлу Алматыға барып, биыл оқуға түсе алмай қайтқанын айтқан. Енді ол Айсұлуға кішкене бітік көзін қадалта отырып:

– Сырттай оқитын оқуға қашан түсесің? – деп сұрады.

Айсұлу қыс түсе, декабрь ортасында баратынын ақырын ғана айтқан еді. Әсел өзі оқымаған әйел. Айналасынан қыздар жайынан көбінше еститіні мектептен ұзамай бұл өңірдің қыздары күйеуге тиетін. Сол жайды ол өзі де, күйеуі де қазақ қызы үшін жеткен, жетіскен мөлшер деп біледі. Аузы сөйлеп үйренген. Тыюшы болған емес. Көңілі бол-

са оқыған дегеннен өзінің кеудесін, санасын кем деп біліп көрмеген, төрт тарапы түгел сөзуар жеңге енді қонағы – момын жүзді Айсұлу қызға ақыл сөйлей бастады.

– Мұндағы оқуды бітіріпсің. Шешен болса жесір болғалы, сендерді асырап өсірем дегелі көп жыл, жас өмірін, бар өмірін сарп етті. Сен болсан жасың да, бойың да жетіп, жетіліп болыпсың. Енді тағы оқу деп, тағы қайда қаңғымақсың, сінлім-ау! – деп бір қойды.

Айсұлу мұндай сөздерді көп есітетін. Естігенінің бәрін өзінің дүниедегі ең сырлас жаны, жақыны шешесіне түгел айтатын. Айта отырып, анасынан баласы ілгері оқуға рұқсат алып, өз жайын мықтап шешіп қойған-ды. Сондықтан келер-кетері жоқ қысыр сөзді бастап отырған Әселге ол шешіліп, шындап жауап айтқысы келмеді.

– Кім білсін, апай. Оқимыз дейміз. Ол оқу қолға түсе ме, жоқ па? Алдағы белгісіз жайлар еді. Көреміз де! – деді де, тоқтай берді.

Дәл осы шақта сыртқы қақпа жабылғаны білініп, енді біразда веранда есігі ашылып, жалаң тақтайға аяғын қатаң басқан ұзын бойлы, кесек денелі, дудар шаш, кара торы жігіт кіріп келді. Үйдегі Әсел мен кәрі шеше аз-аз үндер қатып:

– Келдің бе, Сағит, жоғарылат. Сен екенсің ғой! – десе берді.

Сағит үйдің ішіне көз тастады да, Айсұлуды көре бере самауырдың ар жағына кеп анырып тұрды да қалды. Ойда жоқтан жақында жүзін ғана сырттай бір көріп, кім екенін, қайдағы жан екенін біле алмай адасып, қаңғырып қалған жігіт енді оқыстан көргеніне таң қала бере қуанып та кетті. Жайшылықтағы тоң-торыс, суық мінезді жас жігіт өзіне өзі себебін айта алмастай халде күліп жіберді. Өңі де әуелі бозарыңқырап сұрқыл тартып, енді ду еткен, ойнаған қанмен кара қоңыр тартып, шұғыл құбыла, өзгере берген.

Ол енді бір кезек адымдай басып төрге шығып, Айсұлуды басып өтіп, столдың екінші жағына таман төрлей отырған шешесінің қасына барып күрс етіп отыра кетті. Ыржиып күлген жүзін Айсұлуға қадаған қалпынан аудармайды. Амандасқанда: “Мен сізді білем, сіз де мені білесіз!” – деп сенімді сөйлей берді. Айсұлу ақырын ғана:

– Есенсіз бе? – деді де, басын сәл шайқап: – Білмеймін, мен білмеймін, – деді амалсыздан.

Сағит әрбір өзі құрбылас жас қызға омырау сөйлеп соқтыға жанасатын дағдысынша:

– О кой, оның не? Танисың ғой мені! – деп салғаннан “сен” деп қатқыл, тұрпайылау сөйлеуінің үстіне, Айсұлуды тамашалаған жүзінен әлі де ыржиған сүйкімсіз күлкісін жиған жоқ.

Айсұлу анық жақтырмай, сәл қабақ шытты да, басын тағы шайқап: “Мен білген емеспін!” – деп, есік жаққа бұрылды.

– Бәле, өзің қызық екесің. Осы төрт-бес күн бұрын көрдің ғой мені.

– Қайда? Қайда дейді?

– Е, медпункт қайда? Қолың мертігіп дәрігерге келмедің бе?

– Ия, сонда...

– Сонда мен қолыңның мертіккенін, дәрігердің емдегенін бәрін көріп отырғаным қайда?

Айсұлу Сағиттың бұлай төндіре сөйлегеніне де мойындаған жоқ. Себебі ол өзінің қолы мертіккен күні ауыз үйде кім отырғанын, кім тұрғанын әсте байқаған емес-ті. Ол тартына үндемей, ішінен әлденеге тынышсызданғандай қозғалақтап, есік жаққа денесін де, көзін де бұрды. Қырын отырды. Ойында осы үйден шығып жүріп кетсем деген байлау бар тәрізді.

Өзінің қайнысы мен мына қыздың арасында жалғасқан сөз тұмаған соң енді Әсел үн қатты.

– Екеуің де бір-бірінді жете білмейді екенсің, тегі. Мен айтайыншы. Мынау жігіт менің қайным – Сағит, биыл оқу бітіріп, осында қызметке келген, жаңадан келген текінек, су текінегі. Осы аудандарда айтысады ғой, ең керек маман кім десе, шөл жерде су текінегі ең қымбат адам деп. Сол қымбат маман құрбың Сағит осы болады. Ал, – деп енді бір кезек Сағитқа бұрылып, күле түсіп: – мынау жас сіңлім аты Айсұлу екен. Бұл біз Найман аулы дейміз. Колхозы “Қызыл жұлдыз” болса керек. Солай ма, Айсұлу.

Айсұлу ақырын:

– Солай.

– Сол “Қызыл жұлдызда” тұратын жесір апай Нұрбүбі деген кісі бар. Сол Нұрбүбінің бойжеткен жақсы баласы, міне, осы бала Айсұлу. Бұ да оқу бітірген! – деп қойды.

Екеуін анық жанастыра танытқысы келген орамды сөз де, мінез де көрсетті.

Бірбеткей аңғал, қыңыр Сағит анада үй ішінде үйлену жайында сөз болған кезде шешесі мен жеңгесі атаған қыз Айсұлу ғой деп ойламаған болатын. Ол сондағы жеңгесінің бұған атамақ болған қалыңдығы осы Айсұлу екенін жаңа ғана, дәл Әселдің соңғы сөзінен кейін ғана андап еді. Оқыстан тандана сүйсініп, шұғыл өзгере бере:

– А-о, солай ма, осы ма? Осылай ма? – деп біресе жеңгесі, біресе Айсұлу жаққа шұғыл бұрылып жалтақтап, тағы да оқыранғандай ыржиып өз-өзінен орынсыз күле берді. Айсұлуға айлакер үлкен әйелдердің Әселдей шырмағыш, орамды, жалған мінездері көп таныс емес, оның іші бірақ осындай боп ұшырасқан, әсіресе өзін көзіне қошеметтей мақтаған мінездер ұнамайтын.

Айсұлудың іші өзінше жүйрік. Қазірде де ол бірі қайын, бірі жеңге мынау шала таныс екі адамның екеуінің де мінездерін, сөз, күлкі, ажар-әлпеттерін ұнатқан жоқ. Бірақ іші талай нәрсені танып білсе де, тілімен сыртына сол таза, тура көңілмен танығанын адам жүзіне туралап айта алмайтын ұяңдық па, жасандық па, әйтеуір біртүрлі бір перде жыртқызбайтын амалсыздық тұсауы бар. Сондықтан ол ешнәрсе айтпады да. Ақырын ғана тұрып, есікке қарай қозғалды.

Әсел оның кеткісі келген шығар деп өз сөзімен бөгемек болды.

– Айсұлу, қайда, немене? Бір жаққа барайын дедің бе?

Айсұлу осы кезде орнынан бірге тұрған Батталды ақырындау үнмен атын атап, өзіне қарай бұрды. Ол Әселге де білінсін деп Батталға ендігі ниетін айтты.

– Баттал, сен біздің апай Күлшаттың үйін білем дедің ғой жаңа?

Ойында таза көңілден басқа ештеңе жоқ Баттал:

– Ия, білем, немене?

– Ендеше, мен сенен сұрайын, сен сол апайды осында мен шақырады, тез келуін сұрайды деп барып келші! – деді.

Әсел мен өзге үйдегілер Батталға бөгелер сөз айтып үлгірмеді. Баттал шапшаң бұрылды да, атқып жөнеліп кетті. Әсел жөнін сұрағанда, Айсұлу: “кеш қараңғы, мен жалғыз,

кайтуға қиын болған соң со кісі келсін дегенім ғой” дей салды.

Әселдің “қондырам, осында бүгін ұстап қалам” деген ниеті болса да, ең алғашқы көріскен сәтте Сағит оқыстан келіп қалған соң, мына түсті қызды көндіріп қалдыру болмайтынын аңдаған. Енді ол осы үйде қонақ болудың орнына:

– Рас, қараңғыда жалғыз жүру жайсыз болар. Бірақ апарып салмай ма, мына Сағит! Мына Сағит апарып салмаушы ма еді? Көрі жеңгенді несіне шақырттың? – деген еді. Оған Айсұлу:

– Оқа емес. Келеді, бірге кетеміз! – дей салды.

Сағит енді орнынан тұрған бойында есік жақтағы жалғыз орындыққа отырып қалған Айсұлуға жанасатын сөз таба алмай, оның кететін мінезін туралай жақтырмай, сәл қыжырта сөйледі.

– Немене, мұндағы жұрт тонаушылар ма? Неге үріктің! – деп, тағы өз сөзіне өзі ырсындап, сүйкімсіз танауы желбірей түсіп ыржаңдап күле беріп еді. Мұның жүзіне бірінші рет ашық барлай қарап, өзгеше көркем сұрша көздерін бұрған Айсұлудың өзгеше мөлдір ашық жүзінде Сағитқа алғаш сынай қараған ажар болды. Орындықта, биік жерде отырып Сағиттың барлық түр-тұрпатын, жүз-кескінін енді ғана толық көріп аңдаған Айсұлу бұл жігітті сонша бір сүйкімсіз, келеңсіз жас көрді. Онымен жауаптасқысы келмей, ашық қараған жүзін жалтартпай да, сынай отырды да, жауап берген жоқ.

Бұл бір өз қадірі мен бағасын орнымен заңды мөлшерде жақсы білген шыншыл жастың керек болса сәл тәкаппарлық та мінезі болатын. Ол ішінен: “Сенімен жауаптасам деген кім бар?” – дегендей салқын түйілген күйінде отыр.

Қыздан жауап ала алмаған Сағит енді шұғыл өзгеріп, дудар шашын будыратып басын бір шайқап алып, дөңгелек столды бір жақ аяғын секірте шынтақтай басып орнынан атқып тұрды. Желбіреген танауларын пысылдай көтере түсіп, үйден тарс-тұрс басып шығып кетті. Оның қайда кеткенін үй іші аңдаған жоқ. Айсұлу Әселмен де көп жауаптаспай, үндемей ғана көзін төмен салып отырып қалған.

Өзі аңдамай ол қос бұрымының біреуін бергі жағына иығынан асыра құлата түсірген екен. Бағанадан қыздың

ажарына үнсіз қарап сығырайған көзімен сұлу жасты өте жақсы танып отырған кемпір шеше енді Әселге сөз қатып:

– Жаңағы Сағит қайда кетті? Мына баланы апарып салмай! Өзі не қып кетті екен. Тығыз бір жұмысы болды-ау! – деп, оның келісі мен кетісіндегі келеңсіздікті өмір тәжірибесі мол қарт көңілі осылайша жайма-шуақтап майдаламақ еді.

Әсел де Айсұлу көзінде Сағит сөлекет боп көрінбесін деп:

– Жоқ, ол әлі кетіп қалған жоқ шығар. Мына Айсұлудың апасы келген соң ертіп апарып салады ғой. Үлкен қалада жақсы тәрбиеде өскен жастың бірі емес пе о да. Сыпайышылық жолын неге білмесін! – деп және де Айсұлудың ойында жоқ оғаш күйлерді тілмен жалап, жамап, майдаламақ болады.

Айсұлудың зерек көңілі өзіне Әсел мінезін түгел шешуді рұқсат етпейді. Ол батыл күйде шын сезгенін дәлдеп айтса, мынау қазақы жеңге тұрпайы қайнысына Айсұлуды телігісі келеді. Сондайына оңайынан көне қоятын Айсұлу көңілі деп ойлағандай. Надан, жабайы, ескі тілдің феодалдық-патриархалдық дейтін айлалы сұм мінезі аңғарылады. Бұл жайды Айсұлу өзіне түгел жеткізетін Әселдің де май басқан, осындай айламен өскен қалың етті дөңгелек жүзіне салқын ғана, қысқа ғана көз тастап қояды. Сәттей шолақ қана көз бұрады да, онымен де жауаптаспай, бойын, ойын тежейді. Енді бір кезек ол “осы бір үйге, осындай жаман тор тәрізді мінездер ортасына, жайсыз адамдар арасына қалай келдім, неге келдім, нем бар еді?” – деп, өзін-өзі кінәлап та қалды. Сол жайды сезінуі мұң екен, тіпті өзіне ыза да болды. “Есімнен шатастым ба, әншейін көшеде тұра амандасқан кісінің үйіне жөн-жосығын білместен кеш бата келіп нем бар еді осы?” – деген өкінішті молайта беріп еді. Сол сәтте жүзіне қатты толқыған қызыл шырай шықты. Кешкі шамның ауданды жердің әдетінше әлсіреп тұрып шұғылдан жарқырап күшейетін сәтінің бірі болып еді. Үнсіз оқшау отырып қалған қыздың жүзіне енді көз тастаған Әсел оның ақ сарғыш өңінде мынадай ұнамды уыз жастық қызғылт жарастығы, нұр ажары білініп тұрғанын көргенде, біртүрлі тамашалай сүйсінді. Ішінен: “Мынау не деген сұлу

кыз еді! Тіпті талайдан, қазақ қызынан көрінбеген көрік екен. Не ғып қана бұл осы күнге дейін осындағы көп жауапты қызметкерлердің біреуінің көзіне ілінбей, тағы біреуінің қолтығында кетпей жүр екен!” – деді де, содан әрі өзінің энеуі енесімен сөйлескен жайларын және де еске алды. “Бұ қыздың үйінде мынау көргені көп кешегі бай кемпірдің көзін қызықтырған жасау да мол деген болатын. Әрі қыз сұлу, әрі үйінде Әселді қызықтырар қызылы көп. Несін айтасың... Бұны қолдан шығарса есуастық болар еді.

Енді ішінен Сағитты еске алып:

“Сорлы Сағит, не қыласың, барыңды сал, қатын алсаң, осыны ал! Осыны алу қолыңнан келмесе, бүгін мына кеште орайластырып кездестіргенімнен садаға. Сірә, сірә, осыны ала алмасаң, жігіт болмай, өле қал!” – деп, өз кеудесінің бұйрығын түйген болатын.

Сағит тез оралмады. Енді біразда Баттал бастап Күлшат жеңгей асыға басып үйге кірген еді. Ол үй ішімен салқын, қысқа ғана амандасты да, алдынан қарсы тұрған Айсұлуды иығынан құшып, маңдайынан сүйіп, ертіп әкетуге айналды.

Әсел мен кемпірдің “отырып тамақ ішіп, асықпай кетсең болмай ма?” – дегеніне қараған жоқ, сыпайы сөзбен алғыс айтты да, мезгілдің кеш, ертеңнің жұмыс қамы бап екенін сөйлей бере “қош-қошын” қоса айтты. Есіктен шығаршықпастан Айсұлудан қашан келгенін, не қып ауданға келгенін жүріп бара жатып, сұрап та жатты.

Бұлар кетіп, бірталай мезгіл өткен соң үйге және де адырандай басып, Сағит кіре берген еді. Оның қазір өңі күреңітіп, демі ыстық тартып, бойына асығыс қызу жиғандай. Анығында, Сағит өзінің дөрекілеу есебі бойынша, тартыншақ қызбен батыл сөйлеспек үшін жақындағы құрбы жігіттің, кооперативте істейтін магазин сатушысы Құсайын деген құрбысына барып, екі жүз грамм арақты асығыс тастап, помидор, алмамен жүре закускалап қайта оралып келген-ді.

Енді Әселден қыздың кеткенін біле сала:

– Қанша болды кеткеніне? – деп асыға арс ете сұрап қалды.

– Көп болды. Үйлеріне тақап та қалған шығар! – дегенде, иығын жауып тұрған пенжагін шапшаң қол сұғып киіп

алып, шұғыл бұрыла тарпылдай жөнелді. Сол-ақ екен, енді біразда қорада ерттеусіз тұрған қоңыр атқа жайдақ қарғып мініп ап, шапқылай жөнелген.

Ойларында ешнәрсе жоқ екі әйел қараңғы көшеде қап-қараңғы ағаштардың көше бойындағы қатарын жағалап келе жатыр еді. Енді бұрыш айнала бергенде, қарсы пұшпақтан қалың жапырақты қап-қара үлкен шынар ағашының түбінен, байлаулы тұрған аттың жанынан бұларға қарай адымдай басып ұзын бойлы, қалың иық, кеуделі Сағит алдарынан орала кетті. Келе Күлшатпен шала ғана “амансыз ба?” — деп салқын амандасып, Айсұлу жаққа шықты да, оны қолтығынан ұстамақ болып еді. Айсұлу қолын шұғыл тартып алды да:

— Сіз немене? Не керек сізге? — деп, Күлшатты сол қолымен қолынан ұстап, өзіне қарай жақындата тарта берді. Өзі болса жүрмей тоқтай қалып еді.

Сағит: “Жүр, жүре сөйлесейік. Мен шығарып салам. Әдейі келдім”.

Айсұлу жүрмеді.

— Шығаруыңызға рақмет. Біз үйімізге де жеттік. Одан да өз жолыңызбен...— дей беріп еді, Сағит оны тағы да қолынан ұстай берді.

Айсұлу енді қолын қатаңырақ шапшаң жұлып алды.

— Жолдас, сізге не керек деймін? Мен сізді білмеймін де. “Неменеге артымыздан қуа келдіңіз?” — дегенде, Сағит ызалана күліп жіберді.

Омыраулай басына сөйлеп:

— Менің сенде сөзім бар, үлкен сөзім бар, білдің бе? Тыңда деймін. Тыңдашы өзің, немене өзің! — деп, қызды жібітпек боп күлді. Күлген, қыза сөйлеген демінен Айсұлу арақ иісін сезе түсіп, бұрынғының үстіне жиреніп ашуланып кетті.

— Сізде менің сөзім жоқ.

— Менің сөзім бар.

— Керегі жоқ сөзіңіздің! Түсінесіз бе, сөзіңіздің де, өзіңіздің де керегіңіз жоқ.

Сағит бұл тұста Айсұлуды сол қолынан тағы да қатты қысып ұстап, жұлқа тартып қалып еді. Айсұлу айғайлап қалды:

– Тартыңыз қолыңызды! – дегенде, Күлшат та ашулы үн катып:

– Әй, шырағым, не қылған немесің өзін? Тұр былай жолымыздан! Немене, кімді басынып жүрсін! – деп, Айсұлуды бауырына тарта берді.

Сағит сонда Айсұлуды тағы да алдын бөгеп:

– Сө-өз-з-ім бар, тындайсың сен. Үлкен сөзім бар. Құтылмайсың сөзімді тындамай! – деп, енді анық мастық бастаған жанжалқой, сотқар зорлыққа ауыса бастап еді. Өмірінде мұндай ұятсыз, келенсіз дөкір зорлықты көрмеген Айсұлу қатты айғайлап:

– Жоғал! Неткен айуан! – дей бергенде, жігіт мұны бір қолымен тартып жұлқа қалып, Күлшаттан үзіп алып, енді беліне оң қолын созып құша беріп еді.

Айсұлу: “Айуан, нахал!” – деп, барынша өзі ойламағандай, күтпегендей шыңғыра айғайлап жіберді де, жігітті жақтан оң қолымен тартып-тартып жіберді. Жынды соқыр ашуға мінген Сағиттың көзіне от жарқеткендей сокқы тигенде, ол өзінің не болғанын білмей, құтырып кеткен қалпында қыздың жаңағы қолынан ұстап алып, екінші қолына қонышынан суырып алған пышағын көтере Айсұлудың білегіне салып алды.

Айсұлу мен Күлшат көше бойына айғай салып, жұртты көмекке шақырып, соны енді ғана андаған және өзінің есуастығын, өзі еткен жыртқыштығын енді ұғына бастаған Сағит жалт берді де, жөнеліп кетті. Кетерінде тістеніп тұрып, ақырып айтқан бір-ақ сөзі Күлшат пен Айсұлудың құлағында қалды: “Сені мен аламын, жерге кірсең де сені мен аламын!” – деген ант сияқты жыртқыш аңның ниетіндей ниетін қара түнде ақыра айтты да, атына қайта мініп ап, шапқылай жөнелді.

4

Күлшат сол түнде дәрігер тауып, Айсұлудың қолын оратып, алғашқы емін істеткен болса да тыным тапқан жоқ. Таңертең тұра сала емханаға апарып қайтадан емдетіп, оратып, Айсұлуды ерткен бетінде аудан орталығындағы комсомол комитетіне келді. Бұлай бастаған Айсұлудың өзі болатын. Апасына енді ол тек ауыз үйде күтіп отыруды тапсырды

да, бірінші секретарьға ең алдымен ертелей кірген ең бірінші келуші болды.

Комсомол секретары, танертең кеңсеге асығыс кірген, далаға мактаға жүргелі тұрған Ермекбаев Айсұлуды түрегеп тұрып тыңдады. Сол арада милиция начальнигіне телефон соқты.

– Түнде бір жыртқыштық бопты. Оны істеген анау су технигі, өзі де жас, оқыған дейтін, өзі комсомол Сағит Әміров дейтін жігіт. Ісі барып тұрған қасқырлық. Қазір сіздің осы жұмысты қолға алып, әрекет етуіңізді аудандық комсомол комитеті талап етеді! – деген.

Телефонда милиция начальнигі бұдан Айсұлудың қайда екенін сұрады. Секретарь өзінің қасында Айсұлу тұрғанын айтқанда, ана жақтан тағы айтылған ұсыныс болды. Ермекбаев оны тыңдап алды да, трубканы салып қойып, Айсұлуға қарады.

– Қазір өзің барған доктордан, емханадан дәрігерлік акт жаздырып ал да, жаңағы мен сөйлескен аудандық милиция бастығына апарып табыс ет. Қағаз жүзіне де жазылған арызың болсын. Мені куәлікке осында келгенінді, білдіргенінді жазып, арызың ішінде қоса айт. Мұны біз текке қалдырмаймыз. Ол айуан, өзінің айуанша жазасын алады. Көңілің жасымасын, жігерлі бол. Комсомол сенімен бірге! – деп ұзатып салды.

Сағиттың жыртқыштығы әуелде осындай қатты түршігіп ызаланған комсомол секретарының екпінді сөзі, мінезімен басталса да, кейін, тағы бірнеше күндер өткен соң, әлденеден бәсеңсіп, сиырқұйымшақтанып, сұйыла берді. Сағитты келесі күндерде милиция орны жауапқа тартқаны рас. Аудандық милиция бастығы жасы қырыққа тақап қалған, тікірейген қара шаш, қалың қасты қазақ жігіті Жетпісов Айсұлудың арызы мен актыны қолға алып отырып, Сағитты қыса тергеген. Оны арнаулы статьяларға орайластырып келіп, қазір тұтқынға алуға байлап, акт жасауға отырып еді. Сол шақта прокурордан телефон соғылды. Айсұлу (Сағит абақтыға жабылатын болды деп) Күлшат екеуі тағы бірнеше күн емханаға барып жүріп, енді қолы сәл тәуір болуға айналумен бірге колхозына қайтты.

Сағит жазасын алып абақтыға түседі деген сенімді сөзді Райымбековтен, Жетпісовтен кетер күнде де қатар естіп,

ренішті көңілі сәл тыныштанып қайтқан болатын. Бірақ прокурор телефоны Сағиттың мойнына түсетін жаза құрығын тоқтатып қалды. Оның ар жағында неше саты телефон да, үй ішіндегі әңгіме де Әбілмәжіннің, прокурордың, аудан сотының бәрінің арасында күңкіл-күңкіл қысқа ғана сөздер болып, бұл әңгіме ешқайда дабырамай, басылып өшіп қалды. Соған орай Айсұлудың ауданға барып, онда жараланған жайы жасырын қалмай, бірталай ауызға жайылған тәрізді. Оны енді айтқанда, Айсұлу мен Күлшаттың мүлде ойына келмес жалған бояумен бояп, сырлап таратқан, жалған хабарға айналдырды. Ендігі айтыста Айсұлу мен су технигі, Ташкенттен жақында ғана оқу бітіріп келген жақсы білімді маман Сағиттың бұрыннан жастық уәде сөздері болады екен. Бірі алмақ, бірі тимек. Түнде әдейі аудан орталығында қараңғы кеште ұшырасады екен. Сонда әлденеден ұшқынысып екеуі сөзге келісіп қалады. Қызға көп жылдар бойы жүрегін, байлауын, махабатын сақтап жүрген жігіт ашу үстінде өзі және ішіп алған мастық шақта байқамай ойнап, шошытпақ боп тұрып пышақтың ұшын тигізіп алады.

Милиция, комсомол соны өзінше ісім, қылмысым көріп дабырайтпақ болған екен, бірақ ауданның үлкен орындары, прокурор сияқты кісілер, есті-басты үлкен қызметкерлер “жоқты шатпырақтамаңдар” депті де, ұлдың да, қыздың да абыройын төкпендер, жаманатқа ойларында түк жоқ жастардың өзара ойын үстіндегі мінезін шаулатпандар!” деп бастырып тастапты деген, бар жаман, айуан сұм мінезді осылайша, бір жағынан майдалап, бір жағынан сылап-сипап майға орап, айлалы тілмен амалдап таратқан хабар шықты.

Айсұлу бұл жайдан мүлде хабарсыз еді. Бірақ осы сөз осы күйінде Әсел мен Әбілмәжін үйінің “Қызыл жұлдыздағы” дос адамының бірі Бейсек дейтін колхозшы арқылы әлдеқайдан Илиясқа келіп естілді. Тегі, Илияс өзі еңбек етіп тұрған “Қызыл жұлдыз” колхозында осы үйінен айран ішіп, сүт алып, кейде осында кеп палау бастырып, бесбармақ жасатып тынығып кетіп жүретін.

Айсұлудың жаңағыдай хабары жеткенде, Илияс ас іше алмай, Бейсектің үйінен асығып атыла шығып, шырқай жөнелген. Ол мынау естіген хабардан шынымен жарадар болғандай. Енді ол өзінің ішіне көптен соншалық берік үнсіз, тілсіз, қымбат ауыр нұрдай орнаған бар қиялын ойына

алған ғажайып сиқыр сезімінен тез-тез арылсам деп әлекке түсті. Қайтсем есімнен сол ғана бір жүзді, талай түннен бері күндізгі ойын, түндегі түсін, қиялын алған нұр жүзді, ай жүзді ұмытсам... деген дерт, әлекке түсті. Ол бұл түнді ұйқы түгіл, отырумен де өткізген жоқ. Тек қайда жүргенін білмесе де, түстіктің қап-қараңғы түнінде ең қараңғы ағаштар түбінде арлы-берлі сенделумен өткізе алмай, дертті ұзақ күздің таңын атыра алмай сенделген еді. Өмірінде мұның басына түсіп көрмеген азап түсті. Ұмыту... ұмыту, естен шығару, арылу — ол мен үшін жоқ деп мүлде ойды, үмітті ұзу — сол ғана шарт, сол ғана міндет — деген реніш, күйік мұның көз алдында ғажайып сұлу үлкен сұр көзді, қызғылт қоңыр қос бұрымды, сыпайы ғана жымия, қабағын ғана шытынатын Айсұлу жүзін бұл үшін жат жүз ету талабында амалсыз арпалыс түні болды.

Ал Айсұлу болса, дәл осы түнде Сағиттың жауыздығынан жирену үстінде, өзіне әлі себебі мәлімсіз күйде қайта-қайта Ілиясты есіне алумен, соның көмекшіл, дос-жар мейірбан момын жүзін өзгеше жылылықпен еске алумен өткен еді.

Ертеңгі күні облыстан, астанадан асығыс келгенімен, мақта жиюшы топтар қайтадан асығыс жиналып, жаппай жөнелу үстінде болатын.

Ілияс та кеткелі жатыр. Оның азғана жүгі буылған. Бірақ ішінде от жанғандай алау ұрған қиналу күйі кетер емес. Реніш те, өкініш те, әлде бір ыза ма, бәрі де аралас ұлы құйын. Өз ішінде ешбір байлауы жоқ, іздегені де жоқ Айсұлу бүгін көшеге шыққанда, колхоздарына көмекке келген мынау көп жұрттың, жақсы дос жұрттың лек-лек машиналары мен топталып жөнеліп жатқан жандарына қимастық көзбен қарайды. Оның жүрегінде әлдеқандай өкінішті реніш бар. Кешегі күні ол әдейі іздемесе де, жолы кезігіп медпункт жанынан өтіп бара жатып Ілиясты көріп еді. Ол бұған әуелі анықтап қадала қарап таныды да, бірақ зорға ғана бас иіп, салқын амандасып қалғандай тез бұрылып кеткен-ді.

Ілиястың көзіне Айсұлудың бүгінгі жүзі қатты жүдеген, ағара түскендей боп көрінсе де, оның ішіндегі реніші сұлу жас жүзді мүсіркеген жоқ. Айсұлу болса бұл қалпында тез ғана жатырқап қалған астананың тәкаппар жасы деп аңдады. Ол өзінше іштей кінәлаумен қалды. Сонымен қатар өзіне өзі боп айтқан ойында: “Немене, өткізіп қойған бірдеңем бар

ма? Мен оның кімі едім? Ол болса кімім еді. Оң карап, теріс карағанында не келіп, не кетері бар!” – деп, сәл күйік аралас жүдеу ойға қалды. Және сонымен аралас Ілиясқа ренжи түсті. Бірақ сөйтсе де, іштей сол реніші үшін өзін кінәлай тартынды да, қазіргі күйіне жауап та, ем де таппай, түйіліп қалды.

ҮШІНШІ ТАРАУ

Нил Петрович Карпов Баскент қаласына келіп, облыстық партия комитетінің бірінші секретары боп жұмыс істей бастағанына үш жұмадай уақыт болды. Бұл мезгіл ішінде ол қаланы көп аралады. Бірнеше жақын аудандардың орталықтарын, жеке колхоздарын, өндіріс орындарын, кей совхоздарын барып көріп қайтты. Қасына кейде облыстық атқару комитетінің председателі Ақан Сұлтановты ертеді. Кейде обкомның бөлім бастықтарын, облысты, жергілікті жайды жақсы білетін жолдастарды ертіп алады. Қаланы ол көбінесе қалалық советтің председателі Өтепов Бекхожамен, кейде горком секретары Сидоркинмен бірге аралайтын.

Облысқа келмес бұрын Алматыда отырып білген қалпынша, демалысқа ала кетіп, көп зерттеп танысқан облыс жөніндегі деректі материалдар бойынша ол облыстың үш сала үлкен тірлігі барын жақсы түсінген.

Бұл өндірісі әр алуан салмақты қалыптанған облыс. Ол – бір сала. Екінші, ауыл шаруашылығын алса, ол өзі екі арнадан құралады. Біреуі – бар Қазақстан атынан осы ғана облыс ада қылатын мақта шаруашылығы. Екінші арна – мал шаруашылығы. Мақта болса биыл облысты едәуір елеулі өрге шығарды. Карповтың алдында бұл облысты бірінші секретарь Юлдашев ол жөнінде анық орынды үлкен абырой алып, Алматыға ірі жауапты жайға ауысты.

Қазір күздің қалың ортасы. Кей ауданда енді бір ай шамасында қыс та басталады. Ауыл шаруасынан малға айналысқан күштерінің бәрі енді қыстың қамы деген кезекті үлкен жауапты жайға көңіл мен күш аударып жатқан кез осы.

Карповтың аңдауынша, мал шаруасы жағында бар облыс көлемінде бөлек жағдайда тұрған екі аудан бар. Ол — Ноян мен Ұзақ ауданы. Қыстың бұрынғы тәжірибелеріне қарағанда, ең ауыр өтетін, шығыны да бола беретін аудандары осылар. Бүгін Карпов сол екі ауданның секретарларымен сөйлесуге уақыт белгілеген-ді. Ал әзірше ол өзінің кабинетінде мұны соңғы күндерде көбірек ойландырып жүрген өндіріс саласының бір үлкен нақтылы мәселесіне шұғылданып отыр. Ол осы қаладағы ең ескі, ең бағалы үлкен өндіріс орны — қорғасын заводы. Кешеден бері үйге алып кетіп, түнде танысып келген жайына қарағанда, осы Баскенттегі ең ескі, ең бағалы және жұмыскер коллективі ең мол өндіріс орнында бірталай ауыр түйіндер бар.

Юлдашев кетер алдында обкомның бюросы сол заводтың мәселелерін үлкен жиылыс жасап, терең талдапты. Протокол мол, кең жазылған. Көп жайды, Карповтың мұндай істерге көп шұғылданған тәжірибелі көзіне бірталай жайларды анықтап ашып отыр.

Бюро қаулысы бойынша бүгіннен ай жарым ғана бұрын сол үлкен қорғасын заводының директоры Базаров орнынан алыныпты. Әзір ол жерге сайланған бастық жоқ. Алынудың себебі бірнеше жайдан құралыпты. Оның кейбір жақтарын осы жолы Карпов Москваға соғып, Орталық Комитетте болғанда және де естіген-ді. Өзіне арнай осы мәселені бөлегірек ескерерсіз деген сөздер де болған. Енді таныса келгенде білгені Базаровты көпшілік жұмысшы коллективі тоғышарлыққа, асқақ паңдыққа салынып кеткен адам деп бір сөз еткен. Өз айналасына аз топты қоршау ғып алып, көпшілік жұмысшы тірлік, тілегінен аулақтап кеткен. Жұмысшыларға ол қолға түспейтін алыс адам болған.

Базаровтың адам өсіруінде әрқашан жақындық, жағымпаздық, іштей принципсіз, мансапқорлық дағдысындағы жалғастар, байланыстар көп орын алады. Ал заводтың тарихын алсақ, алғашқы жылдарында, бері де көп уақыттарға дейін мұнда жергілікті қызметкерлер, жұмысшылар проценті бүгінгіден әлдеқайда артық болған. Завод ілгері басатын істерді бұл жөнде кейінге бұрып, кері кетірген.

Заводтың өз коллективі обком бюросынан бұрын жасаған жабық мәжілістерінің бірінде сол заводтың ашылғаны-

нан бері істеп келе жатқан кәрі қазақ жұмыскері, Социалистік Еңбек Ері аса бір ауыр шындықты ашы мысқылмен айтыпты. Ол өз сөзінің ішінде: “Менің балам түсті металлургия институтының соңғы курсында оқиды. Сол биыл маған хат жазып: “Сіздердің қорғасын зауытыңызға қызметке барамын”, – деген екен. Мен соған жауап жазғанда: “Бізге келме, мұнда сенің қолың есеге жетпейді”, – дедім. Міне, менің осы заводтың кәрі жұмысшысы боп көріп келген тәжірибемнен байлаған дәл бүгінгі завод халі жөніндегі баулауым сол”, – депті.

Екінші бір кәрі жұмысшы Ленин орденді Күмісбеков тіпті қатаң сөйлепті. Ол қазіргі завод басшылығы қазақ кадрларынан жақсы инженер, үлкен мастер, завод басшысы боларлық адам шығады деп сенбейді. Сондықтан да соңғы бес-алты жыл бойында осы заводта, бір цехта бірде-бір қазақтан шыққан, завод өсірген адам жоқ деген.

Обком бюросының протоколын осы заводтың өзінің коллективінде болған жиылыс протоколымен салғастырып оқып, бюро мүшелерінің де бірнешеуінің сөйлеген сөздеріне қарағанда, заводтың жайы бұл жерде ғана емес, бұлардан сыртқары ортада, ең әуелі көпшілік, жұртшылыққа әйгіленумен басталған. Ол материалдар республикалық беделді газеттің бетіне нұсқайды.

Осыдан бірнеше ай бұрын республикалық газеттің арнаулы тілшісі қорғасын зауыдының жаңағы жиылысынан, жабық жиылысынан туған едәуір ауыр шындықтарды батыл сынмен түстіктің үлкен елеулі зауыдының сондайлық елеулі олқылығы есебінде әшкерелеген болатын. Кейін сол мақала облыста, республика орталығында сөз болмас бұрын ең алдымен Москвада Орталық партия Комитетінің осы республикалары жақсы біліп отыратын бөлімдердің назарына ілінген. Орталықтың бұл жайға үлкен мән беруі соншалық болып, арнаулы нұсқаушы, салмақты бір азамат Баскентке осы жөнде келіп, газет мақаласынан бастап, қорғасын зауыдының коллективімен бас қосып сөйлесіп, көп жайды бұрынғыдан да шешіп, ашып, анықтай түскен.

Қазір Карпов қарап отырған бюроның үлкен жиылысында сол Орталық Комитеттен келген нұсқаушы Жәлелов шын қатал, әділ сындар айтқан. Анығында, облсполком бастығы Сұлтановтың және облпрофсовет бастығы

Жайлыбековтың, олардан басқа бұрын осы жиылысты өзі басқарып өткізген Юлдашев – бәрі де Базаровтың тұсында анық, ашық теріс тәжірибе болғанын атаған. Карпов көріп отыр. Қазақ жұмысшысының сан цифрлары бұрынғы жылдардан қазір даусыз төмендеп кеткен және шын бүгінгі завод басшы орындарының біреуінде де не қазақтың ескі жұмысшысы жоқ, не өсірілген маман, білікті, талапты жас инженерлер жоқ. заводтың бастауыш партия комитеті қатарында кейде екінші, кейде үшінші хатшы орнында жүрген маман да емес, қабырға газетінің редакторы сияқты шалағай жастардан тек белгіге, атауға ғана арнап қойған салмақсыз адамдар байқалады.

Карповты осы біліп отырған жайларының барлығы едәуір ойға қалдырды. Осы жөнде ол қалалық партия комитетінің секретары Сидоркинді шақырып алып, сөйлесе бастады.

Сидоркин заводтың өзіндегі жиылыстан бастап бюро мәжілісіне шейін түгел қатысқан бар жайды біледі. Ол Карповтың алғашқы сұрағы бойынша өз түсінігін айта бастады.

– Заводта қазақ жұмысшысы аз екені рас. Мамандық басшы орындарда және жоқ. Бірақ бұл жайлардың себебі де бар. Рас, соңғысын мен Базаровтың айыбы деймін. Сол өндірістің өзінде цехқа шейін көтеріп қоярлық екі-үш кісі бар. Жас инженерлер болса да тәжірибе алып өсіп кетуге болады, – деп, ол әңгімені біраз мамандарды жаңғыртып қою жайына көбірек бұра бастап еді. Карпов онысын тура жауап көрген жоқ.

– Сіз бірен-саран маман емес, ана көпшілік жөніндегі сұрауға жауап беріңіз? Не себепті заводта қазақ жұмысшысы аз?

– Ол жалғыз бұл завод емес, Баскенттегі барлық үлкен өндіріс орындарында да сондай. Бұл біздің ыңғайсыз, жайсыз бір шындығымыз, Нил Петрович!

– Не дейсіз, тағы қай жерлерде сондай?

– Обком бюросының сол жиылысында тоқыма фабрикасында, пресс-автомат заводында және тіпті биыл ашылған цемент заводында – бәрінде де қазақ жұмысшысының саны аз айтылған-ды.

– Сіз оның себебін неден дейсіз? Ендеше, маған сол жөнінде жауап айтыңыз. Өзіңіз мұны дұрыс деп білесіз бе?

Сидоркин бұл жөнде өзі де талай рет бірнеше жиылыстарда қойылған сұрақтарға жауап беру жөнінде дәлелдерін сайлап алғандай болатын.

Жирендеу қалың шашын самайынан аз қозғап, қайыра түсті де, ашық ажарлы жасыл көздерін Карповқа туралай қарады. Карпов та қалалық комитеттің бірінші секретарының аузынан осындай жауапты жөнге сайлы жауап күтіп үңіле түсіп, салқын жүзді, ойлы назарды Сидоркинге толық бейілмен аударып еді. Сидоркин қысылған да, киналған да жоқ.

– Нил Петрович, бұл жайды жеке-жеке завод коллективі емес, бүкіл Баскент қаласы көлемінде ойласаңыз дәлірек түсінесіз.

– Иә, мысалы қалайша?...

– Мысалы, сіз завод коллективнің проценттік мөлшерлерін еске алып отырсыз. Сонда қазақ жұмысшыларының проценті аз екен. Ал бүкіл қала көлемінде бар халық санын проценттеп алып көріңізші?

– Қанша процент? Қандай деректер бар?

Сидоркин бұл тұста салқын ғана күле түсіп:

– Бар қала халқының көлемінде қазақтың проценті он бір-ақ.

– О, қалайша, облыста 44 процент қой.

– Иә, облыста, аудандарда қазақ халқы көп. Бірақ қалада, міне, көресіз бе? Ал қаладан тұрғын қазақ, жергілікті халық аз болса, завод-фабрика, барлық өндіріс орны жұмыскерді қайдан алмақ керек.

Карпов өзінің алдында тұрған мәселе жеңіл жай емес екенін аңдады. Ол өзі ішінен Сидоркиннің жауабы әрбір завод коллективінің басындағы адамның бұл жөнде үстірт, жеңіл жауапқа аузы үйреніп кеткен күйді аңғартты. Бірақ Нил Петрович обком бюросының атакты жиналысында сөйлеген Жайлыбеков сөзін және Сұлтановтың кінәлаушы сынын есінде сақтап отыр еді. Қазір Сидоркинге сол өзі білген, көңіл бөлген пікірлер туралы не айтатынын білгісі келіп, протоколдың кейбір жерлерін оның есіне сала сөйледі.

– Жолдас Сидоркин сіз объективті жағдайды ресми түрде ғана айтып отырсыз. Ал кей жағдайды өзгертіп түзеу керек дегенді сіз, қала ұйымының хатшысы, ойлап көрген жоқсыз ба? Солай десек, не дер едіңіз?

Бұл тұста Сидоркин жирендеу түсі кызара түсті де, бірақ жылдам сөйлеп кетті:

– Мысалы, менен қандай жауап күтер едіңіз. Тіпті, мысалы, менің орнымда өзіңіз болсаңыз, мұндайлық өзінше тарихи солай қалыптасқан жайды қайтып өзгертер едіңіз? – деп Карповқа сұраққа сұрақ бере: “Ол сіздің де қолыңыздан келмейтін жай” дегендей ажар білдірді.

Карпов қалалық хатшының мұндай қиялаған сөз, мінезін жақтырмады.

– Сізбен мен үлкен бір шындық жөнінде шыныңызды білгелі, шын түсініңізді танығалы сөйлесіп отырғанымды ескерерсіз, жолдас Сидоркин. – Мәселені тереңге апарып шатастырмай-ақ, сіз тек қана сол бюро мәжілісінде Сұлтанов пен Жайлыбеков қойған, атаған міндет жөнінен не ойландыңыз? Ойлану ғана емес, қандай шаралар етуге болар еді деп ұсыныс айтасыз? Маған сол туралы жауап беріңізші? – деп, өзінің жуандау үнімен енді Сидоркинге талап қойған салмақ аңғартты.

Бұл тұста Карпов жаңа өзі атаған бюро мүшелерінің не айтқанын Сидоркиннің де жақсы білетінін ескерді де, олардың пікірін қайталаған жоқ. Ал Сұлтанов пен Жайлыбеков сол жиылыста қазақ жұмысшысының санын қалай молайтуды атасқан. Олар қалада тұрғын қазақ аз болса, әрбір жаңа салынып жатқан завод немесе ескі заводтың көп цехтарын ылғи оқымысты маманнан қызметкер, жұмысшылар жинауда, Ленин айтқан жолмен, партия орындары өздерінің бұрын артта қалған ұлттар арасындағы тарихтық міндетін дұрыс жүргізсе, сол ұлттардың ауыл қыстақтағы еңбекшіл топтарынан құрап социалистік жұмысшы табын жасау керек. Қанша бейнет болар еді? Қалада, болмаса облыстық қаланың қасындағы аудандарда, жырақ аудандарда тұрып жатқан қазақтың еркек, әйелі де, жас адамдары да, жасамыс адамдары да көп. Бір жол солардан екшеу-іріктеу киын болар ма еді. Тағы бір жол бар, ол – осы қаладағы еңбек резервін әзірлейтін кеңселер атқаратын міндет. Солар өздерінің әртүрлі мамандыққа әзірлейтін курстарына, толып жатқан мамандық оқу орындарының қатарына сол ауыл қыстақтағы қазақтың малдан басқа ешбір еңбек түріне үйрене алмай жүрген еркек, әйел жастарынан неге көп адамдарды әр алуан азын-аулақ мамандыққа тартып үйретіп отырмайды.

Осындай екі жолмен қалаға келтірілген жас еңбек адамдары ең әуелі қала халқының да қатарына, мәдениетті қала тұрмысына даланың халқын көбірек тартар еді. Және бұрын құрылған цемент заводы сияқты көп коллективтерді енді ғана құралып жатқан өндіріс орындарының бәріне жергілікті халық — қазақ халқының жұмысшыларын алған болар еді. Ал бізде қазір көп ФЗУ мен қолөнершілер училищесінде ауылдан әкеліп оқытып жүрген жастар процентінің өзі ұят, шап-шағын күйде, деген екен Сұлтанов пен Жайлыбеков.

Юлдашевтің сөзінде ендігі ашылып жатқан мектеп-интернаттардың біразын Баскент сияқты, Түркістан, Ленгер және Кентау сияқты облыстағы мәдениетті дерлік қалалық орталықтарға көбірек салу керек және сол мектептерге ең жырақ отарларда жылдар бойы малдың ғана соңында жүрген шопандардың балаларын әкеліп тәрбиелеу керек. Болашақ мамандар да, қалалық өнерлі қызметкерлер де, кейде атап отырған өндірістердің жас жұмысшылары, кейін бара-бара негізгі кадр дерлік соқталы жұмыскерлер тобы да сол арасынан мейлінше шығу керек. Бұрын көшпелі мал бағу тіршілігінен ғасырлар бойы құмда, сахрада, тауда ғана өмір кешіп өткен аталар, аналардың нәсілдері енді өздерінің туған республикасындағы социалистік тәрбие, мәдениет жасап отырған жаңа тарихтық жағдаймен пайдаланбай қалуы әділет пе?! Октябрьдің осы ұлттарға берген тарихтық лениндік жаңа жағдайы мен тәрбиелік жеңіс табыстары сондай нәтижеге бүгін әкелмесе, қашан әкеледі? Революцияның 41-44-жылында өндірісі мол ұлт республикасының, өнерлі облысының біреуі біздің облыс болсын, оның ішінде бірнеше мыңдаған жұмысшы коллективі бар қорғасын заводындай және өзінде бір кезде қазақ жұмысшысы көл болған зор завод болсын. Ал сол бүгін қазақтан шыққан социалистік жұмысшы тобын молайта түсу орнына азайта беріп отырса, бұл жай ғана сынап қана қоятын мәселе емес, осы жөндегі жауапты адамдары партияның қатты жазасына, соққысына да ұшырауға лайық адамдар. Сол себепті Базаровтай үлкен саяси жайды партияның бағытынан бұрмалап, теріс түрде бағыттаған тәжірибе орнатушы қызметкер бұл орынға лайық емес деп танылу керек.

Партия саясатын бұрмалаған, тура жолын танымаған адам деп бағалау керек. Сол себепті ол орнынан алынуға тиіс деген.

Юлдашевтің осы соңғы қорытқан сөзін де Карпов Сидоркиннің есіне салды. Кей жерлерін протоколдан оқып та берді. Содан кейін қағазды шетке бұрып, алдына салып қойып, енді шынтағын кең столға ауыр салмақпен қондырды да, Сидоркинге қадаған қара көк үлкен көздеріне салқын сыншы ажар жиып тағы сұрады.

– Міне, осы айтылған пікірлер мен осы жолдастардың бабына келген осындай ойлар жөнінде, горкомның хатшысы, сіз не ойлайсыз? Бұлардың айтқаны оң ба, теріс пе? Сол туралы мен сіздің жауапты ой, жауапты пікіріңізді білгім келеді. Не айтасыз? – деді.

Сидоркин бұл жөнінде жауапсыз, ойсыз емес еді.

– Нил Петрович, бұл жайлар туралы мен де ойланған адаммын. Және ойланғанда тек Баскент көлемінде ғана емес, республика көлемінде мәлім болған кейбір деректерді де аңдап жүрмін. Сіз Баскент туралы сөйледіңіз. Рас, 11 процент қала халқы, облыс көлемінде 44 процент қазақ болғанда, аз екені рас. Бірақ сіз республиканың астанасы Алматыны алдыңыз ба? Онда биылғы статистика бойынша 8 ғана процент. Қарағанды сияқты үлкен өндіріс қаласын алыңызшы. Бір заманда, мысалы, революцияның алғашқы жылдарында онда көмірдегі жұмысшының проценті жоғары еді. Қазір қазақ жұмысшысының проценті және де көп төмендеп кеткен. Одан да әрі барайық. Мысалы, жаңа салынып жатқан Қазақстан Магниткасы, анау Қостанайдағы Соколов-Сарыбайдың жаңа қаласы Рудный, солардағы проценттер қандай екен? Мен сізге айтайын ба, Алматыдан бастап жаңағы мен санаған қалалардың бәріне қарағанда қайта біздің облыстағы Ленгер, Кентау, Түркістан сияқты қалаларда жергілікті халықтар проценттері көп жоғары. Шын жоғары. Міне, мен Баскенттің қиыншылықтарын ғана айтып қойғым келмейді. Жаңағы сіз атаған жолдастардың пікірлеріне мен жат қарамаймын. Бірақ сол ойларды іске асырудың жолдары қалай, қанша мезгілде қандай түрмен соны іске асыруға болады деген жайға келгенде әлі сіз де, біз де, Сұлтанов та, Жайлыбеков та, тіпті сол Алматыға кеткен Юлдашевтің өзі де сонау Алматыға барып та ойлана-

тын, ойланып барып қамдайтын жеңіл емес жайлар! – деп, сөніп қалған папиросын қайта тұтатып, орнынан тұрып, өз жауабына және жауабының шындығына мейлінше сенген калыпта, Карповқа түрегелген бойда: “Енді не дер екенсіз?” – дегендей жүзбен бұ да қадала қарап қалды.

Осы кезде ашандау жүзді, қоңыр шашты, биік жіңішке өкшелі туфли киген хатшы әйел кіріп:

– Нил Петрович, сіз хабарла деп едіңіз, Ұзақ пен Ноян ауданының хатшылары келіп тосып отыр! – деді.

Синдоркинмен болған әңгімені Карпов енді қысқа ғана түйді.

– Бұл жөнде сізден әлі менің естімек жайларым бар, олар аз да емес. Мәселе енді сіздің қарамағыңыздағы осы қаладағы бірнеше өндірістік, мәдениеттік және партия, советтік орындар туралы нақтылы жайлар жөнінде болады. Енді қорғасын заводындағы жағдай тәрізді өзге орындардағы сондай қылықтарға сіз қалай қарайсыз, не істеп келдіңіз, бұдан былай не істемек боласыз! Міне, ендігі сіз бен біздің ісімізді сондай жайлар анықтайды! – деді. Мұнда бірталай мәні іште жатқан салмақты, ойлы және салқын бір ескертулер бар екені сезілді. Орамды, тәжірибелі Синдоркин Карповтың онымен бүгін ұшырасқан ойларына өзі үшін недәуір орынды сын салмақ сезіп кетті. Келесі минутта кабинет есігі ашылып, Карповқа екі аудан секретарьлары сыпайы амандаса кіріп келе жатыр еді. Олар Ұзақ ауданының секретары Әріп Есдәулетов және Ноян ауданының секретары Қасымов Мұрат болатын.

Екі аудан секретары облыстағы ең малы көп және ең катері де көп аудандардың басшы қызметкері. Карпов бұл екеуін көп уақыт өзі пікір айтпай, сөйлетіп тыңдаумен болды. Ол тек анда-санда нақтылы сұрақтарын ғана береді. Ұзақ ауданының секретары Әріп Есдәулетов кесек шұбар жүзді, семіз денелі, жасы қырықтың ішіне кірген салмақты, қабілеті бар қалпында өз ауданының жайын көтеріңкіреп айтқысы келеді.

– Жетіжылдық жоспар бойынша бізге үш жүз мың* қой басын белгілеген. Мен ауданның мүмкіншілігін содан екі есе жоғары – алты жүз мың қой өсіре алады. Жағдайын түзесе,

* Автордың өзі осылай жазған.

тіпті миллионға жуық қой басын өсіре алатын аудан болады дер едім! – дегенде, Карпов:

– Ауданыңызда адам саны қанша? – деп төте сұрақ қойды. Әрине, мал саны адам санымен бек байланысты.

Есдәулетов шұғыл сұраққа оқыс тіреліп қалды. Әрине, о да түсінеді. Қой өздігімен өспейді. Адам күшімен көбейеді. Бәсенсіген дауыспен:

– Рас, адамымымыз аз. Аудандағы халық саны 20 мың! – деді.

Карпов өз ойында 20 мыңға 300 мың мал басы да артып жатқан сан екенін анық аңдады. Бірақ Есдәулетовтің көптіре айтқан санның ар жағында тілек-талабы бар-жоғы анықталу керек. Ол үлкен цифрды текке айтып отырған болмау керек. Сондай дәмемен Карпов аудан секретарынан тағы да бір жайға жауап сұрады.

– Сіз ауданның бүгінгі жағдайы сонша малды өсіруге жетерлік деп айтпайтын шығарсыз. Қосымша қандай шаралар сол санды малға қажет болар еді? – дегенде, Есдәулетов бұрынғы салмақты, сенімді қалпына келді.

– Міне, Нил Петрович, айтпағым да сол. Жақсы сұрадыңыз. Екі түрлі жағдай керек. Біреуі – су. Біздің ауданға уәде етілген және су мамандары мүмкін деп тапқан 20 артезиан құдығы керек. Құм өзгені қамсыз етеді, тек бірақ су беріңіздер. Бұл бір жағдай. Екіншісі – жол керек.

Карпов Есдәулетовтің ендігі сөздері қамқор қызметкердің дұрыс талапкер ойынан туған сөз екенін аңдады. Әзірше ол ауданда бұл сұрап отырған құдықтың үшеуі ғана қазылған. Жол өте жаман дегенді Карпов бұрыннан біліп, есінде тұтатын. Әрине, Есдәулетов облыстың жаңа басшы адамына өзінің ауданы жөніндегі арманын, тіпті қиялға жақын дерлік арманын алдымен айтса, ол айып емес. Бірақ ол жайды Карпов та, барлық облыс басшылығы да, тіпті республика орталығы да бірігіп ойлап шешетін мәселелер. Ал қазір бүгінгі күн, биылғы жыл жайы – облыстағы мал шаруасы жөнінде Карповтың бүгінгі талабы. Бұл секретарьлармен дәл осы сағатта сөйлесуінің де себебі сол.

Ал қазіргі күздің алдағы қысқа арналған әзірлігі жайына сөзді Карпов аударғанда, Есдәулетов және де сенімді сөйледі.

– Құмға біз жақынбыз. Өз ауданымызда мал жеуге жарарлық, оруға боларлық шөп азықтың бәрін тегіс жиып камдап алдық. Қыс аса жаман боп кетпесе, біз биыл мал өлтірмей, өсімін де аман аламыз! – деді. Оның осылай айтқан байлауында Карповтың аңдағыш ойы тез шалып қалған бір жай бар. Облысқа жаңа келгенмен, Карпов әр қыста Қазақстан малы сол қыс жағдайына қарай әртүрлі боп шығатынын жақсы түсінген. Қыс жақсы болса, мал аман да шығады, өсім де береді. Ал қыс жаман болса, Қазақстан көбінше мал өлтіріп шығады.

Есдәулетов бар сенімді сөзінің ішінде солқылдақ бір сөйлемді қоса қыстырғанын Карпов қылып еткізбей анық таныды.

– Ал қыс жаман боп, қатты болса не дейсіз? Сонда да өлтірмеуге сене ме Ұзақ ауданы! – деп еді, Есдәулетов бөгелендеп, тамағын қырына берді. Бар сөзді өз кезегі жеткенше сергек күйде бағып отырған Ноян ауданының секретары Қасымов Мұрат сәл күліп қойды.

Карпов Есдәулетовтің жайын аңдады да, ендігі сөзді өзі түйді.

– Міне, мәселе осында. Құмнан сіз көмек те, кесел де ұшыратуыңыз мүмкін. Сондықтан сіздің бар совхозыңызда жасаған қысқы қорыңыз сенімді деп айтқым келмейді.

Бұл тұсқа келгенде Есдәулетов өзінің ауданы жөнінде айтқан дерегі екіұшты, ұшқары болып шықса, аудан басшылығына жайлы болмайтынын шұғыл аңдай қалып, дауысына, бойына, жүзіне салмақты сенім беруге тырысты.

– Мал өлтірмей шығуға біз сенімдіміз, жолдас Карпов. Әзір осыны ғана айтқым келеді. Мен сол ауданда істегеніме алты жыл болды. Сол жылдар тәжірибесіне сүйене отырып, сізді осылай сендіремін! – деді.

Карпов ішімен бұл жайға толық қанағаттанған жоқ. Ол Есдәулетовпен сөзін бітіре бере:

– Мен жақында сіздің ауданыңызға барамын. Қалған жайдың бәрін өз көзіммен көре, көп адамдарыңызбен кеңесе отырып аңғарысамыз. Жасырмаймын, мен көңілімде алдағы қыс туралы сіздің аудан жөнінен әбден тынышталып, нық сенімге келетін тиянақ тапқаным жоқ. Сіздікі көбінше үміт, әрине, үмітсіз болмайық. Мен де үміттімін. Бірақ жалғыз үміт сүйеніш болуы жеткіліксіз. Мен сіздің ауданда боламын.

Есдәулетов бұл байлауға қатты ырзалық білдірді. Қашан келетінін, қандай көлікпен келетінін сұрай бастап еді.

Карпов өз ойында ол жайды шешкен жоқ-ты. Машинамен немесе самолетпен баратынын әзір анықтамайтынын айтты. Ендігі сөз Ноян ауданының секретары Қасымовпен айтысатын жайларға ауысып еді. Карпов енді кезек сіздікі дегендей боп Қасымовқа бұрылғанда, ол ең алдымен Карповтың ең соңғы байлауын қатты ырзалықпен қабылдайтынын айтты. Жаңа секретарьдың осы екі жырақ ауданға бармақ болуы Қасымовты шын қуантқандай.

Қасымов биік бойлы, кең, қызыл күрең жүзді, ақ-қарасы айқын шыншыл көздерінде адамға жылы тиерлік сүйкімділігі бар. Бет-жүзі анық қазақ типі болумен бірге, мол қалпында сұлу біткен адам. Ол орысша Есдәулетовтен көп таза сөйлейтін. Жұқалау қызғылт қоңыр еріндері оның таза аппақ, бүтін сұлу тістерін жиі ашып көрсететін дағдысы бар. Өзі де жаратылыс мінезінде көңілді, ашық жарқын болғандықтан сөйлеуі көбірек болатын.

Карпов екі ауданға баратынын білдіргенде, ол әуелі сүйсінуін бұл күнге шейінгі облыс басшыларының тәжірибесімен еске алумен сөз қылды.

– Ұзақ ауданы – облыстың ең жырақ ауданы. Ол Қаратаудың арғы жағы, терістік беткейде, совхоздарының ең арғы шеті құмға кіріп кетіп жатыр. Қыс болса, Қаратаудың асуларын қалың қар, өткелсіз мұз сіреу басып алады да, бүкіл аудан бар Қазақстаннан ғана емес, тіпті өзінің облысынан, көрші ауданның бәрінен жырылып бөлек қалады. Біздің Ноян ауданының орталық тұсы ондай емес, Қаратаудың бергі жағында. Ал қысқы малымыздың жағдайын алсақ, біз де Ұзақ ауданымыз. Себебі біздің аудан совхоздары мен колхоздары көп малын сол Ұзақ ауданы баратын мол құм – Мойынқұмға жібереді.

Карпов бұл тұста өз ойына келген бір теңеуді айтты:

– Басымыз Қаратаудың бер жағында, бөксеміз, аяғымыз Қаратаудың ар жағында – мұзда деңіз! – деп күліп қойды.

Екі секретарь Карповтың айтқаны анық шындық екенін бағалап бейілдене күлісті. Әзілқой Қасымов сол теңеуді ілгері қарай өсіре түсіп:

– Бас-кеудеміз бұл жақта болғанда, кей жылдар Қаратау ар жағындағы аяғымыз паралич болғандай, жинауға келмей

катып жататыны да болады! — деп, тыңдаушылармен бірге өзі де ашық, қатаң, еліктіргіш күлкісімен жарқырай күліп алды.

— Қысқасы, біздің сол екі ауданымыз қысқы қатынастары қиын болғандықтан облыстан барушы жұртқа қиын, қиян саналады. Жолы жақсы жақын аудандарға ұдайы жиі барып жүретін осы облыстың басшы қызметкерінің көбін біз өз аудандарымызда аса сирек көреміз. Бұл шағым емес. Өзі көптен үйренісіп кеткен шындығымыз. Басшы адамдар бармауға үйренген де, біз олардың келмеуіне де үйренген-біз! — деп тағы күлді.

Карпов Қасымовтың сөзіне жаңа басшылыққа келген мұның өзіне әсіресе арнай айтып отырған сыпайы түрдегі талап барын аңдаған еді. Қасымовтың сол жайды әзілге сүйеп, қадап айтқанына Карпов іштей баға берді. Шаруа жөнінен келгенде Қасымов Есдәулетовтей емес, күдік жағын басыңқырай сөйледі. Оның қиыншылығы екінші түрлі.

— Біздің әзірлеген жем-қорымыз Қаратаудың бергі жағында болады да, малымыз арыда, Ұзақпен қатар жатады. Біз көретін қиыншылық бейнет сол мал мен жемнің екі арасының шалғайлығында. Әрине, шама келгенше азық қорын таудың арғы жағына жеткіземіз. Бірақ күш, көлік, бар мүмкіншілік азығымыздың бәрін таудың ар жағына шығаруға жетпейді. Сонымен бізде, жаңа өзіңіз байқағандай, қыс қатты болмаса, жақсы шығамыз деп амалсыз түрде сөйлейміз, — деген еді.

Карпов мұның да шаруасы, өзі айтқандай, алдағы қыстың ажарына байланысты екенін анық түсінді. Облыс көлемінде әрі малы көп, әрі уайымы көп аудандар осы екенін анық танып отыр. Аудан басшыларының өз аузынан анығын білді. Қиыншылықты таныса да, қауіпке кетіп ықтай қоймайтын Карпов мінезі бар. Ол екі секретарьға әзілдей отырып, ащы шындықты сөйледі.

— Малы да көп, сол малындай мұны да көп аудан Ұзақпен Ноян екен. Істеген қамы да бар, соған орай сенімі бар, бірақ сенімінен де көбірек күдігі бар секретарьлар сіздер екесіз. Әзірге аңдағанымыз сол болсын. Жақында аудандарыңызда көрісейік! — деп, екі секретарьмен қоштасқан еді.

Осыдан он шақты күн өткен соң “ГАЗ-69” машинасына мінген Карпов ауданға жол тартқан еді. Екі ауданды

көп аралап, жақсы біліп жүрген обком қызметкері, мал шаруа жөніндегі бөлім бастығы Ерімбетов қасында бар. Және облыстық кәсіпшілер одағының бастығы Жайлыбеков Алмасбек үшінші кісі боп қасына ерген еді.

Баскенттен Ноян орталығына қарай жүрген жол көбінше бозғыл жусан, кара отты қыр шөбі көкпек, дермене сияқты қазіргі күзде тегіс бозарып қуарған шөптер өскен өлке болады. Бірқалыпты ұзақ жота, тау, тоғай, өзен өлкеге соға қоймайды. Ноянның бойында күзде, қыста үнемі соғатын атакты кара жел бүгін қатандамаса да, машина сыртынан қатты екпін соққынымен, ызың-шуымен ұдайы білініп келеді. Жылы киінген, ұзақ жолға әзірленген жолаушылар бұл жолдың шаңына, жиі ұшырасатын орқаш оқабына, сұр аспаны соқтырған суық желіне көңіл бөлмейді. Қала адамы боп қажу, мою бұларда сезілместей.

Жарым күндей жадау жолда, жадағай жалаңаш далада көңілсіз суық күздің сұрқай мезгілінде ұзақ жүрген жолаушылар ақыры Ноян ауданына жетпей, оңға бұрылды.

Басында өзенсымақ өлкені өрлеген тар ғана бұран жолға түскен машина біразда шөбі қалың, қабаты көбірек қырқалардың арасына кірді. Осы өлкеде жел саябырлау, қырка-қырка жондар қағаберіс болып, енді шөптің шығысы, жердің ығы көңілдірек сезіледі. Машина күндізгі желге қарсы жүрсе де, қатаң қарсылық білінбейді. Күйлі “ГАЗ” жұмсақ топырақты таран жолмен ызғып келеді. Жолдың ой жағында бір қалтарыста жақын қырқадан аса жайылып келе жатқан қалың қой көрінді. Әлім Ерімбетов бұл қой қай отар екенін аңдап келеді екен.

— Әне, Керекеннің қойы да бері шықты. Бұрылайық солай! — деді.

Бастап келе жатқан Әлім Ерімбетов болғандықтан, Карпов мақұлдап бас изеді. Жүргіншілер тақай бергенде, өңшен торпактай ірі, күйлі қойлар машинадан сескеніп шалқып үрке берді. Дүрілдеп тұяқтары қатаң жерді дүсірлете басып жортқанда ауыр денелерімен бір-біріне қактыға, сырылыса онан сайын желіге үркеді.

Қойдың осы қалпына сүйсіне қараған Ерімбетов:

— Мұның қойы арқардай. Үріккенде тап тау ешкіден кем үрікпейді, қарашы! — деді. Қойдың шетінде семіз қоңыр құлынды биеге мінген Керекене ақырын сабырлы ғана ды-

быс беріп: “шәйт-шәйт! – деп, өзі қозғалмай бір орында тұрып қалған еді. Қойлары мұның айналасына шалқи орала берді.

Енді біразда машина тақап кеп тоқтаған соң, қойлардың ұйтқуы да басылған еді.

Алмасбек қойды тамашалап, тез шола қарап, малға көзі үйренген қалпында:

– Қойлары не деген ірі, қарағым-ау. Осы әлгі архаро-меринос па, жоқ кәдімгі қол қойы ма? – деп еді.

Карпов Керімқұлдың өзін де, қойын да естіген, біледі екен.

– Жоқ. Мұндағы жай қой. Бірақ төрт-бес жасаған үлкен, кесек қойлар болу керек. Керімқұл қойы болса осы болар. Шынымен аса үлкен, бөлек қойлар екен. Мен Россияда қойдың мұндай үлкен болғанын көрген емеспін, – деді.

Әлім бұл кезде Керекеңмен әңгімелесіп, мына келген кісілер жайын айтып тұрған. Керімқұл өзі де бүгін осы қонақтар келетінін естіген еді.

Мұрат Қасымов айтқан хабардан біледі. Ол қазір есекке мініп, кейінірек келе жатқан жас шопанға қол бұлғап дауыстады да, Әлімге қарады.

– Меймандар қойды көріп болсын, сосын қайтамыз. Бұяқта бел астында біздің үйге барайық. Шай-пай өзірлігіміз бар еді. Дәм татыңыздар. Солай емес пе, Әлеке! – деді.

Әліммен бұрын көзтаныс, біліктес екені мәлім еді.

Карповтармен қол алысып, амандасып болған соң барлық топты бастап Керімқұл өзі де жаяулап жүріп, қойды аралады. Жүні де асыл, еті де мол, бойлары биік, өте ірі – бұл тегі ісек қойлар тобы болатын.

Керімқұл – облысқа мәлім алдыңғы қатарлы ең бір қадірлі шопанның бірі. Ол биылғы алған социалистік міндеттемесін бүкіл Қазақстанға мәлім етіп орындаған, айнала сексен килодан салмағы бар қалың қой отарын айтқанындай бағып семіртіп, табыс еткен, жүлде алған жеңіс қайраты бар.

Қойды аралап болған соң қонақтардың машинасына қалың киімімен қинала кірген Керімқұл шоферге жолсызбен төтелей ауылға баратын жолды көрсетіп отырды. Тағы да қабат бір көлбеген қалың шөпке аласалау қырқадан асқан соң төменде, өзекте сәл ескірген көгалсымақ ауыл қонысы

ортасында отырған екі киіз үй көрінді. Біреуі үлкен, бүтін, ақшыл үй де, екінші қара жүннен басқан төрт қанаттай шошақтау, келенсіздеу үй. Екі үйдің орталығын ала шимен қоршаған қазандық жерошақ байқалады. Үйлер қасында қара-құра жоқ. Жүгіріп үріп шыққан бір сары төбет, екі сары ала күшік және бір сары қаншықтан басқа өзге тірі жәндік байқалмады. Тек машина үй жанына келгенде, жасы отыздың ішіне кірген бір әйел емшек баласын көтеріп, тағы екі кішкене баласын қасына ертіп, тысқа шықты.

Екінші үйден күндігі бар бір кемпір мен басын қалың орамалмен ораған, бетінде қалың қызылы бар жалпақ жүзді, домалақ тұмсық келіншек шықты. Қонақтарды қарсы алған да осылар болды.

Үлкен үйге кіргенде алдарынан киіз есікті бала көтерген Керімқұлдың әйелі өзі ашып еді. Карповқа бұл ыңғайсыз көрінді. Табалдырықтан аттап кірген соң артындағылардың бәрі тығыздап кіріп жатса да, ол ілгері жүрмей, әуелі киіз үйдің ішін жағалай, айнала қарап тұрып қалып еді. Көптен оқыған, естіген, әр алуан дау болып, сөз болып жүрген киіз үй деген осы.

Карпов ішінен: “Менің сенімен алғаш ұшырасуым осы, киіз үй!” – деп, әуелі шаңыраққа қарап еді, үңірейген үлкен тесіктен жаңағы түнерген сұр аспан аңқиып көрініп тұр. Үйдің іші анық жылы емес, салқын. Отыратын орындық жоқ. Тіпті бұл үйдің ішінде жатқанда да жерде жату керек. Орындық, төсек дегеннің біреуінің де белгісі жоқ. Оның есебіне енді төрге шығып Алмасбектің қасына көрпеге ыңғайсыздана басып кеп отырған соң аңдаса, бір топ қатар жиылған сандықтар тұр. Беттері сырланған әшекей қаңылтырмен, арзан жылтырақпен қапталған. Сол үш сандықтың үстінде әртүрлі оюлы, бояулы киіздер, бірен-саран кілем байқалады. Солардың үстінде көрпе. Әрі бояулы, әртүрлі бағалы мақта тартылған қалың, ашық түсті көрпелер. Одан әрі толып жатқан үлкенді-кішілі жастықтар.

Керімқұлдың киіз үйі сыртынан да, барлық ішімен де Карповқа таң қаларлық тың әсер етті. Үйді айнала тұтқан киіз палас дейтін тақыр алаша бар.

Карповтың өзінен басқа бұл үйдегі жандар ыңғайлы отырады. Аяғын астына оңай бүктеп, қолындағы баласын тастамаған Керімқұлдың күнге жүзі күйген қара сұрлау

әйелі отыр. Малдас құрып ып-ыңғайлы дөңгеленіп сарғыш жүзді, шокша сақалды, сұлуша жүзді, кара барқыт тақиясы бар Керімқұл отыр.

Карпов аяғын қалай ұстауды білмей, арқасымен керегеге сүйеніп, екі аяғын соза түсіп, әрлі-берлі қозғалып аунай түсіп отырғанда, Әлім мен Алмасбек жұмсақ көрпелер үстінде олар да Керімқұлша малдас құрып, аяқтарын астарына етікшең күйде ыңғайлы жиып алыпты.

Үйдің ортасында құрғақтау ұсақ ағаштан кесіп жарып жаққан кәдімгі даланың оты (костер) маздап жанып тұр. Оның түтіні жұқалау, сұйықтау, жіңішкелеу бойымен аспанға созылып, ысталған шаңырақтың үлкен тесігінен шығып кетіп жатыр. Бірақ үй ішінде түтін иісі өзге киіздің, терінің, тонның иістерімен аралас мейлінше мұрынды ашыта білініп тұр.

Карпов ішінен: “Әйтеуір ауа таза емес”, – деді де, папиросын суырып тарта бастады. Бұрын кіріп отырып көрмеген киіз үй әр өзгешелігімен таң қылса да, Карпов ол жайын маңындағы ешкімге сездірген жоқ. Тез қайнаған шай қонағуар ақ самауырдың, екі иінінен демалған күйде бусанып оттың бер жағына келді. Кішкене дөңгелек, аласа стол қойылып, шашақты, таза көк дастарқан жайылды. Оның үсті дәл бір шанаға тиелген отындай немесе шөптің шөмелесіндей қоңырқай, қызғылттау түсті бауырсаққа лық толыпты.

Шөмедедей қалың бауырсақтың ортасында кесек-кесек кант түйірлері жүр. Азғана столдың үш жеріне тарелкеге салынған сары май қойылды. Шай пиялаға сүт қосқан күрең кофе сияқты тартымды, жайлы түсті шай Карповтың алдына қойылған еді.

Қазір үй іші барлық жағдайымен жылына түсіп, көңілге алғашқыдан гөрі жайлырақ сезілді. Үйге кіргеннен бері Карпов әр адамның киім үлгісіне шейін, киген бұлының сапасына шейін көреген көзбен аңдап отыр. Бұл үйдегі тұрмыс, жай-жағдай, жатыс-тұрыс қандай болмақ, адамға жайлы-жайсыздық жағынан қандай деген ойларды Карповқа ұдайы ойлатып отыр.

Мұнда ауа жаман болмау керек, тек от жаққан кезде түтін мазасыз. Бірақ от жақпаса суық қой. Сонда, мысалы, қыста қалай болмақ керек. Қатты жауында анау тесік қандай

жағдайсыздық әкелу керек. Жауын ұзақ жауып, не қар жауып беймаза күн болса, не түн болса, бұл үйдің ішіндегі адам жаурамасқа бола ма? Анау кішкене балалар, мынау үстеріне киген қалың ауыр киімнен босауға, тегі, мүмкін бола ма? Ал осындай үйде жуыну қалай болмақ? Жатқанда көп жұрт, мысалы, бәріміз осында бүгін қонатын болсақ, тегіс қатар жататын боламыз ғой деген сияқты толып жатқан жайларды таңырқай және еріксіз жатырқай, кейбір жайын ұнатпай, сынай ойлай отырған Карпов және осы кездің өзінде стол басында сөйленген сөздің көбіне араласып отырды.

Әлім мен Алмасбек кезектеп аударып Карпов пен Керімқұлдың әңгімесіне жәрдемші, жалғастырушы болды. Карпов бір шақ қолдарының ұшы көгере тоңған бес жасар, үш жасар екі балаға қарай отырып: “Қыстыгүні Керімқұлдың үй іші осы киіз үйде бола ма?” – деп сұрап еді.

Көбінше қыстыгүні там үйде болады екен. Карпов кадала анықтап: “Мысалы, ноябрь, март айларында осы киіз үйде тұра ма?” – деп сұрап еді. “Ол айларда осы киіз үйде тұрамыз” деген жауап естіді.

– Тоңбайсыздар ма? Бұл жердің желі қатты. Ол күні-түні ұзақ соғатын, қатал, суық жел. Балаларың, үй ішің тоңбай ма?

Бұл сөзге Керімқұл сыпайы жүзбен алғыс айтқандай жымыды да, Карповқа қарады. Шопанның үй ішінің қамын ойлап отыр екен деген алғыс сезімі бар еді. Бірақ “тоңамыз, күйзелеміз” деген сияқты жайларды мұндай келіп-кетіп жүрген басшы адамдарға айтып шағыну әдетінде жоқ Керімқұл сыр берген жоқ.

– Е, түк етпейді, үйренгенбіз де! Толайым тегі, біздің бұл жерде ол қатты желіңіз болмайды. Менің осы отарым жүрген жерді “Желтимес” дейді. Қыста да, жазда да қойымның арымай, күйлі бола беретіні со желден қағаберісте, әрбір қалтарыста жан бағып жүріп жатамыз, – деп қойды.

Алғашқы бір шыны шаймен ілесе енді біразда суық тыстан ыстық буы бұрқырап үлкен сары табаққа салған қуырдақ кірген еді. Табақтың айналасында қасықтар бірге қадалыпты. Жұрттың, үндемесе де, көңіл ажары өзгеріп көтеріле түсті. Әзілі ашық, жылдам ауызға оралатын Алмасбек:

– Е, жылы “Желтиместің” ыстық қуырдағы да келді ғой! – деп күлді де: “Осының бір суық айдаушысы болушы еді”. Әлім қоса қалжыңдап: “Өзі суық, өзі сұйық!” – дегенде, Керімқұл екі әзілқой қонақтарына және алғыс жүзбен қарап рұқсат тілегендей болды:

– Онымыз, бәрекедді, бар еді. Тек өздеріңіз, мына мейманымыз суықтан келіп ауыз тисе, бой жылытса жаман болмас деп ем. Тегі, өзі рұқсат па? – деп, қашан әкелгені белгісіз, кішкене столдың астынан мойнынан тартып бес жұлдызды коньякты суыра берді.

Әңгіме бұрынғыдан да жиілеп, сұраулар, танысу, білісу жайлар қыза түсіп еді.

Карпов Керімқұлдан қашаннан бері қой баққанын сұрады. Денсаулығы қандай екенін, ауырса қандай жәрдем алатынын сұрастырды. Газет, кітап, радио жайларын, монша жағдайын, жақындағы емхана көмегін – бәр-бәрін де көп сұрасқан еді. Шаруа жөнінен білгені Керімқұл осы араға келіп отарымен “Желтимеске” орнағалы он бес жыл болса да, бірде-бір қыста мал жұтатып көрмеген екен. Оның себебін де Керімқұл жақсы айтып берді. Жазда мұның қойы осы өңірдегі бар қойдың семізі болады. Өйткені ол күніне мұның қойы он сегіз сағат жайылатынын айтты. Судан да кенде болмайды. Күніне екі рет су ішпейтін айы болмайды. Қысқы қойы мықты келеді. Семіз, күйлі боп кіріседі. Ал дәл қыс айларында бұл осы “Желтиместің” қар түспейтін беттерінің бәрін арнап санап, сақтап жүреді. Ық жақтарын да есінде сақтайды. Сонымен, боран мұның қойына соқтыға қоймайды. Малы ашықпаған соң жұтау түгіл, қыстың өзінде етін бермей қояды. Күйлі қой аурудан да аман болады. Сонымен, Керімқұл шығынсыз қыс атқарып жүре береді!

Карповтың аңғаруында Керімқұлдың өзі ғана емес, әйелі де меймандос, қонағуар адам тәрізденді. Карпов оның әйелімен де сөйлесті. Үй ішінің кірін қалай жуатынын, моншаның қайда екені, балаларды қалай жуындыратыны, киімді қалай тігетіндері жөніне шейін сұрасқан еді.

Керімқұл мен әйелі Карповтың әрбір сұрағына ақырын күліп, іштерінен ырза бола түсіп жауап берісті. Бірақ әйелінің жауабында: – монша бізден жырақта, совхоз ортасында. Өз қыстауымызда ол жоқ. Кішкене баламен суықта жол жүріп бару онай емес. Ол жағынан қаладай емес, күйіміз төмен.

Моншаны өзіміз жақсы көрсек те, осы қожайынымыз екеуміз қыстың алты айында бір-екі көреміз бе, жоқ па? Рас-ау, үлкен кісі сұрап отыр екен, ондай сорақымызды айтпай жасырайын ба, тегі! – деп қалды.

Керімқұл әйелінің мұндайлық ашылғанын әдепсіздік көріп, самауырға қарай тұмсығын бұрып, жақтырмай күбірлеп кетті.

– Ой, қатын шіркін, ой, бәйбіше, сен неме қайдағы, қаяқтағыны айта берген несі. Қойсана, батыреке! – деп, біресе әйелін тоқтатпақ боп, бір жағынан қонақтарға имене жалтақтай түсіп, екі арада бәйек болды.

Карпов бұл үйдің ішімен танысқанына өз көңілінде ырза болды. Бірақ үнемі шынтақтап, көлбеп отыру оған ауыр болған еді. Аяғын тізесінен бүктеп отыру әзір оның қолынан келмей қойды. Бірақ қандай ыңғайсыздыққа болса да мынадай жақсы еңбек соңындағы жандардың меймандос шаңырағының астында, дастарқанының басында шыдап отырып шығуды өзіне шарт көрген. Ол осында астан кейін жатып қалуға да әзір еді. Бірақ Алмасбек пен Әлім екеуі ақылдасып, оған өздерінің байлауын айтты. Оны жеткізген Алмасбек еді.

– Нил Петрович, қонақ шай ішіп, біз сияқты ет жеп болған соң меймандос үйді босатса да, олар ренжімейді. Біз, мысалы, қазір жүріп кетсек, бұл кісілер ренжімейді деп ойлаймын. Асын іштік, жақсы, мол әңгімелестіңіз. Енді ұйықтау үшін біз биік төсегі бар, жарық бөлмесі бар аудан орталығына барып ұйықтайық. Ол осы арадан жырақ емес, – деген.

Содан кейін Карпов Керімқұлдың әйелімен қол алысып қоштасып, үлкен алғыс айтты. Мазасыздық жасағандарына күле тұрып, кешірім де сұрады. Керімқұлдың меймандос әйелі бұл қонақты ішінен көптен бөлек бір жылы жүзді адам екен деп ұнатып қалған еді. Келіп ас ішіп кеткендеріне ол өзі шыны пейілімен жақсылап алғыс айтты. “Тағы келіңіз, қыстағы тұрмысымызды да көріңіз”, – деп қалды.

Осымен Ноян ауданының белгілі шопаны Керімқұлдың үйінен күздің күйедей қараңғы желсек түнінде күндізгі сары төбет пен сары ала күшіктерді әуліктіре үргізген “ГАЗ-69” отардағы қойдың үстін әрлі-берлі бұрылған шақтағы күшті

фардын жарықтарымен айғыздап әрлі-берлі сызғылап өтті де, енді ауданға қарай төтелей тартып кетті.

Арада бір жұмадай уақыт өтті. Бұл шақта Карпов тобына Ноян ауданының секретары Қасымов Мұрат қосылды. Және Ноян ауданының, райисполкомы Жарас ерген. Ноян ауданының көп жерін аудан орталығының өзінен бастап Карпов мол аралады. Ол бірнеше совхозда және “Алға” сияқты Қаратаудың бөктеріне кіре отырған колхозда болды. “Орловка”, “Леонтьевка” колхоздары орнаған тоғайлы, жемісті қыстақтарда болып өтті. Қаратау алыстан сыртынан жұтан, жүдеу, жалаңаш тау болып көрінсе, мынау екі қыстақтың тұсында кең койнау көбе-тоғайы мол, сулары мөлдір, көп тараулы өзгеше көрікті бай бір қолтық-қолат жасайды екен. Бейне Орал тауының бір бөлімі дерсің. Чусавой тұсы да сондайлық құйкалы, берекелі, тұрғын еліне қызықты, жайлы, бай мекенді анық аңғартқандай.

Бұл ауданның да көпшілік шұғылданған шаруасы мал. Сондықтан совхоз бен колхоздың бәрінде де облыстың басшы адамдары мал айналасындағы директорлармен, колхоз бастығы, ферма бастығымен және жеке шопандармен көбірек ұшырасты.

Сол қатарда Ноян ауданының тағы бір үлкен абырой алып жүрген қартаң шопаны Дөңбайдың отарында да Карпов көп бөгеліп, ол шопанмен де, үй ішімен де көп әңгімелескен.

Қазір енді Ноян ауданын аралап болған топ “Көнекент” совхозы деп аталатын Ұзақ ауданының үлкен совхозының орталығына келген. Телефонмен алдын ала келіскен мезгілді еске алып, осы совхозда бұларды Ұзақ ауданының райком секретары Әріп Есдәулетов тосып жүр еді.

Совхоз орталығы соңғы жылдарда жаңадан салынған едәуір көлемді қыстақ болатын. Тап ортадағы бір топ шатырлы, ұзынша жалғыз қабат үлкен үйлердің біреуі совхоз директоры Есенов Әбдінің пәтері болатын. Қазіргі жиын танертең сонда келген бір топ машиналардың, қонақтардың топталған жері осы Есеновтің пәтері болды.

Есенов өзі ұзын бойлы, басы, кеудесі де кесек біткен, қызғылт, сарғыш жүзді, ұзындау қоңыр шашты, қой көзді, көрнекті, келісті жас жігіт екен. Ол орысша таза, жақсы сөйлейді.

Карповты Есенов өзінің жас әйелі Құндызбен таныстырып, таза жиылған үлкен қонақ бөлмесіне кіргізген. Отыратын орындық жоқ. Кілем, көрпе жерге жайылғандықтан, мұнда да қонақтар жастыққа сүйене екі төсекке жартылай отыра жайғасқан еді.

Карпов директордан әуелі оның өзінің жайын сұрастырған. Есенов Ташкентте зоотехниктік мамандық білім алған. Өзі осы ауданның өзінен шыққан жас екен. Әйелі Құндыз осы ауданда, тіпті, осы совхозда орта мектеп бітіріп, бүгіннен он шақты ай бұрын ғана Әбдіге қосылған жасы 18-19-дағы талдырмаштау, бойшаң, қоңырқай жүзді сұлу жас екен. Оның мінсіз бой мүсініне жүзіндегі, әсіресе үлкен, тұңғық қара көзіндегі жылы, майда бір ажар өзгеше жарасқан. Көтеріңкі түзу мұрны қазақ әйелінде сиректеу ұшырайтын қырлы ұнасым бар. Кесектеу аппақ тістері дөңгелей жұмырлана, сәл жылтырай көрінген иегі, ұзындау мойны, жұмыр мінсіз біткен қалпында бір толқын бұғақ жасап, жас әйелді көптен ұшыраспаған анық сұлу дегізерліктей.

Карпов әзірше қала мен колхоз, аудандарда қазақ әйелінен дәл осы Құндыздай бойы да, жүзі де сұлу келіскен жас әйел көркін көрген жоқ еді. Ол амалсыздан ішінен сұлу Құндызды күйеуімен салыстыра отырған шақтар да болды. Енді андаса, кесектеу бетіне түзу боп ірілей біткен мұрны, үлкендеу, сарғыштау көзі, қызғылт, сәл қалындау ерні — бәрі де өз өлшеуімен жақсы жарасқан пішін Әбдінің жүзінен де аңғарылып еді.

Карпов бұларды жақсы табысып үйлескен жұбайлар екен деп байлаған. Құндыз бен күйеуі қатар қызмет етіп жүріп шай, қуырдақ әкелген тұста, кейін сол дастарқанды жимай, тағы да өзге астарын үздік-создық әкеліп сыйлап отырған меймандос жастарға қонақтар көп көңіл бөлісті. Оларды әрқайсысы да сөйлетіп, сұрақтар беріп, жалпы мәжіліске қоса араластырып отыруға тырысты.

Әбді іс жөніндегі деректі жайларды өте орынды, ұстамды мінезбен асырмай да, жасырмай да дәл-дәл сөйлеп отырды. Құндыз облыстан келген қонақтардан көбірек именгені ме, әлде өзінің мінезі солай ма, жауаптасып ұзақ сөйлеуге үнемі сараң болды. Ол ұялыңқырап, күле сөйлейді де, әр

сөзінің аяғын өте ақырын ғана айтып, әр әңгімені сол үні дағдысымен еріксіз тұжыра отырғандай болды. Бұл сөз оның өзінің оқуы жайынан басталғанда байқалып еді. Карпов одан:

– Ілгері оқуға бармадыңыз ба? Барғыңыз келмеді ме? – деп сұраған.

– Мұнда ВУЗ жоқ. Алыс қалаларға бара алмадым, – деп қана тоқтағысы кеп еді.

– Өзіңізбен бірге бітірген шәкірттер қанша еді?

– Он жеті.

– Олардың ВУЗ-ға кеткені бар емес пе?

– Бар еді.

– Солармен бірге бармадыңыз ба?

– Жоқ. Бара алмадым, – деген күлімсірей, қызарыңқырай қысыла сөйлеген Құндыз сөздері Карповты оның өз аузынан айтарлық әңгімеге жарытпайтынын аңғартты.

Осы үйдегі ұшырасуда аудан секретары Әріп облыс басшыларына өз ауданын жақсы білетін жайларын жиі сөйлеп, үзік-үзік білімдерін жақсы аңғартты. Ол аудан малының құмнан өтіп, Қарағанды шегіне, Бетпақты басып Жетіқоңырға дейін жайлап баратынын айтты.

Осы ауданнан жақын жерден ағып өтетін Шудың суын ретке салу жайында пікірлер айтты. Екі облыстың бұл өлкедегі малын Шудың суымен шөлсіз етуге болатын бір ойлар барын сөйледі. Жамбылмен екі аралықтағы Талас, Аса, Бүркіт сияқты өзендерді пайдалануға болатынын сөйледі. Ерте заманда осы Құмкент бойында мол су болғанын баяндайды. Осы Мырзабай дала дейтін құлазып тұрған мол дала бұрын мырза дала болыпты, түгел егін егіліпті дейді.

Қай жерлерге плотина салса, Алтыбай қазанға жоғарыдан он жеті бұлақты әкеліп құйса, құнарлы азық қорын жасайтын мол су болатынын айтады. Қарабұлақта Біресек деген су бар. Ол Тастаққа кеп құриды, соған плотина жасаса, ауданға қарай созып 3-4 мың гектар егін етуге болар еді. Оны айтады, тіпті Мойынқұмның өзіне Жуантөбе, Састы, осы Құмкент қойлары бата барып пайдалана алмай жүр. Қыста біздің құмды паналап келетін мынау Ноян ауданының қойы да толық пайдаланбайды. Мойынқұмның жырақтағы көп пайдалы өлкесі іске аспай қалып қойып жатыр. Бізге

сол өлкеден 18 артезиан құдығын қазып берсе, ең үлкен мемлекеттік шара сол болар еді.

Қазір Жуантөбе тұсында қазылған бір артезиан құдығының беріп отырған игілігі толып жатыр. Кешегі шөлде бүгін дарбыз шығарып жатыр. Әзірге біз үш қана құдық қаздық. Бұл өте аз.

Жалпы, Ұзақ ауданына жетіжылдыққа 635 мың қой өсіру міндетіміз. Бүгінде 330 мың қойымыз бар. Қаракөл қойы. Бұл өзіңізге мәлім, валюта беретін қадірлі қазына. Біз жеріміздің, ауданымыздың көгін пайдаланбай отырмыз. Мүмкіндігімізді алсақ, бір миллион қаракөл қойын өсіре алар едік. Жер де, жайылым да жетер еді. Тек су, су берсе...

Екінші арнамыз бізді қинайтын жол, қатынас. Әсіресе қатынас. Қыста біз сонау бейне бір Арктикада қыстайтын зимовщиктер халінде айнала әлемнен қатынасымыз үзіліп, мүлде бөлініп қаламыз.

Карпов үй ішінің адамдарын, жоғарыда айтқандай, аныстай отырумен бірге, Есдәулетовтің жаңағы аудан жайындағы кең де, терең де, көлемді сөйлеген жайларының барлығын жақсы ұғынды. Сонымен қатар ол өзі сезген жақын күндегі дәл алдағы биылғы қыстағы екі аудан қамына әсіресе қатты көңіл аударған еді.

Ноян ауданын көріп шықты. Бұл ауданның колхоздары мен жақын совхоздарын және де танып өтті. Бүгін ауданның үлкен совхозының бірі “Көнекенттің” барлық қыстық әзірлігін көріп отыр. Аудан секретары Есдәулетов болашақ арманды айтуы дұрыс. Аудан көлемінде қандай мүмкіншіліктер барын, соның қалайша пайдаға аспай отырғанын айтуы орынды шығар. Бірақ ол осы баяндап отырған жайларымен дәл биылғы әзірліктің ойдағыдай сенімді емес екенін көп сөзінің тұсында Карповқа танытып алғанын өзі де сезбеген болар. Ол, өз ойынша, мол мүмкіншілікті пайдаға асыртпай отырған тоғышарлықты ауданнан емес, облыстан және одан да жоғары үлкен үкімет орындарынан деген жайды көп аңғартады.

Карпов оның ойларын, сөздерін өз ішінде қорытқанда: “Бұл секретарь биылғы қыста жұт, апат болса, себебін, мәні-жөнін ертеде айтқаным кәне! Өздеріңе білдіргенім кәне?!” дегелі отыр.

Екі аудан басшылары осы арада түгел бас қосып отырғандықтан, Карпов енді бір жұма бойында өзінің аңғарып, түйген күдікті ойларын айтуға байлады. Бұл отырған қызметкерлердің бәрі сенімді адамдар. Бәрі де жауаптылығы мен оны ұғынуы жеткілікті кісілер. Өздері және тегіс кешегі соғыста көп қиыншылықтарды бастарынан атқарып өткен Совет Армиясының әр дәрежелі офицерлері. Бұлармен қазіргі екі аудан жағдайын штаб сияқты нақтылы байлаулы кеңес құруға болады. Нұсқауларды ашық, қатал, ащы шындығымен дәл байланыстыра айтып кету шарт.

Карпов әр адамды, әсіресе қызмет бабындағы өзіне қатынасы, жалғасы бар адамды оның өткендегі өмірімен, ісімен, бұрынғы еңбек тәжірибесімен қатар тануға тырысатын әдетке сүйенетін. Сол дағдысы бойынша ол қазір облыстан шыққан Әлім, Алмасбек екеуінің де Отан соғысында қанша жыл, қайда, кім болып істегенін жақсы білген. Қасымов, Жарасовтың да қандай майдандарда болғанын анық, ұзақ әңгімелетіп өз ауыздарынан естіген-ді.

Бүгін Әбдіден оқуының ғана жайы емес, әскерде, соғыста болып өткен соңғы бір-екі жылдағы өмір тәжірибесін білген болатын. Есдәулетов те майданға біраз уақытқа барып араласқан қызметкердің бірі екен. Ол бірақ мынау отырған өзге, өзінен жасы кішірек топ адамдарынан басқарак. Ол соғысқа барардан бұрын да жауапты қызметкер болған. Ауданда істеп жүріп соғыс кезінде партиялық бір алуан жазаға да ұшыраған. Неғыса өзінің өткен шағы мен бірнеше қатқабат бас тарихы бар адам боп шыққан-ды.

Әнеугі қалада сөйлеген сөзі мен бүгін ауданда Карповқа айтып отырған жайларының бәрінде желілес, астарлас күйлер, мәндер бар. Ол Карпов барлауынан, бар жайымен қиындау адам көрінсе де, ұғылмай, танылмай қалған жоқ-ты.

Карпов енді көп уақыт еркін сөйлетіп, көп тындап болған осы тобының бәріне арнап өзінің соңғы күндер ойына жиған байлауын тарата бастады.

— Шын сөзге келгенде мен екі ауданда да танысып келіп, қорытып келген шақта облыс басшылығын толық тыныштандыратын жағдай таптым деп айта алмаймын. Шын халге, анық, ашық қатал шындық жайға үңіле қарасақ, осы екі аудан да биылғы қысқа сенімді келіп отырған жоқ. Мал

жақсы өскен. Мал басындағы бейнетқорлар, шопандар барды істеп келеді. Бірақ солардың еңбегін алдағы қыс рәсуе қып, төгіп-шашып құм мен сахраға күлдей ұшырып кетсе ғажап емес. Және соған мал да кінәлі емес, мал басындағы шын бейнетқор, шын еңбек геройы, бүкіл Одақтағы, айтар едім, ең ауыр еңбек, тұрмыс жағдайында жүрген анық адал мал иелері — шопандар жазықты емес, осы отырған сіздер мен біз жазықты боламыз. Қыс жақсы болса, мал аман шығады. Қыс жаман болса, сіздер малды жұтататын басшылар халінде отырсыздар. Бір-ақ қана байлау айтайын: Есдәулетов, Қасымов, екеуің де ендігі бір есепті қыстың ең жаман болатын жағдайына мөлшерлеп жасандар. Айтайық, қыс ұзақ болсын, қар қалың болсын. Асулар өткел бермей қойсын. Мал балалауға жеткен шақ болса да, сол мал өзінің, жылдағы қой қоздататын қораларына жете алмайтын, жүре алмайтын жағдайда қалсын. Азық бітіп қалсын. Мал өле бастасын. Міне сол жағдайда осы екі аудан бүгінгі малдарының басын сақтап қалу үшін қандай бүкіл мемлекеттік, облыстық әскери түрдегі тыңыз шара керек болады. Сол күнге, сондай жағдайда арналған көмектің, бар керектің есебін де, түрін де айтып, облысқа деректер түсіріндер.

Бұл сөздер аудан басшыларының бұрын үйренбеген, естіп көрмеген нұсқауы сияқты.

Есдәулетов сақтық, күдік айтты. Оныкі үйреншікті сақтық есеп болса да қазір айтпасқа, іркіп қалуға болмастай көрінді. Күле түсті де:

— Жаман қыс болмай жатып, сондай үркіткен хабар-ақпар береді деп Сұлтанов бізді паникер демей ме? Сол үшін жазаға ұшырамаймыз ба? — деп, үй ішіндегі біраз адамды қоса еліктіре күле бастап еді.

Алмасбек басқаша ойлады. Ол Карповтың сөзінде ең тұрашыл қамқор шындық бар екенін ерте аңдаған. Есдәулетовті сынай қағытты да:

— Қамыңды ойлаған сөзге де жалтақтап артқы есепті қоса отырасың-ау! Анық шындыққа батылың бармаған соң жалтара жауап беріп отырсың-ау! — деді.

Әлім бұлай қараған жоқ. Ол өзі бірталайдан мал шаруасын басқаруға араласып жүргендіктен Алмасбекке дау айтты.

– Есдәулетов шын айтады. Күзден күдік айту былай тұрсын. Алдыңғы жылы март басында мал өле бастағанын білдіреміз деп әуелі совхоздар министрлігінен қатты бір ескерту естіп алғанымыз қайда! Бізде шынында өліп отырмасаң, өлтіріп отырмасаң, оның алдындағы хал-жағдайды айтқаныңды сүймейтін мінезіміз көп екені айдан айқын.

Қасымов ол да осы аңғардан шықты. Тек ол Карповқа киялай отырып, ақыл сала сөйледі:

– Біздің түстік, тегі, Қазақстанның ең жылы жағы. Сибирь емес, тіпті Алматы, Жамбыл да емес. Олардан бұрын мал өлтіріп көрген емеспіз. Тегінде, түстік мал өлтіріпті десе, бізге жаны ашудан бұрын бар Қазақстан облыстары мен Алматыдағы басшылық орындары әуелі күліп, мазақтап, содан кейін ашуланып, ұрысқаннан басқаны қоспайтын әдеті бар. Ал сондықтан бүгін бар азық қолда, бар мал түп-түгел семіз күйде, қоңыр күзде отырғанда құлқын сәриден мыналар жұтты шақырып жүр деп тағы мазақ қылатыны айдан айқын! – деп, көпшілікті өзінің сақылдап, жарқырай күлетін күлкісімен еліктіре күлдірді.

Карпов екі секретарьдың да аңғарын түйді де, қазір өзге сөзді созған жоқ. Қасымовтың соңғы сөзін Карповтың өзі мен Алмасбектен басқалар түгел құптап қалды. Ол Карповқа жаққан жоқ. Бірақ облысқа жаңа келіп, жағдай білмей, үркінді күдік сепкен кісі болу ыңғайсыз да көрінер деді де, бір-ақ қана байлау айтты:

– Жарайды. Екі аудан басшылары өздерің толық сене алмайтын, күштерің толық емес халде отырып, сол ауыр шындыққа батыл қарауға шыдамадыңдар. Күлкі боламыз ғой. Тек кейін жылап жүрмеңдер. Шопандар еңбегін мен қатты құрмет етіп бағаладым. Сендердің тоғышарлығың олар күшін зая кетіретін болса, бүгінгі татулық ұзаққа бармайды. Ол кепіл бола алмайды. Әлі де екеуіңнің де райисполком бастықтарыңмен ақылдасып, совхоз бастықтарын бюроға жиып отырып ойласу, ақылдасып байласуға мәслихат беремін. Осы менің соңғы сөзім! – деп, бұл жайдағы бар сөзді аяқтатқан еді.

Осы жолда Карпов Ұзақ ауданында бір алуан бұл бұрын ұшырасып көрмеген ұнамсыз жай бар екенін аңдады. Осы “Көнекент” совхозының үлкен бөлімі – бірінші бөлімде

Карповтар болғанда, сол бөлім бастығы Керімбек Жанаев оңаша бір жайлар айтты. Ол сөзін Керімбек Карпов, Жайлыбеков, Ермбетов үшеуіне ғана оңашалап айтып еді. Сол сөзінде Керімбек:

– Біздің бөлімде отыз мыңдай қой бар. Осының қысқы қамы көңілдегідей емес. Шөп-жем басқа жаққа тасылу керек деп директор бізді зорлай береді. Ал қыс жаман болса, шөп осы күнгі тұрған жерінде болғаны мақұл десек, осында зоотехник Асылбек Жанаев екеумізді айыпкер санап, қыспаққа алып жүр. Өзі жас адам. Ауданның, малдың жайын, қыстың қандай қиындығы болатынын мүлде білмейді. Анау Есенов деген директорымыз. Ал ол бізді малдың қамын айтқанымыз үшін жазаға ұшыратқалы қысып, қинап отыр! – деген де, Карповқа арыз да берген. Орысша жақсы тілмен жеткілікті, түсінікті етіп жазылған кәдімгі қамқорлық адал қызметкер, мамандар үні.

Кейін Карпов осы жөнде Есдәулетовке арызды оқытып, оның пікірін сұраған. Есдәулетов мұның орайына екі Жанаевты жамандап сөйледі. Ол тура Карпов пен Алмасбектің ойында жоқ жайды айтты.

– Жанаевтар мен Есеновтің арасында бас араздық бар. Оның түбі әйел мәселесінде. Анау Әбді Есенов алып отырған Құндыз дейтін қыз еді. Соны Керімбек Жанаевтың інісі, бөлімдегі зоотехник Асылбек алмаққа ниет қылады екен. Биыл мынау Әбді қыздың өзіне ұнады да, ол соған тиді. Ал мынау Жанаевтар соны іштей зіл тұтып, Есеновпен шалыса береді. Олардың сөзін бұл тұста елемесе де болады! – деген.

Карпов осы Есдәулетов айтқандай ұғынумен болды. Ол кейін жас директор Есеновтің үйіне келіп, ас ішіп, Құндыздың көркем жүзін, Әбдінің келіс келбетті, мәдениетті қабілетін көрді. Екі жастың қонақ күткендегі бейіл, ынтымақтары өзара аз сөзбен жай біліскенде, Құндыздың күйеуіне аса мейірлі достықпен тұнжырай қарап, әсем үнмен сылдырай сөйлеп, іш тарта күлгенін естіп, сезгеннен жаңағы арызды жай болымсыз, елеусіз күй деп қойған еді.

Кейін Алмасбек, Әлім, Карпов үшеуі машинада оңаша келе жатқанда, Алмасбек осы ауданда негізсіз бір жік бар екенін атаған. Есдәулетов пен қазір курортқа, демалысқа кеткен райисполком бастығының араларында бас араздық бар. Сол кейде ойламаған жерден жаңағы Керімбек Жанаев-

тардың арызы түрінде де жотасын көрсетіп жүреді! – деп, Алмасбек Карповқа тағы бір қос қыртыс жаңалық білдірді. Әлім Ерімбетов мұндай болымсыз шындықтар, хабарлар Карповтай кісінің көңілін алаң қылуға тұрмайтын жай деп білді. Ол өзінше байлау айтты.

– Есдәулетовті Жанаевтардың жесір мәселесіне шейін апарып жалғастыру қажет емес. Аналарда феодалдық жан-сананың бұл күнде ештеңе өндіре алмайтын бықсыған қалдығы болса, оның райком басшылығына не қатынасы бар. Бұл байланыспайтын мәселелер.

Алмасбек оған көнген жоқ.

– Біз осындай шындықтарға кейде елемей қараған боламыз. Ал күндегі өмірде ол бірде болмаса бірде кесірін тигізбей қоймайды. Кейде Әбді мен Құндыз сияқты жастардың өз бастарына ғана әсер етпей, сол Әбді басқарып жүрген мемлекет шаруасына да қырсығын тигізуге жарайтын феодалдық қалдықтар болмайды деменіз. Мен шынын айтайын ба, сол Жанаевты Есдәулетовтің ең алдымен өзі сүймейді.

Әлім оның ендігі ойының қалай беттегенін әуелі түсіне қоймай: “Оның себебі неден дейсің?” – деп сұрады.

– Себебі – Жанаевтар райисполком бастығы Құрмановпен жақсы. Ал Жанаевтар болса Есенов Әбдіні Есдәулетов жақсы көреді, сүйейді деп есептейді. Жік деген ол бір жерден шыкса, ойда жоқ әр жерден өзінің түтінін будақтатып жүреді. Мен өзім осы ауданның сондай бықсымаларын өлердей жек көремін. Түбі онымен де алыспай болмайды! – деді.

Карповқа Алмасбектің турашыл, сыншыл бітімсіз мінезі ұнай түсті. Ол күндіз Әбдінің үйінде бір ұсақ әңгіменің үстінде де Карповқа тағы бір жағынан ұнамды боп ашылған тәрізденіп еді. Күндегі ас үстіндегі қазақ үйінің қонағуар әдеті бойынша Әбді мен Құндыз да бесбармақпен қатар бөлек табаққа салып, қасына өткір пышағын қосып Карповқа бас тартқан.

Карпов басты үндемей Есдәулетовке қарай жылжытып қойып еді. Есдәулетов дағдылы, үйреншікті сөздерді сөйлеп:

– Сізге бұйырылған бас. Біздің халқымыздың ескі әдеті. Басты алыңыз, рақым етіңіз! – деген.

Сонда Карпов басты әдейі Әлімге ұсынып еді. Ол алмады. “Алмасбек, сен ал!” – деп, оған қарай қозғап еді, ол күліп: “Жоқ, өзіңіз алыңыз, сізге берілген!” – деп қашқалақтады.

Қозының басына бір жұмадан бері күнде осылай ұшырасып жүрген Карпов енді әуелі біраз күліп алды:

– Осы бас құрметке беріле ме?

Бар дауыс жан-жақтан: “Әрине-әрине, құрметке, сізге!” – десті.

Карпов әлі де күле отырып:

– Ия, сыйға, құрметке беріледі екен. Олай болса, мен, мысалы, құлақты жеп, содан кейін құрметпен құрметті басты, маған өздеріңнің айтуларың бойынша, халық әдетімен мына Алмасбекке берсем, ия Әлімге берсем, ана Қасымовқа да беріп көрдім. Өтірік пе, бәрің де алмай қашатындарың қалай? – дегенде, ас айналасында отырған қазақ қызметкерінің бәрі де күліп жіберісті. Бұлар тегіс бұрынғы қазақ әдетінің бірталайынан кейін қалыптанған жастар болғандықтан шынымен тартыншақтайтын. Баяғы қартаң қазақ болмаса, өздері өздігінен бас ұстауды мүлде жақтырмайтын.

Карпов соларын аңдаған екен. Енді жаңа әрқайсысына әзілмен бас ұсынып, тағы барлап шықты да, бұл жұрттың ешқайсысының ойында жоқ бір жайдан сөйледі.

– Ал осы үйде бізден бөтен кісі жоқ. Керімқұл мен Дөңбай сияқты үлкен шопандар үйінде отырғамыз жоқ. Мынау Есеновтер – біздің жастар. Ендеше, мен бір шындық айттайын ба? Осы бас беру деген пережиток – ескірген қалдық. Әдебиет тілімен айтсақ, мұндайды анахронизм дейді. Замамынан орынсыз ауысып қалған ескірген қалдық деген сөз.

Әлім бұл араға көне алмады. Ол шырайлы қызғылт жүзі қызарыңқырай түсіп, Карповқа күліңкірей қарады да:

– Нил Петрович, ол біздің халқымыздың дәстүрі. Сіз анахронизм десеңіз, мен традиция деймін, ұлттық традиция. Ол жайдан халықтың әдетін қажетсіз түрде бұзудың орны жоқ. Олай десе не дейсіз?

Карпов үйдің іші оған түгел аңыра барлай қарағанын аңдады да, енді шынымен өзінің сын ойын айтты.

– Рас, дәстүр, ұлттық, халықтық дәстүр деген бөлек, қадірлі жай. Оның жөні бір басқа. Бірақ дәстүр бар да,

қалдық бар. Біздің бар халқымыз, соның ішінде орыс халқы да қазір дәстүр болуға жарамаған қалдықтан арылып келеді. Кейінгі буындардың арылуы шарт, міндет болатын жайлар бар. Мен бесбармақты жақсы көремін. Біреулер осында жиындағы сөзде біреулерді сынап жамандағысы келсе, “бешбармашничаёт” дейді екен. Солай деп газеттерге де жазысады. Міне, бұл дұрыс емес. Бесбармақ – қазақтың ұлттық асы. Ол арақ емес, ешкімді бұзбайды, аздырмайды. Оны жамандаса, солайша “пловничаёт”, “шашлышничаёт” немесе украинның халық дәмін алып “галушничаёт” дер болса, дұрыс болар ма еді. Ол халық дәмін орынсыз кінәлау. Ал бас бір басқа. Ол, шынына келгенде, малдың ең қадірлі еті де емес қой. Қасапшылардың тілінде не дейтіндерін білесіңдер ме?

Алмасбек ең алдымен күліп жіберді.

– Сиракпен бірге “субпродукт” дейді. Олардан тек холодец қана жасайды! – дегенде, Әлімнен басқалар тағы да күлді.

Карпов Алмасбектің еркін әзіліне ырза болды.

– Бәсе, дұрыс айтасың. Астың қадірлісі де емес және бүгінде өзге көп елдердің халықтарымен, қонақтарымен қазақ жұртшылығы көп араласатын болған шақта қазақтың өзінің де бүгінгі көпшілігі, мысалы, өздеріңдей оқыған көпшілігі еріксіз ескілік санайтын бастың әлі бұрынғы ақсақалдар, рубасылар арасындағыдай үлкенді санап, сақалды санап қалдырып жүруі, үнемі әр табақта ас басы боп жүруі лайық емес! – деді.

Алмасбек өзге қазақтар үндемей қалса да, Карповтың көлденең дос адамның сөзімен қатал да болса тура сынап отырған сөзін мейлінше қостады.

– Осы сөз, дау жоқ, әділ сөз. Рас, мұны әр жерде жолдас Карпов айтпай-ақ, ол кісілерге айтқызбай-ақ біз, қарттар, өздеріміз айту керек. Мысалы, биыл қыста біздің облыс-полком Сұлтановтың кабинетінде Индиядан келген бір топ қонаққа банкет жасады. Сонда Алматыдағы демалыс үйлерінің әдеті солай деп Индияның қонақтарына қойдың басы ұсынылды. Ол индустар қойдың басы түгіл, жалпы ет атаулыны мүлде жемейді. Осылайша тағы бір Швециядан келген оқымысты қонақтарға біздің Баскентте және де

койдың басын сыбаға қып тартқанды көргем. Мен сонда қонақтардың қысылғанына қарап, өзіміздің қазақ коммунистер мен бар қазақ әйелдерінің және де өздері қысылып күлгенін, “осы бір әдетті-ақ қоймадық-ау, несіне соны табаққа тарттық. Ата-бабасы жеп көрмеген баспен қарық қылмай-ақ қоюшы едік қой!” – деп өкінген сөздерін сан рет естідім! – деген.

Қазір машинада келе жатып Әлім мен Алмасбек екеуінің жаңағы аудандағы жік жайындағы қайшы айтысқан дауларын естігенде де, Карпов Алмасбекке іштей көбірек ден қойып отырды.

Ұзақ ауданының орталығы Биікқорғаннан бүгін шыққан Карповтар тобы кешкі күн еңкейген мезгілде Бабатаға келген еді. Бабата мешіті күйдірген қыштан салған алуаны үлгісі бөлек Бабата медресесі бүгін құламаған, қаусамаған, барлық қалпы бүтін күйінде сақталған ескінің мықты имараттарының бірі екен.

Мешіттің қасында былтыр мен биыл Алматыдан келген археолог әйел Агеева қаздырған ескі қорған бар екен. Барлық топты Есдәулетов бастап жүріп қазылған қорғанның тереңі де, көлденеңі, көлемі де түгелімен көрілді. Археолог әйелмен бірнеше рет әңгімелескен Есдәулетов бұл қорғанның жайын да едәуір түсінікті етіп айтып берді. Тегі, бұл жерде ерте заманның хан сарайы болғанға ұқсайды. Одан өзге үй дүкендер саларлық кең аумақ жоқ. Тарлау сайға, суы мол өзен, бұлақ басына мынау екі жағада жартастар арасына әдейі салынған оқшау сарайдың бірі болса керек. Бірақ осы сарай үш мәртебе салынып, үш мәртебе ойран етіліпті.

Агеева зерттеуінде алғашқы құлаған сарайдың ірге есебінде біраз қалпы екінші сарайдың салынған кезінде керекке жаратылыпты. Кейін екінші сарай құлаған соң үшіншісі салынғанда, ең бірінші мен екінші сарайдың бірталай іргелері, қабырғалары, кейбір кішігірім ішкі-тысқы берік қаланған қатарлары және де керекке жаратылыпты. Бірақ үшінші сарай және де жай емес жау қолымен ойран етілген.

Есдәулетов осыны баяндап шыққанда, барлық көруші, аралаушы адамдар көңіліне келген бір ойды Әлім айтқан еді.

– Осының үш дәуірінде де әлденеше көміліп қалған өмір, төгіліп қалған қан да бар-ау. Кімдердің қандай тағдырлары осы сараймен қоса көмілді екен?

Жүріп келе жатып Алмасбекпен ой бөліскендей айтқан Әлімнің осы сөзі бұрын Бабатаға келіп жүретін Алмасбектің есіне осы Бабата дейтін жерде болған тағы бір өлімнің жайын еске түсірді. Әлімнің сөзін естіп келе жатқан Карповқа карап Алмасбек: “Сарайда кім өлгенін айтушы баян етпейді. Бірақ осы Бабата мешіт-медресесінің түбінде жақын заманда қайғылы қанды оқиға мен қаза тапқан өте бейшара жанның жайын осы өлкенің елі түгел біледі, – деген еді.

– Ол кім? Кімнің жайы? – деп Карпов сұрай бастады.

– Ол бір әйел. Жас, сұлу әйел жайы. Соның өлімі турасындағы әңгіме! – деп Алмасбек жауап берді де, сол жөнін Карповқа айтып бергісі келгендей жүріп келе жатқан бойынан сәл бөгеліп Карповқа айнала қарады.

Карпов оның білген оқиғасын тындағысы келген ажар аңғартып еді. Барлық топ енді баяу аяндап, төмендегі кара жартас қарсысындағы машиналар тұрған орынға, медресеге қарай жай басып аяндай берді. Кей тұста ақырын жылжи жүріп, кей кездерде тұрып қалысып, түгел жиын Алмасбек айтқан “Алуаның ажалы” дейтін әңгімені тындауға кірісті. Баяндалған жай мынадай еді.

– Жас сұлу әйел Алуа жасы жетпістен асқан осы өңірдегі сәудегер шал Қанайдың әйелі еді. Бойы аласа, денесі ерте кураған, аппақ боп ағарып, сакал-шашы қуарған бір малды ауыл иесі Қанай шал өте қызғаншақ, шадыр, рақымсыз катал адам болған.

Бұрынғы әйелінен туған балалары осы елге келген қалың сүзек ауруынан тегіс қаза болып, әйелі де өледі. Жасы жетпіске тақап қалған сол шал кейін қолына Алуаны түсіріп алады. 18-19-да мөлдіреген сұлу, өзі сұңғақ бойлы, аппақ, кара көз әйел аз уақытта шалдың жас қатыны боп үйіне кіреді. Жылаумен, қайғымен кіреді. Алуаны айдаған өмір, тағдыр зорлығы қатал еді. Бұл арқаның осы Мойынқұмға ауып келген аз үй Арғыны ішіндегі жесір әйелдің ең ересек баласы – сұлу қызы еді. Жұт болып малдан айрылып, Арқадан құмды қыстай келген азғана бір қыс ішінде бар малын беріп, тақыр кедей болды да, мойны қашық Арқаға

көше алмай қалды. Оның үстіне Алуаның әкесі мал соңында жүріп өкпесінен суық өтіп, қатты ауырды да, қаза болды.

Екі қыз, бір ұл кішкене бауырлары мен кәрі шеше атауының ендігі сүйенері осы үй ішіндегі ересек қыз Алуа ғана болып қалған. Осы үйдің іші жаяу шұбырып қазіргі Жуантөбе тұсындағы Қоңырат елінің ішіне келеді. Сонда саудамен пұл-шай алып барған, жақында қатыны өлген Қанай шал басына қаза түскен, қамалған сорлы үйдің ішінен Алуаны оңай қолға түсіріп алады.

Міне, Алуа тигелі алты жылдан асқан шақ болып еді. Алуа түскен жылының өзінде бала көтеріп, Қанай шалға Кенжебек деген ұл тауып берді. Сол бала бестен асып, алтыға тақаған мезгіл боп еді. Бірақ жылдан жыл, айдан ай өткен сайын Алуаның күні дертке, уға айналған. Алғашқы алған жылдың өзінде Алуаны айнала көздің бәрінен қызғанған Қанай неше түрлі жала жабудан тоқтамайтын болған. Аздан соң Алуаға мұның қолы тие бастайды. Қызғаныш, жанжал үстінде ол Алуаға сұмдық жала жабуға да бекінеді. Өзінен туған Кенжебекті Алуа басқа біреуден тапқан етіп қаралайды. “Бұл баланы сен арамнан таптың!” – дейді. Алуаның жүрегіне бұл сұмдық жала қанжар сұққандай болады.

Алуаға өзінің ашу-ызасын батыру үшін кейде Қанай қазымырланып, қатты айыптап ұрысқан шағында жасы бірден асқан Кенжебекті “арамнан туған” деп қаралайды. Осыдан соң Алуаның жүрегі мұз болады. Ол шалдан жирене, жиырыла, көзі жас, көңілі ызалы шерге толған сұлу Алуа ендігі өмірін айықпас зәрмен уланған қорлық деп біледі. Ол шалдың үйінде шаруасын істеп, әйелі аталып жүргенмен, енді шалды маңына дарытпайды. Ол төсекке көрпе ішіне кіре бастаса, суық қолдары бұған суық жылан жанаса бастағандай қалтыратып, жылатады, қинайды, тітіркендіре шошытады.

Әйелінен жиреніш сезген шал бұрынғыдан бетер қызғаныш әлекке түседі де, енді Алуаға үйленгеннен бері екі жарым жыл өткен шамада Алуаны жиі-жиі ұрып-сабай беретін болады.

Алуа не қыларды білмей, тек тілі жаңа шыққан кішкене баласы Кенжебекті бауырына қысып, үнемі ыстық жастар төгеді. Соны құшағында тербете, еркелете отырып, “ендігі

жалғыз ғана, бар ғана талшық ермегім, тірлігім сенсін. Бірақ тұсауым да сенсің. Сенен айрылып кетіп өмір сүрмеспін. Олай етсем, өлгенім болар. Бірақ сені тастап кетпейтін болсам, тұсауым да, шырмауым да қырсық шал емес, жалғызым, өзін болдың ғой, боласың ғой” дегендей ұлы ойлар тұсауына, шырмауына көп түсетін.

Осымен арада тағы үш жарым жылдай уақыт өтеді. Шал Қанайдың ауылдас және үш-төрт атадан қосылатын ең жақын дерлік ағайыны шұбар Қоңқай дейтін жасы отыздың ішіне кірген жігіт болатын. Сол Қоңқай өң жағынан кескінсіз, мінезі одан да жағымсыз адам бола тұра, Алуаға ұдайы жабысумен жүретін. Бас кеудесі кесек біткен, қоңқактау қалың мұрынды, кара шұбар Қоңқайда сұлу әйел емес, жай әйелдің де сүйерлік кескіні жоқ еді. Кішілеу, бітік, шегірлеу көзі болатын. Бетіндегі бар адам көзі токтарлық қалпы қысқа қою, қап-қара мұрт пен аксифан аппак таза тістері ғана деуге болушы еді.

Өзінің бала таппай жүрген босаң, ұяң келіншегін ол көптен менсінбей, осы мандағы жас әйелдің әрқайсысына тілек етіп, ұрына беретін. Жақындық, туысқандығын сідет қылып, Қоңқай Қанайдың үйіне қысы-жазы ертелі-кеш келе беруге жолы ашық еді. Сол Қоңқай, Кенжебек бір жасқа келген соң, Алуаға жақындық жөнінен сөз салып, соңына түсе бастаған. Алуа күйеуінің қызғаншақ жаласынан мезі болған қалпында, тегі, еркек атаулыға қарауды өзі не арам, күнәдай көрген көңілмен түйіліп, қатты суынып қалған жан еді.

Қоңқайдың сөздерін ол құлаққа ілмеді. Анау неше айлар бойында кезіге кетсе, жер оңаша болса жабысып жалынудан талмайтын. Сонысымен Алуаны ол қатты ашуландырып, жиренткен дәрежеге жетті. Бір күн Алуа оны қатты ұрсып: “Қоймайтын болсаң, еріме айтамын, жақын болғаның осы ма?” – деп, енді қайтып аузын аштырмастай қорқытқан-ды.

Қанай шалдың Қоңқай – кедей ағайыны. Әр кезде сараң сәудегерден сәл де болса жырымдап жәрдем, көмек алып жүретін. Кейде ас, кейде көне киім, тағы бірде жарым-жарты көлік, тиын-тебен сияқтыны алса да, соны үнем көріп, пайда санап жүретін. Өзі де өлердей дүниеқор, жұртқа бар мінезі жағымсыз Қоңқай Алуадан шын сескенді.

Осы елге жұмысы болып атшабарымен, бір-екі билерімен ел аралап келген Сырбай дейтін болыс бар еді. Сол жақында

осы ауылға келіп, Қанаймен көзтаныстығы бойынша қонып кеткен.

Алуаның жаңағы сөзінен, дәл осы болыс кеткен күннен сонғы естіген сөзінен шошынып қалған Қоңқай Қанайға барып өсек айтқан. “Әйел дегенін істеп, Қанайға өздерінің мінезін айтып қойса, бүлік болады деген жігіт әйелді “болыспен жақын екен. Сырбай болыс осыдан көнген сөзді сәлеммен естіп, сенің үйіне әдейі кеп қонды”, – деген өсекті айтқан.

Осыдан кейін де шалдың сокқысы, кінә-жазасы үдей түсіп, Алуаның түні де, күні де жылауға, шер-қайғыға толады. Күйеуіне өсек сөз жеткізіп жүрген, болыспен қоса қаралап жүрген жауы Қоңқай екенін Алуа білген емес. Бірақ көпке шейін бұған Қоңқай бұрынғыдай жанаса алмай, жырақ жүрген-ді.

Айналада Алуаның жайын айтар, мұнын ұғар бір жан жоқ. Ауыл аймақтағы кәрі сәудегердің шырмауына ілінген қатын-қалаш көбінше соның сөзін сөйлейді. Өзі жас, өзі сұлу және өзі тәкаппар, ешкімге сырын айтпайтын Алуа тегін деспейді. Күйеуі болса шал, аңдушы кісі жоқ. Күйеуі саудамен үйден, ауылдан базарға, жәрмеңкеге, ел аралауға жиі кетіп жүреді. Сонда бұл көйлегі көк, тамағы тоқ, жалғыз келіншек тек отыра ма деп шалдың әрбір сокқысы мен сөгулерін ұдайы қостап отыратын қазымыр, қартаң әйелдер аз болған жоқ.

Тағы да жарты жылдай уақыт өтті. Болыстың өсегін естігеннен кейін Қанай шал Алуаның басынан қамшы үзбейтін болды. Осы кезде тағы да бір сокқыдан кейін Қанай кетіп қалып, үй іші онаша қалғанда жылап, іс тігіп отырған Алуаның үстіне Қоңқай келген еді. Сол осы жолда бұрын бірталайдан үзіп қойып кеткен сөзін қайта бастап, Алуаға жалынды да, жан сөзінің бәрін де айтты. Алуа тағы да ызамен сазарып, жігіттің жүзіне қарамай, қырын ғана, бірақ үнсіз, жауапсыз ұзақ отырып қалған еді. Бұл жолы қарсы қатаң сөзді естімегеніне үміттенген Қоңқай енді сөйлеген үстіне шешіліп, жалына жабысып “қалқа да, сәуле де, қолқа-бауыр, ынтығым”, – деп те жалбарына берді. Енді бір кезек ол тағы бір көптен ішке түйіп жүрген ниетін шешпек, айтпақ болды. Сонысын естігенде, ең алғашқы рет оған көзінің қырын тастаған Алуа жігіттің шұбар өңі қуарып, жүдей түскенін,

жұқалаң қоңыр қызғылт ерні дірілдеп, дем атаулысы жылармандай қалтырай шығып отырғанын аңдады.

— Ойдағы бір көкейімді тескен арманымды тым құрыса бір сәтке Алуа тыңдаса-ау, деп алладан да, әруақтан да шын тілеуші ем. Қалқатайым, міне, бейуақ, бар шыным. Сен дегенде бар дүниеден бездім, міне. Тек осы сен көңіліңді берші. Тілеуіңді тілеуіме қосшы. Жай емес, арам жүріс емес. Жылауың жетті ғой. Алайын да кетейін. Екеуден екеу болайық та, қашып-безіп жоғалайық. Алып кетейін. Түу, Бетпақтың ар жағындағы әкеңнің елі, өзің шыққан тегің Арғынның іші бар еді ғой. Соған алып кетейін. Оңбайын, құдай, әруақатсын осыны істейін. Бірақ тек менің білегімнен ұсташы! — деген.

Өмір емес уға айналған Алуа бүгін жеген ауыр таяқтың соңында сәл осы отырған қалпында қақ қасынан бір терең ор қазылып, жер жұтатындай болса, соған да осы күйінде құлап, өліп-ақ кетсе дегендей. Өмірінде бұрын болмаған бір ең ауыр, ең улы қасірет ойдың соңында отыр еді.

Азғырған жігіттің сөзінің тұсында “осының уәде ме, ар-иманыңмен ант етші”, — деп қана қалған-ды. Ар-иман дегенді өмірінде ешуақытта асыл дүние санап көрмеген Қоңқай болатын. Ол тіпті өлген әкесінің әруағымен де ант етіп жіберді. Қараңғы тартқан үйдің ішінде үні өшіп, талғандай жым-жырт боп, істі тастап, ешбір қарсылықсыз, қимылсыз сұлық сілейіп қалған Алуаны құшақтап қысып, сүйе-сүйе берген.

Екі-үш күндей шал-күйеу сапардан қайтқан жоқ еді. Қоңқай тілегі орындалған. Бірақ Алуа жүрегі жадыраған жоқ. Ол өзін бұрынғыдан жаман жанын жеп қинаған дертке түскендей сезді. Өзін-өзі кешпестей жазалау ниеті сан рет ойына толқып келіп, астан да, ұйқыдан да, сөзден де қалдырып, бір алуан шырмап буып алды. Қоңқай келесі түнде және одан кейінгі түнде тағы да қара түн ішінде келіп-кетіп жүрді. Алуа және де өзінен жирену үстінде жігітке де бір сәт жібіген жылы шырай берген жоқ. Өлі жан, өлі дене ғана бар. Бәрібір өртенген, күл боп қалған өмір. Енді Қоңқайдың жазалауы ғана қалған. Болмаса Алуаның теңі түгіл, аяғының ұшына отыртар адамы Қоңқай ма еді?! Алуа бұл жігітті мінез, адамгершілік, түр-түрпат жағынан ең бір қасиетсіз, құнсыз

адам санайтын. Бірақ, не керек, міне, бүгін айналада басқа тал қармағандай, тым құрыса жанының шерін айтып, зарын төгер бірде-бір жас жан жоқ. Енді міне, осы дозактан, өмір дозағынан алып кетемін деген ғана уәдесі үшін жазықсыз жанын, соншалық сұлу тәнін өмірдің қандай да болса қадірлі алтын арай бақ ырысына татырлық сұлу тәнін осының еркіне берді. Бейне бір құзғын, қарға, қарақұс, күшігендерге, әлдеқандай арам құсқа ақ адал ардақтысын әдейі талатып, кандатып, жойып өртеп жатқандай.

Үшінші күні қасынан тұра берген жігітке: “Жә, енді кашан?! Сертіңді орындайтын күнің кашан, қай шақта аттанамыз дейсің?” – деп еді, әуелі төсекке аяғын салбыратып біраз үнсіз отырған Қоңқай енді келеңсіз түрде күлді де, сық-сық етіп шұғыл өзгерген бойында түрегеліп, кереге басында ілулі шапанын қараңғыда сипалап тауып, иығына іліп алды да: “Асықпа, е, асықпа, шіркін. Әлі осылай ойнап-күле тұрайық. Қайда асығасың?” – деп қалғаны.

Алуа “аһ” деп шұғыл аунай, іргеге күрс етіп құлап түсті де, шынғырып, солқылдап жылап қала берді. Ет кеуделі келеңсіз Қоңқай оған айналып та қарамай: “Таң кеп қапты, таң бозарып қапты ғой. Көзге түсіп қалармыз. Неғыла-сын!” – дей салды да, шыға жөнелді.

Келесі күні ол келген жоқ. Одан кейін шал қайтып келді. Арада төрт-бес күн өтіп кетті. Тағы да үй оңашада кешке жақын Қоңқай келіп еді. Оны Алуа үн қатпай, жүзіне қарамай, суық қана жүзбен қарсы алған. Жігіт және түн ішінде ұрланып келудің, жасырын жолығудың жолын айта бастады.

Алуа шұғыл бұрылып, сонша қатты ашумен қабақ түйіп, өткір қара көздеріне жас толып, иегі дірілдей беріп жалғыз сөзге жауап сұрады.

– Әнеугі сертің серт пе осы? Әкеңмен иманыңды айтқан сертің еді ғой. Мен соны күтіп жүрмедім бе? Сол емес пе еді? – деп жылап жіберді. – Айт, айт маған, шыныңды айт! – дегенде, ар деген өмірінде оны шіміркентіп көрмеген Қоңқай: “Ой, тәйір алсын, не айтып тұрсын. Сол бір қалжыңды, әшейін нем кетеді деген қалжыңды шын малданып жүрсің бе? Тәйір алғыр-ау, ел-жұрттан безіп қайда кету!?” – дей берді.

Алуа атып тұрып, өлердей күйіп кетті де, өзіне қарай төніп келіп тұрған жігітті қоңқайған тұмсығынан қойып-қойып жібергенін өзі де андамай қалды.

— Шық, көрінбе көзіме, қуарған! Құдай төбеңнен ұрғыр. Тек төбеңнен құдай ұрсын. Айуан, шошқа! Шық! — деп айдап шықты. Осының артынан үш күн өткенде бар ауылға “Алуа мен Қоңқай жақын екен” деген суық өсек гу етіп барлық жанға тегіс тарады. Таратқан Қоңқайдың өзі еді.

Сол күндерде Алуаның ең алғаш жаманатқа ілінгенін бір жас жігіт өзінің анық ауыр жарасындай естіп тұрып, онаша шығып алып, жылап қиналған еді. Ол биыл 17 жасқа келген, әлі өмірінде әйел затын құшып сүйіп көрмеген, уыз адал жанды көрші ауылдың жас жігіті Жанұзақ болатын. Ол домбыра тартып, ән салады. Осы ауылдарда қыз ұзатылып, күйеу келсе, 14 жасынан бері қарай айтысқа түсіп, тәп-тәуір өлең шығаратын “бала-ақын” атанған жас өнерпаз еді. Ол әлі топ алдына шығып көрген жоқ. Бірақ өзі құрбы жас қыз-келіншек, бала-шаға, бала-бозбала арасында айтысқа да түсе береді. “Бәдік” те айтады. Жаттап алған жыр дастаны тіпті көп. Талдырмаш бойлы, қызыл сары ұнамды таза жүзі бар жас еді. Ол жан баласына жарыққа шығарып көрмеген бір сыр сақтайтын. Соңғы екі жыл бойында өзіне өзі ұдайы оңаша арман, қиял етіп шынын жасырын жырымен күбірлей қоңырлатып айтып жүретін. Ол өзіне салса шын ғашық болатын. Ғашығы — Алуа еді. Бірақ Алуа одан жасы үлкен, өте үлкен кісінің әйелі. Өзі ұдайы қайғы-азап астында жан баласын, жігіт атаулыны маңына жолатып, бойына дарытып көрмеген суық сұлу, сондығымен алыстағы айдай, қолға түспес армандай алыс сұлу, солай болған сайын Жанұзақтың жас қиялы ынтыға береді. Жалынды жаны елти береді. Оның бар жұбанышы — кейде оқта-текте ұйқысыз түндерде Алуаны түсінде ғана көретін. Қалған жан сырының бәрі оның жан баласына айтып ашып көрмеген онаша, құпия жырында, жан сырында ғана.

Даланың желінен басқа, кең аспан астынан басқа, немесе осы Бабатаның қоңыр тауларының жартастары, оған үн қосып шығарған сирек жаңғырықтан басқа жан әлемге ашылмаған бала жүрек сыр жыры, шын жыры еді.

Қоңқайдың өзінен шыққан жауыз сұмдық хабар Жанұзақтың жан азабы болды. Оның аулындағы өзімен

жасы тетелес бір жігітке Қоңқайдың бүгін күле түсіп мақтанып: “Алуаның койнына бардым. Талай жыл көнбей жүруші еді. Соңғы күндер мойнын қайырдым. Бір тояттадым, не қыласың?” – деген сұмдық мақтан сөзін жаңағы құрбы жігіт о да өз жанынан қызғана қызығып, Алуаға қызыға түсіп әңгіме еткен. Жанұзақтың жанын өртей отырғанын сезбестен күле, сықақтай әңгіме еткен.

Шыдай алмаған Жанұзақ жаны сая таба алмай, ертеңінде жұмысы болмаса да, Қанай шалдың үйіне кіріп келіп еді. Алуа онымен амандасқанда, жігіттің беті қып-қызыл боп ұялып, көздері жасаурап, жасыды да, үн шығара алмай тұсалды да қалды.

Алуа оған қымыз әкеп берді. Амандық жайды дағдысы бойынша қысқа ғана айтты да, көп шешіліп сөйлескен жоқ. Айтар сылтау, жұмысы жоқ, ішінен жалындаған жігіт ойындағы қиналған күйінің шетін де шығара алмай кете барды.

Шал келе жатыр еді. Отырғысы келген жоқ. Өз еркі мүмкіндік тауып кеудесін ашар болса, ол Алуаға бірақ имандай өтініш айтар еді. “Өзінді қорлама! Қор ете көрме, асыл жар. Қоңқай теңің бе еді? Қор бола көрме, арам құс, қарақұс Қоңқайға! Сен қандай биікте, аспанда мекенің болар абзалсың. Аспан нұрлы аяулысың! Сен үлкен бақыт, жарастық, ашықтық өміріне жаралғансың!” – десе болар еді. Тілі жетер еді. Жан жүрегі емірене тұра соны айтар еді. Бірақ әлі әйел затына ауыз ашып, тілек-арман айтып көрмеген ұяң, жасық жаны батылдық таппады. Өзін-өзі іштей кінәлады, ұрысты. Қорлап қиналды, қиналды да кете барды.

Шал осы келгенде соншалық суық түйіліп, қанын ішіне тартып, жауығып келген екен.

– Бірін кіргізіп, бірін шығардың ба, сайқал! Сұм салдақы. Бұзық қар! – деген неше алуан жат сөздерді айтып, Алуаның жанын тағы да жаралай, жазалай келген.

Осы күні кеш батқанша ұрсып, ұрумен болғанда, бүгін өзі өз құлағымен көрші ауылдағы кемпір Қызтумастан естіп келген Қоңқай жайындағы суық хабарды айта келді. Кеш бойы, ас ішіп, түн болғанша шал буынып, түйіле түсіп сан рет жұмырықтап, түйгілеп, Алуаның үнсіз жүзіне неше алуан сұмдық сөздерді тастап келіп еді.

Кішкене бала Кенжебек бұл күнде үй ішінің жанжалын әбден ұғынатын болған. Әкесі мұның шешесін жаза-лап, қинай бастаса, ол үнемі аппақ сұлу анасына жабысып, болысып жаны ашып жылай беретін. Сол баланың даусы шығады деп, шал ел жатқанша шын жанжалын бастаған жоқ екен. Ауыл жатып, жұрт аяғы басылып, көрші үйлерде оттар сөнді де, түндіктер де тегіс жабылды. Баланы “қасыма жат” деп шешесінен айырып, төсекке құшақтап алып, ірге жағына жатқызды да, ұйықтатып болды. Төсекке жатамын деп келген Алуаны аяғымен теуіп, “жатпа, жолама, арам!” – деп жатқызбай қойған.

Біразда бала ұйықтап, ауылдың иті де үрмей, жым-жырт үн тыныштығы орнаған шақ болып еді. От басында жүзін қолына сүйеп тағы да жылап отырған Алуаның кимешегі мойнына түскен. Қалың, қою жібек талды қара шашы ашылып, жүзіне қарай селдірей, шашыла жайылып отырған. Ол бұл шақта өзінің жүзі қандай, кескіні қалай екенін ойлар да емес. Демі дірілдеп, өксігі басылмайды. Сол кезде шалдың жалаңаяқ аяғы мұның желке тұсынан теуіп-теуіп қалғанын сезді. “Шық, тысқа шық! – деп, шал қалың бұрымынан ұстай алып, есікке қарай сүйрей жөнелді. Оң қолымен босағадан бірдемені сипалап, ауыр бір нәрсені көтеріп алды. Бұрымынан сүйреп, алдына салып итермелеген Алуаны есіктен теуіп шығарды. Ай жарық, ауыл ұйқыда, дүние жым-жырт еді. Үйден атқып шыққан шалдың көк сақалы сербендеп, екі ұрты суалып, ұзын бурыл қастары тікірейе үрпийіп ереуілдеп алыпты.

– Өлтірем, құныңды төлегем. Арамы, зэнталак! – деп тістене кіжінген, рақымсыз қатал бай енді қолына күндіз саптатып әкелген үлкен өткір жаңа кетпенді көтеріп алыпты. Сонымен пәрмендеп кеп әуелі бір ұрып қалғанда, өзіне қарай ұмтыла түсіп жабысқан, жасқанған Алуаның сол иығына сабы ғана тиіп, кетпен дарымады. Енді шал тағы жұлқып кетпенді көтере бергенде, барынша адамдық жігері соншалық намыспен, күйікпен ширыққан Алуа шоттан ұстай алды. Қазір шалмен екеуі үнсіз тартысып қалған. Шал шотқа төніп, темір кетпен жағынан ұңғыға жақын ұстай берді. Тартып алмақшы. Алуа кетпеннің сабын екі жерден ұстап жабысып жібермей тұр еді. Шал жалаңаяқ аяғымен Алуаны іштен теуіп-теуіп жіберді. Енді кетпенді жұлып ала

берді. Сонда Алуа бар жігер ашуын өзіне жиып: “Жазығым не еді, соншалық!” – дегендей боп, әлуетті қолымен кетпенді қатты жұлқып тартып қалды.

Дәл осы кезде кетпеннің қайраулы өткір жүзді ұшы шалдың дәл жұқа әжімді қушиған шекесіне қатты соғылып кадала түсті. Қан сол жерде бұрқырап атқи да берді. Шал шалқасынан серейіп құлап кетті. Жұмсарып, әлі кеткен қолдары шұғыл босатып жіберген кетпен Алуаның қолында қала берді. Алуа есі шығып, зәресі кетіп шошып кеткен күйінде шалдың үстіне айғайлап: “Құдай-ай, ой-бай-ай, не болдық, не болдық?” – деп талып жығылды. Сылқ етіп шалдың үстіне түсті де, жанына жансыз денемен құлап кетті.

Осы айғайды, қатты шыңғырған айғайды естіп қалған қартаң күзетші жай басып келіп, Қанай үйінің жанында қанға боялып жатқан сорлы жандарды көрді. Ауыл оянды. Жан-жақтан қатындар, келіншектер, бірен-саран көрші малшы еркектер келіп қалыпты.

Алуа енді ғана біреулердің сүйеуімен басын көтере беріп, шалға көзі түскенде, тағы да өзі есінен айрылып ойбайлай берді. Шал өліп кетіпті. Көздер жұмылған. Өң-жүзі көкпенбек бола түсіп қуарған. Аузынан қанды көбік мұртына шыға бере түйіліп тұрып қапты.

– Өлтірдім. Мен қуарған. Мен бақыты күйген. Қарабет мен өлтіріп алдым! – деген сөздер ғана Алуаның аузына түсіпті. Сол-ақ екен, неше түрлі ұрысқан, мұны қаралаған жала сөздер жиылған еркек, әйел аузынан атылып жатыр, ақтарылып жатыр. Талай жұдырықтар, соққылар басына, денесіне, беті-жүзіне үздіксіз соғыла-соғыла берді.

Осымен қасірет уын ішіп жүрген Алуа енді күйеуін, адал бата қосқан қойнындағы жазықсыз жарын кетпенмен басқа шауып өлтірген қанішер, қарабет, бұзық қатын атанып, ертеңінде атыраптағы бар елге әшкере болды.

Алуаның басына төнген осы сорлы түннен бастап, бұл өңірдегі ауылдар сонымен қоса болыс кеңсесі және әсіресе мынау Бабатаның мешіт-медресесі алай-түлей бүлінді. Бейне бір аспан жарылғандай немесе тау құлағандай. Жер сілкініп, көп жанды жұтқандай. “Сұмдық-сұмдық”, “та-жал”, “дозақ” деген сияқты сөздер сан ауызды аралап өтті.

Үш күн бойында мың жарым үйлі болысты атыраптағы кыстақтарды, көршілес көп елді бұл жат хабар шарлап өтіп жатқанда шалдың жаназасы болды. Ол қойылған соң үш күн өткеннен кейін енді жаназа күні кіжіне, кәрлене, тістене би-болыс, ишан, хазірет, қалпелер, ақсақал-қарасақал, атқамінерлер дәл осы Бабата мешіт-медресесіне е дескен күні жан-жақтан шұбыра-шұбатылып көп ат-арбамен келіскен-ді.

Әуелі соққыдан, талаудан есенгіреп не күйде жатқанын білмеген Алуа енді көз көгерген, бетінің бір жағы іскен, шекесінен, иегінен шып-шып қан шыққан жарасы бар күйде әлі де есін жөнді білмейді. Тек қана бір-ақ сөз: “Кенжебегім, жарығым, Кенжешім! Кенжетайым... жетімегім!” – дегеннен басқа басында ой, аузында сөз де жоқ. Жалынбайды, сиынбайды. Ешкімнен рақым да тілемейді. Керек десе қара су да ұрттаған жоқ. Күткені ажал, тілегені ажал ғана.

Тергеуді жиылған кәрлі топ үш тарау қып жүргізді. Бо-лыс пен Қара ишан, Қасен қалпе, Дайырбай қалпе болып түпкі байлауды шешпекші. Бұл мешіт пен болыстық екеуінің өмір-құдіреті бір арнаға тоғысқанын танытпақ.

Екінші саты тергеуді Сырбай болыс өзінің үзенгілес биі Уәйіске тапсырған. Уәйіс болса Қонқайды бір бөлек, Алуаны бір бөлек жауапқа, тергеуге алған.

Алуа Уәйіс би келіп отырғанда да үстіне кірген үлкен семіз денелі ақсақалдан именген жоқ. Қымсынбай, көзін де салмай жарадар жүзі аппақ боп қуарған қалпында: “Жарығым, жалғызым... жетімегім, көремін бе көзіңді...” – дегеннен басқа сөзі жоқ.

Шал Уәйіс бұдан жауап ала алған жоқ. Сұраған сөздеріне ессіз жандай, ұқпағандай жауап бермейді Алуа. Жалғыз-ақ аузынан шыққан сөзі: “Әдейі өлтіргем жоқ. Кетпенмен өзі ұрып, өлтірем дегенде, соны қолынан жұлып алам деп қатты тартып қалып ем. Шекесіне тиіп, қан болып құлап кетті сорлы”, – деп жылап, өксіп қоя беріп, бүктелген күйде тізесіне басын қойды да, еңірей берді.

Ишан мен болыстың жіберген Дайырбай, Қасен қалпелерге де сан сұрақтарына жауап бермей, тек осы ғана сөзді қайта айтып, тағы да жылап барып талып кетіп, олардың көздерінше сіресіп құлап қалған.

Уәйістің қатты қағып тергегені Қоңқай болды. Ауылда еркек, әйелден кезектеп сұрастырып, сол Қоңқайдың Алуамен жақындығы жөнінде тараған өсек жайын сұрастырған. Бұл жөнде Қоңқай жайынан көп кісі бір-ақ түрлі куәлік айтты. Ол Алуамен жақын болған да, онысын өзі және жасырмай айтып та жүрген боп шықты.

Уәйіс Қоңқайдың өзінен де ең әуелі осы жөнде танбай шынды айтуын сұраған. Басында шал өлгелі пәлеге батып қалам ба деп қор кеудесі мен өз басын қорғауды ойлауға түскен Қоңқай тартынып, танып көріп еді. Уәйіс бірнеше әйелді және жас жігіттерді онымен беттестірді де, еріксіз Алуамен жақындығын мойнына алғызды. Сонымен, әйелден, еркектен естіген соңғы деректі сөздерін Уәйіс болыс пен ишанға әкеліп жеткізген еді. Ендігі байлауды бір ишан, екі қалпе және Сырбай болыс пен Уәйіс би шешпек керек.

Екі қалпе бұрын қазылық қылып, шарифат үкімімен адам жазалап көрген кісілер емес-ті. Ол екеуі Алуаның сөзін адам иланатын шын сөз қып әкелді де, хазіретке соны арнай білдіре отырып, өздері күмәнді боп қайтқан жайды аңғартты. Байлау сөзді екі қалпе атынан айтқан Қасен қалпе еді.

– Иә, хазірет, бәрімізді бастан үкімі шарифат, уә өзіңіз тағылым, тәрбиеде тәкірарлап ияд еткен хұкімі тарихат бізләрдан агах болғанда ғәділәт жолын талап етеді. Бұл пұшайман нәфисә өзі өлтірді деуге сізге біз мағлұм еткен сөзләрінә қарағанда бізнің көңілімізге дәргүмән шәк келеді! – дегенде, болыс Сырбай қалпелерге түйіліп, үдірейген семіз желкесі қызарып қатпарлана түсті.

– Екі қалпе, не деп отырсың түге! Сенің шәгін болса, менің шәидім бар ал! – деп еді.

Көзін төмен салып отырған сәлделі Қара ишан тығыз көкшіл сақалын болыс жаққа бұрды да, әрлі-берлі құран оқығандай қозғала түсіп, кесек сары тасты таспиғын тарта жөнеліп, әр тасын сытырлата отырып, тәубаға келіп: “астағыфиролла, астағыфиролла, астағыфиролла!” – дей берді.

Екі қалпе де ишанға еріп: “астағыфиролла, астағыфиролла” десті. Олар үшеуі де надан болыс Сырбайдың “шәидім бар” деген сөзді надандықпен, күнәкәрлікпен ауызға алғанын аңғартты. Қасен қалпе өзінен жасы үлкен

болысқа қабақ түйе қатулана қарап бас шайқап, “гүнәккәр, гүнәккәр бәндә сөзі ғой” – деп қойды. Себебі “шәгім бар, шәйдім бар” дейтін сөздер ол екі періште мұңкір-нәнкірдің жана өлген адамнан тексеру тұсында айтылатын ғана сөз еді. Періштенің аузында болатын сөзді өзі намаз, ораза, зекет дегенді әлі күнге тұтынбайтын шала мұсылман гүнәккар, дінсіз, жабайы болыс Сырбай айтатын сөз емес еді. Хазірет бастаған діншілдер тобы Сырбайға күпірлік еттің дегендей үрке қарап қалысқан. Бірақ Бабата мешіті, оның медресесі – бәрі де осы жуанбел, өзі қолшыл, содыр және үлкен бай Сырбай болыстың жерінде. Болыс бұлардың мешітіне келіп намаз оқып, кейде інісі мен баласын оқытып жүрсе де ишан, пір дегенге онша бой ұсынбаған, құдай жолына әлі тауфикты мұсылман түрінде, тәубеге келіп түзелмеген адам болатын.

Сырбай болса кітапша сөйлейтін молдалармен өздерінше жауаптасамын деп жаңағыдай шатпаққа түсіп еді. Артынан сопы молдалардың тіксініп қалған ажарын көрді де: “Осы қазақтың қара дүрсініне салып-ақ сөйлейінші”, – деп өзінің өр кеуде, қара дауына басты. Ол Алуаға ең рақымсыз, ең қатал жазаны атап та қойған. Болыс осы жолда бұрын ел ішінде, ауыл-саҳарада адамзатқа қолданып көрмеген жазаны қолдану жағына біржола бекініп, түйіліп алды. Осының Алуа мен Қанай шалдың қайғылы оқиғасынан басқа бөгде бір себебі де болатын.

Жасы қырықтан асып, елуді қусырып қалған жуан денелі, быртық аласа бойлы, бітік көз, көк тұмсық, жидігендей үрпиген мұрт-сақалды, тістері де ерте түскен, жайынауыз осы болыс үш қатынның байы болатын. Кіші әйелі жиырма беске жаңа келген Сақыпжамал – Сақыш деп еркелетіп аталатын “көрікті, қызыл жүзді, сұңғақ бойлы, қыр мұрын, қыпша бел” дейтін, сондайлық әсем, көркем келіншек еді. Малды көп беріп жығып алған осы тоқал соңғы бір жыл ішінде Сырбайға ұдайы қарсы сөйлеп, жиі-жиі тұтанып ашуланып, жылай береді. Кейде, әсіресе биылғы жазда: “Біздей қазақтың жылаулар қатын-қызына күн туа ма?” – деп бір қояды. Тағы бір күні Сырбай оның өзіне қадап айтқан тік жауабына қатты тіксініп қалған.

– Қазақтың әйелі сорлы да. Жүрек бар ма, ерік бар ма? Мал берген иелер, кескінсіз сұм адамдар жылатып зарлатып, байлап-матап отырған жоқ па! – деген болатын.

Жақын ауылда мұғалімде Сырбайдың бәйбішесінен туған баласы сабақ оқушы еді. Сол бүлдіріп, астыртын сондайдың әзәзіл көзі келіп жүр ме деп те Сырбай сескеніп қалған. Дәл осы жақында, екі жұмадай бұрын тілі шыға бастаған шайпау мінезді тоқалға бұл алғашқы рет ақырып қорқытпақ боп камшы сілтей беріп еді. Тоқал камшысының өрімінен ұстай алып:

– Көзіңді ашып қара! Мен құлақкесті күнің емеспін. Күнім туар болса, осының үшін көзіңді ақитып тұрып ағызармын, бәлем! – деген.

Бұл сөз мүлде қаладан, газеттен, әлде мұғалім-сұғалім деген осы соңғы жылдарда жадит-садит деп ауылға дақпырты келіп жүрген пәлелерден жұғып жатқан дерт. Қалаға жақын жерлерде сонау Түркістан, Шиелі, Ақмешіт сияқты қалаларда қыз-қатынның байдан қашуы көбейе бастапты деген сөздер Сырбайдың Уәйістей билер, атқамінерлер арасында жиі-жиі ауызға алатын жаманат сияқты, малға келген індет сияқты, адамға келген дерт сияқты ауызға алынатын жайлар еді.

Енді мынау Алуаның ісі болса, жас тоқал кәрі байға қарсылық жасаймын деп, оны өлтіріп те салып отыр. Осындайдың тұсында осы атыраптағы қазақтың бар әйелінің төбе шашын үрпиткендей, жан жүрегін түршіктіргендей катал жаза керек болады. Болыс сондай оймен әдейі Баба-та мешіт-медресесіне екі атшабарын, бірнеше старшиндарын және пәлеқор, не жамандықты болса да тілмен жалап, жіптіктей қып жіберетін атқамінерді отыз-қырық кісідей етіп, өңшең сәйгүлік аттарға мінгізіп өз аулынан ертіп шыққан. Бұл түні мен таңертеңгі шақта ол Сақыпжамалға қабатын итше суық қарап, үн қатпастан донайбат жасап, аулындағы бар әйелді, әсіресе өзінің үш қатынын қатты қатуланған ашулы аюдай боп сыртымен үркіте, қорқыта кеткен.

Екі қалпенің сөздеріне амалсыз құлақ салған Қара ишан болыс әлденеше сөйлесе де: “Сабыр, болыс, сабыр, би-болыс, Ассабірақман, биссабұр ішшайтан”, – дей түсіп, өзі кесер сөзін айтпай келді. Түстен екіндіге дейін медресенің орталық үлкен құжырасында оқшау отырған бұл бес кісінің кенесі аяқталмады. Бір кезек болыс белгі етіп, атшабарын есіктен қарап жұмсап еді.

Хазіреттердің үстіне атшабар ертіп әкеліп кіргізген кемпір Қызтумас келді. Ол қолынан жетектеп: “Жүр, бері!” — деп, алдыңғы қараңғылау даланшадан үлкен бөлмеге аппақ боп қуарған, бетінде көз жасының сорасы ағарып білініп тұрған қалтиған жұқа бала Кенжебекті қолынан тартып, сүйренкірей отырып үйге кіргізді.

Бұл осы адамдардың соңғы байлауы үшін келтірілген адамдар. Болыс кешеден бері Қызтумасқа Кенжебектің жайынан бір сөзді қатты қадап тапсыртып қойған. Оны да бұл кемпірге жеткізген Уәйіс болатын. Тегі, әке өліп, шеше құлыптаулы үйге тұтқынға салынғаннан бері алты жасар бала Кенжебек жетім қалған панасыз күйінде осы кемпір Қызтумастың қолына берілген болатын. Қызтумасқа тапсырылғаны шарифат атынан өкім айтарда баланың да байлауы, куәлігі ықтияры біліну керек десіпті. Оны болысқа шарт қылып Қара ишан мен екі қалпе айтқан болатын.

Қазір жыламсырап, иегі кемсеңдеп тұрған бала жүрегі шошыған күйде, мынау суық қоңыр үлкен үй ішінде отырған бастарында бөлек киім, ақ ораған адамдар отыр. Мойнында жүз қарғыдай үлкен теңге салбыратқан көксақал Уәйіс отыр. Күжірейген семіз, жайын ауыз, бақа бойлы суық қарайтын болыс отыр.

Бала ең әуелі шығып кеткісі келіп тартынайын деп еді, кемпір өзіне қарай қолтығын ауырта жұлқа тартып қалды. Сол кезде хазірет кішкене балаға мүлде түсінбейтін тілмен бірдемелер сөйлеп кетті. Айтқаны:

— Ия, пұшайман сәби, мейірбан атаңнан, шаит болған атаңнан жетім болып сен қалдың. Ғаси фәнде гүнәккәр Алуа сенің анаң емес. Ол хайуан жыртқыш. Алланың әмірідүр, хукімі шарифат бізден, сенен талап етеді, қазір шарифат атынан айтылатын хукімге ырзалық бересің бе? Ырзалық бересің бе? Иә, гүнәсіз сәби! — дегенде, Қызтумас болыс пен Уәйістің үйретіп қойған жайын балаға миландырып қойған екен.

Өзінен не сұрап отырғанды білмеген балаға Қызтумас еңкейіп құлағына сыбырлап:

— Айттым бағана саған, әкенді өлтірген Алуа қазір сенің шешен емес. Ол жынданып кеткен. Енді көзіне көрінсең, сені де өлтіреді. Тірідей етінді жеймін деп отыр. Айт! Берем

де. “Ырзалық берем” деп, басынды изе! Изе басынды! – деді.

Бала жүрегі өзіне анық болмаса да, бір сұмдықтан шошынып, екі көзінен ыстық жасын ағызып жіберді. Бірақ “изе басынды, берем де!” – деген сөздерді түсі суық болыс, знақты көксақал Уәйіс және құлағына қақылдап кемпір Қызтумас айтып тұрған соң басын изеді де: “Берем!” – деп сыбырлап қана күбір етті.

Болыс сол кезде қатты байлау жасап: “Жә, болды, алып жүре бер. Айтты, жетті!” – деді.

Осыдан кейін сөздерін бір араға сайған хазірет, қалпелер, болыс-билер болып екінді намазын оқуға үлкен мешітке барды. Бар жұрт болыстың әмірімен сол мешітте болды. Дәреті бары-жоғы да, жайшылықта намазды оқитын-оқымайтын кәрі-жас қазағы да түгел Қара ишанға ұйып, қысқа оқылатын төрт рәкәғат екінді намазын оқып алды. Үнсіз сұрланып түйілген жұрт енді не болатынын жым-жырт күткен. Осы кезде болыс пен хазірет, қалпелер мен Уәйіс би ілгері шыға берді. Бұлардың беті медресенің қарсы алдындағы жақындап төніп кеп тұрған жақпар қатары мол, биіктен өзенге көлбей құлай түскен қара жартас болатын. Соған тақап келді де, болыс пен хазірет алға шығып тұрып қалып еді, Уәйіс артқа қарай бір сермеп қалды. Осы кезде ғана жұрттың алдына топ ішінен бөлініп, екі қолы артына байланып қалған Алуа шыға берді. Қара шаштары екі бетін жаба түсіп, жуан бұрымы екі иығынан ыдырай тарқатыла құлай түсіпті. Арт жағынан жаба салған жұқа ақ шүберек желке жағын жартылай жапқан. Артындағы жұртқа қарамай, Алуа ауыр, әлсіз денесін зорға сүйрей қаражартасқа қарай қозғала берді.

Жұрт енді көрді. Оның артында қоңқақ мұрын, қалын кеуделі, кара шұбар Қоңқай ауыр басып, басын төмен салып кетіп барады екен.

Екеуі топтан бөлініп жиырма-отыз қадамдай шығып қалды. Алуа осы шақта үн салып, айғайлап шыңғырып: “Кенжебегім, Кенжешім... жетімегім, сорлы жетімегім... Қошақаным!” – деп айғайлай-айғайлай берді.

Жанын қысқан ендігі жалғыз жара сол артында қалып жатқан жас бала – жан жарасы еді. Ол сиынған да, жалынған да жоқ. Артында кім бар, кім қарап тұр, елеген де жоқ. Тағы

да: “Жетімегім, Кенжешім...” – деп шынғыра бере, енді бір сәт артқа қарай айналып, көзін жерден жоғары көтере беріп еді. Осы шақта артында тақау келе жатқан Қоңқай сыртына салып ұстап келе жатқан кетпенді, ақ кетпенді жұлып көтеріп ала, Алуаны төбесінен періп ұрып жіберді.

Алуа қалың қара шашының түбінен жылжып аққан, төгіліп аққан қанымен қатар өзі де төгілгендей сылқ құлап түсті. Үлкен өткір кетпен жүзі басына терең батып, дегенін істеген екен. Сол арада өліп, үзіліп кетті.

Болыстар, билер, сәлделі қалпе, молда, хазіреттер қыбыр етпей тапжылмай әлі тұр. Қара тастың түбінде босаң топырақты қоңырқай шымайттау жерді жаңағы кетпенмен тағы екі-үш салып, шұқанақ жасағанның белгісін етті де, Қоңқай кетпенмен үш рет қара топырақты көтеріп алып, Алуаның жүзіне тастады. Кетпенді де сол жерге тастай салып, кейін қарай, басын төмен салған қалпында қалың топтың ішіне қайта кіріп, жоғалып кетті.

Үкімді өзі тізе қып отырып шығартқан болыс шарифатқа да сол сиятын болсын деп, Алуаны өлтіргенде өзі байын өлтірген кетпенмен өлтіртті. Оған сол үкімді шығару үшін мұсылманның шарифаты, қазақтың қағидасы қосылып, ертең құныкері болатын баласынан өз аузынан ырзалық алу керек дегенді Қызтумас кемпір арқылы жас жетімді жаңағыдай қинауға салған. Өлтіруші кім болады дегенде, “Қоңқай өз қолымен өлтірсін!” – деген байлауды да болыс айтқан. Сол үкімді жаңа екінді намазының алдында болыстың атшабары онаша үйге тығып босатпай отырған Қоңқайға Уәйіс пен болыстың өзі кеп жеткізген. “Үкім осылай болды, шарифат үкімін сен орындайсың!” – дегенді.

Қоңқай бұл сөзден шошынып, болыс пен биге жалына берген. Еріндері дірілдеп, көзі жасаурап, жаутандап:

– Шыбындай жанымды қи. Ағеке, болысеке, құдай-ақын кісі өлтіріп көргем жоқ. Шыбын жаным садаға болсын. Толайым тек осыдан құтқар! – деп, етпетінен түсіп жорғалап, біресе болыстың, біресе бидің аяғын құшақтай беріп еді.

Болыс сонда қолындағы қамшымен Қоңқайдың қалың жонынан тартып-тартып жіберіп: “Аш көзінді!” – деп ақырған-ды.

– Иттің баласы, үйтетін болсаң, Қанайды өлтірген сенсің. Қатынын азғырып, жақындасып ап, “сені өзім алам, байынды өлтір. Мал, дүние екеумізде қалады. Өзің мендей жас байға тиесің!” – деп бұзып, аздырған сенсің. Қазір айтқанымызды істеме, бүгін түнде протокол жасатып, екі атшабармен Түркістанға апарып, абақтыға жапқызамын. Сонан соң қатыргіге – итжеккенге айдатып, өмірінді, көзіңді абақты мен қатыргіде шірітемін. Айтқанды істемей көр! Шығаршы енді үніңді! – деп тағы ақырып, қамшымен енді бастан тартып жіберді.

Осы кезде Уәйіс Қоңқайды ақылға салған кісі боп:

– Екі өлейін деп пе ең, ез неме! Өлсе, малға сатып алған қатын өледі. Ер емессің бе! Еркек емессің бе! Тұр, бар, айтқанды істе! – деген-ді.

Сонымен, атшабарлар қолына кетпенді ұстатып, жаңа намаздан кейін қозғалған жұрттың соңына Алуамен екеуін шығарған болатын.

– Солай, сондай қасқырлар заңы талап өлтірген сорлы Алуа сұлудың өлген жері әне анау – Қаражартастың бауыры! – деп, Алмасбек Карповқа және басқа бұл әңгімені мұндай толық естімеген Қасымов Мұратқа, Құрмановтарға баяндап шықты.

Бұл арадағы тындаушы жұрт та үн ката алмай, бірталайға дейін тасқа қарап сілейіп тұрып қалысқан еді. Алмасбек әңгімесін аяқтай бере жетім бала Кенжебек сол жылы үш-төрт айдан соң әр үйдің босағасында бір тұрып, қыс ішінде ауырған да, сөніп, солып, әке-шешесінің соңынан бірге кеткен.

Әлім шыдай алмай күйіп кеткендей болып еді:

– Түу, қандай жауыздық, қандай жауыз ел еді мынау ел. Халық үшін ұялатын, қорланатын қылмыс қой. Не қылып, тым құрыса үн қатар, ара түсер бір жан табылмаған. – Рас, ел атына қарғыс таңбадай басылатын сұмдық екен! – деп, қабағын түйген күйде қара тасқа қадалып тұр.

Әріп Есдәулетов басқарақ ойлайды екен.

– Ел дейтін ел ме солар! Ол кездегі халықта, қара бұқара көпшілікте үн бар ма? Үн қатар күн бар ма? Елге тимеңдер! – деп, Карповтың да көңіліне дұрыс көрінген сергек бір сөздер айтты. Алмасбектің есіне тағы бір жай түсіп еді.

Сол елдің ішінде Алуаны барынша аяған, оның жайын жылай отырып әңгіме қылған да жұрт аз болмау керек. Соған әсіресе себеп болған анау Алуаға сырттай ынтық, ынтызар, анық ашық болған сол кездегі жас ақын бала Жанұзақ екен. Білдіңіздер ме, оның да жайы, өмірі бір қайғылы трагедия. Ол сол Алуа өлген шақтан бастап бір түрлі зарға түскендей ылғи жоқтау өлең айтып, жылай-жылай беріпті дейді. Алуаның өлігін алып, кейін таза арулап көмген де сол екен. Ұдайы қысы-жазы Алуаның қабірінің басына жалғыз барып, ұзақ отырып, зар өлең айтады екен. Жылай-жылай береді екен. Ғажап, жиырма бес жасында сол жігіт екі көзінен айрылып соқыр болыпты. Содан кейін “Алуаның жүзінен басқа әйел жүзін көрмесін деп, менің тағдырым осылай кесті. Енді мен үйленбей-ақ өтем” деп, сол қалпында қалып қойыпты. “Менің көзім жұмылғанда Алуаның нұрын, көркін ішіне ала жұмылды. Өмір тірліктегі маған қалған жалғыз нұр-жарық Алуаның жүзінің сәулесі!” дегенде, Алуа туралы ол өзгеше поэма тудырған. Сол поэма “Алуаның ажалы” деп аталады. Тындасаңыз, осы күнде осы өңірде көп жандар, көп аналар сол жырды айтқызып, көп кештерде жылап, Алуаны жоқтап отырады екен.

— Ал ақын ше?

— Ақынның өзі ше? Өзі не бопты, ол қазір қайда? — дескен дауыстарға Алмасбек соңғы білген, естіген жайын айтты.

— Ақын Жанұзақ сол жырын тудырып, біраз жыл зарлап айтып жүреді де, біртүрлі тез қартаяды. Отыздың ішіне кіре бере мүлде кәрі кісідей арып-тозып, барынша азып болады да, соқыр ақын зарымен қаза табады.

Бар әңгімені үндемей тындап, көп ойланып тасқа қарап тұрып қалған Карпов енді ғана Алмасбекке қарады да:

— Сенің бұл айтқаның кошмар! Трагедия ғана емес, кошмар сұмдық! — дей тұрып: — “Нет повести печальней повести Ромео и Джульетты” — деген еді, ал мынаны естісе не дер еді Шекспир! — деді де, қас қарая бастағанда топты бастап машиналарға қарай аяңдады.

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

1

Айсұлу өз қорасындағы жеміс ағашы арасындағы азғана алаңға орнаған гүл бағының шетінен үй жаққа қарады. Биылғы жыл Алматыда демалыс үйінде өзі көріп тамашалаған көп гүлдердің кейбірі мұның бағында да өсетін. Қазір соңғы розалар да семіп қапты. Қызғылт күрең роза иісімен де, түсімен де Айсұлуға ыстық, сүйікті еді. Бүгінгі шақта тек қана күздің гүлі астраның бір-екі ақ және ақшыл қызғылт гүл сабақтары ғана соңғы күндерін аңдатқандай. Айсұлуға олар дөңгелек гүл сөздерімен, әр түсті көкшіл қызғылт, ақсары үлкен үкі көздерімен “Біз де енді бітеміз. Бізді де күз салқыны ұйықтатады, солдырады” дескендей.

Айсұлу өзі егіп, өзі күтіп күн сайын сүйсіне иіскелеп жүзіне гүлдерімен жамылшы жасағандай еркелене көзін, бетін, мұрнын батыра көміп, көп-көп тұрып қалатын. Қазір сондай жаз кезінде де көп мол гүлдер жарастығын, жұмсақ сұлу көркін қимай ғана есіне алады. Гүлдер қатарынан бері шыға шабдалы, нәк ағаштарына жоғарылай көз тастап, қыдыра қарай ілгері басып келеді.

Үйге тақағанда, бұл әулінің үзім бағы, азғана бағы биік қалың жапырақты қатарларымен көлденең тұр еді. Мұнда да үзімдер тегіс алынған. Енді жапырақтар төменнен төбеге дейін қатар тұтасқан қалпында сәл сарғыш тартып, жаз реңінен ажырай бастаған. Бұлардың да күзі жетіп иісті, мәуелі, қызықты шағы өтіп кетіп бара жатқанына Айсұлу жанағыдай астра гүлінің астында туған ойындай оймен, көңілмен қимастай қиылған сезім аңғарады.

Мұның қазіргі кеште, қоңырқай мезгілде, көңілдегі көлеңкедей қоңыр баяу күйіне сыпа үстінде үзім асап, еркелей түсіп жатқан жалғыз інісі Арманның көңіл жайы мүлде қарсы, басқадай. Қазір ұзын бойлы, сымбатты, сұңғақ, тік денелі болып ержетіп қалған, тоғызыншы класта оқитын Арман сыпаның үстінде кішкене бала күніндей шалқалай жатыпты да, анасымен анда-санда әзіл сөз айтысып, хұсайни аталатын ұзынша қара үзімді бір-бірлемей үштен-төрттен асап жатыр.

Айсұлу үзім бағының түбінде сәл тоқтады да, шешесі мен Арманның үндері үзіле күлісе түсіп қалжындасқан жайларын тыңдайды. Нұрбүбі қайнап қалған самаурынын соңғы рет жанқа ағаштар салып демдей түсіп, қорадағы қазан аспанын кішілеу қазанында бүлкілдеп қайнап жатқан астың астына сәл отын тастады да, баласының қасына қайта келді.

Түстікте әркім айтатын үзімге байланысты бір әзілді баласына айта отырды.

– Сен үзімді төрттен-бестен асайсың. Арқадан келген қазаққа айтылған бір сөзді білесің бе?

– Қандай сөз. Өзің айтшы?

– Үзімді уыстап асаған қазаққа: “Мұның өзін үзім дейді, бір-бірден үзіп жейді” – депті. Сонда қазақ:

– “Мұның өзін жүзім дейді, бір жегенде жүзін жейді” депті, осы сен секілді үзімқұмар, комағай жігіт болу керек, – деп, Арманды күлдіре отырып, шешесі баласының ішіне алақанымен қағып, сипай түсіп, өзі де күліп қойып, әлі де сөйлеп отыр.

Арман қақала жаздап күле түсіп, жүзімдерді қос-қостан асаудан тыйылмай жатыр. Сонда сен сияқты үзімқұмар жігіт әзілге орай әзіл жауап айта түсіпті. Ол: “бір-бірден жейтін шабдалы ғой” депті. “Жоқ, оны бөліп жейді” дегенде: “Неге, бөліп жейтін анау қауын ғой” депті.

Айсұлу анадайдан бұл сөздерді естіп, ақырын үнсіз ғана күліп тұр. Шешесі, тегінде, осындай жайларды балаларына жеңіл, қызықты тілмен күлкі етіп айта білетін. Соған сүйсінген Арман, тегі, бұл жайды бірінші рет естігені осы болу керек. Ол қызық кітап оқығандай сондағы кейбір оқыстан қатты күлетініне салып қарқылдай, сақылдай күлді. Сөйтті де, шешесіне қарай аунай түсіп, басын көтеріп отыра беріп:

– Апа, мен сізге айтайын ба, осы қазақ өзі қу екен және жемістердің бәрін де біледі екен. Ол әлгі Арқаның жеміс деп қызыл бұрышты жейтін қазағы емес болу керек! – деді де, – Мен сізге айтайын ба, дәл сүйегі бөгет етпесе, шабдалыны мен де бөлмей-ақ асай салар едім, – деді.

Айсұлу сол кезде қатты күліп, бұлардың қасына келіп, Арманды әшкерелей қалжың айтты.

– Апа, жаңағы сіз айтқан шабдалыны бөлмей жейтін қазағыңыз тап осы балаңыз Арман. Мен мұнымен тіпті

биыл жазда да аршып же, асықпай же деп, кішілеу бір шабдалыны аузына тұтас салып жүргенінде биыл да әуреленген болатынмын.

Арман қарсыласқан жоқ. Бірақ өз әдетін әлі де құптай түсіп:

– Үзімді бір-бірлеп жейтін ол қаланың нәзік дамаларын айтады ғой, әлгі әртүрлі ханымдарын. Ал шөлдегенде шабдалыны тұтас аузына салып жіберсең де, сонша жап-жаман емес. Және менің аузым Айсұлудың аузындай емес, үлкен ауыз. Мен еркекпін, – деді.

Нұрбүбі оның өзін ержеткен үлкен еркек санағанына іштей шүкірлік ете сүйсінді де, бірақ дау айтты.

– Сенің аузың Айсұлудың аузынан сонша үлкен емес. Екеуіңнің де аузың біріне-бірі ұқсайды, – деген еді.

Айсұлу оған сәл тіксініп қалды. Ол Арманды бауыр тұтып, барынша апа көңілімен сүйсе де, еркек болған кесек үлкен, биік бойлы қалпын сөлекет, жұғымсыз көретін.

– Апа, неге олай дейсіз. Менің аузым Арманның аузындай дегеніңіз әділет емес қой, – деп, нәзік, сұлу қыз өзінің көркіне өзгені теңегісі келмейтін жас тәкаппарлық үн қатты. Сонымен қатар ақсары жүзінде кешкі алақөленке шақта да байқалатын сәл қызғылт қан рең берген еді. Бұл кезде кеш ымыртқа айналып, толған аппақ ай бұлардың бағының үстінен бар нұрын төге ақ сәулемен анталай қарап тұрғандай болатын.

Нұрбүбі Айсұлуға қарады да, сәл жымиып, қызының нұрына іштей шүкірана етті де, өзі де тамашалап қалғандай болды. Ай астында Айсұлу, қай сұлудан болса да асып түспесе кем түспестей. Арман да шешесінің қасына шынтақтай жатып, Айсұлуды тамашалай не айтар екен деп күлімсірей қарап қапты. Айға қарсы бар жүзіне ақ сәуле төгілген Айсұлудың қызғылт қоңыр, жуан бұрымдары қазір қап-қара көрініп, екі иінінен төсін баса төмен сорғалай түсіпті. Күле қараған Айсұлудың қырлы сұлу еріндері созыла түсіп ашылғанда, аппақ тығыз қатарлы сәл кесектеу мінсіз тістері ай нұрына сәл шағыла түсе сөніп, жанардай сәл сәуле беріп тұр еді.

Нұрбүбі қызының нұрына тамашаласа да, Арманды өмір-бақи қай сыпатта болса да одан кемшін, төмендетпейтін өз ішінің сыры бар. Шешесінен жауап күткен Айсұлуға Арман әзілдеп жауап айтады:

– Несі бар. Аузың сұлу да болса менің аузымдай. Рас, мен еркек болғандықтан, аузым сенікінен біржарым есе үлкенірек. Сенің көзің де менің көзімдей, мұрның да менің мұрнымдай, – деп, апасын сәл ажуалай ыза қылғысы кеп ойнақы сөйледі. Айсұлу:

– Ұқсамайды, бекер айтасың. Сенің мұрның үлкен. Көзің анау ішіне кірген. Ерніңнің үстінде түгің бар. Түгелімен сен еркек, грубый. Саған ұқсаған қыз болса, күйеу де алмас еді, – деп, інісін қытықтай о да қалжың айтты.

Нұрбүбі балаларының бұл сөздерін ести жүре сыпаға кішкене дөңгелек стол қойып, асжаулық жайып, нан, бауырсақ салды. Кепкен үзім мен қант аралас дағдылы қысқы-жазғы шайға қоса отыратын тәтті дәмді төгіп қойды. Сөйте жүріп екі баласына ыстық асты әкеліп қоя отырып, аналық бір төрелік айтты. Бірталай уақыт айға қарап, анасынан жауап күткен Айсұлу бір сәтте есіне оқыс түскен бір хал бойынша анасына көмектесіп, сыпаға самауырды көтеріп әкеп қойған-ды. Енді шәйнекті қолына ұстап келіп, жанағы орнына тағы да сәл бөгеле тұрып қапты. Қолында шәйнегімен тұрып:

– Апа, Арман теріс айтады. Ол маған, мен оған ұқсамаймыз. Солай емес пе, өзіңіз айтыңызшы? – деді.

Нұрбүбі қой еті мен үйрек етін қоса салған мол күреніткен, бусанған палауды балаларына: алындар, жендер, отыр деп Айсұлуға айтты да, өзі үй ішінің үлкені табактан ең алдымен өз қолымен дәм татты.

Балалары да палауды қолдарымен жей бастаған шақта ол Айсұлуға енді ғана жауап айтты:

– Сен сұлу болсаң да, Арман сенен олқы емес. О да сұлу. Ал сен оған, ол саған ұқсайтын жерлерің тіпті көп. Себебі екеуің де әкене ұқсайсың. Менің сендердегім екеуіңнің де ақ сары өңдерің (бояуларың), тіпті көздеріңнің түс рені де маған тартып кеткен. Ал бар пішін, мүсін бәрін алғанда, екеуің бірдей әкене ұқсайсың. Ол сондай сұлу еді. Және Армандай биік болатын, – деп, тамақты жеп отырған қалпында самауырға айналғандай сылтау жасады да, жүзін балаларынан қырынырақ бұра берді. Сол сәтте Айсұлу шұғылынан асығыс қатты ғана: “Ойбай, апа, мынаны қарашы”, – деп, өзінің сонша ашық күмістей сылдыраған күйлі үнімен саңқ ете түсті.

Нұрбүбі бірдеме болды ма деп шошып қалып: “о не?” деп, жалт бұрылып еді. Айға қарай берген жүзі аппақ сұр тартқан еді. Көзінде толып тұрған салқын жас бір тамшысы, бетін шұғыл бұрып қалғанда, жарқ етіп подносқа ытқып түсті. Айсұлу енді күліп жіберді.

– Алдап едім. Жасынды бізден жасырғаныңды әшкерелейін деп едім, – деді де, күрсініп алды. Қызы мен анасы бір-бірін сондай шетін, құпия, нәзік жайлардан әр сәтте бұлжытпай тани қойысатын. Бірінің жүрегін бірі көріп отырғандай. Бірге қайнасып үнсіз, ымсыз қосылып құйылысып кеткен күй болатын. Нұрбүбі де ақырын жасын жұта күліп қойды. Қызына, көңілі жүйрік баласына тек мейлінше көңіл күйін қосады. Арман бұлар арасындағы жайды сөзсіз, үнсіз аңдайтын. Ол өзінше қоңырқай, бірақ салмақты үнмен байлау айтты:

– Біз папама ұқсасақ, ол оған орнатылған ескерткіш, – деді. Онысы шешесіне де, Айсұлуға да айтқан ұдайғы ұзақ уақытқа жұбаныш-медеу боларлық есті баланың байлауы еді.

Нұрбүбі бүгінгі кешті үй ішінің жүдеу ойға ауысуына жібермек емес. Себебі бүгін бұлардың үшеуінің де көңіл жайлары күндізден, танертеннен бері жақсы бір жадыраған, сейілген күйде болатын. Асты балаларымен бірге ыстықтай жақсы жей отырып, Нұрбүбі солай ауды.

– Балалар, бәрінен де мынаны айт дегендей, колхоз мақта теруді бітіріп, қандай рахат болды, – дегенде, Айсұлу күліп шаттанып:

– Апыр-ай, бәрінен де соны айтсаңызшы. Колхоз жоспарын орындады, бар мақта терілді. Жұртпен бірге, міне, кешеден бері үшеуміз де науқанды тоқтаттық. Енді апам үйде. Арман мектепте. Мен... ал мен, – дегенде, Арман күлді де, әзілдеп:

– Мен мүлде жұмыссыз ұзақ еріншек тыныштықта... солай ма? – деп күлген еді.

– Жоқ, мен енді күндіз-түн, бірнеше ай 1 январьдағы емтиханға әзірленемін. Оқимын да әзірленемін. Тағы сол Алматыға барып, сырттан оқитын бөлімге, биология факультетіне емтихан ұстап, оқуға түсіп қайтамын, – деп, өзінің нық бір байлауын айтты. Үй іші оны теріс демейді. Бұл үшеуі іштерінен анық білетін тағы бір жақсы жай бар.

Мақта теруде үшеуі де көп еңбек етіп, колхозда мол еңбек-күн өндіріскен. Соны көңіліне токмейіл санаған Арман Айсұлуға сенімді іні-дос байлауын айтты:

– Биыл сен Алматыға барғанда ақшам болмайды. Киімім, тамағым, қиыншылығым демейсің. Мен өзім-ақ өз табысыммен сені асырай аламын. Алматыда жақсы киім сатып алуға бар пұлды өзім беріп киіндіремін, – деді.

Айсұлу оған алғыспен сүйсіне күліп қарады да:

– Жок, ол байлығыңды өзіне жұмса. Мен биыл өз табысыммен де сол айтқандарыңды ала білемін, – деді.

Нұрбүбі екеуін де баса түсіп:

– Табыстарыңды сарапқа салмай-ақ қойыңдар. Алматыға Айсұлу барса, әкесіндей дос-жар ағасы Жәкең өзі де не істерді біледі. Тек оқитын ғана болшы. Жәкең екеуіміз қалғанын ұқсата білеміз. Екеуің тек енді сол оқу, оқуды ғана ойласаң екен, жандарым! – деді.

Жаздыгүңгі және күзгі ұзақ еңбек күні бұлардың ас ішуіне жаңа бір осындай маусымның өз мерзімін ендіретін. Жайшылықта Нұрбүбінің жас шағында, күйеуі барда, ыстық асты қала адамдарынша түсте ішуші еді. Колхоздағы күн бойғы еңбек шақтары түстегі демалысты ас пісірудің әуресіне салып, тыным алдырмайтын болған соң, балалары Нұрбүбіге “тегіс ыстық асты кешке ішейік” дескені. Соңғы үш жыл бойында, сонымен, бұлар күндізгі еңбек күнін аяқтаған соң, жалғыз Нұрбүбі емес, үшеуі де бірлесіп кешкі асын тез қамдасатын да, түнге жақын осы сыпада отырып, бүгінгідей палауын немесе нарын, кейде қуырдақ тәрізді дәмді тоқ астарын ішетін.

Бүгін палаудан кейін Арман үй жаққа барып, бір жақсы иісті торлама қауынды әкелді де, соя бастады. Кеш жарық, айлы, жылы, ертең ерте шығатын күндегі арқадан батып тұрған асығыс еңбек күні жоқ. Сондықтан асықпай отырып үшеуі әңгімелеседі, жиі күлісіп те қояды. Палауды ұзақ жескендей, торлама қауын тәтті сулы, жұмсақ, хош иісті қалпында бұларды үнсіз күйлерінде түгел сүйсіндірді. Шайды содан кейін асықпай отырып ішу үшін балаларының әңгімесіне өзі де жиі қосыла түсіп отырған Нұрбүбі бүгін дағдысы бойынша “жатайық, ерте жатайық. Жатып ұйықтаңдар. Тынығып алыңдар!” дейтін қамқорлық

сөздерін айтқан жоқ. Қайта самауырды қазан аспа қасына апарып, жаңадан көмір жаңқа салып, қайта демдеп қойды.

Қауынды еріне жегендей, оймақтай кішкене аузымен жай тістеп, созыла жеп отырған Айсұлу соңғы екі күннің науқан біткен шақтарын қайта-қайта есіне ала қуаныш етеді.

– Арманның мұғалімдері бүгін қандай қуанысып жүр! – дегенде, Арман да қостады.

– Біздің алтыншы кластан бастап бар бала шетінен шулап жаздай тапқан табыстарын да айтады. Оқуға қайтқандарына лақ-қозыдай секіріп ойнақшып қуанысады. Бірақ бар бала, әсіресе бар қыздар қап-қара боп беттері, қол-аяқтары қарғадай боп кеткен. Кейбіреулерін танымай да қаласын, – деп, біраз құрбыларын еске алып, сақылдай күлді.

Нұрбүбі де өзіндей аналардың, әсіресе жас баласы бар келін-кепшіктің, жас әйелдердің кешеден бері күлкісі түзелгенін, киімдері жаңғырғанын, тіпті самай шаштары жылтырап таралып, құлақтарына сырға, қолдарына жүзік, білезік қайта киілгендерін айта түседі. Сөйте тұрып: “Ал еркектер болса, біздің бригадир Баймат пен тракторшы Жүніс те бар, ішіп те жүр. Кеше кооператив алдында көгере сілейіп сенделіп тұрғандарын бір көріп ем. Бүгін анау колхоздың сиыр фермасының қасында тағы да үшеу-төртеуі қосылып ләйліп жүр”. “Онда не қып жүр екен?” – деп Арман сұрап еді.

– Бір-екеуінің әйелдері сауыншы ғой. Толайым, ақша сұрап барып жүр ме дедім. Жұмыс біткені жақсы. Жүр жетісіп, колхоз дегенін орындап айнала үлкен-кіші мәре-сәре. Бірақ, құдай ұрсын, тек қана осы ішкендері жаман. Ауыздарында сөздер сондай былапыт. Көресің де жиренесің, – деп, қабағын шытына, балаларын сол көрініс, сол мінездерден үркіте сөйлейді.

Арман колхоздың клубында болыпты.

– Онда бүгін көп жігіттер, жазды күнгі тракторшы, мақта жиғыш машинаның мастерлері, спортшы, әнші-күйші қыздар, жігіттер жиналыпты. Бәрі бір май мейрамындай өте жақсы сәнді киінісіп алған. Қыздардың қасынан өте берсең болды, әртүрлі иісті майларының желі еседі. Біреулері ән салады. Анау Қадиша дейтін мақта тергіш бәйгелі қыз бар ғой үшінші бригадада. Сол шаштарын қырық бес тарам

кып өріп-өріп тастапты да, өзбекше әшулә айтып, билерді соқтырып жүр. — Мұның сөзіне бір жағынан сүйсіне және мысқылдай күле құлақ салып отырған Айсұлу енді қатты күліп жіберді. Айсұлудың, тегі, қатты күлуі сирек болатын. Әншейіндегі өзгеше көркем сұлу үні жіңішкере, әндей созыла сәл шынғыра күлетін. Қазір солай бір шалқая, бір еңкейе, бір тізесін құша күліп алды да:

— Апа, қарашы. Біздің Арман иісті майларды қатты аңғаратын да болған. Биші қыздың шашы неше тал боп өрілгеніне шейін санап алған. Жігіт, анық қалыңдық керек жігіт балаңның өзі болған емес пе! — дегенде, Арман жаңағы өзі айтқан жайларынан қысылып: “Болды, болды. Жетті-ей, Айсұлу!” — деп айғайлай түсіп, аунап сырт қарай бұрыла беріп, басын шайқап жатыр. Қысылып күліп жатқан қалпын оның сілкіне дірілдеген иықтары мен желкесі аңғартады.

Нұрбүбі баласын ұялтқысы келмей, сәл сөзді өзгертті де:

— “Мақта тергіш Қадиша қыз” деп жалғыз оны қастерлемей-ақ қой. Мақтаны Айсұлу да бұл колхозда бұдан артық тере қойған жоқ. 560 еңбекүнді сен екеуміз де таппадық, өзгелер де, мақтағандары да озып, ұзап кеткен, — дегенде, Айсұлу да бұл жайға көңіл бөлді.

— Жалғыз мен емес, екеуің бірдей өздерің де озбадыңдар ма! Үшеуміз қосылып 1 500 еңбеккүнін тауып, еңбегімен байып отырған өзіміз емес пе? Мені бөлмей-ақ қойыңыз, — деп, өзінің әр шақта қолынан келген істерін жай сәл ғана бір орташа жайдай атайтын қалпына келді.

Айсұлудың әдетінде, тегінде, мақтан мүлде жоқтай еді. Онда әрбір өзі істеген дұрыс іске “солай болуға керек, солай болып шықты. Мен керекті ғана ада қылдым, атқардым. Менің орнымда кім де болса солай етуге тиіс. Солай етеді де” дейтін бір алуан таза момын, асқақсыз, ұшқарысыз, артығы, сәлекеті жоқ жақсы жүрек, ұнамды мінез үйлесімдері болатын. Осындай кейде әзіл-күлкі аралас, кейде татулық, үй ішілік жарастық жайларын аңғартқан әңгіме арасында бұл үшеуі бүгін де осы сыпада жатып ұйықтауға байласқан. Жаз бойы, тегі, олар түн салқынын сүйгендіктен және сыпада ыстық үйдей емес, ұйқы тез қанатын болғандықтан ұдайы далада ұйықтайтын.

Танертең ерте оянуға да бұл жер жақсы. Күн көтеріле сала қызу сәуле төгеді де, бұларды тез оятатын. Қазір болса күн де онша ерте шықпайды. Әсіресе мынау кіршіксіз көк аспанда барынша мол сәулесін толық төгіп тұрған толған ай түстіктің жылы желсіз майда түнінде сикырдай өзіне тартып, үйге, көлеңкеге, қаранғы жақтарға жіберер емес.

Айсұлу бір кезде шешесіне сөйлей отырып, әредікте Арманға сәл ғана иегін көтеріп, “сыпада, тек сыпада ғана жатамыз. Арман, тұр бар!” деп қойған-ды.

Арман шешесі мен Айсұлудың қайсысы болса да жаз бойы мұндайда, осылай жатар шақта өзіне артатын дағдылы міндетті біледі. Ол тұрып, үй жақта аз бөгеліп жүріп, бір уақыт иығына, төбесіне үлкен нар түйеге жүктейтін артудай етіп көп қалың, әсем көрпелерді, үлкен ақ жастықтарды бір-ақ тиеп әкеле жатты. Бұл үйдің жалпы мақталы түстіктің бәріндегі үйлердей көптен-көбі көрпелері болатын. Қазір ала жібек көрпе, асқа салатын қалың қыжым көрпе, салқын түнде тонбай орана жататын қалыңдау жібек көрпелер, астарлары, өздері де жібектей көп-көркем бояулы, бапты бұйымдар болатын. Үшеуіне арналған төсекті, кішкене дөңгелек столды сыпаның қасына жиып қойып, бір сәтте бапты, жайлы етіп Айсұлу салып қойды. Ортаға көптен бергі дағды бойынша ана Нұрбүбі жатады. Оның басы биіктеу, екі жастық астында Айсұлу арнап салатын жұмарлаған көлденең көрпе де бар. Өзі мен Арманның төсектерін ана төсегінен сәл жұқарақ, аласарақ етіп бір-бір ғана ақ астық салып жайғанды. Үй іші енді біразда осындай өздерінің тыныш, жылы, таза ұяларында жарық, айлы түнде түстіктің үңіле қарап төмендеп төнген үлкен, аппақ жарық ақ сәулелі ай астында ұйқыға кетісті. Бейне бірақ қаз, ана қаздың ақ балапандарын қатарына ала, қанат сүйесе тыныш жағада оңаша үнсіз тыным алғанындай, адал еңбек жандары жазықсыз аппақ адал момын жүректерімен тәтті түн тыныштығына, ұйқысына өз бойларын берген еді. Қанша ұйықтағаны мәлімсіз, Айсұлу бір сәтте түсінде оқыстан өзіне қарай ұмтылып қалған қап-қара аюды көрді. Шошынып үн қатайын десе, дыбыс жоқ, демі үзілгендей үні шықпайды. Сөйткенше, әлгі аю қатты қапсыра, ыстық денесін тондыра, мұздата, арқасынан ай-малай, аяғынан және құшақтай қапсыра, мұны ілезде көтеріп лақтыратындай жұлып әкетіп бара жатты. Сол

сәтте ояна беріп еді, жүзі төнген дударланған ұзын кара шашы Айсұлудың бетіне, маңдайына жаңағы түсінде көрген аюдың басы-бетінің түгіндей тікендей тиіп алып-жұлып әкетіп барады. Құйын соққандай шапшаң өткір талай сезім өрепкіген. Айсұлу жанын үркіте ширықтырды. Жақыннан естілген ыстық демде жиренішті арақ иісі бар.

Оянумен ілесе келген ең алғашқы бір сезім шошыну болса, ілезде, сол сәтте ашу, жирену, құтылмақ боп сақтану, қорғану, көмек тілеу және кекесінмен, ызамен өзі күтпеген әділ ашумен алыспақ болу – осы сияқты талай сезім құйыны өлім сәтіндей ұшқыр, шапшаң, қысқа ғана бір сәт ішінде ұйтқып соқты да бір жағынан шыңғыра айғайлап: “Апа, Арман, Арман, құтқар!” – деген шошыған үнінің өзі де түн жара күйлі, көркем оқыс айғайдай шықты. Және сол сәтте өзі екі қолымен қатал жауын екі жақ бетінен шапалақтап періп-періп жіберді. Шашын жұла бір қимыл етіп, көзінен, бетінен де айғай үстінде қойғылай берді. Бұлқыну, темір құшақтан құтылып кету әрекеті де сонша қызу қайнау, үлкен денелі алып күшті дұспанның темір құрсауынан ыршып шығып кетердей әрекет жасады. Аяқтарын сермеп, денесімен бұлқынып, бетіне қос жұдырығымен соққылап, тіреніп құтылғысы келеді. Бұл әкетіп бара жатқан Сағит екені Айсұлуға ояна бере-ақ айқын болды. Ол тек қана бір-ақ сөзді сыбырлап, тістеніп қырылдай айта-айта береді.

– Мен сүйем, мен сүйем. Сені сүйем! – дегеннен басқа тістеніп, бекініп алқына қырылдағаннан өзге үні де, сөзі де жоқ.

Айсұлу айғайын үзбей қайталап, “Арман, апа, құтқар-құтқар! Жауыз, найсап!” деген шолақ сөздермен, қатал үкімімен кесектей шыңғыра, шырылдай айта береді.

Нұрбүбі мен Арман Айсұлудың алғашқы айғайының, кетіп бара жатқан шырылдаған үнінің ең әуелгі сәтінде ояна беріскен. Нұрбүбі “Айсұлу, Арман, Арман!” – деп, үстіндегі көрпесін лактырмай, шұбата, жалаңаяқ күйде, сыпадан құлап түсіп жүгіре жөнелді. Арман да көрпесін сілкіп, шетке лактырып тастап атқып кетті. Ол шешесінен сәтте ағып өтіп озып кетті. Тез ғана Сағитты қуып жетті. Үйдің қақпасынан жаңа аттап шыға берген Сағитты дударланған шашынан уыстай бүріп, қатты жұлқа қысып алып, кейін қарай серпе тартты. Бірақ бас, мойыны өгіздей қатты, мықты сірескен

Сағит мұны сүйрей, Айсұлуды жібермей құшақтаған күйінде ашық қақпадан көшеге шыға берді. Үйдің дәл қақпасы мен пұшпағының аралығында қарауытып үлкен үш тонналық жүк машинасы тұр екен. Сыртқа шыға бере Арман енді Сағиттың шашын барынша қатты бүре, бас терісін сыдырғандай аяусыз ашумен кейін жұлқа тартып қалғанда, еріксіз ауырсынған Сағиттың қолдары босай беріп, жұлқынған Айсұлу ыршып босанып жерге түсті.

Арман Сағитты шашынан алып шалқайта басын қайыра берді де, оң қолымен көзден, тұмсықтан сылқ-сылқ еткізіп бар пәрменімен құлаштап періп-періп жіберді. Әрі қыздан айрылып, әрі сондай таяқ жеген Сағит енді аюдай, жараланған аюдай дүлей долы қараңғы ашуға міне беріп еді. Мұрнынан дірдектеп қан да ағып жіберді.

Айсұлу кейін шегіне бере, өзіне қарай құшағын жая жүгіріп келе жатқан Нұрбүбінің кеудесіне арқасымен сүйене берді. Нұрбүбі оны сыртынан қос қолымен құшақтай ала қатты шынғырып айғай салды.

— Арман! Жіберме итті! Қайда, көршілер қайда?! Келіндер! — деп шарылдап, тыныш түнді жаңғырта көмек тілеген айғайын үзбеп еді. Дәл осы шақта Арманға қарай шұғыл бұрылып айналып алған Сағит бала жігітті иектен қос қолмен қойғылап жіберіп, басын, шашын оның қолынан ілезде босатып алды. Сөйте бере мұрнынан қан ағып жүрген қалпында, өзіне құлашты қос қолдап сермеп, құлақ-шекесінен қатты қойғылап тұрған Арманды түйіліп, найзадай оқтап алған қос жұдырығымен дәл өкпеден және ішінен талмау жерінен қойып-қойып жібергенде, Арманның тынысы тарылып, өкпесі өлердей қысылып, демі біте беріп, қолы да сылқ төмен түсіп кетті. Өңі бозарып, қаны қашып, айнала машина, үй бәрі де шыркөбелек айналып, аспанға шығып, аспан төңкеріліп жерге түсіп, екі көзі жұмыла берді. Сол күйін байқаған Сағит енді машинаға қарай Арманның денесін тастай бере және де күжірейген қабандай қос жұдырығымен қатар сілтей еңкейе, күш ала секіре келіп, нағыз талмау жүрек тұстан Арманды қойып-қойып жіберді. Онсыз да талып, әлі кеткен Арман енді есі ауып барып сылқ құлай кетті.

Нұрбүбі жаңағы Арман жайын андай бере жан ұшырып:

— Арман, жаным! — деп ұмтыла келе, Сағитты сыртынан

құшақтай тарта беріп еді. Сағит сыртына қарай, топшысымен, оң қолының шынтағымен әлсіз әйелді және де жүрек тұсынан қағып жібергенде, Нұрбүбі де анадай атып барып талып түсіп, шалқасынан құлай кетті.

Айсұлу жаны қалмай “апатай, апатай! – деп шынғырып барып шешесінің үстіне құшақтай құлап түсті. Дәл осы қабақ қаққандай бір-ақ сәттің үстінде мұрнынан әлі қан дірдектеген, танауы ежірейіп, жақтары тістенген, ырсылдап алқынған Сағит атқып келіп шофер қасына, кабинаға отыра беріп:

– Шегін кейін! – дей берді. Өзі сол қолымен машинаның баранкасын шофер қолымен қоса бірге бұрай берді. Кейін шегініп барып жолға шыққан машина өзінің не сұмдық, қандай қастық істеп кеткенін аңдамағандай, көшенің жолына шығып алды да, салғаннан шаңдата шапқылай жөнелді. Кейін шегінген машинаның алдыңғы дөңгелегі жаңағы төбелесте машина астына талып құлап түскен Арманның ұзын денесін тап ортасынан, іші тұсынан басып өтіп кетті.

Шешесінің қасынан енді жалындай жалт бере, лап бере Арманға қарай ұмтылған Айсұлу жалғыз ғана шынғырған, сұмдық үн қатты. Әншейінде аузына түсер емес сұмдық сор тілі, сөзі шынғырып шықты.

– Өлді! Арман өлді! – дей берді де жансыз, қимылсыз серейіп жатқан Арманның кеудесіне құлап түсіп, басынан, кеудесінен құшақтап, құп-қу болған бетінен, мұрнынан, иегінен “Арманым, бауырым, жаным!” – деп зар қаққан сөздермен қоса інісінің бетінен, жүзінен сүйе-сүйе берді.

Айсұлудың “өлді” деген жалғыз сөзі Нұрбүбіні шынымен осып ұрып ыршытып тұрғызғандай болған еді. Жаны талмаусып жатқан күйінен сәтте электр тогы, оты бар жантаһын соғып шаншып өткендей ытқып барып Арманның үстіне о да құлады. Содан кейін қанша уақыт өткенін Айсұлу да, Нұрбүбі де білмейді. Әйтеуір бір сәтте қыбырсыз жатқан Арманның ай астындағы ақ жүзінің сәл ғана кірпігі қыбырлады. Зорға дегенде сүзіле барып қысылған күйде көздері аларып ашыла берді. Осы кезде көршілер жүгіріп келген. Әйелдер бар, балалар келіпті. Бәрінің аузында: “Өлтірген, өлтіріп кеткен. Машинамен бастырып кеткен!” – деген шошыған лағынет айтқан неше алуан оқшау үндер,

жат сөздер Айсұлудың құлағына кімдер келіп, нелер деп жатқаны бір алыс шеттен әлдеқалай үзіле-үзіле келіп жатқан жарымы ұғымды, жарымы ұғымсыз тілдер тәрізді. Тек есінің кірген шағы бұлардың жақын ағасы Танат қарттың машинамен дәрігер алып келгені еді. Үстінде ақ киімі бар бір әйел, бір еркек Арманды носилкаға салып, машинаға алып, емханаға Танат пен Нұрбүбіні қосып алып жүріп кетті.

Айсұлу түн бойы бүктеліп, булығып, жүз аунақшып жылай-жылай береді. Дауыс қарлыққан. Өкпе қысылған. Біресе есі мүлде жоғалып кетеді. Айнала дүние жоғары, төмен шыр көбелек аунақшып, дөңгеленіп асты-үстіне кеп құлай, қирай түсіп жоқтыққа кетеді. Бұл өзі бірге кетеді. Қанша мезгіл жоқтыққа, қараңғы тұңғиыққа жан жүрегі, ой-санасы, жас тәні шомып батып кеткенін өзі де білмейді. Бір сәт басында көрші кемпір жаңағы Таңаттың әйелі бұл үйдің барлығы “шеше” деп жүретін кемпір Дәнекер ғана мұның жүзіне үшкіріп суық су себеді де, талып жатқан күйінен қайта жан шақыртқан сияқтанады. Есін жия бере Айсұлу “Арман! Арман!” деп зардан тағы да ышқына, сыбырлай жылап, егіліп ыстық жастарды төгіп-төгіп жібереді.

Ертеңінде, түс шағында анасы мен Айсұлу және Танат шал үшеуінің ортасында арыстай ұзын денелі боп, аппақ шөлмектей қаны кетіп, ақ сұр тартқан көкшіл таңба енді жүзіне шыққан Арман соңғы рет сәл бір дем тартқандай болды да, үзіліп кетті.

2

Биік сұлу үлкен залдағы үлкен мәжіліс жаңа аяқталған еді. Республика астанасындағы көркем салынған Үкімет үйінің ең соңғы архитектуралық үлгімен бұрынғы патшалар, корольдер атақты сарайларының кейбір жақсы үлгілерін жаңаша келістіріп үйлестірген салтанат өнері осы залдың бүгінгі қалпынан анық аңғарылатын. Өзгеше бір ерекшелігі, бұл залдың жарығы екі қатар жоғарғы-төменгі әр үлгілі терезелерінен танылатын.

Арты биік, төрі аласарақ, кейінгі қатарлары кеңірек. Жайылып алқа-қотандау жайғасқан да, төріне қарай бүріле, ойыса түскен. Сегіз жүздей адам отырарлық мемлекеттік

үлкен жиындар атаулының арнаулы қадірлі залы көрген мен кіргеннің бәріне де өзгеше бір алғыс пен құрмет сезіндіретін. Зал ішінің кең жолдары, жайлы қатарлары тегіс қызғылт көрікті бояулармен оюланған кілемдер, кілем төсеніштер ұзынша жолдарымен безендірген болатын. Биік қабырғалардағы, зал төбесіндегі бралар мен люстралар электр жанған шақта ғана емес, қазіргі күндізгі түс ауған шақтағы залға түсіп тұрған ашық күн сәулесінің өзінде де жалтырай жарқырайды. Кейде тұнжырай түскен тұнық судың мөлдіріндей. Жұмсақтау мөлдіреген үлкен хрусталь мұздары көз тартып тұрып алады.

Қазір президиум столында отырған адамдар мәжіліс бітісімен тегіс тұрысып, кейбіреулері өзара жауап қатысып, сырт айналып бара жатысты. Түстіктен келген өкілдер отырған екі қатардың алдыңғысында Карповпен бірге орнынан тұрған Әлім облысполком председателі жұқалаң, денелі Ақан Сұлтановпен күбірлесе сөйлесе жүрді.

– Ауа райы біздің де малдың жайын жаманға айналдырмаса деп қатты қауіп ойлап тұрмын, – деген Әлімге Ақан ақырын да болса анық естіріп:

– Әсіресе Ұзақ пен Ноян ауданы қауіп ойлатпай қоймайды. Жамбылды естідің ғой, Мойынқұмның өзінде өлтіріп жатқанын тағы естідік. Біздің жағдайымыздың қандай айырмасы бар.

– Айырмасы жоқ. Құм сол құм, қыс сол қыс. Жаңағы сөзіне қарағанда, февраль ғана емес, март түгел қарлы, аязды кеселін әкеле жатқан қыс боп тұр ғой.

– Ендеше, мал шаруашылығы өз қарамағында, сол мал ортасында ең қатерлі дейтін қысылшаң күйге түсетін сол жырақтағы екі ауданда да өз көзің болмай, іс түзелмейді.

– Біліп тұрмын. Соны мен де ойлаудамын. Мынау залдан енді жырақ аудан Мойынқұмнан барып бір-ақ шықпасақ қайтсін.

– Қазір Карповпен үшеу-төртеуіміз ақылдасып алайық. Сен анау Ұзақ пен Ноянның екі аудан басшыларын қасыңа алып, осы бүгін-ақ ұшпасаң болмас деймін. Жиналыс бітті ғой. Өзгеміз бірлі-жарым күн бөгелсек те, енді аял жоқ.

Жаңа ғана біткен үлкен мәжілістен естілген көп жайлар осы күндерде Қазақстанның бірнеше облысында мал жұты үдеп бара жатқанын бұл екі жауапты қызметкер де өз

арқаларына аязы батқандай қатты қынжылыс деп шыққан болатын.

Түстік өзге облыстарға қарағанда әлі мал өлтіре қойған жоқ. Бірақ қазір мезгіл февральдың аяғы. Ал алда қары қалың, қысы қатты март тұрғанда, бүгінгі амандық дұға-үміт пен күдіктің алма-кезек ауысып тең түсетін шағы сол. Бүгінгі амандық ертеңгі үш күн боран ішінде жамандық боп қоюы жұттың басы боп, қыстыгүнгі суық даланың үскірік боранының қасқыр аузындай қанды ауыз тұмсығы халық шаруасының өтіне қан төге сұғына кетуі оп-оңай. Әрине, мал қорада. Қора жем мен шөптің ортасында жайбарақат жайда болса бір сәрі. Жаңағы аталған екі ауданда мындаған емес, он мың да емес, жүз мыңдармен саналатын мал басы ең жерге кең жайылып, көпшілігі құмға барып, ашық аспан астында, баспанасы жоқ жағдайда қыс айларын кешіріп жүрген аяқты қазына.

Жә, енді сол мал қамы жаңа ғана болып өткен мәжілістегі көп жанды тұтас түршіктіріп кейіген қабақтар түйілті. Әр облыс адамы бар аудандарының басшыларымен осы залда, жайлы, жылы, сұлу мәдениетті залда өзді-өз өлкесінің ақ бораны, үскірік аязын, қалың қарын, мыңғырған малының қауіп-қатерін түгел көз алдарынан кешіргендей, әркім де жаңағы Әлім мен Ақандай ауыр қамқор қауіп ойларын арқалай, күрсіне күбірлей шығысты.

Әлім түстік өкілдерінің алдыңғы қатардағы тобының ортасында еді. Артқы екінші қатардың терезе жақ шетіне отырған Ноян ауданының секретары биік бойлы, қайрылған үлкен жұмсақ қара шашты Мұрат Қасымовты жаңағы бір кезде Ноян ауданының малы жайын ойлай отырып, мәні бітпестен бұрын да артына бұрылып қайда отырғанын аңдап алған. Кішкене блокноттан бір тарақ қағаз үзіп, екі ауыз сөз жазып, Қасымовқа жеткізген де болатын. Қазір Ақаннан артқарак іркіліп қалған Әлімге екінші қатардағы шұбыра шығып келе жатқан өкілдердің соңындағы Қасымов Мұрат кеп жанасты.

Әлім бір ғана асығыс сөз сұрады.

– Бүгін хабар алдың ба?

– Алдым. Күн сәл ғана жылынған екен. Құмда қар ери бастапты. Бірақ құмнан арғы жолдың бәрі әлі қарлы дейді.

– Қандай нұсқау бердің?

– Көшіңдер дедім.

– Ойпырай, не дейсің?

– Жолда қар бүгін де жатыр. Жаңағы прогнозды және есіттің. Қаратауға жетудің өзі мұн. Одан асу тағы тозақ. Жолда кырмайсың ба малыңды?

– Ал окотты қайтеміз. Марттың ортасынан қой қоздай бастайды. Құмда қой түгіл, қозыға да баспана жоқ. Тездетіп аудан жеріне қарай өткізіп алмасақ, құмда панасыз суықта қозыны төгіп жіберсе, тумай жатып қырылмай ма.

– Сен жылдағы әдетті айтасың ғой. Биылғы жыл – жыл емес, биылғы қыс – қыс емес, қырсық боп тұрған жоқ па!

– Құмнан шығармағанда қандай шара жасар ем?

– Мен қозыны амандау үшін сол жерге үйлер тігеміз. Палаткалар апарып тігеміз. Күштің бәрін соған саламыз. Қойды сонда қоздатамыз деген ойға көбірек ауысып отырмын. Сенің бұйрық беріп қойғаның өте ұшқарылық болды, Мұрат. Неге мұнша асықтың? Жүрші, қазір Карповпен, Ақанмен ақылдасайық, – деді де, Әлім Мұратты ертіп залдан шықты да, Үкімет үйінің алдыңғы фойесінен кетіп болмаған Карпов пен Ақанды қуып жетті. Әлім Карповке Ноян ауданының малы жайын, Қасымовтың бұйрығын айтқанда, Карпов Ұзақ ауданының секретары Есдәулетовты да қасына шақырып алды.

– Кәне, сіздің ауданыңыздың бүгінгі жайы қалай, білдіңіз бе? Мал қалай? Көрші Жамбыл облысының сол Мойынқұмдағы малы жұтқа ұшырамағанын естідіңіз ғой. Біздің облыста қатердегі Ноян мен сіздің аудан. Мына Қасымов жолдас окоттан бұрын өз ауданыма жетіп аламын деп, жолда, қар болса да, малды көшіруге нұсқау беріп қойыпты. Бұлар қысылса, бейнет көрсе, жолда сіздің ауданның үстінде кетіп бара жатып сол қиындыққа ұшырайды. Сізге екі сұрақ: ең әуелі өз малыңыз, өз жемімен, аудан қорымен қыстан аман шыға ала ма? Екінші, мына Ноян ауданының малы сіздің “Құмкент” совхозының үстімен өтеді. Өз жеріне жеткенше, сіздің жеріңізден өткенше сіздер азық, машина көмегін бере аласыздар ма? Қажет болса, киіздер бере аласыздар ма? Ауданыңыздан палаткалар таба аласыз ба?! – деген сұрақтарды қатан, ширақ үнмен айта тұрып, Карповтың салқын жүзі, молырақ ашылған кара көздері Есдәулетовке шыныңды айт дегендей қадала қараған еді.

Мұның алдында да соңғы үш күндегі жиылыс үстінде қатерлі аудан мал жайын Карпов пен Ақан екеуі ұдайы сұраумен, оларға ақыл, нұсқау айтумен болған-ды. Жаңағы ойды Есдәулетовтен қадап арнап сұрап тұрғаны, Карпов Ұзақ ауданынан әрі үміт етеді, әрі қауіп, күдік те ойламай қоя алмайды. Оған дәл осы Есдәулетов өзі екіұдай ұшқары хабар айтқыш кісі тәрізденеді. Себебі жақында ғана Есдәулетов Карповқа: “Біздің аудан жөнінде күдіктенбеңіз. Жем жеткілікті, мал күйлі. Құмда қар жоқ. Бар совхоз құм ішінде малын арықтатпай, күйлі, семіз ұстап, бүгінге жетіп тұр”, – деген еді.

Ал “кеше ғана құмда қар қалыңдап қапты” деген хабар естіле сала, алдын ала өз басын арашалағандай, “бұлай болады деген ойда жоқ. Февраль аяғында құмда қар қалыңдаса, оған не шара. Мал бір шетте құмда, жем алыста, жырақта – екі арасы шалғай болып киналмасақ, қысылмасақ деп қорқамын!” – деген.

Алдыңғы үш күн бұрынғы сөзінен сондағы сенімді бей-хабар үнімен кеше айтқан алдын ала арылу сияқты жаман жай болса, өз басын қорғау, арашалау сияқты сүйретінді сөзі Карповқа Есдәулетовтің деректерін сенімсіз, дәркүмән етіп көрсеткен.

Карповтың жаңағы анықтап, қадап қатты қадала тұрып берген сұрағына Есдәулетов шапшаң жауап айтты.

– Палатка бізде жоқ. Ауданда ол қайдан болсын. Шынды айтпай, жоққа дәмелендіруге менің батылдығым бармайды, – деп соза сөйлей берді.

Карпов нақтылы дәл жауапты, қысқа айтқанды тілеп тұр еді.

– Рас, жарайды. Палатка сенде жоқ. Жә, жаңағы Ноян ауданына жем, шөп, киіз үй, бірнеше машина тығыз керек боп қалса, облыстан көмек барғанша, осы жөнінде қандай жәрдем бере аласыз?

Есдәулетов санап тұрып:

– Жем көмегін бере аламыз. Киіз үйлер бере аламыз. Солай бірнеше бос қораларды малдары түнеп өтуге әзір ете аламыз. Машина көп емес, бірақ шамалап оған да сенуге болады! – деді.

Карпов енді Әлімге бұрылды да:

– Міне, Есдәулетовтің уәдесін есінде тұт. Ол ең алғашқы

күндердің керегіне көмегі есепті болсын. Ал қалған қажеттің бәрін артыңнан облыстан тез жөнелте-жөнелте беруге біз, Сұлтанов екеуіміз, міндеткер боламыз. Сен қазір және сен, Қасымов, Есдәулетов, сіз де, үшеуің де қазір осыдан шыға, жөнеліндер. Баскентке соқсаң да, бөгелместей тез өзінен, Кентаудан бір-ақ түсетін болыңдар. Шопандарға естіртіндер. Сөз сол. Бары сол!

Жаңағы аттары аталған үш жігіт Карпов, Сұлтанов екеуімен ширақ, шұғыл қоштасты да, айналып жүріп кетісті. Карпов енді Сұлтановқа соңғы күндердегі дәл осы үш жігіттің кеткен жайы жөніндегі жиын бір ойының өзіне ең мазасыз көрінген бір жағдайын айта бастады. Екеуі енді Орталық партия Комитетінің секретарларына қарай баратын бірнеше бұрылысы бар коридорда және бірнеше басқыштарда жай басып, ақырын дауыспен жауаптасып келеді. Карповтың бастағаны малдың жайы.

— Бұл жайдан, малдың қазіргі халінен менің соңғы күндерде естіген мен білгеннен андағаным өте көңілсіз, өте ауыр жай. Қанша мындаған малды қыстың аязына, боранына беріп қойыппыз. Республика көлемінде әлі де беретініміз, менің андауымша, сансыз көп мал басы болғалы тұр. Анау бір облыс Жамбыл, Алматы, тағы бірнеше облыс — бәрі катер үстінде. Бұ не деген сөз? Не деген шарасыздық?!

Сұлтанов басын төмен салып, жұқа еріндерін шіміркеніп жиыра қыса түсіп, қабақ түйді де, Карповтың жүзіне сәл аңыра қарап:

— Сіз биыл ғана емес, бұдан бұрын да кей жылдарда осындай қыстарда Қазақстан ұдайы малды көп өлтіретінін тағы қоса ойламайсыз ба?

— Ойлаймын! Мен Госпланда, Совминде, кешегі күндер Орталық Комитет екі секретарында осы жөнде көп сөйлесіп, көп нәрсе білдім. Білген сайын зығырың қайнап түседі. Аса қатты ырза қылмаған нәрсе — шарасыздық. Үлкен бір шарасыздық. Бүйткенде, бұлай болғанда, бұрынғы экстенсив түрде көшіп жүріп мал бакқан осы даланың патриархал шаруасынан қанша ұзап кеткен боламыз! Қыс жылы болса, жыл жұмсақ болса — мал бар, мал өседі. Қыс басынан бері қарай мен талай статистикалық есептерді оқып шықтым. Бұдан жиырма жыл, отыз жыл, тіпті елу-алпыс

жыл бұрынғы кей уездердің, облыстардың есеп-санақтарын да шарлап өттім. Қар қалын, қыс суық болса, жұт келетін. Сол жұт болған, бүгін де болып тұр. Ертең де, келерде, одан арғы да жылдарда бола береді деген сөз бе?

Сұлтановтың бұл да талай басын қинаған жайлар.

– Шарасыздық арасында бірде аман, бірде жаман боп жатқан мал шаруасының күйі бар. Оныңыз рас. Бірақ бір жағы құм, бір жағы тау – сансыз мол иен өлкелер. Шөбі сирек, жемі сараң, жері сусыз. Осындай толық шөл, жарым шөл ұшан-теңіз атыраптар жатыр. Малды соның жағдайына үйлесе, соның бергенін місе қыла бағу, қағу, өсіру – әзіргі тәжірибе осыдан ұзамай тұр ғой. Бүкіл Орта Азия солай. Көршілес республикалардың кейбірінің жері жылы жақта дегені болмаса, ондағы мал өсіру де осылай. Біреуі тауларда, анау Кавказдағы сияқты, ол да жұтан, жүдеу жағдайды місе қылады, місе қылмасқа шарасы жоқ.

Бұл жайдан көп білумен бірге көп қиналып ойланған Карпов осы айтылған дәл шындықты біле тұра, іштей ыза, намыс отымен қайнай түскендей болады. Қатты жігерлене қыза түсіп:

– Білемін, білемін! Бірақ сондай күйкі, болымсыз, әлсіз шындықты құр білгеннен не пайда! Болмайды. Бұған көнуге, төзуге болмайды! Басқа, мүлде басқа шаралар қажет. Табу керек соны. Соның үстінде партияның, үкіметтің, ауыл шаруа ғылымының да миын, ойын қинай әрекет ету керек. Әсіресе адам, анау сол мал соңында, сол қырылып жатқан мал қасында қиналып, тынымсыз қимыл етіп жүрген адам жөнінде шопан мен олардың үй іштері – барлық мал жанындағы жандар жайында тіпті де қиналған ой көргемін жоқ. Бүгінгі сәтте, қазір осы сағатта сол Мойынкұмда, Ұзақ пен Ноянның қарлы суық қатты боран соғып тұрған далаларында күндіз-түнін, ай, күнін бүрісіп өткізіп жүрген шопандар жөнін ойлағанда, жүрегіннің басынан қан төгіледі. Жоқ, жоқ, мүмкін емес бұлай! – деп, қолын ызамен лақтыра сілтеді де, үнсіз түйіліп, қатты адымдап жүріп кетті.

3

– Мырзабай даласына шыққалы бері құтыру үстіне құтыра соғып тұр, – деді Есентаев, машинаның өзі отырған

оң жағындағы артқы кішкене әйнекті сәл ғана ашып, андап алғаннан кейін. Шофер қасында отырған Жарасов артына сәл ғана қырындай бұрылды да:

– Қарабас құтырып тұр. Ашық далаға шыққан соң тіпті аскындап кетті ме, немене? – деп, жүрістің өңдімей келе жатқанына қынжылады да, бас шайқайды.

– Облыс бойынша прогноз жаман еді. Бүгіннен бастап бұзылайын деп тұр ма? – деген күдікті Есентаев қосты.

– Кім білсін, әзір қарсыз қара суық. Мынаның үстіне қар жауып кетсе, кесел сонда ғой. Қатты желдің үстіне суығы қандай. Бет қаратпайды, – деп, Жарасов жолдын алдағы нашар күйіне шофермен қатар көз тігіп қадалумен болды.

Шынында, бұлар жүрісі бүгін соншалық мимырт, мандымай қойған. Не деген сөз, танертең Бабатадан шығып, Қызылкөлді айналып Мырзабайға шығып, бұлар жүргелі сағат бес-алты, міне енді, жетінші сағатқа қарай кетіп барады. Жол да жаман екені рас. Жүріп өткен машиналар іздері кейде басылып, жойылып, кейде шала сорап болып зорға-зорға білініп жатқан. Тек, әйтеуір, жол табаны кедір-бұдыр болса да қатаңдау. Кейде шыны қар, кейде мұздақ. Бір жағынан осылайша жол жаман, екінші жағынан одан да әрі жел жаман. Қаратау өңірінің әйгілі желі “Қарабас” бүгін қатты соғып, жүрдек машинаны мандайы мен төсінен үрлеп, ілгері бастырмауға сіресіп тырысады.

Жарасов шыдай алмай, ұзын бойлы, қызғылт жүзді, қазір мұрны көкшіл тартқан үнсіз шофер жігіт Шәкерге қарай түсті де:

– Қандай маскара. Алпыс қана шақырымды жеті сағат жүрген деген не деген сөз! – деп қабағын түйгенде, жұқалаң, ашандау бетіне, екі ұртына қатпарланған әжім білінді.

– Арттағы машиналар қайтер екен? Жүк машиналарын үстіндегі қаңқиған жүгімен, шөбі-жемімен тіпті де қатты сокқымен мол бөгеп жүрмесе игі еді. Сол арттағы колонна бізден ұзап үзіліп қалмаса игі еді! – деген күдікті Есентаев қоса түсті.

“М-72” бүгінгі жүрісте өзінің бар жерге жүргіш өнерін көрсетті де, бұл жолаушылар ымырт жабыла өздері мақсат еткен Айгенеге ілінген еді. Мұнда “Алға”, “Шеген” совхоздарының штабы бар. Артта келе жатқан колонна машинаға шөп артқан “Шеген” совхозының көмекшілері.

Қосымша төрт машинада арпа тәрізді әр алуан жем – комбикорм бар. Осы машиналарға көмек үшін үш трактор жіберілген. Осының бәрін бастап кеше Ноянның орталығынан шыққан осы “М-72” машинасындағы ауданның екі жауапты адамы еді.

Жарасов – Ноян ауданының исполком председателі, Есентаев – ауданның екінші секретары Алматыдағы жиыннан жақында оралған райкомның бірінші секретары Қасымов жанағыдай күш-көмектермен өздерінше едеуір бір лек азықпен жөнелткен. Үш трактордың біреуін Қасымов, Жарасов ақылдасып, Қаратаудың әзірге қиыншылықпен болса да өткел беріп отырған Таскөмірсай асуына қалдыратын болған. Олары өнімді есеп. Күн бүгінгі колонналар осы ғана емес. Кейін де алда ауыр күндер болуға мүмкін. Азық таситын, көмектер жіберетін әлі талай лек-лек машиналар колонналары болары бар.

Қаратаудың өзге сайлары, асулары бұл күнде кептеліп сіреу қар, мұз болып, асу бермей түсіп, нық түсіп жатып алды. Жалғыз ғана үлкен қам-қарекеттің кішкене тынысы, тар тынысы жіп-жіңішке өткелі осы Таскөмірсай асуы болып қана тұр. Сондықтан қар қалыңдаса, мұз басса, асу кептеле бастаса, осы араға трактордың бірнешеуін ұдайы ұстап отырып, машина, көлік атаулының арғы-бергі өткелі болған осы жерді жау шабуылынан қорғағандай күндіз-түн қорғап отыру шарт еді. Алдағыны ойлаудың ең бір естен кетпес қамы осы тұста. Алыстағы, құмдағы екіталай күйдегі малды ойласаң, ең алдымен, осы арада бар күшінді буып қалар “тар есік, там босаға” дегендей, дәл осы тас қамауды аңдып бағып отыру бірнеше тракторшыларға тапсырылған. Оның біреуі – Власов Алексей, екіншісі – Досов Бекен, үшіншісі – Садықов Ешмат.

Түннің қара суық дауылы Таскөмірсай үстінде алақаншықтаған жаяу борасын болып, сай бойына, әр жерге кесе-кесе жал етіп, жол үстіне көлденен түскен ақ дөнестер үйгілеп сокқылап еді. Түннің 12 сағатын төрт сағаттан кезектесіп бөліп алған Власов, Досов, Садықов үшеуі Жарасовтардың артынан жүрген 15-16 жүгі мол машиналарды көп бөгелтпей, балғын, батыр қайратын жасап кезектеп қойып, сүйрете созылай отырып тас асудан шығарып жіберген.

Қарабас дауылының түн әлегіндей тар сай бойында, терең шатта құтырған жын ойнағын үш тракторшы ерлер бұл сапар елемей жеңіп шығып, таң ата тыным алғанды.

Айгенедегі “Алға” мен “Шегеннің” базаларына Жарасовтар жылы хабар әкелді. Арттан келе жатқан азық-көлігін жеткізді. Бұл арада аудан инспекциясының бастығы Ержановқа ұшырасқанда Жарасов:

– Ал енді күніңді өз жауаптылығына ал. Сен құмнан жақсы хабар беріп: хал жақсы, күн жылы, көшуге болады деген соң, бар отарды құмнан осылай қарай қозғауға бұйрық берген райком мен райисполком. Арты қар болмаса жарады. Қарабастың бүгінгі беталысы оңбай тұр. 60 шақырымды жеті сағат жүріп келдік. Біз бүйткенде, қой қайтпек! Қар жауып кетсе не етпекпіз? Әйтеуір сен айттың, мал қозғалды. Біз көмекке келдік. Бірақ қашан айттың деме, тек жол бұзылса, жауапты сенсің! – деді.

Беті қара қожалақ боп қыс бойы тотыққан, мұрнының үсті қап-қара боп күйе түскендей, тістері ақсқан Ержанов өсіп кеткен тікенек мұрт-сакалын тыжырта күліп алды.

– Маған инспекция ғана емес, тіпті Қарабастың желін де бағындырып қойған екенсіңдер. Оның әмірі менде болса, қой да кенде болмас! – деді.

Бұлар сөзді тыста тұрып сөйлескен еді. Ноян ауданының қойлары құмдағы мекендерінен бері үзіліп шығып кеткен соң, ендігі шара бар колхоз, совхоз малдарын ретпен, есеппен көшіру жайы ғана. Соны ойлап, ертең 8 мартқа, түскі кезге бар шопандарды, олар ішінде аға шопандарды және колхоз, совхоз атаулының осы отардағы жауапты өкілдерін осы араға шақырып алып ақылдасуға бекіністі. Сөйтті де, үйге кірместен Жарасов пен Есентаев, Ержанов үшеуі маңайдағы шаруалар атаулыға бір топ атқа мінгізіп, шапшандатып хабаршылар жіберісті.

Жарасов пен Есентаев күндізгі жолдан талып-қажып келсе де, түнгі ұйқысы тыныш болған жоқ. Екеуі түн ішінде қараңғы бөлмеде ояна түсіп, күбірлеп сөйлесе береді. Екеуінің бірдей жамбасына батқан аяздай, тастай қауіп бар. Ол кішілеу үйдің қос терезесіне ұлып соғып тұрған қатты дауыл, Қарабастың күндізгіден де аса құтыра соққан боранды дауылы. Жарасов бірнеше рет оянған шағында терезеге ба-

рып бақылап байқап еді. Түн ортасынан ауа бергенде дауыл ғана емес, енді қарлы боран көтеріліп, суығы да, ысқырықызғары да қабырғаны қайыстырғандай болды. Осыдан кейінгі ұйқы ұдайы үзіле түсіп, жиі оянып жатып, таң атқан соң төсектен тұрғанда, тыныққан адам тәрізді емес, екеуінің бастарын ауырлатқан мең-зендік те бар еді.

Ержановпен үшеуі таңертеңгі асты ішісімен ауа райын аңдады да, кешегі шақырған кісілердің бүгін мұнда келе алмайтынын анық түсінді. Осыдан соң мал қайда, шопандар күйі қандай, мал халі қалай, соларды білмекке ендігі бар шараны өздері істеу керек болды. Сөйтті де, үшеуі үш тарапқа отарларды іздеп тартатын болды. Көліктері тек салт ат қана. Сонымен, Есентаев жеті мың қойы бар “Қазақстан” колхозына, Жарасов он сегіз мың қойы бар “Алға” совхозына, Ержанов “Қызыл жұлдыз” колхозына баратын болды. Онда он жеті мың қой бар. Мың қой қазір екі отар болғанда, он жеті мың қой отыз бес-қырық отар болады. Бәрін аралап шығу қайсысына болса да мүмкін емес. Бірақ әр үлкен шаруа тобына арнап барып, тым құрыса сол тобының қай-қайда бытырай тарап түскенін, адам мен малдың жалпы күйін білу керек. Үшеуі де кешке қайта оралып, осы Айгенеді бас қоспақ боп атқа мініскен-ді. Үшеуі үш тарапқа бір-бір жігіт басшы алып, үскіре соғып тұрған ақ боранға желе жортып кіргенде, тез қаралары көрінбей жөнелісіп кеткен-ді.

Үш сағат үздіксіз бұлаң құйрықпен отырып, бір шеті адыр, бір шеті ұзақ ақ жазыққа жетіп жатқан “Алға” колхозының малына Жарасов жеткен еді. Шеткі отарда шоқтай боп тар ғана сайға ықтай иірілген қойды көрді. Қой шетінде бурыл сақалды, қоныр жүзіндегі шегір көзі қайшылық сияқты аңдалатын қойшы Бәйтен жайды айта бастады, Жарасов Бәйтеннің қасындағы көмекші жігітті, Құсайынды да өз қастарына шақырып алып еді. Екі шопан мал үшін қабақ түйіп, жақтары тістене түсіп ренжи сөйлейді. Әуелгі жайды бастаған Бәйтен:

– Не күйді сұрайсың, жолдас! Құмнан кетіп қалдық. Бұяқта болса тапқанымыз мынау.

– Құмнан кетіп, Қаратауға жетіп қаламыз деп ем. Мына боран, мына аязда Қаратау қайда, біреу қайда! – деп Құсайын өкініш аңғартты.

– Енді мінеки, жер ортасы Көктөбеде көкке қарап ұлып тұрғандаймыз. Жылына ма бұ құдайдың күні, жоқ мүлдем, тегі, өстіп құрта бере ме?! – деген дағдарысты Бәйтен қайта айтты.

Екі шопанды тыңдай жүріп, Жарасов үнемі ақырын қозғалып қойды аралап еді. Бұл буаз қойлар емес, тоқты екен. Іштері жарау, жондары қырау. Осы сайда кішкентай қылтиып көрінген бұта, бозғыл байқалса, соған үйіле ұмтылысады.

Жарасов жайды біліп аңдап тұр.

– Қойларың аш қой. Мына бораннан бұрын іші-күйі қалай еді? – дегенге Бәйтен жауап берді.

– Біздің отар әйтеуір буаз қой емес. Күйі де құмнан жаман шыққан жоқ. Бірақ айдауға түссе, жерден алатыны мынау болса, қаншаға жетеді. Титығы тез біткелі тұрған мал ғой бұл да! – деген.

Жарасов шопандарға дем бере сөйледі.

– Күн ашыла сала малдарына жем жетеді. Біздің артымызда көп машинаға тиелген малдың жемі келеді.

– Шөп бар ма, шөп? Шөп араласпаса, жем жемейтінін білесіздер ғой.

– Білеміз, шөп те болады. Тек аз төзім етіндер. Қойды мынадай боранда қазіргі мына ықтасында ұстап тұрғандарың теріс емес екен. Енді біз ертеңгі кеш осы малдарыңның ортасында, өздеріңнің қастарыңда боламыз. Бізді аудан жіберді. Нояннан әдейі келдік. Көмекке келдік. Мал жайы солай. Ал өздерің ішіп-жемің қалай?

– Ішіп-жем, әзір түнде ішетін ыстығымыз бар. Күндіз де шүкір, жемнен, азықтан таба нан жесек те, тарыққамыз жоқ.

Құсайын бұл сөзді аз көрді.

– Тоқ емеспіз. Аш та емеспіз. Бірақ суық қатты болған соң, тамақ та бапты болса, жаман бомайтынын білесіздер ғой! – деп күлді.

– Шынды айтасың, дұрыс айтасың! – деп, жас шопанның тура сөзіне ырза болған Жарасов:

– Мал азығымен бірге өздеріңе де әртүрлі май-мұй, шәй-пәй деген сияқты әр алуан керектеріңді ала келеміз. О да жетеді. Тек төзе тұрындар! – деді.

– Кәйтеміз, төзбегенде кәйтеміз! – деп, Бәйтен Жарасовқа шегір көзін сығырайта қадады да: – Тек қана қолыңнан келсе, мынау құтырған боранға бір дауа қысаңшы дер едік. Оған боп жатыр ма тек! Кәйтеміз, құдай қылған соң. Тек осы қудың арты аяз боп кетпесе десенші.

– Алдын болжайтындарың бар еді ғой! – деп, енді Жарасовқа әзілдей қарады да: – Не деуші еді ай, бала, сен айта беруші едің ғой! – деп, Құсайынға иек қақты.

Момын жүзді Құсайын ыржия түсті де:

– Прогноз, ауа райының прогнозы. Айтпақшы, ол не дейді, аға? – деп, Жарасовқа қала берді.

Жарасовтың өзінің де күдігі сол, бүгін түнгі ұйқысын бөлген де сол прогноз. Бірақ мына шопандарды жүдетіп түңілтпеу керек.

– Прогноз не білуші еді. Шатаса береді де. Төзім керек, төзім керек. Қайрат керек. Азамат қайраты керек, міне, мұндай күндерде. Бүгін марттың 9-ы. Жеріміз Сибирь емес, түстік. Былтыр бұ кезде, қайда, Қаратау асып кетпеп пе ем! Жер қара, күн жылы боп. Қорықпай-ақ қойыңдар ендігі азғантай күннен.

Құсайын бұл сөзге әлі қанағаттана алмай тұрған.

– Тегі, прогноз жаман-ау, аға. Анықтап айтпадыңыз ғой! – деді.

Жарасов әлі де екіұшты жауап айтты.

– Көктем келмей, жаз шықпай қайда кетуші еді. Қыс қайта келер деп тұрсың ба, бала. Өз жайларыңды көрші отарлармен күнде хабарласып білдіріп тұрыңдар. Аттарың кім еді, ақсақал? – деді де, Жарасов қойын дәптерін алды.

Қарт өзінің атын Бәйтен деп, мынау көмекші балам – оқудан биыл келген бала Құсайын деп, жас шопанның да жөнін айтты.

Жарасов бұлармен қол алысып қоштасты да, ілгері тартты. Осы күні ол алты отарды аралады. Түс ауа ақ боран енді қақап тұрған қатты аязға айналды. Ат үстінде тізе тонып, бет қаратпай, қайта-қайта мұрны мен иегін жалаңаш қолымен уқалаумен болды. Көрген отарларының қалған бесеуі буаз саулықтар отары. Ондағы шопандар сөзге сараң, мал күйі қатты күйзелткен, өте қысылған камқор мал иесінің ажарларын танытқан еді. Жұт боларды ойлаған, күн райынан

сескенген, малға жаны ашыған адамда мұндай күнде кабак жадырай ма? Тоңған ауызға, жүзге көп сөз орала ма?

Жазық жерде ықтай түскен қойымен бірге жаяулап, шаж биесін жетелеп алған қарасақал, орақ тұмсық шопан Ысмайыл Жарасовқа наразы сөз айтты.

– Құмнан кетпеу керек еді. Қайтсын, көшсін деп бұйрықты ерте бердің, түге. Енді, міне, малдың, елдің көз жасы қайсынында? Жұтаса не болдык! Бүгін жауып, ертең ашылса бірсәрі. Ұзап кетсе қайттік жыл мойны! – деп сынын, наразылығын, мал жөніндегі күдігін бір-ақ айтқан Ысмайыл Жарасовты ұрмай сабағандай сезілді. Оған да Жарасов:

– Әдейі аудан жіберді. Өкімет барды елмен бірге көреді. Бізді көп кісі қып, көп машинамен өздеріңе әдейі жіберді. Артымызда малға азық, адамға ас, тамақ келе жатыр. Өзіміз және күн сайын қастарыңда боламыз. Шопан не көрсе, бірге көреміз деп келдік! – деген сөзді жанағы Ысмайылдың үнінен ұялған күйде қатты шіміркеніп сөйлеген еді.

Тұс ауа аттан түскенде, ол бір жас шопанның үйінен шай ішті. Содан кейін тағы да атқа мініп, тағы бірнеше отарды аралады. Бәріндегі шопандарға айтқаны жанағыдай азық-көмек келе жатқанын білдіру. Малдың елеусіз, адамның иесіз, ескерусіз емес екенін аңдату мақсаты еді. Бүгін күн бойы әбден қас қарайғанша аттан түспей жүріп, ол кешке сол күндіз шай ішкен жас шопанның, Доскеннің киіз үйіне кеп қонды.

Ержанов пен Есентаевқа айтысқан уәде бойынша бүгін кешке Айгенеге оралмақ еді. Бірақ шопандарға кездескеннен кейін бұлардың көбін аралап, көзбе-көз көрісіп үн қатысып, адамның көңілін, малдың күйін көзбен көріп, біле түспек үшін әдейі қайтпай қалды. Бұл түн суық, бұрынғыдан да басымдап, оңбай асқындап кетті. Ақырған ақ боран үстіне аяздың сұмдық үскірігі соншалық қатал, сондайлық егескендей асқындап үдеп бара жатты. Бұл түн түні бойы тағы да борандата жауа берген қар бар даланы, бар адырды, тау бөктерді, құм шақатты – бәрін де басты.

Жарасов ертең таңертең атқа мініп Айгенеге қарай тура тартпай, тағы да орала айналып жүріп, кеше көрмеген бес-алты отарды аралап, шопандармен ұдайы жүзбе-жүз

сөйлесіп, кейбіріне өзінің де кім екенін айтып, көп халжайды андасып, Айгенеге түс ауа қайтып келген еді. Келе бере мұнда кеше кешке оралған Есентаевтан түндегі суықтың жайын сұраған. Өткен түнде аяз отыз екі градусқа жетіпті. Күндіз қазір жиырма градус. Рациямен алған Есентаевтың хабары бойынша, қар қалың жауғанда бұл атыраптың бәріне де ақ көрпесін тұтас жауыпты. Құмның өзінде бүгін қардың қалыңдығы 45 сантиметр бопты. Барлық деректер бойынша, Жарасов пен Есентаевтың өздері көріп білгені бойынша да қой халі нашарлап барады. Мұны тек қолдан асырау ғана қалды. Қар астынан өзі буаз, өзі жүдеу, ашыққан қой енді жем іздеп ала алмайды. Барды, күш-көлікті жұмсағанда қойға жем жеткізу, әсіресе шөп, шөп табу, талшық беру қажеттің қажеті болды.

Осы күйді енді анықтап, аңдап, алдағы шараларды көп болып ақыл қосып шешіп алу керек. Сол үшін 9 март күні кешке осы атыраптағы Ноян ауданының колхоз, совхоз бастықтарының бәрін Айгенеге Жарасов пен Есентаев жиып алған еді.

Мұнда “Шеген” совхозынан Жақанов, “Қазақстаннан” Досбаев, “Қызыләскерден” Қызаев, колхоз “Алғадан” Болысбаев, совхоз “Алғадан” Алтаев бар. Алтаев – осы отгонның бастығы. Бұл аталған кісілер үй іштері ауданда, өз бастары қыс бойы құмда, малда жүргендіктен ел сағынған, біраз талып қажыған кісілер екен. Әрқайсысына Жарасов пен Есентаев өз шаруаларының жайларын айтқызды. Алғаш сөйлеген Қызаев:

– Құмды да қар алып қалды. Бізді құмнан көшті деп сынайтындар бар сияқты. Мынау күн, мынау күйде құмнан кетпесек, онда да береке таппас ек. Мал құмның өзінде де өлер еді. Үмітсіз тек қана қиыншылық қамауда қалып, қой қоздайтын шақта қыбыр ете алар көмектен де жырақта қалып, мүлде тыныс болмай құрыған болар ек. Ал қазір тым құрыса ауданға қарай, Қаратауға қарай біртіндеп, біртабан да болса жақындай берсек, алатын азық-көмекке жақынырақ келген боламыз. Меніңше, қолдан келгенше енді аялдамай, Қаратауға қарай жылжи-жылжи беру керек! – деген.

Мұның құмды білмейтіні алғашқы сөздерінен анық көрінді де, Алтаев әзіл етті:

– Өзің құмнан келе жатсаң да, құмның жайын аңдамапсың-ау! – дегенде, Жақанов, Досбаевтар кекесінмен қатты күліп жіберді.

Болысбаев тіпті суық қабақты, түксиген жүзді томсарған қалпында Қызаевқа ыза болды.

– Құмда қар болса да, құм төбелердің бір жағы ашық жататын жақсылығы бар. Және құм бар шөбінен арылған жоқ, Қар алмайтын бұталары, түбірлері болады. Не керек, құмда отырсақ, шұқыр-шұқырына мынадай суық аяз, боран күні ішінде қозысы бар малды ықтатып, ең болмаса аяздатпай отырар ек. Қызаев, құдай аманаты, бос сөзді сөйлеп отыр. Өстіп те отгонның басында жүреді екен кісі деген! – деді де, бірақ өзі де шығар жол айтпай, ендігі сөзде үн қатпай отырып қалды.

Жарасовтың үміт еткені отгон бастығы Алтаев болатын. Соған қарап сөйледі.

– Бар ауданның құмнан бері қаптап келе жатқан қалың малының бастығы сенсің. Не планың бар? Осындай күн болса, қалай жылжығанымыз жөн? Қай ретпен жолдағы пана боларлық қора, отар базаларын пайдалану керек. Міне, дәл бүгінгі мынау жағдайда өзіннің не жоспарың бар? Мына жұртқа қандай бұйрық етесің?

Алтаев сырты ойланып отырған кісі тәрізденсе де, сөзімен бұл жиынды ырза қылған жоқ.

– Менің завотгон деген құр атым болмаса, қолымда шөп азығым тұр ма! Сайлы қора жай тұр ма? Немесе жылы күн, қар кеткен Мырзабай даласы боп тұр ма? Өздерің көріп отырған қалың қар, тіреліп қаптап келіп отырған қалың отар. Әйтеуір шама келгенше әрбір колхоз, совхоз, әр жеке отар алдынан шыққан азғана жем көмекке сүйеніп жылжи бер дегеннен басқа не айтамыз!..

Жарасов қанағаттанған жоқ. Ол Алтаевқа қабақ түйіп, наразы күйде сөйледі.

– Сенің айтып отырған сөзің осы мыңғырған шаруаны бастап келе жатқан қиыншылықпен алысуды анықтап ойлаған кісінің сөзі емес. Мұнда жоспар да жоқ, жұртқа жөнді ақыл, басшылық та жоқ. Тек әйтеуір алдында дала, үстінде аспан. Барар жерің Қаратау, одан әрі аудан. Бәрің де жапа-тармағай тарта бер дегеннен басқа айтқаның бар ма?

– Енді қайтем, басқа не айтам! Мұндай сұмдық күн болады деп, март ортасында Арктиканың аязы болады деп, Арканың қалың қары болады деп кім ойлаған?..

– Бәсе, ойламағансың. Қиыншылық келген күні маңдайың тасқа тиіп отырған сәттің өзінде алдағыны ойлау былай тұрсын, бүгіннің өзін ойлап отырған жоқсың. Не дедің? Құр стихияны атап, әркім бет-бетіңмен тырым-тырақай тарта бер дедің. Осы да ой ма? Басшылық па?

– Қаратауға жетіп ілінбей көз ашылмайды. Енді не де болса, кім де болса солай қарап тарта берсін дегеннен басқа амал да, ақыл да жоқ.

– Не айтып отырсың? – деп Жарасов ашуланды да, қолындағы қарындашты столға періп қалды. – Қаратауға дейін 80 шақырым жер бар. Өзі буаз, өзі аш, түн баласында аяз астында пана жоқ, бар отар қаптай жүргенде қырылғаннан басқа не қалды? Өзің қалай жоспарлағансың? Қазір мына осы жерден Қаратауға шейін неше күнде жеткізбек болғансың малды?

– Алты күнде жетеді деймін.

– Күніне 15 километр жүрмексің бе?

– Ия, түсте бір тынықтырып ап, не болса да жіті жүргізіп, жететінін жеткізіп алмасақ, бар малды түгел осы арада жусатып қырып береміз бе?!

Алтаевтың мына соңғы сөзі Болысбаев, Досбаев екеуін де ыршытып түсіргендей болды.

– Не деп отырсың? Жаздың жылы күнінде қой 15 километр жүруші ме еді? Мына қарда не деген сөз бұл! – деген Болысбаевты Досбаев құптай жөнеліп:

– Атама, 15 километр дегенің не түк білмегенің, не түк ойламағаның! Сұмдық қой, Алтаев, мына сөзің! – дей берді.

Жақанов, Қызаевтар да бір-бір ауыз ызалы қыжыл сөздер айтты. “Сандырақ”, “жауапсыздық”, “түк білмейтіндік!” – десіп, түйіле түсіп, бұрк-бұрк етіскен-ді.

Мал дағдарысының үстіне осылай адам басының да амалсыздық қамауында ауыр дағдарысқа түскен аңғары айқын болды. Жарасов пен Есентаев өзара ақырын күбірлесіп сөйлесіп, қысқа ғана бір байлауға қатар бас изесті. Содан кейін Жарасов: “Жол тапқан, алдағыны дұрыстап түйген сөз естімедік! Мынау ауа райының жаман құбылысы сендердің бәрінді де есеңгіреткен екен. Енді шопандармен

сөйлескеннен басқа шара жоқ. Танертең соларды жиып ап ақылдасқаннан басқа байлау жоқ!” – деп тұра берді.

Жұрт тарай бастағанда, Алтаевқа соңғы тастаған бір байлауы бар еді.

– Сені құмды біледі деуші ек. Завотгон еткенде сонымен етіп ек. Құмнан кетіп ен, берекең де кетіпті ғой. Отгонды ұйыстыра алмады деген осы, әкесі өлгенді де естіртеді, – деді. Алтаевтың сөзін тыңдамай, сырт айналып кетті.

“Шеген” совхозының адамы Жақанов жаңағы сөздерге пікір қосқан жоқ-ты. Оның өз ішінде тысқа шығармаған бір есебі қалды. Онысы кеше келген 12 машина бума-шөп. Қазір сонысын ойлай отырып Жарасовқа жанаса берді де, байлау емес, жай ғана бір ойлау есебінде жүре сөйледі.

– Менің жалғыз аңдағаным: табылған азыққа, жемге сүйеніп барды салып, қойды бөгелместен, күн-түн демей коздар уақыт басталғанша Қаратау ішіне жеткізіп алу керек! Жеткізіп алу керек! – деп екі қайырып айтып өте берді.

Жарасов Қаратаудың етегі арман екенін өзі де біледі. Жаңағы сөзді сол көптің көкейіндегі бір жайды қайталағаны шығар деді де, жауап қайырған жоқ. Ал Жақанов жаңағы завотгонның жоспарсыз дағдарыстағы бытыранды ой-жайын таныған соң, енді не де болса өз қарамағындағы, өз басының міндетіндегі “Шеген” совхозының отарларына өз бетімен бөлек шара жасауға оңаша бекініп алған еді. Нақты не істейтінін ашпады, дәлдеп айтпады. Бірақ жаңағыдай, Жарасовқа естірте жанасалай сөйлеп кеткен сөзін өзінің келер күндегі ісіне “айтқамын” демек үшін өткел етуге байлап кетті.

Танертең шопандарды шақырып ақылдасатын болған Жарасовтар жаңағы қызметкерлерді бүгін түнде Айгенеге қондырды. Жарасов, Есентаев, Ержанов үшеуі оңаша қалғанда Есентаев өз байқағанын енді қорытты:

– Мыналар күн райынан қорқу үстіне, шопандарға сүйеу болар сенімнен де айрылып қалған сияқты. Тіпті шарасыздықтан өзге ойлаған ойлары да жоқ қой!– деді.

Райком бюро мүшесінің бірі Ержанов қазір бұл үшеуі оңаша сөйлесетін шақта ақыл табу, байлау айту осы өздерінен шықпаса, жаңағы адамдардан шықпайтынды аңдап еді. Бұлар құмнан кетіп, жылдағы әдет бойынша қой қоздағанша жіті жүріп, зырқырап отырып Қаратауға ілінеміз

деген, оған ілінсе қойға, қозыға жылы жай бар! — деген оймен көшкен ғой.

Енді Қарабастың құтырған желі қарсыз болғанның өзінде ішінде төлі бар малды жөндеп жылжытпас еді. Ал мынадай сұмдық қар түсіп, онан да сұмдық аязды боран қақап тұрған соң ес шығып, бас қаңғып қалған ғой. Тегі, қайрат малдың ортасындағы шопандардың өзінде болғандай. Осындайда ақыл табатын да солар. Не де болса солардың өзімен отырып байласайық, — деген сөзді ол жұдырығын түйе, оң қолын сілкіте, Жарасовқа ақ, қарасы ашық үлкен, қоңыр көздерін сендіре қадап, салмақты айтты. Жарасов та ендігі сенетіні шопандар екенін ойлады да, кеше күні бойы өзі көріп өткен он отардың көп есті, сабырлы, төзімді Бәйтендей шопандарын есіне алды.

— Болды. Барды шопанның ақылына саламыз да, байлаудың бәрін, соларға жанағыларды қосып, ортаға алып отырып шешеміз! — деді.

Шопандармен әңгіме онша ұзаққа созылған жоқ. Кешегі қиындық жайындағы сөздер мұнда және де айтылмай қойған жоқ. “Алға” колхозының өкілі Болысбаев кешке болған дағдарысты шопандарға сездіре отырып: “Жұттың қауіпі күшейіп кетті. Бір қойды мың қой еткен, мың қойды бір қой еткен Қарабастың құдай атқан желі енді жай жел емес, ақ боран, ақырған аязға айналып тұр. Тағы да мал өлтіреміз бе деген қауіп-қатерге іліндік. Осындай жылдарда, нақ осындай күндерде бұрынғы шақта не істелуші еді. Мына қартаң шопандар сондағы тәжірибені айтса!” — деді.

Жарасов бұл сөзді қостап:

— Бәсе, мұнда көп заманнан бері осы өңірде мал өсірген мынау Қосай ақсақал, Жақсымбет, анау “Қызыләскерден” Дәукен, “Алға” совхозынан Садық ақсақал отырсыздар. Дәл осындай шаққа, осындай күйге құмнан қайтып кетіп, жол бойы бүгінгі қиыншылыққа ұшырағандарыңыз бар ма, сонда қайтушы едіңіздер?

Алдымен жауап берген Жақсымбет болды. Шүңірек көзді, ұрты суалынқыраған, сақал-мұрты аз, селдір ғана, сүйекті ұзын беті, жағы қайрат танытқан Жақсымбет Жарасовқа жалт қарап:

— Қайтушы ек?! Байдың малын айтсаң, мұндайға тап болса, қырылатын да қалатын! — деп кекете күліп қойды.

– Соны айтсайшы! – деп, қарсы отырған аласа бойлы, дөңгелек денелі қартаң шопан Дәулетбек иығымен, тізесімен ырғала түсті.

– Оның көргенін итке берсін. Бай бір борандық деген осы Қарабастың желінен, дәл осындай талшығы жоқ жерінен тумай, қайда туды дейсін.

Қазір “Шеген” совхозының қартаң шопаны, ақ сақалды Қосай және көсе Садық, “Алға” совхозының үлкен шопаны, қатар үн қатысты.

Қосайдың айтқаны:

– Байдың жолы өзімен, қырық жылдағы өз тәжірибеміз өзімен емес пе? – дегенде, Садық:

– Бай өз амал-айласын өздері істейтін. Біздің бәріміз бір тілектегі жұртпыз. Олар кейде бірінен бірі таласа тартып жеп, берекесіздікпен жұтайтын. Біз ақылмен, берекемен, есеппен іс етсек, бірігіп отырып жұтқа мал бермеуді өзімізше шешпейміз бе?!

Жарасовқа бұл сөз қажыр-жігердің үні секілденді. Есентаевта кешегі қызметкерлер емес, бүгінгі шопандар іштерінде ақыл есеп ойлар жұтпен күресудің шарасын айтқалы келген сияқты. Сол ойын Есентаев айтып та салды.

– Күш, көмекті жан-жақтан біз жеткізуге кіріссек. Мал басында сол көмекке сүйеніп ақыл мен қайратты сіздер тапсаңыздар, береке деген сонда емес пе! Сөзді осылай сөйлескеніміз ақылдың алды болмас па? – деп қойды.

Жаңа алғаш шопандар қатарынан үн қатқан Қосай енді сол байлауға, дәл кеңеске ауысты.

– Бай шаруасына ит ұқсасын дестік қой жаңа. Өйткені бай малы мұндайда ешкімнен көмек алмайтын. Байдың өзімен қоса аспанға қарап ұлитын да серейетін. Бізге, міне, анау облыстан, сонау ауданнан лек-лек машина кеп, олар толы шөп, жем кеп жатыр. Адамға азық келеді. Бар керек көмек сендердің жолыңда, малдың алдынан шығады деп келіп отырсындар. Осында исполком, райком, совхоздар директоры, колхоздар бастықтары аңдыздап алдымыздан шықтыңдар. Енді отырайық та, есепке салып, ақылмен іс етейік. Байға ит ұсасын дегеніміз сол – олардың малы мұндай қам мен қамқорлықты көріп-білген бе еді. Өзгені қой да, тек енді ретпен кезектеп отырып, Қаратауға қарай малды дінкесін құртпай, аш жүріспен бұрлықтырмай, отар

артынан отарды саспай, бүлінбей жүргізіп, маңғыстатып отыршы. Мал өлтірмей-ақ, жұтқа жаға жыртқызбай-ақ мына Мырзабай даласынан шығып кетеміз! – деді.

Осыған бар шопандар түгел “жә” десті. Мұндай есепке қалың малды көктемде, күзде таудан құмға, құмнан тауға аударыстырып дағдыланған “Алға” совхозының көк көз, сарғыш жүзді, рені сұлу келген толықша денелі Жора енді нақтылы сөзге кірісті:

– Жолдас Жарасов, Есентаев! Осы екеуіңіз аудан басшы азаматысыздар ғой. Осы қазір тура қолдарыңызға қағаз, қарындаш ал да, жазуға кірісіндерші. Біздің шаруаларымызды, күнбе-күн кімнің артынан кім жүретінін кезектеп беріңіздер. Алдымызда, жол бойында Ұзақ ауданының “Көнекент” совхозының он шақты қорасы бар. Осы жолымыздың бойында. Сол әр қораға шөпті келтір де, жемді жеткізіп жи да қой. Бізге топырламай, бірін үстіне бірін үйілмей, алдыңғы бір отар түнеп өткен қораға артынан тез екіншің жетіп, тынығып, малыңды жемдеп, ұйықтатып тынықтырып алып көше бер, артқыға орын босата бер де қой. Тек сол қораларға айтқан күннен бастап шөбінді, жемінді үзбей қатарымен жеткіз де отыр. Осы шопандардың бәрінің ойындағы тілегі осы. Аузындағы айтар ақылы да осы. Солай емес пе! – деп, өз кісілеріне қарап еді.

– Құп, мақұл!

– Бәрекелді, ақыл осы.

– Ойдағы сөз де осы.

– Аял жоқ, әрекеттің бәрі осы босын.

– Тек қана бөгей көрмендер!

– Қойдың іші жетіліп қалды. Күн тақау.

– Төл туа бастағанда не де болса Қаратауға, аудан шетіне ілініп алайықшы! – деген сөздерді “Шегеннен” Тәжібай, “Қазақстаннан” Жабағы, “Қызыләскерден” Шоңқа, Дәулетбек, “Алғадан” Құмар, Мәдеш, ақ сақалды, бурыл сақалды бірнеше тәжірибелі, қайратты жүзді аға шопандар түгелімен үн қосты да, “е” десті. Осыдан кейін байлау болды. Енді жолда қанша қора, құдық бар. Аралары қанша километр екенін ретпен жағалай сұрап отырып, Жарасов қағазға жазып отырды. Қоралар саны жеткілікті. Аралары оншалық алшақ та емес екен. Бар қиыншылық – көп малға жатарлық, түн боранда ық боларлық сол қоралар саны жеткіліксіз.

Есентаев пен Жарасовтың бар шопанға айтқан ендігі тың хабары сол баспана жайы еді. Осыны әңгіме аяғында Жарасов жартылай білдіруге бекінді.

— Біз аудан мен облыстан және әсіресе мына өз жерінде отырған Ұзақ ауданынан көмек күтіп отырмыз. Облыс өз көмегін жіберуге кірісті. Ноянға жақын Арыс, Түркістан, Кентау — бәрінен де мол-мол етіп палаткалар, жеткенінше киіз үйлер, азыққа, жемге қоса алдымыздан шықсын деп жатырмыз. Біз Қаратауға жылжумен қатар алдымыздан сол айтқандарымыз келеді де, жаңағы әр қораның қасына киіз үй боп, палатка боп мол-молдан тігіле береді. Қойдың арығы, суықтан ұшқаны болса, арамза қоздап қалатыны болса, — бұлардың бәріне де баспана табамыз. Әсіресе ең үлкен шарт жаңағы аталған шөп пен азықтың мынау “Көнекент” совхозы уәде қылған шөптің сол қораларға үзбей жетіп отыруында. Оны міндетімізге біз аламыз! — деді.

Мәжіліс аяғы осындай дәл-дәл нақтылы берік байлауға сайғанда шопандар көңілденіп кетті. Жақсымбет сирек тістерін ақсита қарқылдап күліп алды да:

— Мінеки, Қоңыраттың қай байы осындай елдік, тірек көмек көруші еді. Уә, тіпті барлық облыс, Отан бізге көмекке осылай ақтарылып отырғанда, тәңірі, Қарабастың ит боранын да ит қымаймыз ба!

Мұның күлкісін Жора, Садық сияқты жастау, орта жасты шопандар көңілді қостаса да, Шоңқа мен Тәжібай онша еліге күліскен жоқ. Шоңқа өзінің құрбысы Жақсымбетке:

— Әй, бейпіл ауыз қу-ай. Әп-сәтте асып та, тасып та төгіле бересің-ау өстіп. Тұра тұр асқақтамай. Тіл-аузың тасқа босын. Осы сендейдің осындай тәкаппар сөзінен көреміз! — деп еді, Жақсымбет әлі де батыл сеніммен көтеріле күле түсті.

— Уа, сенемін, сенемін де серпемін. Елім-жұртым ақтарыла барын әкеп отырғанда, әлі де сенше бүгежектеп, қорқақтап “тәубе-тәубе” деп жатайын ба, Қарабастың желінің астында. Бермейміз малды. Қарабас түгіл, мыңбас болсын! Айналайын Жарасов, тек жаңағы айтқаныңды орында да, осы мына қорқақ иттің аузына құм құйғызшы маған! — деді. Жарасов бұған сүйсіне қолын алып, иығынан қакты.

– Осындай сеніміңе, батыл қайратыңа айрықша алғыс болсын, Жақсеке. Иық түспесін, жасымасын жаужүрек көңіл. Керек те, керек осы да. Біз жеңбейтін қиындық бар ма еді. Солай демейміз бе, ақсақал ағалар! – деп Жарасов, “бәрекемді, бәрекемді. Дегенің болсын!” – деп құптаған қарт шопандар үндеріне қатты күлген, сүйсінген күлкісін қосты. Кешегі жиын емес, бүгінгі шопандар жиыны шопандардың өздеріне де, әсіресе ауданнан келген бар азаматқа осындай күнде қажет болған асыл қайрат бергендей еді.

Осы байлаумен шопандарды және әр шаруа бастықтарын таратып жіберді де, Жарасов сол сағатта “Көнекент” совхозына тартты. Есентаев, Ержанов екеуі ауданның бұл атыраптағы көп машиналарын жинастырып, сегіз тракторды көмекке қамдады. Енді жолдағы қораларға осы машиналармен, тракторлармен тұс-тұстан шөп тасып отыруға бұл жақтағы ауданның басшылары мен бар шоферлері кірісетін болды.

Жарасов “Көнекент” совхозына Баскентпен сөйлесіп алып жөнелген. Рациямен обкомда осы жақтың шаруаларының қамында әдейі шұғылданып отырған Әлім Ерімбетовпен сөйлесті. Ол обкомнан нұсқау Ұзақ ауданының бірінші секретары Есдәулетовке берілгенін айтқан. Жарасовтың өзіне Есдәулетов және де рациямен Ұзақ ауданы беретін шөп көмегін “Көнекент” совхозынан оның директоры Әбді Есеновтен алатынды айтқан болатын. Жарасов Әбдіні алғаш көргені осы еді. Директор Жарасовтың келуінен хабардар екен. Ол қонағын үйіне алып келді... Совхоз орталығы, тегі, көбінше жаңадан салынған үйлер болатын. Қатар салынған жеті-сегіз ұзынша жалғыз қабат ақ үйдің ортадағысы Әбдінің пәтері екен. Жылы коридормен бір-екі қалтарыстан соң оң жаққа бұрылғанда, төрдегі үлкен есікке кіргенде, өзі жарық, жылы ұқыпты бөлмені көрді.

Әбді қонағын жас әйелімен таныстырды. Қоңырқай жүзді, көтеріңкі қырлы мұрынды, ұзын қолан шашты, үлкен кара көзді, сәл кішілеу аузының сүйкімді еріндері әнтек қана қалыңдау келген аса көрікті жап-жас әйел – аты Құндыз еді. Жарасовпен жұмсақ, жеңіл қолын сәнмен ұсынып, ақырын сыбырлай, сыпайы амандасты..

Жарасовтың сәл таңырқауы бар еді. Өзі де, әйелі де қалаша тәрбие алған жас өнерлі адамдар тәрізденсе де, мы-

нау үлкен бөлмеде стол, орындықтар жоқ. Жерге киіз, кілем жайылған. Төрде көрпе. Аласа дөңгелек стол бар екен. Тегі, бұл үй Есеновтердің қонақ қабылдайтын, ас ішетін бөлмесі тәрізді.

Ауданнан, көрші совхоздардан Жарасов сияқты жол жүріп келген жолаушы қонақты талай қабылдауға дағдыланған Құндыз Әбдіге айтқызбай-ақ ауыз үйге шықты. Онда самауыр, шай әзірлемек тәрізденді.

Жүріп бара жатқан сыртынан қарағанда да орта бойы, сымбатты сұлу біткен жауырыны, белі, бар мүсіні, пішініне сай ұзын шаштары ұнамды тоқыма кофтананың етегінен асып түскен қалпы осындай ұқыпты, жарастықты тік біткен әсем бойдың әсерлі жарастығы еді.

Жердегі кілем, қызыл-жасыл терезе шілтері таза. Дөңгелек стол үстінде қызғылты мол көкшіл шашақты дастарқан. Барқыт көрпелер, жаңағы жас үй иесі – бәрі де Жарасовқа тыныш, жайлы бейқамдықты аңдатады. Суықта, киын жолдарда, таусылмас ұзақ қарлы далаларда, жылуы жоқ киіз үйлерде, базалардың аласа, қоңырқай кішкене терезелі ескі саман үйлерінде соңғы бірнеше күндерін өткізіп жүрген Жарасовқа мынау үй рақат бір ұядай сезіледі. Өзінің де аудан басындағы еңбек жайын, үй іші мекенін, тыныш жайлы тоқ күйлі бейбіт күн тіршілігін еске түсіреді.

Аяқтағы калошпен киген үлкен қара пима, қолдағы қолғап, үстегі, бұттағы сырма спецовка Жарасовты жарастықты қонақ етіп тұрған жоқ. Өзінің онсыз да қара-сұр жүзі қазір желге, аязға көп төселіп қара қожалақ боп кеткен. Соңғы күндер ол сақал-мұртын да қырған жоқ. Бас киімін алғанда қара сұрлау шашы сербиіп, ұйпаланып, жартылай шұбатылып самайына, көзіне түсіп, өзін-өзі мынау жылы жайда келеңсіз кескінде сезінді. Бірақ бұл күйде оның көңілі ұзақ тұрған жоқ. Келген шаруасына ауысты. Ұзын бойлы, кең иықты, басы, беті кесек келген ақшыл-қызғылт жүзді Әбді келбетті бітімді жас еді. Оның беті, бойы мол пішілген, ірі бітімді бола тұрса да, өзі әлі жап-жас. Даладағы жүрісте мұрны, бет ұшы қызғылт-қоңыр тартса да, оның маңдайы, құлақ, мойны, иек асты, тамағы ораулы, қымтаулы жүретін жерлері күн шалмағандай ажарлы ақшыл тазалық танытады. Мұның жүзіне қарай отырып, Құндызды еске алады. Құндызға қарап көруші мұны да еске алады. Іштей кім де

болса екеуі бір-біріне сай келген, көрікті, сүйікті жастар екен дегізгендей.

Сөйлеген сөзінде де Әбді Жарасовқа оңай ұғысатын достықпен жағымды келді.

– Есдәулетов хабарлады. Кеше Баскенттен жолдас Ерімбетов өзі де хабарлап еді. Обкомның бюросының тапсыруы, жолдас Карповтың да қатты бейіл аударып, күн сайын, сағат сайын қауіп етіп сұрап отырғаны осы сіздердің қойларыңыз. Ноян ауданының отарлары! – деген еді.

– Мен өзіміздің шопандардан және де естіген едім: құмнан бері шығып қапсыздар. Өз аудандарыңыз жырақта. Жүріп өтетін жолдарыңыз біздің совхоздың үсті екен. Сонымен, сізге осы біздің үстімізден 70-80 киллометр бойына бар отарыңыз өтіп болғанша біз шөп беріп, қора-жай беріп тұруымыз керек екен. Енді нақты сөйлесейік. Қанша тоннадан шөп керек қыласыз?

– Шөптен біздің сұрайтынымыз 150 тонна.

– Таситын көлік кімдікі?

– Жиырма машина, жеті-сегіз трактор өзімізде бар. Көліктен сізді қинамайық. Тек қораларыңыз жеткілікті болмай ма деймін. Облыстан палаткалар сұрадык. Сіздерден, осы ауданнан қой қоздай бастаса лыпа болар деп, ең болмаса қозылар үшін әр қораның басында 10-нан киіз үй болса!

– 5-те, 10-да көп. Ондай киіз үй бізде жоқ қой. Есдәулетов өзге совхоздардан әпермесе. Дәл бұл жеріңізге уәде бере алмаймын.

– Ал енді қораларыңызды атаңызшы?

– Өз малымыз да құмнан шығып келе жатыр. Қораны жартылай болмаса, әрине, сіздерге түгелдей бере алмайтынмызды түсінесіз ғой.

– Түсінейін. Бірақ біз жылдам өтіп кетсек, қораларыңыз өздеріңізге тез қайтады ғой. Бізге молырақ беріңіз.

Осы кезде Әбді совхоз жерінің картасын әкеліп, дөңгелек стол үстіне жайды да, қатарға блокнот пен қарындашын алып отырып, құмнан Қаратауға дейінгі Мырзабай дала-сын, Бабата үстін – Шашты Әзіз үстін алып жатқан өлкені қарындашымен дөңгелете сыза бір нұсқап өтті. Сонан соң блокнотын Жарасовтың алдына тақай отырып, жолдағы қораларды шетінен атап қағазға түсіре берді. Кей қоралар арасы 5 шақырым. Ол Жарасовқа жағады. Кейбіреуінің ара-

сы 10-12 шақырымға дейін барады. Бұл тұста Жарасов бас шайқайды. Сөйте түсіп ол да өз блокнотына қоралардың бәрін атап жазып алды. Енді шөпті әр қораға Жарасов өзінің 20 машинасымен Әбді атаған 15-20 шақырым жерлердегі 3 базадан, “Көнекент” совхозының шөп базасынан тасытып тұратын болды. 3 базадан 50 тоннадан Жарасовқа шөп беруге Әбді бұйрық жазып берді. Оның біреуінде бөлім бастығы Керімбек Жанаев, екіншісінде соның інісі Асылбек Жанаев бастық екен. Әбдімен жұмысын бітірген соң Құндыз әкеп жасаған самауырдың шайын Жарас өзі асықпай отырып қанғанша ішті. Құндыздың кейде күйеуі айтқан сөзге қайтарған жауабы ақырын күлкі аралас, күлкісі сылдырай әдемі үнмен естіледі.

— Тоңып келген жолаушы досты тек шаймен ғана жөнелткелі отырсың ба? — дегенде, Құндыз аз қысылып, қоңыр жүзіне көркем қызғылт қан жүгірді. Сыпайы күлді де күйеуіне, айнала қарап қонаққа да көз тастады.

— Неге жалғыз ғана шай дейсіз? Ыстық ас та әзірлетіп жатырмыз. Сұрамай-ақ қонаққа бізді сараң деп көрсетпек пе едіңіз? — деді.

Жарасов сары майды баса жаққан майлы бауырсақты, шелпекті кезектей асай отырып, қарбытып қалған еді. Ол қалжыңдап:

— Ыстық ас тағы бір келген кезегімді тосып қалсын. Әзір асығыстан алғыс айтамын да, осы шайға мейлінше қанағат қылам. Тез жүрем! — деді.

Ауыз үйге бұлар шыққанда, ас үйден тамақтанып алған ұзын бойлы, қызғылт жігіт шофер Жағыпар да киіне шыққан еді. Кеш бата бергенде Жарасов асығып қайта тартты. Базаға келе бере Есентаев, Ержанов үшеуі сол кеште бар қойлардың отарларын кезектеп көшірудің, ілгері қарай жылжытудың жоспарын жасап, кешегі шопандар мен шаруа бастықтарының бәрлеріне сол түнде нұсқауларды жөнелтіп жеткізіп салды. Осы күні, күндіз марттың 14 күні күн жылы болып, қар ери бастаған еді. Сол сәтте қардың қалыңдығы 10-15 сантиметр төмендегенін Есентаев пен Ержанов күндіз мал аралағанда байқап келген екен.

Үміт күдікті жеңе түскендей, Есентаев мал арасында жүріп аңдап алған тәжірибесін Жарасовқа білдірді де:

– Қар төмен түсумен бірге жусан ашылып қалыпты. Жер-жерде мал өз аузымен де талшық табуға айналыпты. Бүгін, кеше осы арадан кеткен шопандардың көбінің қабағы күн райымен бірге ашылып үміттеніп қапты! – деді.

Ертеңінде Жарасовтардың хабарын алған колхоздар, совхоздар ілгері қарай жылжып, көшуге кірісті. Шынында, бұл күні де күн жылы. Жолда қой баласы оқта-текте жылжи отырып талшық ететін Мырзабай даласының жусаны, еркегі, кей тұстың көкпегі қылтанақтап болса да қар астынан көршіп отырды. Атаған алғашқы қораларға алдыңғы отарлар кешке барып ілінген еді. Бірақ осы түнде тағы да күн бұзылып, қатты аяз қақап кетті. Бұл өңір бұл шақта көріп білмеген 37 градус аяз болды. Әлі тек, бір тәуірі, қар жауған жоқ. Бірақ түн ішінде Жарасовқа жайсыз хабар жетті. Әбді уәде қылған бергі жақын тұстағы екі базада шөп болмай шығыпты. Ондағы Керімбек пен Асылбек бұдан барған машина, көліктерді шөп бермей, бос қайырыпты. Жақын жерде болмай, ар жағындағы тағы 20 километр жердегі алыс базаларға сілтеп, мына көліктер бара алмай қайтыпты. Түн болса ақырып тұрған аяз. Жем дегенді қой шөпсіз құрғақтай жемейді. Күндіз өзі жүріп арып, жүдеп келген, талып келген қой жемге аузы ілінбей, енді ілгері жүруге ашыққан, бұрлыққан күйде жарай алмайды. Әрі қоралар жеткіліксіз. Қойдың көбі, көптен-көп отарлары бұл түнде далада жата-тын болды.

Жарасов пен Есентаевқа осы хабар жеткенде, жамбастарына мұз батқандай ыршып тұрысты. Апат басталатын сияқты. Енді мал өлімі араласуы оп-оңай. Ұмтылу керек. Тынымсыз жігер, қайрат керек. Шоферлердің бәріне өздері жүріп, төрт сағаттан ұйықтап алып, машинаны сайлап, тегіс жүру кезегі бар екенін айтысты. Осымен ертең танды тоспастан алақоленкеде шала ұйқы мен шала тынығудың бойдағы мең-зеңін, ауыртпалығын сілке тастап, бар машинаны бастап, алыста аталған шөп базаларына қарай Жарасовтар асыға тартып берді.

Бүгін шөп іздеп шыққан үлкен колоннаның жиырма шақты жүк машинасы, алты тракторы бар. Солардың алдында үш вездеходқа Жарасов, Есентаев, Ержанов үш бөліне мініп, қастарына екі-екіден жерді, жолды білетін базаның қызметкерлерін алды. Жол бойында “Қызылөскер”

колхозының екі отары кездесті. Мұнда жақындағы шопандар кеңесінде болған Шоңқа, Дәулетбек Жарасовты танып, қойдың ажарын көрсетісті. Жарасовтар өздері де байқады. Бар қойдың бүйірі солынкы. Ішсіз қойлардың жоны қырау, бауыры жарау. Онсыз да аса момын түсті биязы жүнді қойлардың қыбырламай, тығыз мелшиіп тұрған бастарын төмен салған күйлері барлық шаруаның жүдеп, төмен түскен қабағындай. Қыбырсыз қойлардың жалғыз тірлік белгісі сирек қағылған боз кірпік арасындағы мағынасыз, үмітсіз, шарасыздықпен сүзіле қараған сарғыш, бозғыл көздерінде. Бар тірлік тек сол бозарған мүләйім көздерде. Алдарына әр жерге жалдап төккен арпа, жмых. Бұл қойлар жесе, өлтірмеу ғана емес, тоғайтатын да, күйлендіретін де азық болар еді. Амал не, шөпке қосып бермесе жемейді. Азықтың қымбаты осы болғанмен, ауданнан бері қарайғы бар шаруашылық басшы орындары мұндай жемді әр жерге жеткізіп-ақ жүр. Бірақ кемде-кем шөп, шөпсіз бұл желінбейтін болған соң шопандардың зығыры да қайнайды, амалы да құриды. Қойының жүдеу бүріскен күйін өзінің жүдеу қабағынан, сұрланған жүзінен айқын байқатқан Шоңқа Жарасовпен бірге қой ішін аралап шықты да: “Тілеуі құрғыр, не қылған мал екенін, жаныңды ап қалатын осы, осыны кеміріп өлсеңші”, – деп тұрып, кейбірінің тұмсығына иіскетіп, аузына да тығатын. Пысқырынып сілкеді де тастайды. “Шөп бермесең, жемеймін” деп тұр, мінекей. Түнде баспана жоқ, ішіне түскен ас жоқ. Хал жаман боп тұр, шырағым Жарасов. Тек жолың болсын, тез ғана, тез ғана жеткіз. Шөбінді ғана жеткізе гөр!” – деген тілекті қатты қысылып, қиналған үнмен жеткізді.

Дәулетбек Есентаевқа да өз отарын көрсетіп, ішінара нашар тоқтылардың бүгін түнде алтауы өліп шыққанын айтып берді.

– Есіл мал, алты ай жаз, алты ай қыс аялап баққан еңбектің соры ма, неғысын. Тез көмекпен келмесендер, оп-онай шашылып, төгілгелі тұр. Қойда күй болмаған соң, өзімде де ұйқы жоқ. Жаман төсегім түн бойы қасқырдың суық ініндей бір жылымай да қойды. Жүз аунап, қырық құбылдым. Мынау аяз қойды ғана қинап тұрған жоқ. Өстіп, міне, өзімізді де арқадан бүріп бүрсендетіп тұр. Қолдарыңнан келсе, құдай тілеуің берсін, осы бүгін оралыңдар. Көмектеріңді осы ара-

дан тосамыз. Мынау бұралған күйде аузы шөпке ілінбей тұрып, мына малды ілгері айдағанды қоямыз. Қыбыр етіп жылжымаймыз мүлдем! – деген еді.

Есентаев бұл сөзді Жарасовқа айтып келіп, шопандармен осы арада атүсті сөз байласты. Отарды ілгері көшірмей, азық көмегін осы арадан тосып алуды мақұл көрісті. Жол бойында осылай кездескен “Қазақстанның” аға шопандары Жабағы мен Жақсымбетке де, “Алға” колхозының шопандары Құмар мен Мәдешке де осы байлауды айта отырып, көп машиналы көліктер Мырзабай даласынан Алатауға қарай, көсіле созылған Ақтаудың қатпарлы сілемдеріне қарай жол тартқан.

Осы барған бетте шөпті бар машинаға тиеп алып, асығыс қайта қайтқанда түс ауған кез еді. Бұл 15-ші март күні болатын. Алда келе жатқан үш вездеход арттағы жүк машиналарынан ұзаңқырап кетіп еді. Енді дәл түс кезінде бұзыла бастаған күн райы қазір оп-онай құтыра сокқан алай-түлей дауылға айналды. Қар аспаннан жауған емес, құйыла төгілгендей. Жарты-ақ сағаттың шамасында аяз да қатайып кетті. Жер-көк көрінбей, айнала дүние ысқыра үскіріп сокқан сұрапыл ақ дауыл болды да, айнала үйіре ұйтқи төгілген ұсақ қиыршық құмдай. Қар жерге қалың түсіп, нығыз түсіп, күн өзгеше бір сұмдық апат күйге айналды. Үш машина бірінің ізін бірі зорға ғана көретіндей. Жол қайда, барар бет қайда, аңғару қиын. Сәл уақытқа ғана токтасып, үш машина адамының байласқаны – ұдайы машина сигналдарымен үн берісіп, бірінен бірі үзілмеу. Бірақ барған сайын жол жоғалып, қар қалындап, жүріс ауырлап кетті. Қайта қайта тоқтап жүрген жүріс өндімеді. Артта шөп тиеген көп машина сигналсыз, белгісіз қарасы үзіліп ол қалды. Осылай етіп тағы бір километрдей жол жүргенде, алдыңғы машина қалың қарға опқа түсті де, жылжи алмай тұрып қалды. Оның ізімен келем деген машиналар және де кеудесінен тірелді де, тұрып-тұрып қалысты. Үш машинадағы шоферден басқа Ержанов, Есентаев, Жарасовқа қосылып және ауданның базасындағы жол көрсете шыққан Малдыбай, Жұматай дейтін базаның қызметкерлері қосылды да, осы бес адам енді жаяу, алдағы елді іздеп, ақ боран ішіне әлек жүріске, жаяу жүріске бекінді. Шоферлерге бір машина ішіне жиылып қымтанып отыратын ауыр киімдерді қалдырып, азықтарды

да сол алдыңғы Жарасов машинасына әкеліп жиып беріп, бес кісі жаяу, Жарасовтар шоферлермен коштасты да, жүріп кетті.

Осы жолда жақын жерде бұрын колхоз болған, қазір “Көнекент” совхозының бөлімі, бұрынғы Жданов атындағы колхоз болатын. Қазір Жұматай мен Малдыбайдың болжауынша, бұлар Бүркіттінің жонында тұр. Бұдан әрі күн ашық болмаса, мынау боранда жол еңіске ауысқанда қия бетпен, жартасты жағалармен жүретін болар еді. Айнала көрінбейтін болжаусыз, мынау ақ түтек ішінде машиналардың ілгері қозғалуы да қатер. Оның үстіне, аспанды қаптап алған қарлы дүлей қалыңдығынан ба, күн сәулесі де күңгірттеніп кетті. Кеш батып қалған болу керек. Мұндай ақ боран аласұрған қарлы дауыл шағында қалың ұсақ қар қамауында адам, тегінде, күндіздің түнге айналған шағын айыра алмайтын кез болады. Қазір машинадан бөлініп ілгері жүрген шақта бес жаяуға мезгілдің кеш екені, түн екені танылмайтындай бола берді. Қозғалу қазірде де, жаяу күйдің өзінде де соншалық қиын. Қатты боран, тегінде, бетті қалай бұрсаң да, алдыңнан ақыра қарсылай ық бермей, ырық бермей ұрып тұратыны бар. Жүргінші бесеуі бәрінің алдындағы Жұматайға ілесе жүргенде жиі-жиі сырт айналып, қырындай қозғалып, бас пен бетті төмен тұқыртып, аязды үскіріктен ықтай жүргісі келеді. Жаяулаған соң кейде дененің тоңғаны білінбей, бірақ бет, мұрын, иек қайта-қайта қатандап, мұздап, шыдатпай шымши береді. Соны уқалаған қолдар да жалаңаш күйде ілезде тонады. Саусақтар ұшы шаншып, күйгендей боп шыдатпай, қол сырты ағаштай мұздай береді.

Осындай әлекепен зорға алыса баяу жылжыған жаяулар өте көп тынымсыз жүріске түсті. Бір сәтте қар алмаған қара үскірік жел бұл тұстағы қарды жалап-жұлып әкетіп тұрған бір мұрыншақ қара тастың тұсына барлық топ жеткенде, Жұматай алда тұр еді. Осы арада ол өзінің мына топты тек желге ғана сеніп, сүйеніп бастап келе жатқанын аңдатты. Және жер топшысын дұрыс болжап келеді екен.

— Мынау Құсмұрынның қара жартасы ғой. Бетіміз тура екен. Енді Жданов атындағы колхозға дейін үш километрдей жол қалды! — деді.

Бұлар сонша ұзақ жүрген болатын. Машинадан осы жер канша деп Жарасов сұрап еді.

– Ол да үш километр. Мұндайда жүріс өнди ме? – деген Жұматайдың хабарын естігенде, Жарасов сонша түңіліп:

– Не дейсің? Барлығы үш-ақ километр ме? – деп сағатына қарады. Есентаев екеуі бастарын түйістіріп тұрып, сіреңке жағып, сағатты қарағанда: “Қазір тоғыз болған екен. Машинадан кетерде сағат бес еді. Төрт сағат жүргенде, омбылап, жолсызбен баяулап шұбыра жүрген топ үш-ақ шақырым ғана жол жүріпті. Енді алда тағы үш шақырымдай жер бар. Шаршаған, тоңған, әл бітіп қиналған ауыр жайдың бәрін ауызға алғаннан не пайда?” Жарасов Отан соғысында 1942 жылдан 1945 жылдың август айына дейін бар соғысты басынан атқарып өткен шынығудың өткелі бар еді. Сонысын темекісін тарта тұра осы аз толас үстінде еске түсірді де, сілкіне ширығып, қажырланып алды. Есентаевқа:

– Бұ бас нені көрмеген бас. Бізді Отан соғысы мұндайдан жасқанатын етіп тәрбиелеген жоқ. Төзімнен басқа шара жоқ. Білесің ғой! – деп қалды. Есентаев та Отан соғысында көп айлар кешірген жазды күнгі батпақ көлде, қысты күнгі үскірік қатты аязды жолдар мен күндер, түндерді кешірген шыныққан денесі бар, күжірлеу жоны, ұзын бойлы, күшті арқасы талай ауыртпалықты көтеріп үйренген командир болатын. Танкіде соғыстың көп кезін кешірген Жарасов от пен суды кезек кешіп өткен шыдамын өзге жолдастарына да жақсы аңғартты.

– Жұматай жолдан адаспасын. Біздің аяқтар кері баспасын! Тарт енді. Жетпей қоймаймыз “Ждановқа!” – деп тұрғанда, тоңази бастаған бойын сәл бірнеше рет секіртіп ширатып алды да, Жұматайды жонынан түртіп: “Бас, тарта бер, енді тек жітірек жүр” деді. Осымен жеті сағат жол жүргеннің соңында алты-ақ километр қарлы боранды қамал кешуді кезіп өткен бес жолаушы Жданов атындағы колхозға жеткен еді.

Жұматайдың білетіні осындағы завмагтың үйі еді. Әлі жатып болмаған үй іші, аязды киімдер үй ішіне бу атып, даланың, түннің суық аязымен бірге кірген, өндері қашқан, түстері суық, бес жолаушыны әуелде әлдеқандай суық жүріспен келген, ниеті жаман топтай көріп қалып еді. Қазақша кемзал-бешпет, үстіне ақ шәлі тартқан, аласа бойлы, ашаң жүзді, орта жастағы үй иесі әйел:

– Ойбай-ау, мыналар кімдер еді? Не қылған адамдар өздері, – дей бергенде, биік төсекте демалып жатқан мұртты, шоқша сақалды қызғылт сары завмаг Бейсен: “Ақырын, жә! Бөтен кісілер емес! – деп, орнынан көтеріле беріп: – Ә, Жұматаймысың, Жұматай!” – деп, өзінің жерлесін алдымен таныды.

Бұл үй үлкен самауырды тез қайнатып әкеліп, қою шайды қонақтарға ұзақ ішкізді. Бірнеше кесені жылдамдатып ішіп алған соң ғана Жарасовтың тілі шыққандай еді.

– Ойпыр-ау, бағанадан сөйлеуге, тіпті қозғалуға мұрша болмай қапты-ау. Енді ғана аузыма сөз келе бастағанын қайтерсіз. Есентаев, сен тіліңді жібіттің бе? Ержанов, сенің де тілің қатып қалған жоқ па? – деп, енді-енді жылына бастаған жолдастарын, үй ішін жадыратып күлдіре түсті.

Осы колхоздан завмагты жіберіп, бір топ адамды азықпен әлді аттарға мінгізіп, беріде, арыда қалған машиналарға жөнелткенше бұлар тыным алған жоқ. Ертеңінде Жарасов салт атқа мініп “Көнекентке” тартты. Ауданға, облысқа ендігі халдің қиындық шындығын айтып сөйлеспек еді. Шапқылап отырып асыға келсе де, “Көнекент” орталығының рациямен сөйлесетін уақыты өтіп кетіпті. Ертеңге шейін тосуға аял жоқ. Сол сағатта асыққан бойда түнделетіп отырып ендігі жақын жер Сарбастағы ауданның штабына кетті. Келе облыспен жалғасқанда, обкомда отырған Жайлыбеков Алмасбекпен сөйлескен еді. Мұндағы бар қиыншылықты жасырмай айтты да, ендігі күтетін көмек палаткалар мен шөпті мол табудың, соны таситын машиналардың трактор мен бензовоздың көп керек болатынын айтты.

– Күн боран, жол жаман, қар қалың. Мал жүдеу. Енді отарлар осы отырған жерлерінен ілгері жылжу қатер. Алдымызда 20 март. Ал 20-25-нен қауырт оқот басталады. Қоздауға жараған қой енді төгіп жіберуге тақау. Сол қойдың қалған күшін титықтату мүмкін емес. Қозыға, әлсіреген қойға қора жеткіліксіз. Жалғыз пана сол палатка, палатка! – деген.

Алмасбек жай салмақты үнмен мұндағы бар күйді обкомның тегіс біліп отырғанын, қам етіп жатқанын айтты да, “жақын күнде Әлім Ерімбетов қастарына жетеді. Жүз тонна жем, сол жақтағы бар базадан шөп қамтамасыз етіледі. Әлім мұнда облыстың барлығынан палаткалар жинап, осы

камдарды әзірлеп, сіздің екі ауданның көмегіне бола аттанды. Сол жеткенше бар кам-қарекетті істеп, мал өлтірмеуге бекініп бағындар!” – деген еді.

Обком секретары аузынан естіген нақтылы деректі көмек жөнін және көңілге сүйеніш боларлық ақыл, демеу, тапсырма – бәрі де Жарасовка іштегі тірек нығая түскендей жұбаныш берді. Бірақ енді бұл жердегі жайды Айгенеге келіп жаңадан Есентаев, Ержанов үшеуі бас қосқанда аса жайсыз бір күй алдынан шыға келді. Осыдан үш күн бұрын “Шеген” совхозының директоры Жаканов әнеуі ұшырасуларда байлаған сөздердің, шаралардың бәрінен бөлек ойда жоқ ерсі әрекет жасапты.

Жақында он екі машинамен сол совхоздың малына аудандағы базалары жіберген буулы шөп келіп еді. Оның үстіне, осыдан төрт-бес күн бұрын жылымық болып, қар жұқара түсті. Осы күйлерге сеніп, ол бар Ноян ауданының малына арналған шопандар кеңесінің байлауын қағып тастапты да, өз совхозы бойынша елден бөлек өзінше есеп ойлапты. Өз бөлімдеріндегі аға шопандарға бұйрық берген де, төрт күннің ішінде Қаратауға жетіп алуды шарт қып қойған. Шопандар аландамасын, үйлер көшіп-қонып, үй іштері мазаланбасын. Сондықтан өрескел сорақы байлау басына келген де, бұйрық берген. Шамасы, он бес отардың бар шопандарының киіз үйлерін, бала-шағаларын, шөп алып келген он екі машинаға бір-ақ сағатта салғызған да, Қаратауға қарай жөнелтіп жіберген. Шопандарға әр отардың алдында шанаға тиелген пішен жүріп отырады. Қойларды сонымен жіті жүргізіп, күндіз-түн демей, асыға жылжи беру керек деген. Өз есебі бойынша, үйлері ілгері кеткен соң шопандар асқа, отынға, түн баласында, кейде күндіз үйде қонақтап жатуға айналмайды, аялдамайды. Азықтарын қоржындарына мықты етіп салып беріп, төрт-бес күнге шопандарды малынан үзбеу керек.

Осылай болса, әр отар үрдіс жүреді. Күн жылынып қалды. Қар жұқара малдың жүрісі жеңілдеді. Енді күн санап тәуір бола беруі мүмкін. Прогноз деген былшыл, ол адаса береді. Бұл жақтың ауа райын қасымызда отырып, өлшеп отырған метеостанция жоқ. Жылда бұл кезде қар кетіп қалатын. Бұл өңірдің әдеті күн райы түзеліп, жыл келе бастаса, қар екі-үш-ақ күнде ағыл-тегіл кетеді де бітеді. Қайта осындай жұқарып

келе жатқан қарды сусын етіп отырып, мал қоздайтын уақытына дейін жайлы мекеніне жақындап, Қаратаудың ығына, етегіне барып ілініп қалады деген. Осы есепті өзінің завотгоны, анау он екі машинамен пішен жеткізген, Нау дейтін шаруа адамымен ақылдасып, Жаканов жұрттан бөлек оқшау байлау жасайды.

Жарасовтарға мұны айтпайды. Әнеугі шаруалар бастықтарының Жарасовтармен алғаш кездескен сағатында бұл осы жоспарын сездірген болатын. Өзі ішінде, бір есептен, Жарасовқа сонда аңғартқаным бар дейді. Екінші, барлық аудан малы шұбала қаптай жүргенде ол жүріс аяқты байлайды. Күші бар, өздігімен Қаратауға тез ілініп қаларлық мүмкіндігі бар шаруалар жіті жүріп кетпесе, барлық совхоздар мен колхоздар бірге ошарылып жүріп малтығып қалып, әрі құмнан кетіп, әрі Қаратауға жетпей, екі аралықта ұшықиыры жоқ Мырзабай даласында тоғышарлықпен қойды қырамыз. Өз шаруамызды сол азғана өз шөбімізге сүйеніп аз күн ішінде алып шығып кетеміз деген.

Енді бүгін Айгенеді кешке Жарасов, Есентаев, Ержановтан естуі бойынша, үйлер кетіп қалған болса да, отарлар соңғы күндердегі құтырып соққан ақ боран, ақырған аяз астында ілгері тапжыла алмай, қамалып қалған. Малда күй жоқ болғанда, күндіз-түн мал соңындағы адамда үй жоқ. Ақ боран астында қой ішінде қаңғып қалған панасыз шопандар не болары белгісіз қатер күйге түскен.

Түн ортасынан тұрған Жарасов, Есентаев атқа міне, қойшылар күйін білуге “Шеген” совхозының жақын бөлімі “Тасбұлақ” фермасына қарай шапқылап еді. Қойлар жүдеу, қойшылар дір-дір тоңған. Қойындарында тек таба нан. Су орнына қар жеп жүр. Суық дәл осы кезде 30 градус еді.

Жарасов шопандармен ұшырасқанда, өз ішінен жерге кіргендей қысылды да, ұяла қиналды. Мұның алдынан ұзын таяғына сүйеніп, қалың қызыл сеңсең сары тонының биік жағасына мойнын, иегін тыға, қалың қара бөркін көзіне шейін баса кие Қосай шал тосып тұр еді. Оны имектеу ұзын тұмсығынан таныған Жарасов сәлем беріп, қасына аттан секіріп түсіп келіп, қолын алды. Қосай өзгені айтқан жоқ.

— Қырылды ғой мына мал. Есіл асыл, адал мал не жазып еді, осынша. Дәрмен болмай, осылай кеткені ме мына дәулет! Біткені ме, қарағым Жарасов-ай! Қысылдық қой! —

дей берді. Иегі дірілденкіреп, қоңыр сұрлау боп она түскен ұзынша көздерінен түйір-түйір сұп-суық жастар шықты.

Шопандар жөнінен Қосайдың бар айтқаны – бәрінің де малды тастайтын кеуілі жоқ. Қойындарында таба нандары жеткілікті бір тәуірі. Сол болса, әзір шыдайды ғой, қайтеді. Малды айтсайшы.

Жарасовтың уайымы қазір әсіресе адам жайы. Ол соны үздіксіз ойлаған күйінде: “Бар шопанның киімдері қалың, жылы ма екен? Үсіп қалып, ұшып қалып жүрмес пе?”

– Кім білсін. Қысқа бәрінің де қамы жақсы. Өң киім ки-меген шопан жоқ қой. Алпыс бестегі шал мен екеш – мен де әзір тоңып жаурайын деп тұрғам жоқ. Бел шешпегеніме он күн болса да, ойым өзімде емес.

– Қайран, Қосеке-ай! Советтің ер-азаматы өзін екесің ғой. Көңілге мына сөзің медеу ғой. Бірақ бар шопан бәрі бірдей киімі жылы, дене бойы күйлі деп сене алмай тұрмын. Енді не де болса қастарыңда, күндіз-түн қамдарыңда болармыз. Үй де, ыстық ас, жылы жай да тез болады. Өз үйлерің көшіп кеткенмен, тезбе-тез бұл жақтан соны ұйыстырамыз! – деді.

Қосай үйлері кешіп кеткен отардың үлкен шопандарын санап еді. Жарасов бәрін де сол арада қағазға түсіріп алды. Олар он бір отардың сілемі боп саналды. “Қосай, Сәлмен, Даубай, Жетпісбай, Кенже, Тәжібай, Доске, Есен, Әжібай, Сейіт, Базар”, – деп Қосай санады да, өзінің малы жатқан жазықтан бір шетін анау Ақтаудың сілемі, қойтасты ақ адырға дейін созылып жатқанын көрсетіп берді. Жер шаршысы көңілінде сайрап тұрған Қосай қалың сіреу қар басқан ақ дала, ақ жұмыртқа төбе, жота белдердің барлығын Тасты, Сартөскей, Жыланды, Қоянды, Сарбастау, Көксала, Жамбас, Бүйрексай деп шеттерінен шұбыртып айтып берді.

Жарасов енді тезінен Жақановты көрмек еді. Соған қасындағы жолдасын шаптыртып жіберіп, өзі ендігі істейтін шараларын есептеп іштей байлап алып, асыға шапқылаған күйде Айгенеге келді. Жақанов осында екен. Жарасов оны көргенде, жанағы Қосай шалдың иегі дірілдеп, көзінен мөлт-мөлт жас төккен жүзін көз алдына келтіріп алған еді. Жақановқа амандасқан жоқ. Созған қолын алмады.

– Ар қайда? Адам деген ар-ұят бар ма, сенде, жоқ па?! Неге алдайсың? Әнеуігі шопандармен өзін боп, бәріміз боп

бас қосқан байлауға көнбесен, адамша, еркекше неге сол жерде ашып айтпайсың. Не істеп отырсың бүгін. Бүгін күн 30 градус. Қойшыларыңды көріп келдім. Жегені қар, дір-дір қағып өлімші күйде, мал ішінде жүр. Онсыз да он күннен бері бел шешпеген шалдарың жүр. Енді міне, бүгін үш күннен бері отыздан аса қойшының, он бес отардағы сегіз мың малдың, отыз қойшының басында пана жоқ, малында күй жоқ. Енді мал ғана емес, адам қоса қырылғалы тұр. Не істедің? Не деген сұмдық іс істедің сен! – деп, Есентаев, Ержанов екеуінің көзінше алқынып тұрып қатты ақырып, тамағына қайта-қайта ашу қайнап тастай тығылып булығып сөйлеген еді. Бірнеше рет бұған жауап айтқысы кеп:

– Мен сізге айтқамын. Мен әнеугі алғашқы кенесте айтқамын. Өз есебім бұл емес еді, кәйтейін. Аязды мен әкелдім бе? Кәйтейін! – деген үзік-үзік жарым сөйлем Жақанов сөздерін жанағыдай қайнаған ашу үстінде Жарасов тындаған жоқ. Кейін ол шешініп бар ызасын, қатал сынын айтып таусып болған соң, Жарасов үндемей темекісін қайта-қайта тартып, Жақановқа сырт беріп отырып алды. Осы шақта Жақанов ақырындап Есентаев пен Ержановқа айтқан боп, өзінің неліктен үйлерді көшіріп әкеткен бөлек есебін айтып жатты. Жарасов Жақановтың көзінше рациямен Баскентке жалғасуға кірісті. Онын сұрағаны Карповтың өзі еді. Мұндағы халдың ендігі қиындығы әсіресе “Шеген” совхозына төнгенін, осы сәттердегі қақап тұрған аяз астындағы бар шарасыздықты Жарасов Карповқа жасырмастан түгел айтты. Жақановтың есебі тез өтіп кету мақсатынан туғанын, бірақ күннің бұзылып, шопандардың енді бір тобы қалың қоймен ең қиын дағдарыста қалғанын, ең тығыз көмек, ең жақын жерден берілмесе, Ұзақ ауданы барлық орталығымен, жақын совхоздарымен тезінен көмекке келмесе болмайтынын айтып еді. Карпов бұдан қанша палатка керек екенін, қанша киіз үй мен күтуші әйелдер, ас пісірушілер керек екенін, қандай түрлі азық керек екенін, қанша машина шөп қандайлық кезекпен жетіп отыру қажет екенін, нақтылы цифрларды қайта-қайта сұрап, әуелі тек көмектің, тез көмектің түрлерін түгел жазып алды. Содан кейін айтқаны: “қазір, келесі сағаттан бастап Ұзақ ауданының бұларға жақын “Көнекент”, “Калинин” совхоздарынан киіз үйлер, темір пештер, көрпе-жастықтар, әр үйде ас пісіретін күтуші

әйелдер жөнелту жөнінде Есдәулетовке, екі совхоз директорына бұйрық берілетінін” айтты. Және өзі осы сағатта Арыс пен Ноянның орталығымен, Шеген каналымен, Түркістан, Кентаумен түгелдей жалғасып, бәрінен Ерімбетов Әлімнің керегіне, көмегіне машиналар, тракторлар, палаткалар, киіз үйлер және бар машина толы буылған шөп, жем осы түнде жіберіліп жатқанын айтты.

Бұл жайды Карпов Жарасов үшін әдейі толық санады. Облыстың мал басындағы, жұт астындағы шопандар мен барлық қызметкер атаулының бәріне де мол көңіл бөліп, солар қамын үздіксіз ойлап отырғанды танытпақ. Мұндағы жұрттың көңілін орнықтырмақ. Барлық облыс, Отан осы жұрттың көмегінде, қамында қатты ширығып ойлану мен әрекет етуде дегенді Жарасовқа жеткізе айтты. Өзі аш, жаңа ғана аяздан ширығып келу үстіне Жақановпен қанын бұза, жүрегі аузына тығыла қатты сөйлесіп алған Жарасовқа Карповтың жаңағыдай сөйлеген, жеткізген бейілі, әкелік қамқорлығы, дос тілектестігі өзгеше әсер етті.

Карпов сөздерін тыңдап отырған Жарасов бойы қызып, жүрегі біртүрлі жылынып, алдында аяздың суығы қысып тұрған жүрегі енді жылынып, жақсы бір мейірлі күн, дос көмегін сезгендей болды. Біртүрлі ысынып, толқыды. Үміт пен сенімді салмақты қамқор үнмен анықтап мұның көкейіне қондырған Карпов Жарасовтың ішін ысытып, жүрек қактырып, сүйінішті сүйеу берді, анық сүйеніш жұбаныш еді.

Карповтың ең соңында әдейілеп тұрып: тыңдап ал, ұғып ал деп ендігі қадағалағаны шопандар жайы.

– Жарасов, біліп қойыңдар. Қой өлмесін, әрине, бірақ бәрінен де шопан, шопан өмірі барлық басқа қазынадан, қымбаттан ең қымбатты, ең ардақтының өзі. Мен бұл өңірде бұл жұт жаманшылық үстінде, осы жау стихия үстінде шопандардан геройлығы, адамдығы және советтік отаншылдығы артық асыл адамдар бар деп білмеймін. Бұл партияның, қала берсе бар совет халқының, Отанның бағалауы, тануы. Мұны мен қызыл сөз үшін, осы түнде бір сезімшілдіктің арзан қызыл сөзін ақтару үшін айтып отырғам жоқ. Есінде болсын, барлық аудан қызметкерлері, барлық шаруа бастықтары, біліп қойыңдар. Бірде-бір шопан қаза болып жүрмесін. Далада қатып, аяздан өлу ғана емес,

суық өтіп өкпесі қабынып ауруға шалдығып, панасыздық салдарынан саушылығынан айрылып, азап шексе, оның бетін көрсетпесін, бірақ өлімге жетсе, сол шаруалар басында жүрген бар жауапты адамдар, өз бастарынмен жауап бересіңдер. Бұл менің обком бюросының атынан кесіп айтатын сөзім. Әуелі партбилетіңмен жауап бересін. Содан кейін сот алдында, барлық советтің әділ заңының бар катал бұйрығы бойынша жауап бересіңдер! – деді.

Бұл сөздерге келгенде Карповтың үні әрбір сөзін қорғасындай салмақпен ауыр-ауыр үзіп-үзіп тастаған еді.

Жарасов өзінің иығынан бұл сөздер тұсында жүк үстіне жүк, зіл-зіл салмағымен баса түсіп жатқандай сезінді.

Ертеңінде аяз азаймады. Боран бәсеңдемеді. Қарабастың желі бұл күнде жеміт жаудай қадалып тұр. Ажалдай ақыра төніп тұр. Келесі күн машиналарды жүргізбей, оларды сүйреген тракторлардың істері өндімей, мал атаулыға қолға түскен шөп, жем, азық болар-болмас себездеп шашқанда өте аз-аздап қана жетті. Осы күні Жарасов алған хабар бойынша отар басына кемінен жетпіс, сексен, жүзге жуық қой қырылды. Аязды ақырған қалың қарлы ақ боран 18-19-20-21 март күндерінде бәсеңдеген жоқ. Түн баласындағы аяз 30 градустан бір төмендемеді. Бірнеше отарлардан хабар болмай, қатынас үзіліп кетті. Бұл 19-күнгі түстен кейінгі хал еді. Дәл осы шақта, түс ауа бере, Ұзақ ауданының орталығына Карпов аттандырған Әлім Ерiмбетов алпыс машинамен жана келіп жеткен еді. Аудан орталығы Ұзынқорғанға келе сала рациямен Жарасов Есентаевты, Ерiмбетовті аудан орталығына шақыртты.

4

Пилот Петро “ЯК-12” самолетіне азғана жүкпен Әлім Ерiмбетов, Жарасов екеуін мінгізіп алып, Қаратау бөктерінен құмға қарай созылған ұзыны да, ені де ұзақ ақ далаға бет алды. Бұлар отарларды жағалай шолып, көбiнше Ноян ауданының қойлары жатқан өңірлерді әуелі төмендей жағалап бір шолды. Қайта бір айналыста шетiрек бiр отардың тұсында осы жерге қону керек деп Әлім белгі етті. Петро төмендей түсіп, қонарлық жерді баяулай төне қарап іздеумен болды.

Екі аудан басшыларымен Ұзынқорғанда ұшырасқан Әлім Ұзақ ауданының Есдәулетов бастаған қызметкерлеріне әзірше өзінің Ноян ауданымен істес болатынын айтқан.

– Сендер өз ауданың, өз жеріндесің. Ноян ауданы болса, өз жерлерінен жырақта, өз базаларынан алыста. Менің көмегім ең алдымен соларға арналады. Обкомның, жолдас Карповтың нұсқауы да сол! – деген.

Өзімен келген елу машина толы шөп пен жемді Ноян ауданының отарларына тұрған-тұрған жерлеріне жеткізу шарасы сол түннің өзінде таң атқанша істелген-ді: 15 машина палаткалар мен адам азығын әкелген. Оларды да отар бас сайын тез таратып жеткізу Есентаев пен Ержановқа тапсырылды да, түнде шоферлерді тамақтандырып, тынықтырып алып, анау екеуі қалың қарлы, қиын жолды ақырындап мымырттап жылжыса да, отарларға жетуді мақсат етіп тартып кеткен-ді.

Бұл күнде марттың 20-нан асып қалғандықтан, енді қой қоздай да бастаған. Ілгері қарай жылжу ойдан шығарылды. Боран мен аяз мал атаулыны осы Мырзабай даласының шетінде әзірге аяғы жеткен орындарында басты да қалды. Ендігі шара – қоздайтын қойға, азған, арығанына пана боларлық палаткаларды тігіп беру. Сол палаткалардың бірен-сараны, Жарасовтың өз ауданынан Қасымов жіберген алғашқы бір тобы кей колхоздардың отарларына берілген-ді. Бірақ не көп, отар көп, қой көп. Сондықтан палатка мұқтажы ұшан теңіз. Қазір Ұзақ ауданы, Ноян ауданы жұт жайы, мал күйі дегенді облыста отырып ауызға алған атқару комитет, обком, ауылшаруашылық бөлімі, совхоз трестері бәр-бәрі осы күндерде айтатындары “палатка, палатка” болатын.

Ноян ауданынан жақын Кентау қаласы, Түркістан, Арыс, Шәуілдір аудандары, тіпті Қазақ темір жолының осы облыс жерімен өтетін жол бойы үлкенді-кішілі станциялары, Шегендей канал қазушылар орталығы бәрі-бәрі Карповтың арнай күнделетіп берген бұйрықтары бойынша сол палаткаларды жинатып, Әліммен бірге аттанған 15 машинаны толтыра жіберіп, кейінгілерін тағы да үздіксіз машиналар топтарымен Нояннан тізбек-тізбек Мырзабайға қарай аттандырмақ боп жатыр.

Әлім Ұзынқорғанға келіп түскен сағатта Карпов телефонмен “Шеген” совхозының 15 отарындағы қойшылар халінің қауіпте қалғанын әдейі арнай білдіргенде, түнде Жарасовқа айтқанындай өзгеше жауаптылықтың, ең ауыр міндеттің бастысы осы деген. Бар күшті салып, бар қызметкерлерді жұмсап, сол баспанасыз қалған 30 шопанды ең алдымен өзің тап! Соларға палаткамен қоса өздері тұратын киіз үйді Ұзақ ауданынан жақын екі совхоз “Калинин” мен “Көнекенттен” осы бір сөткенің ішінде жиғызып тапқызып, тез тығыз аттандыр. Шопандарға азықты да өзің қолма-қол жеткізіп, мүмкін болса, бар шопанмен, сол 30 шопанның бәр-бәрімен ауызба-ауыз сөйлес. Күйлерін біл. Жаурағандарын жылындыр. Науқас болып, суық тигені болса, Ұзаққорғанның, Көнекенттің дәрігерлік қызметкерлерін бар дәрігерлерімен, санитарлық күш-көмектерімен және де тез ертенгі таңертеңнен қалмай аттандыр. Олар мінген машиналарды жолда бөгелтпес үшін әр тобының қасына мықты, сенімді тракторды, бензовозды қосып бер! — деген.

Баскентте отырып Карповтың мұндағы малдағы адамдар топтарына арнаған ойы, қамы кейбір осы арада отырған Ұзақ ауданының немесе Ноян ауданындағы совхоз, колхоз бастықтарының бастарына да келмеген нақтылы, дәл басқан оғатсыз анық қажет істер мен қамдардың ең тығызы, ең қымбаты еді.

Бүгін “ЯК-12” самолетпен Петроға міндет пен сенім артып, панасыз шопандарды іздеп шыққан Әлімнің алдындағы міндеті анық ашық болатын.

Петро алғашқы отар тұсына Әлім қон деген соң, көп сақтықпен бірнеше айналып жүріп, көп жазандау бір ұзындау созылған жонсымақ жерге жайлы қонды. Өзі әлсіреп жүрген қозылы қойлар үркіп қақтықпасын, қиналмасын деп Әлім Петроға дәл отардан, кем қойса, жарты километрдей жырақ қонуды тапсыратын. Бұл жайлы екеуі ең алғаш ұшып шықпай тұрып та айтысып, келісіп алған. Петро дегендей шеткі отарға қолайлы жерден кеп қонды. Өзі және Әлім мен Жарасовқа көмектесіп, машина ішіндегі азықтан, наннан жеке бір түйіншек алып, қалың қарды Әлімдермен қатар басып қойшыға қарай жүрді.

Түйесін тұсап қойып, қойдың шетінде ұзын биік иіріп жүрген Сәлмен шопан бұларға қарсы жүрді. Биік, ұзын

тұмсықты, сақал-мұрты сирек, ашан жүзінде әжімді ұрттары сола түскен, мойны ұзындау, жағы да атжақты келген үлкен көзді Сәлмен қатты үнмен ажарлы амандасты. Әлім мен Жарасов бұл шопанмен қол алысып амандасты да, әуелі өзінің саушылығын, үсімей, суық тимей, дені сау тетік жүрген жайын қадағалап сұрап еді.

– Өз денім сау ғой. Үйренген дала, ет үйренген қыс емес пе! Тек мен төзгенге қой төзбей жатыр. Тыңдасаң, соның жайын тындашы! – деп, салғаннан сөзді өзінің отары жайына бұрды.

– Ішетін асың қалай, ұйқың қалай?

– Нені қорек қып, қалай тынығып жүрсің? – деп Жарасов пен Әлім екеуі қатар сұраған сөзге айтқаны:

– Жегенім – нан. Тыным алатын жерім – қойдың ортасы. Қой жусағанда бірге жусап, қой өргенде бірге өремін. Мынау үлкен сары тон киімім де, үйім де, көрпе-төсегім де, баспанам да болып алған жоқ па! – деп өз жайын қысқа айтты да: – Азаматтар-ау, қой өліп жатыр. Әр жерде қалып жатқаны да бар. Үстінде асыл жүнді терісі бар. – Арық болса да сонысы керек болар деп, әлім жеткен жерлерге кейбіреулерін сүйреп апарып, бір араға үйіп жүрмін. Қар басып, қарасы жоғалып кетсе, кейін табылмай қалады. Соларды алдымен алғызсандар екен! – деді де, ойындағы ең алғашқы шаруа камын айта бере:

– Апыр-ау, есім шыққаны-ау, өздерін кімсің, азаматтар? Самолетпен тура осы мені іздеп келдіңдер ме? Жоқ, машинасы бұзылып қондыңдар ма?

Жарасов күлді де:

– Сәлмен-ау, мені танымай қапсың ғой! – дегенде, Сәлмен жалт қарады.

– О, жолдас Жарасов, Жарасовым екенсің ғой өзімнің! – деді.

Мұның отарына Жарасов бірнеше соғып кеткен болатын. Енді Жарасов Әлімнің жөнін айтып, “обкомның секретары әдейі сіздерге көмекке келді. Самолетпен жүргеніміз, іздегеніміз сендерсің!” – деді.

– Кімдер? Қайсымыз?

Ендігі жауапты Әлім айтты.

– “Шеген” совхозының үйлері көшіп кеткен өзіндей он бес отарын әдейі самолетпен іздеп шықтық қой. Сендердің

жайларыңды анау Баскентте отырып, партия мен үкімет біліп, ойлап, қиналып отыр. “Алдымен соларға жетіндер! Тез көмек апарыңдар!” – деп бізді жіберді. Мынау сол ала келген сәлем-сауқатымыз. Алдымен мынаны алыңыз! – деп, үшеуінің қолындағы үш бөлек көлемді түйіншек бума, қағазға ораулы сары май, шұжық, үлкен нан бөлектерін берді.

– Машина жүре алмайды. Аттың жүрісі шабан. Содан соң әдейі самолетпен осы бүгін-ертең ішінде бар үйсіз қалған отыз шопан, он бес отарды түгел аралап шықпақпыз! – деді. Қойды осы арадан жылжитпа деп сөз байласты. Кейін палаткалар және Сәлменге, көмекшісіне баспана болатын киіз үй, Калинин атындағы колхоздан жіберілген ас істейтін әйел дәл осы араға келетінін айтты. – Шөп пен жемді де қойларыңды қалың қарда шұбыртпай, осы өздерің қазір тұрып жүріп қалған аумағында ғана жеткізіп тамақтандырамыз, – деді.

Қағазға Сәлменнің жайын, жөнін жазып алып, енді екінші отарды іздеп тағы жөнелісті. Келесі үш сағаттың ішінде дәл төрт отарды осылай үстінен айналып, аз үйіріліп ұшырды да, Петро жарты километрдей жерде өзі қонатын аз алаңға жазбастан, қиналмастан қона қалады. Төрт рет қонып ұшқаннан кейін Әлім Петроға сүйсінді де:

– Қымбатты Петро, сіз Қаратау мен Мойынқұм арасындағы, Мырзабай даласындағы бар өлкенің батыры, сахараның қыран бүркіті болып алдыңыз. Бұлай ұшсақ, осылай қонсақ, біз бар отарды да бүгін-ертең түгел түгендей шығармыз! – деді.

Ықшамды, орта бойлы, домалақ мұрындау, жағы қалыңдау келген, қою қасты, үлкен сарғыш көзді Петро аппақ, ұсақ тістерін ақситып күліп алды.

– Отанымызға қызметтеміз! – деп күліп қойды да. – Мен жаз бойы шегірткемен көп алысқан тәжірибем бар еді. Бүгін соның керекке жарап тұрғанына өзім де ырзамын! – деді.

Ендігі бір отарға қонбақ боп шүйіліп келгенде, жер шоқалақ, жарықбас екені аңғарылды. Петро қойдың үстін сыза алысты да, жақын жерді де орағыта айналып қарап шыққанда, бір азғана тегістеу пішендік сияқты жер бар екен. Ар жағы шұқанақ. Ол жардың асты кең сулы бұлақ. Петро бекінді де, қонамын деді. Сөйтті де, келіп ептеп,

сызыла кеп қонды да, біраз қалың қарды бората жосытып барып тоқтай қалды. Енді самолеттен түсіп қараса, бес-ак метр жерде терен жар, оның асты бұлақтың суы екен. Осы бұлақ басында бір мола тұр еді. Ескі болса да, төбесін бүріп салған, бұрынғы шақта белгілі болған мазардың бірі болуға лайық. Жүргіншілер өз бастары үлкен апат, қатерден аман қалғанын жаңа аңдап, Әлім қалжыңдады:

– Мынау мола тегін емес. Қаратаудың бауыр сыртында не көп, әулие көп. Бізді ажалдан аман алып қалған да осы әулиенің киесі. Жарасов, сенің бұрын әулиеге түнегенің жоқ шығар. Уыз қолыңмен алғаш байлаған әлемің сол болсын, шұлғауынды мынаның басына байлап кет! – деді.

Бұл жерде қой қасында жүрген Жақсымбет еді. Ол Жарасовты таныды да, әнеугі айтқан сертін салған жерден есіне алды.

– “Жұтқа мал бермейміз!” деп пе едім әнеугіні, жолдас Жарасов. Айналамда өлтіріп жатқандар болса да, мен осы бір бұлақ пен шұқанақты, алақандай ши қорықты тауып алдым да, осыған жабыстым да қалдым. Тілеуің бергір, қар астында құрағы, миясы, сәл қияғы бар бұрынғы бір ауыл қонысы екен. Осыған жеттім де, қыбырламай жатырмын. Әйтеуір әлі өлтіргенім жоқ. Енді міне, жаңа ғана өздерің жіберген палатқалар, әні бір киіз үй көп тігіліп жатыр. Жем мен шөп те келеді деп хабар әкелді. Калинин атындағы колхоздан жібертіпсіндер ғой. Қазір бойым сергіп, мүлдем еңсем көтеріліп қаппын! – деді де, келгендерді сөйлетпей: – Мына кісі обкомнан келген Ерімбетов жолдас қой! – деп, Әлімнің қолын алып, қос қолдап, оның қолын ұзақ сілкіп, бүгін көңілі жайланған алғыстай ажар аңдатты. Анығында, жақын жерге палатка келіп тігілгелі жатыр. Кішілеу киіз үйдің қызарған керегесін жайып, шаңырағын көтеріп жатқандар да енді байқалған еді.

Тұс ауғаннан кейін Әлім, Жарасов екеуі тағы да үш отарды тапты. Осының соңғысында жүрген аға шопан Әжібай өз қамынан бұрын басқа бір отардың қойшысын ең алдымен қауіп етіп ауызға алды.

– Көмекке кепсіндер, рақмет! Жегеніміз қар. Малдың өліп жатқаны бар. Баспана кетіп қалды. Бір есептен кішкене балалары бар кейбір үйдің мына аяз, ақ боран астында отынсу таппай күйзелгенінше, кеткені де мақұл ма дедім. Бірақ

күннен күн, түннен түн өгіп, дұшпандай ақырып тұрған аязды аспан астында бір күн емес, бір түн емес, апта бойы азып-тозып жүру, шынын айтам, қинап та жүр, шошытып та жүр! – деді де, неден шошығанын сұраған Әлімге: – Өзім емес, осында бір отарда қойға биыл келген немере інім Медет бар еді. Оқу бітіріп, онжылдықты бітіріп келген. Соғыста өлген жалғыз ағамның жапа-жалғыз баласы еді. Міне, үш күннен бері содан айрылып тұрмын. Өзгенің бәрінің қайда жүрген аңғары байқалады. Біреу адырда, біреу далада. Біреу кейбір кездескен құдықтың басында қалғанда, со бала, құдай күдіреті, міне, үш күндей жоқ боп кетті.

Әлімді бұл хабар қатты үркітті.

– Аты кім? Сен біліп пе ең? – деп Жарасовтан сұрады.

– Аты Медет! – деп, Әжібай бурыл сақалын шенгелдеп ұстады да, төмен қарап, даусы қалтырап, иегі кемсендеп сөйлей алмай қалды.

– Іздеу керек. Қазір біз енді соған аттанайық. Жарасов, сен машинамен шық. Мен сені Сарбастауға түсірейін. Машинамен сендер іздеңдер. Самолетпен мен іздеймін. Ығып кетті ғой. Әлде боранда ығып кетті ме екен қойымен! – деп, Әжібайға қарап еді.

Енді жерден басын сілке көтеріп алған Әжібай қалың кара бөрік астынан қатты түйілген қабағын ашыңқырай түсті. Бояуы оңған қоңыр сарғыш көздері қызарып, былшықтанып тұр еді.

– Соның рас, ығып кетті. Қой ықты да, бірге кетті ғой. Мал жаюдың жөнін білмейтін, қалада өскен, оқудан келген жас бала, атамыз Далбадан қалған жалғыз жас еркек ұрпақ еді. Өзімде қыздан басқа туған жоқ. Жақсы оқыған, жібектей есілген, бұл өңірге бітпеген асыл бала, алтыным еді. Іздей көріндер, азаматтар. Тілеуім кесілді ме деп тұрмын. Өзі аш, өзі аяздан қатып қалды ма, не болды! – дей берді.

– Ақсақал, назаланба! – деп, Әлім өзінің күйлі, ашық үнімен қартқа өте жаны ашып, үйіріле сөйледі. Кішілеу аузының лебізі және үлкен дөңгелек көкшілдеу көзінің достық жылы нұры Әжібай шалға қазіргі сәтте бір түрлі сенімді, шыншыл, бауырмал үн болып аңғарылды.

– Айтшы, қарағым. Солай деші, құтқаршы.

– Құтқарамыз, Әжеке. Енді бізде сол Медет баланы таппай күндіз де, түнде де тыныштық болмайды, Әжеке. Қинала

көрменіз. Онсыз да аяз мынау, панасыз мал күйі мынау. Азабың аз емес. Жаныңды қинама. Бізге айттың, жеткіздің. Болды. Ол баланың ендігі ағасы да, әкесі де мына менің өзім деп біліңіз! – деп, шалдың бір қолын қысты да, бір қолымен арқасынан аймалай құшып, иығынан қағып қойды.

– Ал мынау облыстан біздің сізге әкелген дәміміз. Осыны, мына сары майды қарбытып жеп, хал жиып ал. Біз қазір Медетті іздеуге кеттік! – деді.

Айтқанындай, күн батуға екі сағаттай қалғанда, Ноян ауданының базасы Сарбасқа шапшандатып кеп Жарасовты түсірді де, өзі қайтадан Ержановты қасына ертіп, жершіл Қожақметті тағы да ертіп алып: “Қыран Петро, сұңқар Петро, жайды білдің ғой. Ендігі әңгіме адам өмірі жөнінде. Күн батқанша осы манды тездете бір орап, шарлап қайтайық! – деді.

Жарасов пен Есентаев жылы киім мен мол азық алып, вездеходқа мініп, Медетті іздеп, жолсызбен төбелерді, далаларды, кейбір жыра, құр арналарды жағалап, түн ортасына дейін машиналарын жиі-жиі үн салғызып, жарықты жан-жаққа бұра дабырлай түсіп, кей тұстарда мылтық та атып, осы өздері жүрген құлан елсіз, жансыз, қыбырсыз далаларда, аяз астында үн беруге жарарлық жан атаулыны іздеп бақты. Бұл түні Әлім де, Жарасов та ештеңені таппай қиналып, қысылып қайтысты.

Дәл сол кеште сағат тоғыз шамасында Баскенттен Карповтың өзі Әлімді рацияға шақыртып ап сөйлескенде, ең алғаш сұрағаны: “Жоғалған шопан Есенов Медет табылды ма, жоқ па? Ең алдымен соны айтшы!” – деген еді.

Әлім самолетпен, машинамен, салт атпен де жағалай кісі шаптырып, соның ішінде өзі де, Жарасов та қоса іздеп, күн жарымдай іздеп, әлі таппаған жайларын айтты.

Карпов үнінде қатан, қысқа айтылған тапсырмасында шопан Медет туралы өзгеше мазасыз қысылған ойда тұрғанын аңғартты.

– Мен өзіңе де он қайырып айтқамын, Ерімбетов. Жарасовқа да аз айтқам жоқ. Арктиканың мұзында, Мұз мұхитта жоғалып қалған адамды да қоймай тауып жүрген біздің Отан. Айтуға да ұят. 500 қоймен, қойдың аяңымен өзінің туған жерінде жүріп боран болды, суық болды деп жігіт адасып өлсе, көмек көрмей, шопан қаңғып өлсе, сені

мен бізге содан үлкен қорлық (позор) жоқ. Соны тірідей аман-есен таппасақ, сенің де, менің де бағамыз сынық грош! – дегеннен басқа сөз жоқ. Ертең кешке маған дәл өзін шопандардың бәрі туралы және әсіресе арнаулы Есенов Медет туралы ақпар бер! – деді.

Бүгін кешке жақын Сарбастауға келерде Әлім “Шеген” совхозының кеше өзі аралап өткен үйсіз қалған шопандардың бірнеше отарларына соққан болатын. Ұзақ ауданы орталығына алғаш келген сәтте аудан басшылығымен және “Калинин”, “Көнекент” совхоздарының басшыларымен жасасқан уәдесі бойынша бүгін түстен бері мұндағы үйсіз шопандардың бәріне киіз үйлер келген екен. Әрбір үймен бірге ас, ыдыс-аяғы, үй күтетін, ас пісіретін жәрдемші әйелдер келіпті. Анау жолда аудан мен облыстың бұйыруы бойынша Ноян малына қорадай, пішендей көмек беретін міндет алған “Көнекент” совхозының директоры Әбді бүгін ерекше ширақтық, жауаптылық жасапты. Ол сонада Жарасовқа уәде қылған 150 тонна пішенді атаған бөлімдерінен бере алмай, Ноян ауданының қойлары алғаш өлімге ұшырағанда, сол уәделі шөп мезгілімен жетпегендіктен ұшыраған болатын. Әбдіні ол жолда өтірік айтқызып, ұятқа қалдырған жалғаншы бөлім бастықтары кім екенін Әбді ауданға, Жарасовқа да, кейін мына Әлімге де білдірген-ді.

Әлім ол жайдың облысқа түгел мәлім екенін, Карповтың сол тұста осы Әбдіге өзгеше ызаланғанын Әлім жасырмай айтқан-ды. Енді мына тұста кеше міндет алған Әбді “Калинин” совхозынан жіберілген киіз үйлер жеткеніне карамай, өз совхозынан 15 киіз үйді тығыз тапқызып алып, ыдыс-аяқтарын, азықтарын түгендетіп, әрбір үйде бара сала жағатын азын-аулақ отынды да салғызып, әр үйге екі-екіден адам шығартқан. Біреуі ас пісіретін әйел, біреуі отын-суды қамтамасыз ететін және қоздаған қойға, жас қозыға, шопанға қосыла көз болатын жас адамдар. Көбінше еркек қызметкерлер болған-ды.

Сонымен қатар Әлім алып келген 15 машина толы палаткалар жаңағы үйлер жеткен отарларға ілесе барып, олар да тігіліп қалған. Қоздап қалған қойлар да осы бүгіндер аз емес еді. Енді үлкен-үлкен палаткалар кем қойғанда 250-300-дей қозыларды сыйғызатын пана-лыпа боп қалыпты.

Әр отардың жанында бүгін кешке үйлер тұрып, онда от жанып, түгін түтегені қой шетінде жүрген он күннен бері ыстық ішпеген, он бес күннен бері бел шешпеген шопандарға анық бір аязды күннің ортасында көктем лебі ескендей жылы тиді. Көп қойшылардың қабақтары ашылып, көңіл кейістері, жүз кірбеңі сәл де болса жадырағандай.

Бір отарға тоқтамай, вездеход машина мінген Сәлім түс ауа жүре бастап, кешке дейін он екі-он үш отарды аралап өтті. Бәрінде де білмегі, сұрағаны: шопандардың көңілі, саушылығы. Қазіргі жеткен көмектің жетістігі мен кемшілік жайлары ғана. Осы отарлар орта тұсында Сәлімге Жақсымбет ұшырап еді. Сирек сары тістерін ақсита ашып, сары тонын құлағына көтере қаусыра түсіп, киіз үй жанында тұрып жусаған қойын көрсетіп қойып, Жақсымбет Әлімді үйге шақырды.

– Кешегі келгеніңдей емес, қу дала, қу медиен, ақырған аспан асты емес. Енді, міне, үйіме келдің, қош келдің. Кір, міне, жайымды көр! – деп, Әлім мен шофер екеуін қос қолдап амандасып, үйіне кіргізді.

Үй ішінде бір әйел басына қалың шәлі ораған қалпында босаға жаққа айналып нан илеп, кіргендерге сырт қарап отыр еді. Жақсымбет қарқылдап ашы даусын дабырлата көтеріп күле кірді.

– Айналайын, жасым алпысқа келгенде жанадан, міне, үй жаңғыртып, басына отау көтеріп бердің. Біздей егделердің арман ететін осындай жаста тағы да бір үйлендірген шағың ба деймін. Мына жағыма, мінекей, жетістіре түсіп мынау отырған жас иіс келіншекті де бір-ақ әкеп беріп қойдың! – деп қарқылдап еді. Сырт қарап отырған әйел енді бетін бұрып тамсанды да: “Дәмесін, дәмең құрғырдың! Далада серейіп қатып, жемтік боп қалмай, осыған жеткеніңе неге шүкірлік етпейсің. Саған әлі тоқал да керек пе, өлмелі шал басыңмен!” деп, үйдің ішін көңілдендіре күлген әйелдің аузында бір тіс жоқ, екі ұрты қатпар-қатпар әжім еді.

Бұның түсін көріп, Жақсымбеттің қалжыңын ұғына түскен жас шофер Жиенбек қарқылдай күліп еді. Жақсымбет тонының ұзын жеңін кемпір жаққа сілтеп, бұлғап:

– О, арман қара, құрып қалғыр. Мен әдейі жас келіншек олжа таптым деп, мына обкомды алдайын деп отырсам, онысы несі екен аузы опырандап. Мені жеп қоятындай

жалмандап. Иле, ана наныңды! – деп, өз әйелімсітіп, қоразданып, құнжыңдап қойды.

Әлім көзінен жас аққанша күлді. Жақсымбетті арқасынан қағып:

– Бәрекелді, Жәке! Жігіт болса, өзіндей болсын. Қиындық болса қайтеді. Аузынан әзілі кетпеген азаматтық осы десеңші. Мен осыныңызды бар шопанның бәрінің де қайрат-қажырының белгісі деп, не қиындыққа болса да мойымайтын, көнбейтін халық қайсарлығы деп қуанам! – деген еді.

– Ой, тәйірі-ай! Өзімнің туған жерімде, өз малымның ортасында тұрып жүріп, марттың аяғында қараспан қаңсылады деп, бірнеше күн бұзылған аязды аспан әуілдеді деп құтым қаша ма?! Айтқам әнеугіде. Бар облыс, бар ел, Отаным арқамнан тіреп отырғанда жыласам, жидісем, құдай алсын да мені! Тек әлгі бір баланы, жерді білмейтін байғұс қой. Туғалы ала қағаздан басқа не көрді дейсің! Тек сол жол-жөн білмейтін баланы ғана тауып ала көріңдер. Болмаса Ноянның шопаны қырылып қапты деп, бірдің өзін дүздей қып қырта беретіндер болады. Соны ғана іздеп тап, айналайын Әлім! – деп, қамқорлық ойын енді өздерінен гөрі сол адасумен табылмай жүрген қойшы Медетке аударған-ды.

Келесі күні таң біліне Әлім Петроны тағы да осы өңірді сүзуге салды. Мырзабай даласы Үлдек, Бүркітті, бір жағы Ақтау, бір шеті құмға қарай ыққан қой кетсе кетерлік Мойынқұмға қарай ойыса ұшып көп атырапты шарлады. Тіпті “Жуантөбе”, “Тасты” совхоздарының бергі шеттеріне дейін шарлап та қайтты. Түсте уәде бойынша Жарасов, Есентаев екеуімен ұшырасты. Олар өздері де және салт атпен айналаға шаптырған жөн білетін, жерді жақсы білетін Қожақмет сияқты кісілерді де көп жүріске салғанмен, ешбір із-дерек таппады.

Әлімге осы хабарды білдірсе де, бұл жұрт іздеуден тоқтамақ емес. Түскі аз ыстық асты іше сала кешке Айгенеді табыспақ болып, жан-жаққа өзді-өз беттерімен Медетті іздеп жөнелісіп кетті. Дәл осы жолы Жарасов, Есентаев екеуі бұрын бір араламаған онша алыс емес Бүркіттінің сілемі боп бері келетін бір адырды бетке алды. Күн бұлынғыр. Соғып тұрған қатты жел, суық ызғырық аязын бәсеңдеткен жоқ. Бұл

сағаттарда да Қарабастың желі шығыстан Алатау, Ақтауды асып, Мырзабай жазығына шығарда құтыра соғып тұр.

Жол оңай емес. Жазықтан адырға кіргенше машина “ГАЗ-69” зорға басып, өте баяу жүріп келген еді. Адыр шеті биік төбелер емес екен. Соның кей жерде тұтасынқыраған жоталарын басып жүріп отырады. Жалаңаш беті ашық төбелердің бұдырсыз жоталары кей жерлерде қара топырағы, қиыршық тастары, домалақ бұдыр тастары көрініп, машинаға бөгет жасамай, қайта, қатқак қары аз жеңілдеу жүріске жол бергендей болады. Кейде жотадан ұзап кетпей қиялай жүріп, тау арасындағы бұндай жүрістерге машықтанған Жарасовтың шофері Жағыпар бар бейілін салып, бүгінгі жауаптылықты Жарасовпен қатар ұғынған камкор саналы әрекет етті. Бұлар осы адыр ішіне қиялап, кейде жоталап, кейде бөктерлеп, бірде өрлеп, бірде құлдап отырып қалындай батып кірген еді.

Бұдан бұрынғы үш күн бойғы іздеуде дағдыланған мерзім бойынша Жағыпар машинасын анда-санда ұзақ бозда-тып сигналдап қояды. Бір кезде сайда, ықта келе жатқан қалыпта Есентаевтың құлағына болар-болмас бір ызың естіледі. Ол машинаның артқы есігін ашты да, басынан құлақшынын алып, жел жаққа қарай тағы тындай берді. Енді Жарасовты, Жағыпарды иықтан қағып: “Токта! Токташы!” – деп қатты дауыстап, өзі машинадан ытқи шығып, желге құлақ салды. Әлі үнсіз. Сергек, жіті қозғалысты Жағыпар да машинадан атқып түсіп тың тындап тұр еді. Екі жақтан екеуі бір-ақ сәтте:

– Үн шығады!

– Адам үні шығады.

– Айғай шығады! – дескенде, Жарасов та жерге секіріп түсті.

– Бұл жақта шопандар жоқ. Малсыз да елсіз өлке.

– Кәне тағы тындандаршы! – деп тұра қалып еді. Енді ол өзі де есітті. Анық бір ызыңды үн естіледі. Жағыпар өлендеп тұрып:

– Өзі бір үзіліп, бір басымдай түседі.

– Тап мына жақта адам үні бар.

– Осы адам үні.

– Бір үзіліп, бір созылып шығады.

– Әлде ұлыған қасқыр үні бола ма?

– Жүрейікші не де болса! – деді Жарасов. Өзі айналып машинадан шопандарға деген бөлек түйіншек азықты алды. Енді үшеуі де машинаны тастап, үн шыққан жаққа қарай жүре жөнелді. Алдары өр еді. Жолда қалың қар да бар екен. Үшеуі де бірінен-бірі қалмай, белуардан қарға бата омбылай, жақын белге шыға берді. Төбе басынан жаңағы дыбыс және анықтала түсті. Енді анық шырқаған адам даусы екені аңғарыла берді. Алда тағы бір төбе бар еді. Үшеуі енді жіті басып, сол иек артпа төбеге шыға бергенде, ар жағында құдилап түскен шұқыр сай екен. Соның арғы беткейін ала тырмысып жайылып жүрген қой көрінді. Енді бір сәтте бұлардың көзіне арғы бетке көтеріліп бара жатқан қойшының жоны көрінді. Ол айғайын үзген жоқ. Бұлар енді аңдаса, сол адам ән салып барады. Үшеуі біріне бірі жалт қарасып, үнсіз сүйсіне күлген жүздері аңыра тұрды да, қатарынан бір-ақ аңғарысқан жайлары болды. Осы бара жатқан ұзын бойлы, сұңғақ біткен жас қойшы Медет, айтып бара жатқан әні мынау үшеуіне де сондай таныс. Өздері түгел білетін, исі Ноян ауданы былтырдан бері түгел сүйіп жырлайтын кәдімгі Шәмші Қалдаяқовтың әні “Ақмаңдайлым” екен.

Үш жолаушы ойда жатқан қойды үркіткендеріне қарамай, қуана айғайлай жүгірісті. Қойшы Медет артына салмақпен бұрылып қарап, енді әнін үзіп аңырып қалған еді. Жарасов жете беріп: “Уа, сен Медетпісің?” – дегенде, анау: “Ия, Медет мен!” – дей бергенде, Жарасов:

– Айналайын-ай, амансың ба?! – деп құшақтай алды.

Есентаев та мұны аймалап, арқаға қағып құшақтап, қысып-қысып алды.

– Аман болғаның қандай жақсы еді.

Жігіттің өңі жер беттеніп өзгеше тотығыпты. Қатты жүдеген екен. Жас терісі әжімденген беті жиырылды да, аппақ кесек тістерін ақситып ашып, сөз қатпай күле берді.

Жарасов сол сәтте таңырқаған қуанышын ірке алмады.

– Сені өлі табамыз десек, әніңмен бізді өзің таптың ғой. Әнің тапқызды ғой бізге. Жә, өзгең өзге, осы жаңағы әнің не?

– Соны айтшы! – деп Есентаев та ентеледі.

– Бәсе, өзі “Ақмаңдайлым!”

Жігіт бұған жай, баяу жауап айтты. Даусы ақырын.

– Құмнан көшер алдында радиодан естіп, жаңа ғана үйреніп алып ем. Кейін соны ұмытып қап, бірнеше күннен бері есіме түсіре алмай қойып ем. Кеше, со өзім қажып, талып жүргенде, жаңағы ән қайтадан өзі көп аузыма түсті. Соны кешеден бері айтқан сайын бойым көтеріліп, ішім жылынып қалады. Аға, не дейсіз, сондай серігім боса, не дейсіз. Айтқан сайын өзін ұмытып қалмайын деп айтам. Және жалғызсырамаймын! – деп еді.

Енді осы жайды айтып тұрған түзу, сұңғақ бойлы, көтеріңкі қырлы мұрынды, үлкендеу ажарлы қоңыр көзді Медет Жарасовқа өзгеше ыстық, бауырындай көрінді. Тағы да құшақтай алды да, бетінен сүйді. Бұл жолы үн қатқан жоқ. Тек Жарасовтың кеудесіне Медетті құшақтағанда батынқыраған қатты бір бұлтық бар тәрізденіп еді. Наны ма екен десе, кітап екен. Қойнына салып оқып жүрген қазақ тілінде шыққан “Нағыз адам туралы аңыз” атты кітап еді.

Медеттің таба наны азайып қалған екен. Тіпті бітуге тақау. Ал мұның алдындағы 600 қойынан бір қой да өлмепті. Ол алғашқы боранда қойымен ыға жөнеліп билей алмай, қайда, қалай кеткенін аңғара алмай, тек қойдың ортасында, қойын және тоқтата алмай ықтап келе жатып, осы бір шұңқыр сайға кездесіпті. Өзі тіктеу ғана қолат болғанда, қойтастары бар екен. Арасында ығы көп. Бұта, көде және бар. Кей жерінде бозқараған, еркек жусан, тағы бір тұстарында ыран, селеу тәрізді әр атаның ұлы қойға талшық жем бар екен. Қойдың өзі де осы сайға шұбырып көп кіреді де, үйіліп жатып алады. “Сонымен, әйтеуір күн ашылған соң ел, жұрт бір тауып алар дедім де, осында жаттым да қойдым. Түнде қойдың ортасында жатам! – деп күлді, – күндіз нанымды жеп, қарымды асап, жаңағыдай әнімді сала жүрем!”

Жарасов пен Есентаев енді машинадан әкелген азықтарын Медетке ұстата берді де, тезінен осы араға өзіне үй де келеді, көмек те жетеді!” – дей берді. Ол көмектің қандай болатынын да айтысқан еді.

Кеш бата бере сол күні Айгене үстіне Әлім мен Петро да қонбақ боп орай ұшып жеткен еді. Түс ауа бұлар да және де көп жерді шарлап, Медетті іздеген болатын. Енді Жарасовпен байласқан сөз бойынша Айгенеге келіп, сонымен бас қосу, ұшырасу керек.

Петроға бұл атырапта алғаш ұшырасқан қиын шақ осы болды. Айгене – сай бойында тараң өлкеге орналасқан базаның бірі. Петро бір шүйіп, қайта көтерілгенде, конудың самолет үшін қиын екенін анық аңғарды. Қонатын жер өте тар. “Тағы бір айналып көремін!” – деп, Әліммен тілдесті де, тағы бір-екі рет төмендеп барып, қайта өрледі. Әлім: “Есебін тап та қон!” – деген еді.

Айгененің самолет қонарлық тегіс алаңы 30-40 метрдей-ақ жер екен. Самолет қонса да құмға тіреліп, тоқтайтын болады. Кейін бұл арадан жүкпен, бірнеше адаммен ұшып шығу қиын. Ертең ұшарда бұл арадан Әлім бірге мініп ұша алмайды. Петро жаңа Айгенеден 5-6 километр жердегі бір тақыр алаңды болжап алыпты. Ертең Әлім, тегі, бұл арадан ұшқан самолет соған барып қонғанда, Айгенеден аткөлікпен барып отырып, сол жерден самолетке мініді. Бұған Әлім көнді де, енді екеуі де тәуекелге бекініп, ұшқыш, қонғыш “ЯК-тің” Петроның батыл, епті қолына бағынған моторға ерік берді. Айтқанындай, 40 метрдей ана тегіс алаң бар екен. Соның шетінен дөңгелегі тиген самолет екінші шетіндегі құмға жүріп барып, баяулаған жүріс болса да, тіреле, көміле барып, зорға тоқтады.

Әлім Петроны құшақтап арқадан қақты да: “Бүркіттің өзісің! Бүркітше қияға ұя салып ұшып та, қонып жүре аласың! Петро, мені де өзінмен қоса бүркіт етіп жібердің!” – деп еді. Петро жерге түсіп, самолетінің кеудесі құмға батыңқырай тоқтағанын аңдап тұрып:

– Бұл бүркіттің басы батпаққа батып жатқаны мақтан емес болды. Енді тек артымен жылжып, мынау қақпаннан басын құтқарып алуға жарағай-ақ та! – деген еді.

Айгенеде он шақты жеке қора жайлар болатын. Самолет келіп қонған соң, бұл жерге жаңа ғана келіп түскен Жарасов пен Есентаев Әлімді қарсы ала келген-ді.

Бұл кеште ұшырасу Әлім осы атырапқа келгелі болған ең бір көңіл ашар ұшырасу еді. Медеттің табылғаны Әлімді ырза қылғаны сонша, ол Жарасов пен Есентаевты қайта-қайта қолдарын сілкіп, екі жағына алып құшақтай түсіп, арқаларынан қаққан. Аналар қалай тапқандарын айтқан еді. Бұлармен бірге жүрген қазақша білетін Петро қай жерден Медеттің табылғанын аңдағанда, санын соғып дабырлай сөйледі.

– Жолдас Ерімбетов, айттық па бағана, осы таулар арасында бір жер қарлы емес, сарғыштау. Неліктен солай деп едік қой. Біз ол қойдың үстінен ұшқамыз! – деген.

– Рас, бүгін ғана емес, біз кеше де ұштық ол төбелердің үстінен. Бірақ тастың түсі сондай ма екен, болмаса жердің борбастағы сондай ма! – деп, анық андай алмай өтіп кете беріп ек. Жылдам өтіп кетіп жүргеміз! – деді. Жарасов бұл күйге әбден түсінетінін айтты.

– Сай сондай тар ғана. Ұзындау созылған қорадай болымсыз қолтық. Әрине, оның үстіне жылдам ұшқан самолет ештеңені байқатпай ағып өткен болу керек! – деген.

Есентаев Медеттің айтқанын да естіртті. Қойшы жігіт: “Үстімнен самолет соңғы күндер ұшып өтіп жүрді. Бірақ оның қонатын мүмкіндігі жоқ та, менің белгі берер мұршам болған жоқ!” – депті. “Жылт етеді де, лып етіп өтіп кетеді. Тау асып, тасаға түсіп кетеді. “А” деп үн салуға да келтірмейді” депті. Осындай әңгімемен дабырласып жақын қораларға тақағанда, Жарасов бүгін Әлімді “Осындағы бір жақсы үйге сізді қондырғалы келеміз. Кішкене көңіл жайланып, тәуір ас ішіп, жақсы тынығып алайық!” – деді де, шеткерірек бір қораға әкеліп, қараңғылау далаға кіргізді.

Үй кең, екі бөлмелі. Іші жақсы, жарығы үлкен лампалары бар. Өзі сондай жылы, жайлы екен. Қонақтарды төргі бөлмеге кіргізген үй иесі ұзын бойлы, кара сұрлау, таза киімді әйел еді. Ол сыпайы амандасып, төргі үйдің есігін ашқанда, арғы босағада қонақтарды түрегеп күтіп тұрған зор кесек денелі, шоқша бурыл сақалды, қызыл күрең жүзді үй иесі жақсы шыраймен жылы амандасып, Әлімді өзі тани сала, өз қолымен шешіндіре берді.

Жарасовтың таныстыруы бойынша, бұл адам осы Айгенедегі белгілі аңшы, өзі мерген, өзі қақпаншы, осы тау сахараның бұл да бір қыраны есепті адам деді. Аты Жақсымбет деп таныстырылған бұл кісінің әйелі осы Айгенедегі кооператив магазинінің сатушысы Зейнеп екен. Қонағуар үй иелері тезінен дөңгелек аласа столды ортаға қойып, дастарқан жайып, қайнап тұрған сары самаубырдың ыстық шайын, иісі шыққан мол табақтағы қуырдағын қойып, асқа отырғызды. Жерде көнелеу кілем, жаңа жақсы алаша, қалың қызғылт, қоңыр текеметтер бар. Кең бөлменің сол

жақ терезеге қарсы бітеу қабырғасында оюлы тұскиіз, әдемі жиылған баршау төсегі тұр. Бір қабырға, қонақтардың сырт жағындағы есікке қарсы бітеу қабырға төменнен төбеге дейін сәнмен қатарланған сандықтар, олардың үсті қатар-қатар жиылған әр түсті қыжым, атлас, дүрия көрпелер, қалын, таза жаңа көрпелер. Солардың үстіне тікитте қойылған әр тысты, алуан гүлі мол жастықтар.

Әлім әнші болатын. Оның көзіне алғаш осы бөлмеге кіре бергенде түскен екі музыка аспабы үнемі ойында отырды. Біреуі келісті баян, тағы бірі үкілі домбыра. Әлім әлі сұрамаса да, ішінен бұл үйде осы аспаптарды тартатын кім екен деп қалып еді. Шай іше отырғанда Зейнепке мойнын бұра беріп, Жақсымбет ақырын күбірледі де:

— Келмеді-ау, бұ қайда бөгеліп жүр екен? — деген сұрауына Зейнеп өз ойында отырған дәл сондай күдік сұрауын қоса айтты.

— Осынша кеш батқанша неғып жүр екен?! Қайда жүрсең де, тым құрыса мынау боранда, аязда, далада түнеп қала көрме. Адасып кете көрме! — дегенді көп айтсаң бір көнбейді. Кешігіп жүргенін қарашы! — дей берді. Енді біразда Жақсымбет: “тоқташы” деп әйелін бөгеп, тысқа құлағын елең еткізіп еді. Сол кезде тыстан тықыр естілді. Аттың дүбірі де, жаяудың жүрісі де, жерге түскен ағаш па, жүк пе — бәрі де неғыса біреудің келгенін аңғарта берді. Енді біразда арғы есік, сыртқы есік ашылған еді. Зейнеп бергі есікті асығыңқырап барып өзі ашты. Сол кезде қонақтар отырған бөлмеге мойнында сылдырмақ қарғысы бар, шашақ құлақты екі көк қасқа, шашақ құйрық тазы сумандай кеп қатар секіре кірді. “Ә, келген, келген екен ғой!” — дей берді Жақсымбет. Осы кезде ауыз үйден жіңішке болса да үнді жас дауыс шықты да: “Әке, әке, бері шығыңызшы!” — деген еді.

Қонақтар үйде қалып, Зейнеп те, Жақсымбет те ауыз үйге шыға бере: “Айналайын, келдің бе. Ойбай-ау, мынауың не? Қуатым-ау, мынауың қалай. Сәулем-ау, мұны қалай алып келдің?” — дескен әке мен шеше екеуінің бірдей қатар таңырқай қуана, сүйсіне шыққан сөздері естілді. Дабырлары жетіп жатты. Бұлардың дауыстарының арасында ашық әсем үнмен көтеріле күліп тұрған бір жастың үні келді. Аздан соң мәлім болды. Зейнептің үйге кіріп айтуымен төрде отырған

төрт еркек, Петро да қосыла ауыз үйге ұмтыла шығысты. Қараса, ауыз үйдің есігінен ашық полға көлденең созылып түскен үлкен көк қасқыр жатыр. Анық, мол қылшықты, қалың түбітті қабандай көкшулан, арлан қасқырдың өзі. Соның қасында жалғыз ауыз мылтығын құндағынан жерге қойып, жінішке ақ саусақтарымен темірінен ұстап тұрған сұңғақ бойлы, үлкен көз, қыр мұрынды, қазір екі беті суықтан әдемі, жұқа қызғылт рең алған, аппақ тістері ашыла күліп тұрған жас жігіт көрінді. Таныса келе бұл жігіт емес, осы үйдің, мынау шар тартқан әке-шешенің жалғыз қызы (еркекшора) Сағадат боп шықты. Ол әкесіндей аңшы, әкесінен де бетер мерген. Үнемі ат үстінде жүріп өскен осы үйдің мырзасы деп аталатын қызық бір ерекше жас боп шықты.

Жұрт асқа қайта отырғанда, Сағадат үлкен ағайлардан сәл қызара түсіп ұялыққыраса да, әңгімесін, бүгінгі көрген-білгенін жақсылап айтып берді. Ол әкесі қойған Уілдектегі қақпандарды аралай барған екен. Бірақ қақпанға мынау арлан бөрі артқы санынан түсіпті де, тірсегінен ілініп, кете алмай тұр екен. Сағадат күле түсіп, енді жылынған соң, ақшыл тартқан жүзімен ұдайы сыңқ етіп күліп қойып, әкесіне қарап сөйлеп отыр.

— Әуелі жерге түсіп, тұмсықтан мылтықтың дүмімен ұрайын деп ем. Біресе бұлай, біресе олай ортқып ұрғызбай қойды. Және ұрып өлтіре алатын емеспін. Бір жағынан атым үркіп оскырып, беліме іліп алған шылбырымен өзімді тартқылап кейін сүйреп, күш алдырмай қойды. Қасқыр жұлқынып жатыр. Содан құтылып кетеді екен дедім де, мылтықты қос өкпесіне қадай бере періп қалдым. Қылжалаң етіп жығылды. Бүйірін қауып жығылады екен. Басы қылжаландап, аздан соң тістеген өкпесін тастады да, басы жерге сылқ ете түсті. Содан таспен тұмсықтан ұрдым-ұрдым да, қанжығаға байлап ап жүрейін десем, ат өңгертетін емес. Ұзын шылбырмен екі аяғын мықтап тұрып буып, қанжығамдағы арқанды тағып алдым да, сүйрете шапқылап алып келдім! — деді.

Әкесі сүйсіне отырып сәл ақыл айтты:

— Қасқыр өлмей тұрып жерге түскенің оғат екен. Жаралы қасқыр ашулы күйде адамға да ұмтылады! — дегенде, Зейнеп:

– Астапыралла, қойшы. Құдая тәубе, өзін қауып ала жаздапты ғой. Айтам ғой, бұл осындаймен бірдемеге ұшырайды! – деп, әрі сиынып, әрі қызын кінәлай ұрса түсіп, қабағын түйе қызы мен еріне кезек қарап қалған еді.

Сағадат әкесіне орынды жауап берді.

– Оны білгем жоқ. Бірақ торы атты білесің ғой. Ат үстінен оқ шығартпайды. Жерге түскенде атамын деп түскем де. Әйтпесе өлтiре алатын емеспiн. Қалдырайын ба қақпандағы қасқырды! – деп, шешесіне қарады.

Әлім бағанадан Сағадатқа қатты сүйсіне қарап отырған. Енді өзінің үні зор даусымен Сағадатты мақұлдап күліп жіберді.

– Сөз-ақ. Қарындасым, қандай азамат едің! – дегенде, Есентаев, Жарасов екеуі де: “Жігіт, азамат! Міне, жас болсаң осындай бол!” – деп те қойған еді.

Сағадаттың табысы, әңгімесі өзгеше оқшау, өзге қыздардан бөлек өмірі, дағдысы, өнері үй ішінде бірталай уақыт сөз болысып еді. Бұл шақта Сағадат үндемей, өз жайындағы кей әңгімелерді ашық, сүйкімді үнмен сықылықтай күліп тыңдап қояды да, сөз қатпайды. Шайдан соң ол ауыз үйге барып, ұзын көйлек киіп, түйген бұрымдарын түсіріп, ұзын шаштарын төгілтіп, төргі үйге жуынып алған күйде жаңа ажармен кірген еді. Бұл шақта Жарасов пен Есентаев Әлімге де, Жақсымбет, Петроға Медеттің табылған жайын, жерін әңгіме етіскен болатын. Оны сүйсініп мақтау үстінде Есентаев өзі сондай әнші, айтқаны Шәмші Қалдаяқовтың әні “Ақмандайлым!”...

– Біртүрлі сұлу да, берік қайратты, қажырлы жас. Жоғалып кетіп, аяз астында, күн мен түн бойы он шақты күндей жалғыз жүргені жеңбеген, қажытпаған, бір сұлу сабырлы жас екені – деп Жарасов Медетті сүйсіне мақтады.

Жақсымбет бұл хабарға анық сүйсінді.

– Шынайы азамат мынау екен. Өзі және ән сап жүр дейсіз бе?

– Ән салып жүр.

– Әнді тамаша шырқатып жүр.

– Тағы және кітабын да оқып жүр.

– Қойнында романы жүр! – дегенде, Жарасов пен Есентаевқа кезек қарап аңыра қалған Сағадат:

– Қандай кітап екен? Өзі оқыған шопан екен ғой? – деп, ашық жүзін көтеріңкірей хабар тосты.

– Оқып жүргені “Нағыз адам туралы аңыз”. Оқыған жас. Тіпті онжылдықты бітіріп, әдейі осында келген. Өндірістік практика атқарып жүрмін, жоғарғы оқуға барып түсемін дейді! – деген хабарды да Есентаев Медетке сүйсінген қалпынан аумай жеткізген-ді. Жақсымбет енді тағы бір жайды білгісі келіп:

– Мұның бораннан тығылып қалғаны қай сай екен? – дегенде, Жарасов:

– Осы арадан туралай есептесе қашық емес. Шамасы 12 километр мөлшеріндегі аласа қоңыр адырлар, қойтасты адырлар арасындағы бір тар қолтық. Екі жағасы тіп-тік. Ұзынша жіп-жінішке бір сай. Қызық қолат! – деген еді. Соны андай бере, ең алдымен Сағадат:

– Уа, ол Қасқырсай! – дей бергенде, Жақсымбет те:

– Бәрекелді, Қасқырсай екен ғой. Бәсе, онда пана да бар. Қар астында бір қора қойға біраз күн талшық болатын әртүрлі бұта-көде, көр-жер де бар...

– Онда бозқараған да, қалың шығатын ыраң да болатын, – деп, Сағадат үлкен тәжірибелі ер адамдардай, жер жөніндегі байқағыштығын да аңғартты. Осы кеште Сағадаттың екінші сыпаты Әлім, Жарасов сияқты қонақтарға тағы да ашылды. Ас алдында енді баян мен домбыра тартатын анық иесі Сағадат екенін жақсы андаған Әлім Жақсымбет пен Сағадатқа кезек қарап әзіл айтты:

– Бүгін бір жақсы кешке сіздердің мына қонақжай жақсы үйіңізде ұшырасқалы біз мынау аязды, боранды суық күнді ұмытып отырмыз. Өздеріңізбен, үй иесімен мәжілістес болу бізге сонша бір жайлы жағдай болып отыр. Бейілдеріңізге, сый-құрметтеріңізге ырзалықты әлі айта жатамыз. “Ас иесімен тәтті” деген нақыл бар сияқты. Мына, осы мына біреу баянға қарай түсіп: баян баяншысымен тәтті. Осы баянға “иенді тапшы” дегім кеп отыр. Сол осы мына менің қасымдағы жолдастарымның да тілегі сияқты. Жә, осының иесі әкесі ме, баласы ма? – дегенде, үйдің іші жамырай күліп қалды.

Сағадаттың үні созыла күйлі күлкімен ашығырақ естіліп еді. Әлім өзі де үлкен көзін жоғарылай қаға түсіп, сүйкімді кішкене аузымен күлкісін де қатар естірте отырып:

– Қалайда үйреншікті қолдың біреуі бағанадан бізге телміре қарап тұрған осы баянды алса не етер еді? – деп, тағы да сыпайы сөзіне, орынды тілегіне үй ішін сүйсіндіре күлдіріп қойды.

Енді біразда баянмен Сағадат үні белгілі тілдің тұсында, әсіресе төменгі жінішке тілдің үніне қосыла сызыла шықты. Осыдан кейін ас жасалғанша Сағадат талай әндерді әдемі айтып берді. Бұл Абайдың “Айттым сәлемін” айтады екен. Радиодан естіген Розаның репертуарын білген екен. Енді бір кезекте қонақтарды тағы да сүйсіндіре түсіп, ол “Ақмандайлымға” ауысты. Барлық айтқан әнін өзінше үлкен сезімді салмақпен, баппен қысылмай, асықпай, кең қайырып, бар нақыс ырғағын баянда да, өзінің үнінде де дәл келтіріп жақсы айтты. Ән айтуында қалада жүріп өскен театр, филармония музыкасын тыңдап өскен, сан концерттерде көп болып, өз құлағымен тыңдап үйреніп өскен өнерлі жас екені аңғарылады. Кейін сұрасқанда Сағадат жетіжылдықты аудан орталығында оқып бітірген екен. Ол аудан орталығына келіп жүретін үлкен артистердің, үлкен көп концерт топтарының ән-күйлерін шынайы өз құлағымен естіп, ұғынғаны рас.

Бүгінгі кеште бұл өзгеше жастың бір жағы сонша сирек ұшырайтын әлдеқандай амазонка тәрізді сыпаты білінді де, сонымен қатар көп қазақ қыздарының жетіжылдықтан соң оқи алмай, әлдеқандай үй ішілік себептер тұсап, бөгеп қалатын жабайы жалпы қиыншылығы да мәлім болды. Бұған ілгері қарай оқу шарт екенін, Баскентке келсе, жетіжылдық оқумен тандаған техникумға түсуге болатынын және түсіруге көмек ететінін Әлім өзі серт етті. Оқуға шақырды да. Ас үстінде Медет тағы еске алынып, әнімен қоса аталған еді. Бұл кезде Сағадат сол шопанның мынау үлкендерді анық ырза қылған еңбегіне, мінезіне өз ішінен ең алғаш анық қатты көңіл аударды. Бұларға айтпаса да, енді бір аңға шыққан шағында сол шопанды барып көріп, қолдан келгенде бір пайдасын тигізіп, көмек етіп кеткісі келген ойды сезінген еді.

Келесі күні елең-алаңнан тұрған Әлім мен Жарасовқа Ержанов келіп, жаңадан тағы да бата түскен қиыншылықты айтып келді. Ноян ауданы Қасымовтың уәдесі бойынша жем жіберіпті. Барлық отарлар жемді алып жатыр. Бірақ пішен

тағы бітуге айналды. Күн аяз, қар әлі қалың. Жайылыс жоқ. Пішенсіз өзі қоздап қалған қой өлімге басты. Барлық отарлардан, әсіресе “Шеген” совхозының 30 отарынан тегіс хабар алынғанмен, қоздап тұрып өлген, қоздай алмай өлген саулықтар саны бар жерде де көбейе бастады. Осы хабарды әкелген Ержановтан Әлім Шаудың хабарын сұрады:

– 17 машинамен “Тасты” совхозына құмға жіберген Шау қайда? Хабар бар ма?

– Хабар емес, өзі келді. Екі күн жүріп жете алмай, бар машинасы жолда малтығып, бүгін түнде қайтып келді.

– Түу, құдай атқан екен ғой! – деп, Жарасов ыршып түскендей болды.

– Сол бір шалағай, қолынан түк келмейтін адамды тағы да жіберіп. Сеніп отырғанымыз сол еді. Әрі шөп әкелмей, әрі машиналарды бөгеп, қырсық қой мынау! – деп, орнынан атқып тұрып, не істері мәлім болмаса да асығып, сыртқы киімін кие бастады.

Есентаев пен Әлім де ешнәрсені байламаса да, қысылған, қиналған ойдың үстінде есепсіз бір қозғалыс ретінде қатар киіне беріскен.

– Жолды біледі деп жіберіп ек! – деп жатыр Есентаев.

– Жол білгені бар болсын. Қазір тез басқа бар машиналарды қамдатындар. Енді “Тасты” мен “Жуантөбе” екеуін де көріп, көзіммен көріп және біразға жететін шөпті қарбытып мол етіп әкелу үшін мен өзім жүремін! – деп Әлім байлау етті.

Бұлардың қысқа кеңесі тыста машина мен тракторлар тұрған колонналарға жаяу жүріп келе жатқанда үзілген жоқ еді.

– Олай болса, бензовоздар әзір болсын! – деп, Жарасов барып қайтыстың үлкен қамын айтты. “Ол жақта бензин жоқ. Өздеріңмен ала кету керек. Мұнда тың тұрған екі трактор бар, сол қоса жүрсін!” деген кеңесті Ержанов айтып еді.

Колоннаға келгенде, Ұзақ ауданының райисполком бастығы Құрманов “ГАЗ-69” машинасымен жаңа келген екен. Одан жай сұрағанда, Әлімге Ұзақ ауданының қиыншылығын білдірді. “Бұл аудан өзі де шөбін бітіріп, енді “Көнекент” совхозы қойды өлтіре бастапты. Аз емес, көптен өліп жатыр. Қиындық үлкені біздің ауданның өз басына келді!” – деп Құрманов Әлімге шынын айтты.

Әлім бұдан:

– “Тасты” мен “Жуантөбенің” қайсысының шөбі көп? Қайсысына барса, Ноян мен Ұзақтың екеуіне де жетерлік шөпті бір жерден алып қайтуға болады? – деп сұрап еді.

Құрманов түнде “Тастымен” сөйлесіпті. “Қанша болса да шөп бере аламыз. Тек көлікпен, мол көлікпен жетудің камын ойларлар!” – депті. Айнала қиыншылық. Әлім келгенмен, жеңілдік түгел келген жоқ. Рас, адам басы қауіптен құтылды. “Шеген” совхозының барлық отарына сол қатарда Медеттің отарына да үй тігіліп, палаткалар тұрғызып болған-ды. Бүгін түнделетіп отырып, кешегі Жарасов пен Есентаев кешке қамдатқан үй, палатка, азық, адам көмегі, ас пісіретін бір қартаң әйел – бәрі де бүгін таңертен Медеттің отары жатқан Қасқырсайға орнапты. Осымен ең соңғы қатердегі аяз астындағы панасыз күйде қалған шопан құтқарылғандай.

Бірақ Әлім келгелі күші мен талабының бәрін сол адам жайына, әсіресе “Шегеннің” панасыз отарларына салғанда екі ауданның өзге шаруалары қатал қыстың әлі айықпай тұрған аязынан құтылған жоқ. Қайта қой қоздай бастағалы соңғы бес-алты күн ішінде қысыла түсті. Қиындық жас козы туып, өле бастағанда барлық шаруа басындағы шопандар мен аудан қызметкерлерін тегіс түршіктіре бастады.

Әлім енді ойласа, шарасыздық зығырды қайнатады. Әлі иықтан басып тұр. Құрманов пен Жарасовқа сәл тоқтай тұрындар деді де, ішіндегі байлауын әзір ойда сақтап, Баскентпен сөйлесетін рацияға келді. Жаңағы өзі біліп тұрған айналасындағы екі аудан адамдары бұдан бір көмек күтіп тұрған халдің бәрін Әлім Карповқа толық айтты. Карпов бұдан: “Енді не істемек ойың бар?” – деп сұрап еді. Қиыншылықты Карповтың өзі толық сезіп, Ұзақ ауданынан Ноян үшін шөп көмегі тию былай тұрсын, оның өзіне шөп керек боп қалғанын түнде “Көнекент” совхозынан, Әбдімен өзі өз бетімен сөйлесіп, Есдәулетов айта алмаған, жасырған ауыр шындықты өздігінен біліп айтты.

Бұл аудан секретары Есдәулетов Карповқа берген жауабында совхоздың директорларын кінәлапты. Олардың ар жағындағы бөлім бастықтарын айыптап жамандапты. Солардың берген теріс, жалған ақпары қазір райкомды да өтірікші етіп қинап отыр депті. “Ал өзін берген азық

пен шөп жеткілікті деген хабарларын қайда? Ол сенің өз көзіңмен көріп, обкомға, облыс басшылығына анықтап біліп берген нақтылы деректі хабарың емес пе еді?” – деп сұраған Карповқа: “Азық, пішен бар еді. Жеткілікті еді. Соны “Көнекент” совхозындағы бөлім бастықтары сияқты жергілікті жауапты адамдар шашып, босқа үлестіріп, транжирит етіп қойыпты!” – деп жауап беріпті.

Әліммен әңгімеде Карпов бұл жақтың шарасыздығын кезек айтысып тұрып білген соң, енді Ноянның ауданы жасарлық мүмкіншілікті Әлімнен сұрап еді. Әлім: “Ол ауданның секретары Қасымов айтқанын істеп тұр. Қолынан келгенін жасап жатыр. Ол өз міндетіне алғаны жем еді. Онысының бәрін бір Ноян ауданы емес, Ұзақтың “Көнекент”, “Калинин”, совхоздарына да жетерлік жәрдем етіп жіберіп тұр!” – деді. Ал пішенді сонау Ноян ауданынан тасу соншалық алыс. Машина, күш-көлікті Қаратаудан асырып жүрудің өзі және бейнет. Шөп өзгеше қымбатқа түсетін сияқты. Сондықтан ендігі жалғыз шара – құмдағы “Тасты” совхозына барып, төгелей жүрсе, ол 120 километрден артық емес. Бар машина күшін, бар санын енді жинап алып, соған ғана бару керек.

Карпов енді осыған “мақұл” деп тоқтады да, барлық осы істі тыңғылықты етіп айтқандай орындап шығатын, әрі қажырлы уәдеде тұратын мықты адам керек деп еді. “Сондай сенімді адамды тап та, қазіргі сағатта жөнелт. Бүгін кешке маған обкомға хабар ет!” – деген еді. Соңғы Карпов айтқан жайларды ести тұра нық, берік байлауға бұрын келген Әлім қазір жауап айтты.

– Осы жолға қазір мен өзім жөнелемін. Мұндағы шарасыздық ыза қылғаны сонша, енді мен өзім жүріп, өзім барып, сол керек шөпті өзім алып келмекке бекіндім! – деді.

Карпов мұнысын ырзалықпен мақұлдады. “Тек Жарасовқа айтып кет. Сенің қалай, қайда жүргеніңді обкомға хабарлап тұрсын!” – деді.

Рациямен сөйлесіп, бар байлауды жасап шыққан Әлім екі сағат әзірлік жасатты да, сол шақта 40 машина әзірлетті. Қатарда екі трактор, үш бензовоз бар. Өзі Құрмановтың “ГАЗ-69” машинасына мінді. Сөйтіп, колоннаны бастап, жолға түсті.

Бүгін Әлімнің Жарасов мәслихаты бойынша машинаға қасына алғаны Қожақмет. Бұл өңірдің қыста-жазда, күндіз-түнде, ақ боран, ақ жауында адасу дегенді білмейтін сахараның көреген көзі. Соның өзі жылы киінген күйде Әлімнің, Құрмановтың қасына отырды. Бұлар бар машина шоферлерінің жасасқан уәдесі бойынша алда жүріп отырады. Кешелер Шау адасқан, жүре алмай қайтқан дағдылы машина жолымен жүрмейді. Оның орнына Қожақмет жақсы білетін түйелі керуен жолы бар екен. Әлім сол жолды анықтап, бастан-аяғына дейін, “Тасты” совхозына дейін баратын өн бойын сұрастырып алды да, шофер Әутәліпке дәл сол жолмен тарт деді.

Қожақметті алдыңғы орынға, шофердің қасына отырғызды. Осы тартқан бетте жиыны 114 километр жолды арттағы бар колоннасымен бөгелмей жүріп отырып, сол күні “Тастыға” жетті. Арттан келген шоферлермен түгел “Тастыда” бас қосып, бұл жетудің жайын аңғарысты. Соңғы машиналар қиналып, тракторлар сүйреп зорға өткізген жерлер болыпты. Қайтыста бүгін түн суық болмаса, жер мықтап қатып қалмаса, бүгінгі келген жолмен жүре алмаймыз. Жүкті машиналар артқы қатар емес, алдыңғы, ең алғашқы жүкті машинаның өзі де батып қалатын болады. Сонан соң 40 машинаны 40 күн сүйрейтін күйге ұшыраймыз деп, соңғы он шақты машинаның шоферлері Әлімге мәлім етіпті. Бұл жұрт тамактанып, тынығып алып, кешке “Тастының” үйген мол маяларынан бар 40 машинаны толтыра нығыздап басып, ұзын арқандармен мықтап тартып тиеп алысқан еді. Ертең қайта жүретін жол бар. Түн, бүгінгі түн аяз керек. Осы кеште бұлар Әлім мен Құрманов, Қожақмет үшеуі Мойынқұмның осы Мырзабайға дейінгі шет өлкелеріндегі өзгеше қырсық киындықтар жайларын айтысты. Бүгін анықталса, бұл маңайда борбас, ойылма бос топырақты жерлер көп. Құм деген оңай. Бір жағы құм, кейде қарлы болып жатып, аязды күннің өзінде кей тұстарда борбастақ жер ойылып кетіп, миы шығып жататыны болады. Ендігі қайтыстың қаупі Әлім мен Құрмановтың барлық ойын, сезімін, тіпті қиялын да дегендей өзіне бұрып алған еді.

Осы түнде бұл екеуі кезекпе-кезек далаға шығып, ауа райын, күн жайын бағумен болған. Бірақ қырсыққандай дәл осы түнде күн жылынып, талайдан болмаған желсіз, жылы

көктем түні тұнды да тұрды. Алдағы күн не сыбаға тартары белгісіз, жантайған күйде бұлардың бәрі де кезек-кезек күрсіне береді.

5

Түндегі қонақтарды әнімен, сыйымен құрметтеп жөнелткен аңшы Жақсымбеттің үйі күндіз өз әрекетіне кіріскен. Екі тазыны ертіп, Жақсымбет кешегі Сағадат мінген торы атқа мініп, түлкі қарап кетті. Жуастау көкбестіге мінген Сағадат қанжығасына бір түйіншек байлады да, адырға қарай кетті. Қасқырсайда басына үй тігіліп, түсте он күннен бері бірінші рет ыстық ас, жақсы шай ішкен Медет енді түстен кейін қойын қарсы бетке ақырындап жылжытып шығарып, өзі жотаға таман ақырын аяндап келе жатыр еді.

Айгене жақтағы белдің астынан ән шығады. Тақап келе жатқан әдемі, таза шырқау ән. Енді біразда аңыра тұрып қайран қалды. Әнді бұл тани кетті. Әсем бұралып, нәзік оралып, жібектей үйіріле қайырған ырғағы мәлім “Ақмандайлым” әні. Көңілденген, кешеден бері сергіп, бар жан денесімен қайта сілкініп, бұрынғы жарқын, қызықшыл қалпына келген Медет енді өзінен өзі күліп ән шыққан жаққа аңыра қарап қалды. Ән тақап келді. Енді бұ да әннің қайырмасына, бел астындағы әуенге өзінің еркекше зор, таза даусымен қатты басып қосылып кетті. Сөйткенше арғы ән үзілмей, бұның әні де үдей, екі дауыс әсем жарастықпен қосыла берді. Сол шақта белгісіз ән иесінен бұрын көк төбел аттың ауыр жүріп, өрлей келе жатқан құлағы мен кекілі, маңдайының төбесі ғана көріне берді. Енді бір сәтте басында сусар бөркі бар, үстінде ақ елтірі ішігінің жағасы қайрыла қаусырылған ақ сұр жүзді, күлкілі пішінмен әндетіп келе жатқан әйел дауысты жас бала жігіт көрінді.

Бұлар амандаспастан әндерін ірікпей біріне-бірі тақап келгенше, сүйікті ырғақты соза беріскен. Соңғы екі қайырма жолдары енді екі үннің әдемі қосылуымен аяқтай берді.

...Жақсылықтың жоқ, сәулем, ерте-кеші,
Жадырашы, назданшы, еркелеші!.. –

десумен қатар, ат үстіндегі жолаушы жінішке ұзын ақ саусақтарын Медетке қарай үнсіз соза берді.

– Сен Медетсің ғой? Аманбысың? Бар жайынды Жарасовтардан естіп келіп, әдейі саған амандасып тұрған Айгенедегі әйгілі комсомолка Сағадат! – деп күліп қойды.

– Сағадат! О, мен атыңды көп естігем. Мерген екенінді, аңшы, әнші екенінді – бәрін білемін. Тек сен туралы әлі жазылған роман ғана жоқ. Ал аңыз, ауызша аңыз, осы өңірдің Мойынқұм мен Қаратаудың бар өлкесін алып кеткен. Соны жақсы білетін Ноян ауданының “Шеген” совхозы комсомолдар ұйымының мүшесі Медет Есенов! – деді.

Бұлар қой шетінде оңай танысып, анық ашық тілектес жастарша жайларын жасырыспай кезек айтысты.

– Қорықтың ба? Өлемін деп қорықпадың ба? – деп те Сағадат сұрап еді.

– Қорқуымнан ыза болуым көп болды. Осындаймен өлсем, ит өлімі емес пе, деп ызаланып ем.

– Аштық кинамады ма?

– Онша қатты ашыққам жоқ. Көпте не көп, тастай боп катып қалса да бір қапшық таба наным бар еді.

Сағадат сықылықтап күліп алды.

– Енді қайтып таба нанды жемейтін болған шығарсың?!

– Жоқ, таба нанға өмір бойы қарыздармын. Тірлігіме ортақ болды. Неге қарамайын. Кеше сары май тигелі көмекеме батырып, тағы да құлшына-құлшына асадым.

– Тамаксау екенсің ғой! Болмаса, кеше саған сары май да, шұжық та, жақсы нан да әкелді ғой Жарасовтар. Соның үстіне тағы қомағайланып таба наныңнан да аузыңды үзбепсің ғой! – деді.

– Ендігі арманым, әрине, тамақ емес.

– Мен айтайын ба?

– Айта қойшы!..

– Моншаға бір түсіп, іш-киімдерді бір ауыстыру болу керек! – деп, көптен бір жақын, таныс достай жылы қараған Сағадат Медетті есіркеген күйде жымып тұрып, атының канжығасынан бір түйіншекті шешіп алды.

– Мынау саған бір пар ішкі киім. Ал қазір соны ауыстырып ки. Және осында мен, сен окитын бір роман да әкелдім. Мә, “Үш мушкетер!” Оқып па едің?

– Жоқ. Естісем де оқыған жоқ ем.

– Ендеше, күннің қалай өткенін білмей қаласың. Осыны оқи бер. Ал енді бір-екі күнде мен үйден рұқсат сұрап ке-

лем де, сенің орнына бір күн қой жаям. Өзіңе атымды берем. Сен біздің Айгенеге барып моншаға түсіп қайтасың! – деді.

Тұс ауғанға шейін Медеттің қасында жүрген Сағадат бұл сайдың Қасқырсай атанатынын, осы сайда бұрын қалың бір шеңгел өсіп, соның түбінде қасқырдың үлкен апан іні болғанын айта бастап еді. Медет бұл жайды тындап алып:

– Не дейсің? Бәрекедді! – деп мәз бола күліп алды. – Мен осы сайға келген соң үшінші күнде қар үстінен келе жатып, оқыс бір орға құлап түсіп кетіп ем. Қарасам, бір кісі сыйғандай жер құрқұдық сияқты. Терең жыра екен. Түндерде мен қатты жел аязда сол жыраға қойды жағалай иіріп, өзім жыраның ішіне түсіп, жылынып жататын едім.

Сағадат тағы да құрбыша әзілдей күлді.

– Ендігі қасқыр сен боп кеткен екесің ғой. Бұрынғы қасқырлардың бүгінгі нәсілі болған екенсің ғой! – деп сықылықтай күліп еді.

Медет біраз ойнақыланып сұңғақ бойлы, сұлу жүзді қызға қасқыр болып екі қолын арбитып, жауырынын күжірейтіп, тісін ақсита “аф-аф” деп тап берді. Бұл екі жас осылай алғашқы ұшырасудың өзінде екеуіне де жеңіл тиген әзілдес құрбы халдеріне келген еді.

Әлімдердің қайтыс сапары түнде ойлаған күдікті түгелдей расқа шығарды. Кешегі келген жолмен жүруді қойып, Сарысудың “Құмкент” совхозының жерінен жүріп өтетін бір жолы бар екен. Айтушылар сол тың жол және тәуір десті де, бар колонна шоферларымен сөз байласып, бет белгілесіп алып, Әлім, Құрманов, Қожақмет алға түсіп жүріп кеткен. Егескендей, бұлар жүріп, жолға шыққан соң бір сағаттан кейін, тағы да Қарабастың желі құтыра соға бастады. Күн қатты суып, тез аяздап кетті. Соған қарамай жол үстінен ауыр қырсық бөгет шықты.

Жолда Сарысудың бір жүк машинасы батып жатыр екен. Ішінде адам жоқ, үсті толған өлген қойдың өлексесі. Машина төрт дөңгелегімен қар емес, борбас жердің желімдей сұйқылт-сұрғылт лайына батыпты. Жолдың неше алуан пәлесін көріп, көзі қанған дағдылы Әугәліп бұл машинаны ұстап жатқан кесір үлкен қырсық екенін алыстан сезіп, бас шайқап, жолдың бұл тұсынан едәуір шеттеп бүйректей бұрылды да, бұл борбасты айналып өтті. Бірақ ілгері жүргенде, жарым километрдей-ақ ұзай бере, машина лық-

лық етті де, жүріп келе жатқан қалпынан ұрып жыққандай солқ етті де, тұрып қалды. Төрт дөңгелегімен бірдей лаймиға батыпты.

Жерге түскен адамдар және де аяқтары қар астындағы миға кіре-кіре берді. Нағыз оңбаған борбас лайдың өзі боп шықты. Бұл осы атырапта кей-кейде шығып қалатын жердің іріңіндей кара жердің жара жері, ірінді жарасы.

Ең әуелгі сезім сондай бір жиреніш болғаны не керек. Кейін сол сәтте Құрманов бұл жақта көп жүрген тәжірибесі бойынша ендігі жайдың аса қатерге түскенін білдірді.

– Құм дейміз, құм ғана ма бұл жақта? Қызылқұм, Қарақұм тәрізді емес. Осы Мойынқұм жағалауының дәл осы қырсығы анық үлкен сордың бірі. Көрші, міне аязда да қатпайды! – деген.

– Бәсе, қақап тұрған аяз мынау. Шілде күндей не қылған сүп-сұйық лайсан. Машина шығу былай тұрсын, өзін мына қырсық түгел сорып кетпесін! – деп, Әлім, Қожақмет екеуі батпақтай-батпақтай машинадан шет шығып, зорға дегенде аяқ батпайтын қатаң жер тапты. Шофер мен Құрманов та бұлардың қасына келді. Осыдан біржарым сағат бойында алды-артынан күткен көлік машиналардан белгі болмады. Машина дөңгелектері үштен біріндей батып, содан әрі терендеген жоқ еді. Аяз шыдататын емес. Мұндай қатты суық соңғы күндерде болған да жоқ еді. Желі бір жағынан бетке мұздаған темір басқандай қарып жалап, әрі күйдіргендей, теріні сыдырғандай апшыны қуырып барады.

Әлім мен Құрманов біріне-бірі “мұрныңның ұшы ағарды, бетің ағарып барады, уқала!” – десіп, төрт жолаушы ендігі аязбен, қабаған иттермен алысқандай, жұлысып беттерін уқаласу, қолдарын ысқылап, денелерін ширықтырып көреді. Қазір уқалаған бет сәл жылынғандай болады да, енді біразда ағаштай қатайып, сезімінен айрылып бара жатады. Далада тұра алмай, машинаны ықтап тұрайық десе, оның айналасы батпақ. Бұлар халі үлкен қиындыққа түсті. Енді не қыларды ақылдасқанда шофер Әутәліп кенес айтты.

– Төртеуіміз бірдей осы арада тұрып ұшып қалмайық. Мына Әлім ағай, Садық ағай екеуіңіз, – деп Құрмановқа иегін көтеріп, – жаяу жүріп ел іздеңіз. Осы маңда сексеуіл байқалып еді. Біз мына Қожекең екеуіміз сексеуіл сындырып әкеп, соны жағып жылынып, жан шақырып отырар-

мыз. Колонна қайда? Содан олар да батып жатыр ғой. Тым құрыса бір трактор жеткізіп көріңіздер! — дегенде, Қожақмет те ақыл қосты.

— Бағанағы бір әзірде біз жол қасындағы жалғыз үйден өттік қой. Сол Сарысудың бекеті. Сонда ат та, түйе де бар. Әуелі өздерің сонда барып жылыныңдар. Содан көлігімен колоннаны тауып көріңдер! — деген байлау айтты. Әлім біраз ойланып тұрып:

— Ендеше, Әутәліп, сен көрген сексеуіл қай арада? Әуелі соған жетейік. Екеуің емес, төртеуіміз болып, сексеуіл сындырып осы араға соны жеткізіп көрейік. Сөйтіп, сендерге сенімді жылынатын жағдай жасап, біз кетсек содан кейін кетейік! — деген. Осы байлау болып, төртеуі жолдан шығып, бірінің ізін бірі басып, шұбырып оң жақтағы құм белдің орта тұсына қарай тартты. Сол бетінде олар бір сағаттай жүріп, шашырай шыққан жеті-сегіз кәрі сексеуіл селдір тобына жеткен еді. Енді обком секретары, райисполком председателі, шофер деген айырмыс жоқ, бұлардың бәрі бойдағы күштерін, бар қайрат-қажырларын бір білектей қосты да, алғашқы бір сексеуілді әуелі бұтағына төртеуі салмақ салып асылып сындырып ап, сол бұтақпен кәрі сексеуілді ұрғылай ырғап басқылап, зорға дегенде сындырып алды. Алғашқы сексеуілді жеңіп алу кейінгі істерін көп оңайлатты. Сексеуіл атаулының ұрғылай берсе опырылып, сына беретін өзгешелігі бұларға қазір аса бір мейірімді жақсылықтай болған-ды.

Алғашқы сексеуілді жыққан жерде Әлім өзінің үнді зор даусымен сақылдап күліп жіберді.

— Қайран, байғұс сексеуіл-ай. Өзге ағаштай емес, осындай бір көңілшектігің бар-ау. Опырыла кеткенін қарашы! — деп, жолдастарын күлдіре жүрді.

— Бәсе, төрт бірдей азамат кеп мойнына асылған соң қаттылығы неғып шыдасын, мейірімі түсіп кеткенін көрмейсің бе? — деп, Садық Құрманов қоса әзілдеді. Қожақмет қалған сексеуілдер түрлеріне қарап, алдыңғылардың әзілін ендігі ойындағы есепте қоса соза берді.

— Өздерінің ақсақалы осы сексеуіл екен. Үлкені бізді қабылдаған соң қалғаны да жақсы қарсалар. Енді осы сексеуілдің өзімен, міне біреу осыған жасы тетелес болу керек, тағы бір кәрісін ұрғылап көрейік. Сексеуілмен сексеуілді

ұру, тегінде, балтамен қарағайды шапқаннан әлдеқайда оңай. Бұлар сексеуілмен алысып жүріп бет-мұрындарын да ұмытқан жоқ. Аяз ұмыттырмады. Әлі де аз уақыт болса жаппап, қарып күйдіре береді. Бірақ ұлы денелері сексеуілдермен алысу үстінде жылынып қалған еді. Аз уақытта бұлар төрт сексеуілді құлатып алды да, соны көтеріп, кейбір алып жүрулеріне ауыр болатын жуантық түбірлерді осы арада қалдырып, әрқайсысы бір-бір сексеуіл арқалап, машинаға қайта келген.

Бензин құйып, от тұтатқанда, құрғақ қатты сексеуіл және де мейірленіп жана бастады. Енді машина басында қалатын адамның қамы істелгендей болып еді. Осы шақта Әлім байлау айтты.

– Жә, енді екеуің осында қаласың! – деп, Әутәліп пен Қожақметті үлкен сұрғылт көзімен көздеріне қарап барлап өтті. – Азық машинада. Шыдай тұрындар, амал жоқ. Тек үсіп қала көрмендер! Біріңнің бетіңді бірің күзете отырындар! – дегенде, жас жігіт Әутәліп:

– Енді бізден уәйім етпеніздер. Тарта беріңіздер! – деді.

Сонымен, Әлім мен Садық екеуі әлі де қақап тұрған аяз, қатты қара дауыл астында кейін қарай жол жағалап жаяу тартып кетті. Бұлар жолда бекеттегі жалғыз үйге келгенде, қартаң шал мен науқастау әйелі бар екен. Екі жаяу жолаушының ажарын көрген үй адамдары шай қайнатып, ыстық шаймен бұлардың беті-бойын жылытты.

Енді біразда кеш бата бергенде, осы үйдің түйесін алып, екі жауапты қызметкер сол түйеге мінгесіп, колоннаны іздеп тағы да кейін қарай жол тартты. Әлім Отан соғысын Садық сияқты көп жылдар бойында басынан атқарған. Бұл Балтық теңізінде әскери кемеді қысқы аяздарда әскери флот жауынгері боп көп істеген. Фин түбегінің қатты желін, суық толқынын, әсіресе қысқы тау-тау мұздарын талай шақтарда жаяу да, көлікпен де кезген болатын. Бергі уақыттағы жайлы тұрмыс, жылы пәтер, жұмсақ орындық, төсек, жайлы кабинет бәрінде жүріп-тұрғанда ол бұрынғы шақтың бастан кешкендерін ұмытқан емес-ті. Қайта осы облыста жауапты қызметте істеп жүріп, жазғы ыстықта, қысқы суықта Қарабастың осы қара басқыр сұмдық желінің астында күн-түн демей жүре беретін. Өзін анда-санда осындай қиыншылық күйге өз еркімен біраз тастап қоюға әзіргі

қажырлы сау денесімен қажет көретін. Қазір түйенің алдына өзі мінді де, кара інгенді баяғы бала кездегі дағдысы бойынша қос қабырғасына тепендеп, кезектеп тепкілей түсіп жиі-жиі “атшу-атшу” – деп жіті жүргізіп кетті.

Осы күннің кеші батып, түнге айналған шақта ғана ол Садық екеуі отырып қалған жерлерінен жаңа құтылып келе жатқан колоннаға ұшырасқан. Қайтыста түйені кемпір мен шалға алғыспен қоса табыс етіп, енді бар колоннамен алғашқы машина отырған жерге қарай тартқан.

Әутәліптер қалған жерге тақалғанда, алдыңғы машиналар кешегі күндізгі жеңіл “ГАЗ-69” дан жырақ жерде бөгелді де, бірі артынан бірі отырып қала берді. Сонымен, түн бойы бұл колонналардың айналасында барлық шоферлермен бірге Әлім мен Садық тынымсыз ауыр азап бейнетке түсті. Таңға жақын суық дәл 40 градусқа жеткендей анық ақырған сұрапылдың өзі болып еді. Кешеден бергі тонудың арты Әлім мен Садықты қатты қажытқан-ды. Соған қарамай ол екеуі оң жақтағы кешегі сексеуілді тапты. Содан кеше құлатылған, бірақ алуға ауырсынған жуан екі сексеуіл түбін екеуі де иықтарына “ап” десіп көтерісіп алып, енді әлі де айқын жатқан кешегі өздерінің ізімен алда көрініп тұрған Әутәліптің машинасына қарай тартқан-ды.

Бұлар машинаға тақап келгенде, алдан, аудан жақтан бір “ГАЗ-69” жүріп келіп, жырақтау тұсқа тоқтаған еді. Соның артында екі трактор келеді екен. Сексеуіл арқалап Әутәліптерге Әлім мен Садық тақап келгенде, бұлардың алдынан елең-алаңда күліп қарсы шығып тұрған Жарасов тап болды. Оның көзіне алакөлеңкеде Әлімнің бет-аузы мүлде кабарып, қарая түсіп, көкшілденіп үсіп, ісіп кеткендей еді.

– Ойпыр-ау, барсыздар ма?! Беттерің үсіп кеткен жоқ па? – деп, Жарасов Әлімнің иығынан құшақтап сексеуілді ала беріп еді. Әлім қуанып, саңқ етіп үн қатты.

– Ой, айналайын, Жарасовпысың? Қайдан ғана жеткен едің? Мұндай керегің, көмегің қажет шақ болмас тірлікте! – дей берді. Бұлар жайды аңғарысқанда, Жарасовқа Әлімнің алдынан баруды және де Карпов түнде бұйрық еткен екен. Сонымен, Жарасов бұлардың жолда батып қалғанын біліп, екі трактормен осы жақтан шығыпты. Енді біразда, таң әбден ата бергенде, бұлардың үстіне таныс самолет “ЯК-12” және келіп төмендей орағыта берді. Екінші айна-

лып оралғанда машинадан 100 метрдей жерге бір түйіншек тастады. Жарасов барып алғанда, түйіншек ішінде шұжық, сары май бар және хат бар екен. Онда Петро жазған сөз: “Осы жерде обком хатшысы бар болса, тұрған тобыңыз машинадан шеткері елу метрдей шығыңыз!” – депті.

Бұлар Петроға Әлімнің мұнда бар екенін ұшқыштын өзі тілеген белгіні беріп мәлім етті. Петро содан кейін тағы бір айналды да, қайта ұшып кетті. Ол Жарасовтың және көмекші тракторлардың Әлімдердің алдынан жеткенін анық біліп андап кеткен еді. Кеше кеш батқанға дейін ол “Тасты” базасынан бері шығарлық үш тарау жолдың өзге екеуін барлап алған. Ол жақпен керуен жолымен де, дағдылы үлкен жолмен де Әлімдер колоннасының шықпағанын түнде Жарасовқа білдірген болатын. Енді Әлімдер қайтарлық жалғыз ғана жол осы Сарысудың Құмкентті басып жүретін жолы ғана қалған. Сол себепті Жарасов әдейі осы жолмен алдынан ұшырасамын деген есеппен шыққан еді. Ал Петроны да бүгін ерте Сарбастаудан ұшырған Баскенттен обком секретарын тауып біліп, хабарын тез білдіріңдер деген Карповтың тығыз нұсқауы болатын.

Алдан келген тың тракторлар екеуі де аса мығым, әрқайсысы 100 аттық күші бар тракторлар еді. Солар Әлім мен Жарасовтың көзінше бүгін түске дейін барлық 40 машиналы колоннаны осы тұстағы ми бейнеттен талмай жүріп тартып алып шықты. Кей уақыттарда үш жүк машинаны біріне-бірін жалғастырып қойып, тұтасынан сүйреп алып шығып жүрген шақтары да болды. Жарасов осы әрекеттердің бәрінде талмастан жүрген еді. Әлім мен Садық бір шак тоңған, талған күйде алдыңғы шыққан жүк машинаның кабинасында сәл демала отырысып еді. Жарасов оларды әдейі отырғызып кеткен. Бірақ өзі сол жарым күн үздіксіз жағаласқан ауыр бейнет үстінде ылғи жаяу жүріп еді. Енді машиналар көбі шығып, соңғылары қалғанда андаса, оң жақ аяғы бас бақайы тұсында соншалық қатты ауырып қинай бастап еді. Амалсыздан бір машинаның ығында отырып, етігін шешіп көрсе, сүйелі езіліп қанапты да, аяғының бәрі қанға толып кеткен екен.

Әутәліп пен Қожақмет және мұның өз шофері Жағыпар үшеуі сексеуілді лапылдатып жағып, аяғын тазартып, Әлімдегі азғана аптечканың бинті, йодымен ауру саусақты

аяз астында, қар үстінде сәл тазартып емдеп алып, етікті қайта киген. Өзі ақсай жүрсе де, Жарасов соңғы машиналарды батпақ тұтқынынан анықтап құтқарғанды көріп алды да, енді Әлім мен Садықты өз машинасына отырғызып алып, бар колоннаны бастап, алға қарай тек кеш батареда ғана тартып кетті. Осымен пішен үшін алысқан ойда жоқ ұзақ әлек, қиыншылық соңы аяқталғандай еді. Өйткені 40 машинамен тұтас жеткен қалың шөп Ноян ауданынан үздіксіз жетіп жатқан жемге қосылып, енді екі ауданның да қой баласын аштықтан өлтірместей қамтамасыз еткен еді.

Әлім мұнда келерден бір күн бұрын Ұзақ ауданына самолетпен Карпов келіп түсіпті. Әуелі Ұзынқорғанда болып, содан Есдәулетовті ертіп бүгін ерте шыққан күйде “Көнекент” совхозының орталығына келген екен. Сол араға Әлім мен Жарасовты, Құрмановтарды шақыртыпты. Өзімен бірге ерте келген он бір адамы кеше таңертеңнен бүгін түске дейін екі ауданның көп отарын, бірнеше совхоздар мен Ноян ауданының колхоздарына шейін аралап қайтыпты. Әуелі Карпов солардың хабарын үндемей тындап, әкелген ақпарларын қағазға өз қолымен түсіріп отырды. Бұл келгендер ішінде облыстық совхоздар тресінің бастығы, облисполком мен обкомның ауыл шаруа бөлімдерінің орынбасарлары, қаракөл тресінің бастығы, орысша, қазақша екі газеттің тілшілері және Алматы республикалық газетінің тілшілері де бар болатын.

Осы адамдардың бәрі де қазір обком үшін қажет болған бір деректі жинасып келді. Қай жерде, қанша мал өлген. Бүгін өліп жатқан, мал өлтіріп жатқан отарлар бар ма? Әлім келгенше Карповтың қолына жиылған дерек бар еді. Әуелі Карпов Есдәулетовті сөйлетті. Есдәулетовтің есебі екіұшты боп шықты. Ол өз ауданынан өлген қой саны 5 мың деп еді. Карповтың қолында отырған бүгін жиылған деректер бойынша Ұзақ ауданынан өлген мал саны 11 мыңға жетіпті. Карпов Есдәулетовке тағы бір нәрсені ескертті.

— 25 мартқа дейін аудан бойынша 2 мың 500 мал өлген! — деп хабар берген едіңіз. Жаңа маған 5 мың өлді дедіңіз. Ал міне, анығы 11 мың боп отыр. Мұндайлық қайшылық себебі не? Неліктен дәл хабар бере алмайсыз?

Есдәулетов сәл кібіртіктеді де, енді қорқу мен қысылу аралас қалыпта сөйледі.

– Нил Петрович, аудан бойынша алты совхоз бар. Соның бесеуінен өлген мал жоқ. Бар шығын осы бір ғана “Көнекент” совхозыныкі. Бұлар соңғы он күн ішінде сонша көп өлтіріп жатыр да. Түн асқан сайын кешегі хабар өтірік боп шығады. Ал өлтіру себебі не екенін осы арада өзіңіздің көзіңізше бәріміз бірге анықтау қиын емес! – деді.

Карпов мақұл да, теріс те деген жоқ және үндеген де жоқ. Өлімге қарап, қысқа ғана бір жайды баян етті.

– Мен осы келгенде жұттың анық жүзін бетпе-бет ұшырасып көрмекке келдім. Өлген малдың дәлі қанша? Қандай күйде өліп жатыр? Және сол мал қасындағы бүгінгі жағдай қайсы? Қандай? Соны білмекпін. Бұл – бір. Екінші, осы жұттың себебін білгім келеді. Соған жалғас көп есіту, көп әңгімелеу нәтижесінде бір білмегім – осы екі ауданның жұты тек биылғы жылдың қысының соңы ұзап, аязы, желі қатты болып, бораны құтырғандықтан жұтқа ұшырап отыр ма? Яғни март айы қарлы суық болса, келесі жыл да, арғы жыл да осылай өлтіре береміз бе? Жалпы жұтты женудің, мүлде жоқ етудің түстік облыста мүмкіншілігі бар ма, жоқ па? Сол жайларды осы жақтағы мал мен адамды өз көзіммен көріп аңдасуға араласпақ болдым. Мен енді мал басындағы жағдайды көремін. Менің қасыма мына Есдәулетов, Жарасов екеуі еріп жүрсін. Ерімбетов, сен өзіңнің осыған шейін істеп келген істеріңмен айналыса бер! – деді.

Әлімді Ноянның малына қайта жіберді. Өзге жұрттың бәрін де бас-басына жұмыс тапсырып, үш күннен кейін осы араға жиналып, Карповты тосуын, өзіне ұшырасуын сұрады.

Есдәулетов, Жарасов екеуін қасына ертіп алған Карпов жұтқа ұшырап жатқан малды да, шопандарды да көрмек боп сол сағатта жол тартты. Әуелі Көнекент жеріне жақын жатқан Ұзақ ауданының “Калинин” совхозына келген. Жол бойы бірнеше шопандарға кездесіп сөйлеседі. “Көнекент” совхозының бір отарына келгенде, жасы 67-ге келген ұзын көк сақалды бір шопан жылап жіберді.

– Жәрдем көрмедік, қайдасыңдар! – дегенді қатты дауыстап Карповқа қарап айтып еді. Карпов Есдәулетовті көрсетіп:

– Мына кісі келіп жүрген жоқ па? – деп еді, шопан танымай шықты. Осыдан жақын жердегі бір қораға такай бергенде, азғана шөпті қораның төбесіне үйіп салып, қора ішіндегі өзінін жиырма қойына беріп, қора сыртында жатқан совхоз қойына шөп бермей, аш ұстап отырған жағдай көрінеді. Осыдан кейін Ноян ауданына ауысқанда Қосай, Жақсымбет, Жетпісбай, Тәжібай, Даубай сияқты шопандар Жарасовты шетінен танып, көңілді амандасты. Карпов бір-ақ сөзбен “Жарасовты қойшылар біледі екен” деді.

Бұл шақта шопандар далада жемді, шөпті, тұзды да жауып салып, арық малға суды жылытып та беріп, үлкен ретті шаруа істерін істеп жүр екен. Ал “Көнекент” совхозының жолда ұшырағандары тек өлген қойларын даладан тасып жүр. Жарасовтан Карпов колхоз малын көрсетуді сұрап еді. “Қызыләскердің” Шонқа, Дәулетбек, “Алға” колхозының Құмар, Мәдеш сияқты шопандарының малдары кездесіп еді. Бәріне де жұттан ендігі қалған малды сақтаймыз деген сенім бітіп қалыпты. Карпов өзі сөйлесіп, шопандарға ырзалық айтты.

Бұл тұста да Карпов Есдәулетовке: “Өз жерлерінде жүрмесе де, мынау Ноян ауданы ақылмен алысқанды аңғартады. Солай емес пе, Есдәулетов!” – деп қояды.

Кешке Карпов қонған жерге бұрын Жарасовпен бірге қиындықтарды бастан кешкен Жақсымбет сияқты, Қосай сияқты, анада баспанасыз қалған шопандар Есентаевты ертіп, Карпов қонған үйге келеді. Осы түнде “Көнекент” совхозының алауыз-кілауызының бәрі және де сыр береді. Карповтың үстіне сұранып, жеке бір кісі, кейде екі кісі кіреді де: “Жолдас Карпов сіз бе? Айтатын арызымыз бар!” – деседі. Біреуі өз атын жасырып: “Атым Олжабеков, өзім шопанмын” дейді. Шын аты ол емес, Сарманов. Тағы біреуі атын өзгертіп: “Мен де шопан – Күшікбаев боламын” дейді. Осының екеуі де орысша білетін, ішкіш, жалаңдаған қу адамдар. Солардың артынан түстері тотыққан, киімдері жүдеу бірнеше кісі және де Карповқа арызым деп, қағаз үстіне қағазды бере береді. Бір сағаттың ішінде Карповқа бір уыз арыз жиналады. Кейбірі орысша, кейі қазақша жазылған. Карпов қасына хатшысын алып отырып, сол арыздарды түнімен, таңертең де оқиды. Бар арыздың жамандағаны Әбді Есенов.

Мал қырған жалғыз ғана совхоз “Көнекент”. Өзгелер өлтірген жоқ. Ендеше, бұған айыпты кісі бар. Сол Есенов деседі. Осы арыздарды жіберіп отырған, өздері бұл түнде көрінбеген Керімбек, Асылбек дейтін ағайынды екі Жанаевтар. Олар Есеновпен қатар соның қайнағасы, совхоздың полеводы болып істейтін Сыпатаевты қоса жамандайды. Директор Есенов соның тіліне ереді. Ал Сыпатаев өзіне артқан жауаптылықты ада қылмайтын, алдамшы қиянаткер, совет шаруашылығын жеп жүрген адам делінеді.

Осымен қатар Жарасов пен Есдәулетов және совхоздар тресі бастығынан Әбді Есенов жайын Карпов толық естиді. Жанаевтар мен Сыпатаев араз адамдар. Былтыр осы аудан көлемінде жікшілдік болған. Сонда жік жасаушы райисполком Алманов орнынан алынған. Мыналар екі жақ болып, сол аудан арасында болған жайсыз жағдайды өздерінің жеке бас араздығына сылтау етеді. Анығында, Есдәулетов айтуынша, бұл екі жағының араздығы Есенов алған жас келіншегі Құндыздың себебінен туған болады. Карпов тағы да Қаратау асып, бұл жаққа келіп, күзді күнгідей әйел халінің және де бір дұрыс қауым арасында болмайтын түйінді тартыс жағдайын біліп, ойлап қалады.

Ертеңіне Карпов шопандар жатқан жерлердің көбін және де аралауға кіріседі. Бұл кезде қар кеткен. Бірақ әлі қара суық қатты, қыс ызғары кетіп болған жоқ. Бір шопанның үйіне келіп, Карповтар жаңа ғана босанған әйелді көреді. Үстінде пальтосы, бас-аяғы қалың киім киген. Бауырында жас бала жатыр. Үйде темір пеш те жоқ, отын да жоқ. Бұған Карпов темір пеш әкелгізіп береді. Әйел аты Дәмелі. Ол Карповтың жөнін біліп, өте орынды наразы сөз сөйлейді. Карпов Есдәулетовтің өзін өз машинасымен жақын жердегі дәрігерге жібереді. Шопандардың осындай жағдайлары Карповты күйініш ойға салады. Енді Қосай, Жақсымбет сияқты қарт шопандармен қатар Медетті алғызып, сонымен әңгімелеседі. Оқу бітірген жастың бұл жағдайда тұруы, ұзақ еңбекке шыдауы мүмкін емес екенін Медет ашып айтады. “Жоғарғы оқуға түсу үшін өндірістік стаж алу үшін еңбек еттім. Бірақ өзіңіз ойлаңыз, адам қасқыр емес, өзіңіз осында көрген жағдайда тұрып-жүріп болмайды” дейді. Карпов бұл жайлардың бәрін үндемей түйеді. Қойшыларды көп

сөйлетеді. Өзі ішіндегі ойларын Жарасов пен Есдәулетовке де ашып, шешіп айтпайды.

Бұл отарларда пішен тасу үстінде тракторлармен көп еңбек еткен Егоров, Жұмаділов сияқты екі шофер Медеттің сөздерін қостайды. Осы арада жүрген, осы Сарбастауда уақытша тұрып қалған сахара қыраны пилот Петро да мұндағы тіршіліктің адам жайын ойламайтын топастықпен қалыптасқан тіршілік екенін қатты айтады. Сол бір кеште Карпов көп-көп шындықтарды естиді. Ауыртпалықты да ұғынады.

“Көнекент” совхозының малды көп өлтіріп отырған себебін де осы адамдар көлденеңнен әділ оймен, қатты сынмен шыншыл жастар боп жақсы ашады. Мұның көбі жіктің себебінен. Жіктің бір жағы Есдәулетовтің өзінде деп бұрын осы арадан кеткен райисполком Тоқбаев Есдәулетовті айыптайтын. Бүгін Сыпатаев пен Жанаевтар кесірі малға тиді. Қандай сұмдық, сорақы жайлар. Бір ойлап қараса, бүгін қырылып отырған он бір мың Ұзақ ауданының қаракөл қойының себепшісі, түп себепшісі жазықсыз жас әйел Құндыз. Ол өзінің сүйген, өзіне тең адамы Әбдіге тиген.

Карповтың артынан соңғы бір кеште іздеп келген Әлім Ерімбетов осы жайдан екеуден-екеу оңаша сөйлескенде көп күйді ірікпей баяндаған. Әлім өзі бұл кезде шопандар арасында айға жуық жүріп, үлкен өмір өткелінен өткендей. Қазір даусы қарлығыңқырап жуандаған, қолы-беті қап-қара боп тотыққан. Жұқа сұлу ерні жарыла түскен. Жарасов та сондай. Айдан аса жүріп, неше түрлі бейнет кешкен. Осы жағдайда әрі ел танып, құмды біліп, шыныққанына, шопан өмірінің бар бейнетін бірге танығанына өзі дән ырза.

Бір шақта бұлар Карповтың сұрауы бойынша далада сексеуіл шоғының жанында тоңып, қатып жан шақырған жайларын күле отырып баяндасады. Осы екі жас басшы қызметкердің екеуінің де өмірі бұларды бір алуан жақсы әзірлеген тәрізді. Екеуінің де өмірбаянында Отан соғысы жылдарының тәжірибесі барлығы Карповқа бұларды көп жақындатты.

Карпов осы жолда көргендерінің бәрін әзірше сыртына сөйлеп те, байлау етіп те шығарған жоқ. Енді күн жылынып, қар тегіс кетіп, малдың көбі жұт құрығынан құтылғандай

шақ еді. Ең соңғы күндердің деректерін тағы да жиғызып ап, өзімен келген он бір қызметкерді шопандар арасында күн әбден жылынғанша жүріндер деп қалдырды да, Әлім мен Жарасовты алып, өзі Петроның самолетімен Қаратау асып ұшып, Ноян ауданының орталығына түскен еді.

БЕСІНШІ ТАРАУ

Түстіктің көктемі бір сәтте дулап шыққан гүлдерімен, неше иісті сан алуан шөптерімен Айсұлудың кішкене бақшалы қорасын да жадыратып, безендіріп келеді. Ең алғаш гүлдеген өрік ақшыл-қызғылт гүлдерін биыл көп төгіпті. Қатардағы шабдалы, нәк, алма ағаштары жиі бүрлері бөртіп қабара түсіп, жақын шақта кейі жапырақ, кейі гүлдер көріктерін дүниеге жас күлкісіндей ашқалы тұр.

Қара топырақ сызат салқын қалпын таңертең әлі кетірген жоқ. Айсұлудың жеңіл жұқа, үшкір тұмсық көкшіл туфлиінің табаны астында сол қара топырақты жарып, қаулай шығып келе жатқан бұл бақтың жылдағы ұсақ бедесі, райграсы, жауылшасы мындаған көздермен төменнен Айсұлуға біз де келеміз дегендей.

Айсұлу қолына қалың кітабын бүктеп ашқан қалпында оқудан сәл көз тайдырып, бет бұрып, басын енді біраз жоғары көтеріп, өзі түбінде отырған өрік ағашының гүлдеріне ұзақ қадалып, үнсіз қарап қапты. Сол шақта ақ-көк тартқан бетінен, әсіресе таңертеңгі көлеңкемен аппақ мойын көкшілденіп тұрған қалпына, шалқайған екі көзінен аққан жастар тамып жылжи ағады.

Айсұлу тағы да бүгінгі таңда ерте тұрып, гүлдеген өрік түбінде дәл былтырғы осы күнді есіне алып отыр. Бұл өзінің астына аласа орындық қойып, қолына кітап алып жайғаса бергенде, Арман ұйқыдан жаңа тұрған қалпында жеңіл басып жүгіріңкірей келіп, Айсұлудың аяғына шынтағын қоя жантая кеткен. Шалқасынан жатып алып, осылай өрік гүлдерін жерде жатып таңдана қарайтын да: “Мозаика, гүл мозаикадан құралған аспан, кең, мол, жақсы иісті, мейірлі аспан”, – деп кәдімгі сезімтал, шабыты бар жандай, Айсұлу бұрын естімеген қуантарлық сүйкімді үндер қатып, сырлар ашып еді. Көктемнің көркін сүйген, алғаш соны сезіне,

ракаттана шерленген шабытты бала жүрек, балауса жан демін аңғартқан-ды.

Қыс бойы үйден шыкпаған, ана қасынан ертелі-кеш ұзамай бір ғана уайым, шер соңында ерікті тұтқын боп қалған Айсұлу бұл шақта өзгеше жүдеген. Былтырғы күздің ақ жүзін сарғыш қоңырқай тартқызған тотығынан бұл күнде ешбір рең-ажар жоқ. Оның орнына саусақтарына шейін аппақ боп сүйірленген. Кең, шолақ жеңді кофтадан көрінген білегі жұмыр емес, сәл жұқалау дөңгелей біткен қалпында болар-болмас қызғылт аппақ. Маңдайы, бет-иегі, тамақ-мойны қазір тегіс, тұтас, бірақ аппақ, үлбіреген жүдеулікте. Осы шақта қырлы мұрнының үстіне созыла түскен түп-түзу жіңішке ақ сәуле маңдайы мен иегіне де мрамор реңіндей жұмсақ қана ақшыл сәуле бітірген. Бетінде осы бактың жазғы алмасы реңіндей сәл ғана білінген ұлпа жұқа қызғылт рең бар. Көзінің астындағы көлеңке көкшіл қою тарта түскен. Шалқайған жүзін енді төмен игенде, ұзынша сұрғылт-сарғыш нұрлы көздері үлкен нұр шырағын жандыра төңкеріледі. Бұл көздер, мынау көкшіл көлеңке, қадірлі әзиз жас жанның жанына түскен ұзақ ауыр дерттің ізі сол жан көзіндей. Ашық қарайды. Салқындаған, азап шеккен, сол азаптан ой түскен мұң нұрын өз шұғыласындай таратады. Мұңлы, нұрлы шұғыла. Шекесінің жұп-жұқа терісі жіп-жіңішке боп бұрала түскен көк тамырдың екі ғана сызықтарын жасыра алмайды. Өзгермегенде қызғылт-қара, кей тұсы қызғылт алтын тәрізді бөлекше рең беретін, қою, қалың ұзын бұрымдары өзгермеген.

Көптен бергі Айсұлудың мерзімі бойынша екі тал жуан бұрымының бір талы оң иығынан үлкендеу әдемі қызғылт құлағының жарымын баса, иығы мен төсінен аса төмен құлап, қолынан да әрі асып, отырған кішкене орындықтың қатарына барып ұшығы көрінбей кетіп жатыр.

Танертеңгі асқа Айсұлуды үйден дауыстап бірнеше рет шақырған Нұрбүбі енді есіктен бері шығып, бақшаға қарап еді. Алғаш гүлдеген өріктің түбінде былтыр осылай Айсұлу қасында Арман боп екеуі бірдей тамашалап, өз бақтарына өздері сүйсініп отырған бір шақтарды Нұрбүбі де тани кетті. Оның жұқа желек астындағы самай шаштарына биыл бурыл көп араласқан. Ақ сұр тартқан ашаң жүзі маңдайында, екі ұртында, көз айналасында әлденеше тың әжімдер жиыпты.

Айсұлудың қасына үнсіз келгенде, қызының бетінде аққан жастың сәл білінген сорасын көрді.

— Айналдым жаным!.. Жан тірегім, ендігі жалғыз шырағым... — деп, Айсұлудың басын құшақтап, жаңағы жас сорасынан сүйіп-сүйіп алды.

— Апа-ай, біз былтыр осы шақта, дәл осы күні қандай бақытты едік! — дегенде, көзінен кесек-кесек тамшылар жерге тамып-тамып кетті. Шешесімен қатар күрсінді де, енді тұрып, үнсіз басып үйге кетті.

Тегінде, бұл екеуі Арман жөніндегі іштің сырын, жан сөзін бір-біріне көп айтыспайтын. Екеуі бірін-бірі аяғаннан да айтыспайды. Нұрбүбі көп уақытқа шейін Айсұлудың саушылығынан қауіп қып қорқып жүрді. Күндіз ол сарылып, қабағы түсіп, көбінше үнсіз жылай беретін. Ас атаулыны жөндеп ішпейді. Түн баласында да өзі оянған шақтарда Нұрбүбі Айсұлудың ақырын, ұзақ күрсініп жатқан шақтарын іштей қинала, уайым ете аңғара жүреді.

Шешесі жөнінде Айсұлу да дәл осындай күйлерді күн сайын аңғарумен, бағумен болатын. Сондықтан екеуінің де қайғысы кейде құпия, тереңдеп ішке түсіп кеткен ұзақ сары ауру, зәр ішкендей аяусыз қатал қасірет болған-ды.

Айсұлу үйден шықпайды. Барса баратыны тек осы әулінің ішіндегі әр ағаштың түбі. Дарбаза алдына шығудан ол мүлде үркеді. Сол жерде жаны аяулы Арманы ауыр, қатал машина астына басылған. Ол ара жап-жақын жерде тұрған жау жер, ажал жері сияқты. Ойласа, үйде отырып та жүрегі үркеді, жаны шошиды. Не деген сұмдық. Арманның кішкентай күнінен, ең алғаш аяғын апыл-тапыл басқан шағынан шандата, жүгіре ойнап жүрген өз жері, туған үйі, туғызған бесігі қасында қара жер қаттылық етіп, ажалына жетті. Ауыр машина дөңгелегі басқанда, туған жер болып ол неге мейір бермеді, бейіл бермеді, жұмсақтық етпеді. Суынады Айсұлу жүрегі.

Сол дарбаза алдын ойласа, қабағы түйіліп, есінен шығарғысы келеді. Соның орайына анасынан жасыра Арманның кітаптарын жиі аударыстырады. Оның қолымен жазылған дәптерлерді бетіне басады. Кей қағаздарын көз жасымен сулайды. Қол жазуы соншалық ұқыпты, сұлу шығатын Арманның дәптерлерінде қаламмен, қарындашпен

жазылған беттердің бәрі де оның жас жүрегінің жаңа талап іздену, өсуінің айқын жақсы саты-сатылары еді.

Кітаптарды бетіне басып, үн шықпай тұншыққандай сілейіп қалады. Бұл жайларды шешесі ауыз үйде ас әзірлеуде жүрген шақта істеуші еді. Дәл осындай Нұрбүбі де ендігі қалған жалғыз Айсұлудан жан азабын жасырады. Ол Арманның жамылған көрпесін күнде бөлек ұстайды. Әр күні әр жерге қояды. Оның жастығының тысын да өзгертпейді. Соңғы күндердегі Арманның иісі айықпай сақталып қалған болады да, жастанбай, оңаша шақта бетіне, кеудесіне басып, кейде бүк түсіп көрпе мен жастықты құшақтап, ашан тартып жүдеген иықтарын дір-дір еткізіп, бүктеліп қалады. Ауыр қайғы, жетімдік қасіретінің салмағымен жаншылып бүктелгендей.

Тек қана соңғы 20 күн ішінде Айсұлу Арманның кітаптарын ақтара жүріп, енді кітап оқуға ауысты. Қазіргі қалған қанаты, сынар қанаты, жалғызы – қызы да, ұлы да өзі болған, бары болған Айсұлу кітапқа қарағанда, сыртқа шығарып сыр білдірмей, сөз етпей Нұрбүбі іштен шүкіршілік етеді.

Бүгін шайдан кейін осы үйдің ендігі аға досы қартаң Таңат келіп кірді де, жиналмаған дастарқан шетінен отырып ақырын амандасты да, өзінің дағдысы бойынша Арманға арнап құран оқып, жалғыз өзі бет сипады. Құранды күбірлеп іштен оқитын. Осы сәтте Таңат амалсыз мәлімдеп, жайсыз хабар әкелді.

– Сот болады дейді. Жақында сот деп жатыр. – Нұрбүбі жаудың жайынан шыққан хабарды тіксініп, сескенгендей ести сала ызалы үн қатты.

– Үкімі бола ма?.. Сыбағасын ала ма?! Не деседі?

– Сыбағасы өлім ғой, доңыздың... Бірақ со бомай ма дейім!..

– Неге?..

– Қайдам!. Толайым тегі, шоферді мықтап жазалап, анау кара беттің өзін жеңіл жазаға бұйыра ма деседі.

– Неге олай болады?.. Айып сонда емес пе?!

– Сонда болса да, соттың тілін кім білген, мүлде. Астыртын не жүрмей жатыр дейсің!

– Не жүреді? Не айтасыз?

– О қудың жақынынан көп неме жоқ екен ғой. Ағасы, нағашысы, аталасы, жерлесі де сотыңның астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшыратын көрінеді. Осы кім аманын білмеймін, пыркорол, сәдуәтіл, сот, тіпті анау арық-тоған жүргізу СМУ басы Бейсен, тағы басқа ауданның мен білмейтін кәпіратів сияқты толып жатқан кеңсесінің бәрі жең ұшынан жалғаса ма, білмеймін. Біз білеміз бе? Жең ұшынан жалғасып, тұмсық түйістіре бере ұғысып қоймай ма, түге! Ақыры, қысқасы, сол сұмға жазаны жеңілейткелі бара ма деп көңіліме көп түйткіл кіріп қалды, келін.

Анасынан бұрын Айсұлу үркіп сілкігендей болды. Өзіне де, анасына да оқыс ойда жоқтай ашу ажар бітті.

– Ағеке. (Ол Таңатты Ағеке деуші еді.) – Солай деп жалт бұрылып, Таңаттың екі ұрты солған жүзіне жасқа толы көзімен кадалып қарап қалды. – Арман үшін кім алысады? Сіз бен біз болмасақ, кім жоқтайды Арманды!.. Әрі Арманның көзін жойып, әрі жеп-жеңіл құтылмақ па жауыз! Алысыңыз, Ағеке, ізденіңіз!..

– Қаяққа барып, кімнен ізденейін? Айтпадым ба жанағы бар кеңсесін.

– Жо, бары ол емес. Шын әділет табатын жерге барыңыз.

– Барайын... Бармай кәйтейін. Кеуліңде отырғаның кім? Айтшы, тегі, соны маған.

– Райкомға, партияға!.. Райкомның бірінші секретарына барыңыз.

– Мен партияда жоқпын ғой, тегі.

– Ол есеп емес, Ағеке. Партия жұрттың бәрін тыңдайды. Сіздей колхозшыны, біздей колхозшы жылауларды алдымен тыңдайды. Соған барып, жанағы естіп жүрген сөзіңіздің бәрін түгін қалдырмай айтып шығыңыз. Біз ізденеміз, біз алысамыз Арман үшін. Мен де, апам да алысады. Айтыңыз, бізді де шақыртып сұрасын.

Нұрбүбі де Айсұлудың сөзін түгел құптап, өтінішін қоса айтты. Таңат осымен енді бүгін райком секретарына бармақ боп Алтынсайға беттеді.

Таңат райком секретарының таңертең ерте жұмысқа келетін кезін біліп, кеңсе алдынан тосқан еді. Ауданның көп колхозшыларын түгелге жақын білетін бірінші секре-

тарь Көлбаев Мұхит Танатпен жақсы амандасып, шаруасы барын білген соң, өзімен кабинетіне ере кіргізді.

Үлкен, сұлу, ажарлы кара көзді, қою қасты, коңыр сұрғылт жүзді Мұхит сұлу жігіт болатын. Шашты аласа алғызып, баса тараған, танертең жылтыр ажары кетпеген, сулап тараған белгі бар. Қалындау ерні баяу қозғалып, Мұхит ақырын ғана жөн сұрады. “Шаруаңыз не еді?”

– Шаруам өз жайым емес, – деп, Танат Мұхит көрсеткен қарсы орындықтың шетіне обиыңқырап отырды. Столды қолымен сипалап, көзін Мұхиттың жүзіне түйіле қаратып, басын еңкіш салып, қабақ астынан сүзінкірей қарап сөйледі. – Кеулімде сізге келем дегем жоқ еді мүлдем. Бірақ келмеске болмай да қалды. Өзіңе айтпай, қаяққа барам.

– Айтыңыз, маған айтыңыз! – деген Мұхит папкасынан бүгін тексеретін, обкомға жіберетін бір есептерді алдына салып қиғаштай, соған қарай отырған еді.

– Айтам ғой, шаруам өзімдікі емес, – деп тағы да кібіртіктеп, қалай бастарын біле алмай отырған Танат ұзын бойымен иіліп көтеріліп, ырғала берді. Содан кейін барып жайды баян ете бастап еді. – Естіп жатқан боларсың. Өлтіріп кетпеді ме сонда. Әлгі Нұрбүбі дейтін жесір әйелдің Арман дейтін жалғыз ұлын. Естіп пе едіңіз?

– Сонау күздегі оқиға ма? Шетін естігенім бар еді. Оны өлтіргендердің екеуі де тұтқында отыр ғой. Жұмысы сотта емес пе еді?

– Бәсе, міне, біледі екесіз ғой. Соттасы сотта, жақында үкімі де болады дейді. Бірақ естіп жатқан сыбысқа, апқашты сөзге қарағанда, өлтіруші бұзықты жеңіл жазаға сая ма деген лақап тарап тұр. Кінәнің көбін шоферға аударып, қанішер жауыздың өзі аз жаза алып, онай босайтын аңғары бар дейді мүлдем.

– Бұл айтып отырғаныңыз жай көшенің алыпқашты сөзі емес пе, ақсақал? Сот болған жоқ, үкім айтылған жоқ. Алдын ала өздерің онайды ұйғарып жүргендерің мақұл ма?! Ойлаңызшы, қазір “сен жеңіл үкім айтасың-ау” деп сотқа бірдеме деуге біздің – көлденең жұрттың күн бұрын қандай қақымыз бар! Өзіңіз ойлаңызшы! – деп, біраз үнсіз тоқырап қалған Танатқа Мұхит бар шынымен ойлана және ой сала ұзақ қарады.

Танат, тегі, сөзге және мұндай ырғасуға олақ адам бо-

латын. Секретарьдың сөзін өз ішінен мүлде дұрыс көрді. Бірақ Айсұлудың қатты қадағалап, бұрын Танат білмеген салмақты, күшті талап танытып сөйлеген, өзіне үміт артқан аппақ боп деміге, тұтана сөйлеген сөздері есіне қайта түсті де, секретарьға бұрын әзірлеп алған ең салмақты деген сөзін жана есіне алды.

– Үкім айтылған жоқ. Бірақ үкім айтылып қалған соң қайту да жоқ. Жаңағы мен айтқан күдік бойынша қылмыстыға жаза жеңіл кесіліп қалса, оның артын түзеу оңай бола ма, жолдас Мұхит. Мен сол үшін баласы мен бауыры өлген, қан-қаза көрген, бүгін қан жылап отырған колхозшы сорлы әйелдер өтінішін әкеп отырмын ғой, сізге. Олар да, мен де жаңағыны естүіміз хақ. Өзіңізге де, райкомға да, пырқорол мен сотқа алдын ала ескертіп қойсаңыз, кейінгі арты жеңіл болмас па!

Мұхит әуелі “соттың ісіне араласу заңға сыймайды. Жол да жоқ” деген сияқты сөзді айтуға бір оқталды да, оны мынадай бар шынын әкеліп отырған, айласы, амалы жоқ таза көңіл колхозшымен арбасқандай, немесе оны алдандырғандай айта салуды лайық көрмеді. Енді қайта біраз ойланып отырды да, өзі үшін де, Таңат үшін де тиянақты байлау айтты.

– Жарайды, мен бұл жайды ескерейін, сөйлесейін. Келіп еске салсаңыз теріс емес. Қайта дұрыс болған.

Осы сөзбен Таңаттың шаруасы бітті де, кетіп қалды. Райком секретары кейін аудан прокуроры Саматовты шақырып алып, бұл жайдан сөйлескенде, прокурор көп нәрсені баяндады. Ол бұл іспен мейлінше мол да толық таныс тәрізді.

Ең алдымен Саматов іс жөнінде аудан соты Бекбаевпен және тергеушімен өз басы жүзбе-жүз сөйлесіп алғанын айтты. Қазір оның баяндауында райком секретары Мұхит өзі бұрын мүлде естіп білмеген жайларды ұғынды. Саматовтың айтуынша, бұл оқиға Нұрбүбі мен Айсұлудың, Таңаттың білген-көрген, бастан кешкен шындығынан, дәл халінен мүлде басқарак, өзгеше шытырман жайлар күйіне ауысқан еді. Болымсыз шынға ұқсаған сыртқы бір деректер болса, соның бәрін болымсыздан, титімдейден жамап-жасқап, шеберлеп айдалап құрап, өзінше желісі бір шындық болмыстың суреті жасалыпты.

Саматов бұл жайларды қабақ түйе томсара отырып, толық бетті, бұғақты келген үлкен басын Мұхитқа тақай

түсіп, әдейілеп сыр бөліскен кісі қалпында баяндады. Мұның айтуынша, Сағит пен Айсұлу арасы тату жастардың оңаша келіскен сыры болады екен. Бірге өскен, көрісіп жүрген жастар болған соң кейде тату жүріп, кейде шөлкемшалыс келісіп ұрысып та қалады екен. Бірақ сонда да жақындарының үйінде және түн ішінде оңаша ұшырасулары болады екен. Былтыр жазда осы Алтынсайдың өзінде де бір кеште ұшырасып, артынан өкпелесіп қалысыпты. Содан кейін Сағит хат жазады екен, кешірім сұрайтын көрінеді. Бір емес, талай хат жазады. Бір хатында реніштері үшін кешірім сұрайды, қайтадан татулықты тілейді. Қыз қарсы болмаған тәрізді. Бұған өкпе де, қарсылық та айтпайды. Сағит кешкен екен деп ойлайды. Содан кейін ол өзінің алмақ болған ниетін Айсұлуға тағы жазады. Қыз бұған да қарсылық білдірмейді. Содан кейін Сағит шешесі, інісі білсе, қарсылық етер деп ойлайды да, бір түні алып қашпақ болады. Мұнысы, әрине, ақымақтығы. Бірақ осы күнгі жастарда кейде әке-шешеге ақыл салмай сүйісу мен тиісу бола беретіні бар ғой. Соған салады да, “пәлен түнде барып сені алып кетемін” деп хат жазады. Қыздан тағы да жауап болмайды. Қарсылық сөз де болмайды. Тегі, қыз көнген болу керек. Сонымен, барып түнде екеуі машинаға мінгелі келе жатқанда, бауыры оянады да, төбелес салады. Сағиттың мұрнын қанатып, өлімші қып қояды. Содан қашып, қыздан да айрылып, өздері құтылғанға мәз болып шоферге “бас, тарт!” дейді.

Ал қыздың бауыры бұлардың машинасына жабысып есікті ашамын деп, рульге жабысамын деп жағаласа береді. Машина жүріп кетеді. Жүк машинасының кабинасында отырған кісі арттағыны байқай ма, жүріп кеткен кабинаға, бортқа қақтығады да, арпалысып жүрген қыздың бауыры өздігінен қағылып-жығылып машинаның астына түсіп қалады.

Міне, қазір көп куәларды сұрастырып, тіпті почтадан Сағиттың қызға жазған хаттарының санына шейін нақтылап түгендеп алдық. Жаңағы айтқанның бәрі рас. Сол Сағиттың дегенінше дәл боп шықты. Ал мұны бұзық екен; ықтиярына қарсы тартып алам деп барыпты, үйдің ішін сабапты. Жігітті ұрып жығып, машинаның астына тастап, әрі бастырып өтіпті деп, осында әуелде милиция, одан кейін комсомол шаң-шу көтерейін деп еді, біз де соған басында көп мән беріп, қатты

бастап ек, бірақ заңның аты заң, қылмыстың түрі қылмыс, айыптан айыптың, қылмыстан қылмыстың анықтай, актара келгенде айырмасы көп боп шығатыны белгілі ғой. Сырты, дақпырты мүлде басқа болғанмен, бүгінгі сот қолындағы анықталып, екшеліп отырған қорытынды шындық осылай. Сізге өзім де кеп, болатын соттың жайын бір ескертемін дегем. Қысқасы, біз бұл істі ескерусіз тастағамыз жоқ, Қадала қарап, қатты бағып жүрген ісіміз. Бар жайы заң бойынша, лайығынша болады. Шығып кеткен кісі жоқ. Адам өлгені анық. Себепші болған кісілер камақта. Үкімді халық соты халық алдында бар жайды жарыққа салып әшкерелеп отырып кеседі. Бұл тұста бір әлдеқалай лайықсыз нәрсе, сотқа, жұртшылыққа жайсыз тиер жағдаят болады деп ойламаймын деген.

Мұхит бұл жайларды үнсіз тындау үстінде прокурордың жүзіне ойлана барлай қарап отырып еді. Ысылған, тәжірибелі жасамыс адам прокурор заң жөнімен ресми түрде бұл жайды бағалағаннан, талдағаннан басқа сыр аңғартқан жоқ. Бұдан естіген сөз бұндайлық жаңағы Таңат әкелген сөзден, жылаулар, үй ішінің күйікті өтініші тағы бір алуан. Бірақ заң сезіммен үнемі үйлесе бермейді. Туған жандардың күйігі мен ызасы заң алдында баланың жылағанындай жеңіл салмақты боп кететін орындар көп. Мұхит сонда да өз ішінде жылаған жетімдер жағын көбірек ойға алып, солай бейімдей отыр еді.

– Кісі өлімі ойын емес. Әкесі Отан соғысында қаза болған бала жастың өлімі қандай жанға болса да қатты батпай қоя алмайды. Жылаулар шеше үні партия мен үкіметтің жауапты қамқорлығында. Әрі адам өлтіріп, әрі оңай құтылып кетті деген сөз, тегінде, қай ауызбен айтылса да, айналаға көп күдік қалдыратын, сотқа да, прокурорға да оңай салмақ салмайтын жайлар. Аса жауапты, армен қарайтын жайлар. Осыны мен саған өзгеше ескертемін. Іс сендердің қолында. Бірақ қадалушы көз халықтың көзі болады. Бұл естерінде болсын?!.

Өзі білген, ұғынған дәрежесінде райком секретары арылып та сөйледі. Бар шынын да айтты. Және прокурордың ішінде басқа бір астарлы мінез, әлдеқалай қалтқылар, түйін жайлар бар шығар деп аңдаған да, ойланған да жоқ.

Райкомның алдынан прокурор өтіліп алған соң, жұрт ау-

зында жүрген сыбыс хабар анықтала берді. Енді соттын күні келді.

Нұрбүбі, Айсұлу, Танат үшеуі ғана емес, бұлардың колхозынан көп жастар, кейбір үлкендер де аудандық сот кеңсесіне мол келіпті. Әрине, әсіресе залдың алдыңғы жағын, орта тұсын, екі бүйірін керней келген Айсұлу білмейтін адамдар көп. Мұның бәрі Сағит жағының неше алуан топтары.

Нұрбүбі мен Айсұлу білмеген, Танат та көп сезбеген осы сот сағатының күнінің алдында талай күндер бойында құралған шытырман, қым-қуыт жайлар болатын. Сан ауыздар Айсұлу мен Сағит аттарын талай толқытып, жүз сакқа соқтырып, толғаған-ды. Сол қатарда бүгін мынау сот залында ең алдыңғы қатарда отырған Сағиттың ағасы жуан шұбар Әбілмәжін, оның киініп келген нұрлы семіз әйелі Әсел бір өзі емес, айналасында әр алуан туыстарды Сағитқа тілеулес, арқа тірек ете келіп отыр. Сондайдың бірі – анау отырған ашан, арық жүзді, бет сүйегі шошайған, ұрты солған, үшкірлеу мұрны жылтырай сойдиған Бейсен дейтін осы ауданға белгілі, аса белгілі шаруа орны СМУ-дың бастығы. Ол Сағитқа нағашы есепті. Өзі арық-канал жүргізетін СМУ-дың бастығы болғандықтан, бүкіл бір аудан ғана емес, көрші аудандардың да көп шаруа орындары бұған байланысты, байланысты ғана емес, жалынышты болатыны да бар.

Ауданды жерде не қымбат – құрылыс ағашы қымбат, шифер қымбат. Әрбір шеге, әйнек, темір шатыр, цемент дегендерде ұшы-қиыры бар ма?! Ал мынау барлық өсімдік-өнімдік дүниесі тек дана арық пен каналға, әр алуан плотинаға нық байланған аудандарда құрылыс үлкені осы СМУ-дың қолында. Ол Бейсеннің қолында деген сөз.

Ауданда райпотребсоюз Сағиттың туған ағасы Әбілмәжін болса, нағашысы Бейсен болса, оның жерлесі аудан соты Бекбаев Әділ болса, ол да Сағиттың, Әбілмәжіннің аталасы боп шықты. Ал прокурор Бейсенмен жерлес адамдар екен. Бұл аудан бұл облыстыкі болмағанмен, осы ауданда ұшырасқаннан бері аралары аса тату болатын. Өзінен өзі осындай тордай тоқылып, қат-қаттап тұрған шақта неше алуан жіңішкелеу, жез қармақтау сыбыр-сыбыр күбір-күйбең жаңағы аталған адамдардың араларындағы өз-өзінен амалсыз туатын халдер болды.

Тоқылған тордай болып тоқайласқан “жағдаят” деп ата-

латын күйлер бір шетін райкомға прокурор тілімен апарып аңдатты. Тағы бір шетін соттың өз ақылдасу, ойласу ретіндегі талабы деп аталып, райисполкомға Әшкенге де мәлім етілді. Осымен бүгінгі істі жүргізіп отырған судья Бекбаев Әділ дәл осы сағаттағы мәжілістің алдындағы астарлы шарттардың бәр-бәрінен болашақ сот үкімін жақ игендей иіп, орап, сақтықпен де, шеберлікпен және есепқор айлакерлікпен орап, шырмап, баппен әкелген-ді.

Тергеу үстінде Нұрбүбі мен Айсұлу жылап, жасып, ұяндық та істеген жоқ. Біріне-бірі бұл жөнде арнаулы сөз айтыспаса да, Арман үшін бар күшін, жан күшін жиғандай түршігіп, қатуланып айтып қалу, талап қойып, қадалып айту екеуінің де мінезіне айналды.

Сағиттың шашы бұрынғыдай шашылып будыраған. Өңі бірнеше ай бойы көлеңкеде отырғаннан тотығынан айрылып, бірыңғай қара сұр тартқан. Бірақ жүдемепті. Ісінгендей қырыс қабақты бітік көздерін Айсұлудың нұр жүзінен алмайды. Басқа дүниеге қарамайды. Сот сұрағына жауап берген шақ қана болмаса, соның да әредігін тауып, бар тергеу бойындағыдай “көрейін де өлейін” деген тәрізді Айсұлудан бет бұрмай қойды. Айсұлу оған қараған жоқ. Жиреніші ішінде шала бүркелген оттай лаулай түсіп басылады да, өз-өзінен “қарама жүзіме, жүзіқара, не бетіңмен қарайсың!” дегендей түршіге береді. Сонан сайын Сағитқа ашулы жауаптарын ұдайы қатты қадады.

Бірақ тергеу үстінде сот пен бір заседатель, Алтынсайдан келген кәсіподақ адамы қартаң қазақ шала оқыған кескіні бар аласа бойлы, әжімді маңдайын көп тыжыртып, Айсұлуға бір сұрақтарды кезектеп бере берісті. Ол сұрақтары:

— Сіз мына айыпкер Сағиттан анау белгілі кештен бұрын хат алдыңыз ба? — деп бір сұрады. — Қанша хат алдыңыз? Почта арқылы алдыңыз ба, кісі арқылы алдыңыз ба? Дәл келетін күні хат алдыңыз ба? — деп те сұрады.

Ғажап, Таңаттың қайран қалғаны судья мен жаңағы заседательдің осы үсті-үстіне берген сұрақтарының бәріне: “Жоқ, алғам жоқ” деудің орнына Айсұлу ұдайы хаттың келгенін айтып жауап қатып отырды. Сол жайға Айсұлудың мойындауы Әбілмәжінді, Бейсенді және солар маңындағы көп әйел-еркектерді көңілдендіріп, көтеріп жібергендей. Зал ішінде сыбыр-күбір, кейбір қысылған күлкі реңі кірген

жүздермен қатар төрде отырған сот адамдарының бәрінде бірдей аңғарылды.

Бірақ Айсұлу хаттарының келгендерін айтумен бірге, енді анық, қатты түршіге тұрып саңқ етіп кесіп тұрып сөйледі.

– Рас, хаттар келетін. Бірақ мен бір хатты да оқымай, алысымен жыртып-жыртып тастайтұғым. Алғашқы хатын да, соңғы хатын да оқымастан жыртып-жыртып лақтырып тастайтұғым. Мен білмеймін, маған жат және алдында жаулық істеген, менен аулақ жүр дегемін де, жазда қолыма пышақ салған, жыртқыш адам болған соң мен оны өз өмірімдегі ең жек көрген, ең жиренішті дұшпаным деп білетінмін. Одан хат алуды өзіме айып санар едім. Хатын оқуды қылмыс деп білер едім. Сондықтан да жыртатынымын. – “Неге жыртасың, жау болса да не айтқанын, қандай жаулық ойлап жүргенін білуге тырыспадың ба? Қолға алған хат болған соң, оны ашпайтын кісі бола ма? Ашса, бірер жолын болса да оқымай ма! Мүлде оқымадым дегенің ақылға сыйа ма, шындыққа жата ма?” – деп, судья мен жаңағы заседатель тақымдаған сайын Айсұлудың жинастырып, түйіліп тұрып берген барынша шын, барынша дәл, әділ жауабы жаңағы еді.

Ал Сағит өз жауабында бір-ақ нәрсені қайталай берді.

– Мен әуелгі хаттарымда жазғы істегенім ішкілік үстінде істеп қалған қателігімді “кешір”, “кешіре гөр” деп бес хат жаздым. Содан кейін жауап болмаған соң мен кешірді деп ойладым.

Шынында, бұл өзінің жаратылысындағы қыңыр-топастығы адам арасының қарым-қатынасын мүлде тұрпайы ойлайтын, өмір бойғы үстірт дүңктігі бойынша солай деп ойлағаны да рас-ты. Бұл тұста ол соттың жетектеуі бойынша қалған жауаптарын жаңағыға тіркеп сабақтап, өзінше заңды бір іс бастағанға ұқсап сөйледі.

– Кешірді деп ойладым да, баяғы алғаш көргеннен ойлаған байлауымды, талабымды айтып өтініп, тағы да үш хат жаздым. Ол хаттарда “маған ти” деп, “мен алайын” деп өтіндім.

Соттың қадағалай сұрауы бойынша Сағит жауап бере отырып “ол үш хатыма да жауап болмады, оны да көнгені деп білдім. Содан кейін екі хатты мен барамын да, өзінді машинаға мінгізіп алып қашып кетемін деп жаздым. Жұрт

ұйықтап жатқанда түнде келемін, қоранда, сыпанда жат дедім. Ал дәл баратын күні жаңа өзі “алдым” деген ең соңғы хатта бүгін түнгі сағат 1-де келемін де, әкетемін дедім. Содан кейін келдім. Жауап айтпағаны тағы да көнгені деп ойладым. Хаттарды жыртып тастадым деген сөз менің басыма кірген емес. Тым құрыса біреуін оқымадым деген сөзіне әлі де сенбеймін” деп, ол жайды бір атқарды да, кейін прокурордың сұраулары бойынша соттың тергеуін және де өз жауабымен толықтыра отырып, Арманмен екі арасында болған төбелесті айтты.

– Арман мені сабады. Күші менен артық боп шықты. Мұрнымнан, бет-аузымнан қан кетіп, енді ұсталып қалады екем деп зорға құтылдым да, машинаға міне бере шоферға “тарт” дедім. Арман шофер жағынан келіп есікке, рульге жабыса берді. Мен ол шақта кабинада есім ауып қансырап қалдым. Не болғанды білгем де жоқ. Шофер итеріп қағып жіберіп, машинаны жүргізді де, біз қаша жөнелдік. Сонда машинаға, жүріп кеткен машинаға қалмастан жабысамын деп машинаның борты қағып, жігіт өз-өздігінен жығылып, машина астына түсіпті деп оны біз кейін естідік. Мен мүлде білгем жоқ. Шофер де білген жоқ деп ойлаймын, – деген жауаппен Сағиттың тергеуі біткен-ді. Бұл бар жауабын осы арада осылай желілеп айтып отырған жоқ. Абақтыда соңғы күнде, сот болар алдында оған ұшырасқан Әселдің түгел тізіп, жолға салып айтып берген жауап-жобасын түгелдеп жеткізіп шыққан. Кейін сот кесік айтты. Прокурор бұған шофермен екеуіне қатты жаза тілеген болса да, ол тілегін салмақты етіп дәлелдеуге орамы жоқ, орны жоқ, заңы жоқ кісі тәрізденіп, кібіртік боп, әншейінде көн бола қоймайтын көрінеу олақтыққа ауысты.

Сот үкімі жазаның қаттысын шоферға аударды. Ол иесі, іздеушісі жоқ, бұл жаққа жанада келген жалғыз жігіт Жәует деген болатын. Сағит жөнінде соттың жалпы айтыптау сөзі сырт қарағанда, қоюлау тәрізденіп, салқын қатал айыптау сөздері сөйленіп келді де, аяғында оның айыбын жеңідетер дәл деректер етіп Айсұлудың өзі мойнына алған хаттарды келтірді. Сонымен, соттың өзінше мықты дәлелі бардай болды. Бұл оқиға қыз бен жігіттің екеулеп байлаған алмақ-тимек болған дағдылы салттағы байлау еді. Жігіт сол келісім бойынша алып кеткелі барған еді. Бірақ інісі біліп жанжал

шығып, төбелес салып, Сағит өзі таяқ жеп зорға құтылады. Қызды тартып алып қалысады. Ал інісі өлгеннен кейін хал киындаған соң қыз алғашқы сөзінен, байлауынан айнып, енді айыптың бәрін тек жігітке ғана аударуға шыққан, – деп байлау жасалды. Сонымен, Сағитқа бес жыл кесілді. Оның бірнеше жылдары, бірнеше кешіріммен көп кесіліп шегерілді. Тергеуде отырған айлары тағы есептеліп шегерілді. Сонымен, енді Арманды өлтірген айыпкер, жыртқыш айуан Сағит енді бірнеше айда құтылып та шығатын боп кесім жасалды.

Айсұлу, Нұрбүбі залдан күніреніп, жылап шықты. Осыдан кейін, келесі күні Танат, Айсұлу, Нұрбүбі үшеуі бойларындағы бар жігер, намыс, ашуларын жиып жаңа байлау жасады. Айсұлу Танаттың қолына үлкен етіп, бар әділетсіздік қиянаттың барша сұмдықтарын айтып, анасы мен өзінің атынан үлкен арызды Баскенттегі обкомға жазды. Екінші бір хатты сот үкімінің әділ еместігін түгел айтып, шешесі мен өз атынан Алматыдағы Жәкене ұзақ етіп жазды.

“Арман әруағы осыны маған қарыз етеді. Әділет, іздегенім әділет! Тауып беріңіздер сол әділетті!” – деген зарлы, ызалы жан сөзін хатында Жәкене, аулында Танатқа арнап айтты. Жәкене жазған хат – өмір бойында Айсұлу жазған жүрек шерінің, оның шіміріккен санасының, жан жарасының хаты. Жас жанының шыңғырған, шырылдаған зары да осы хатта үн салып тұрған сияқты.

Осыдан бір жұма өткеннен кейін Айсұлу мен Нұрбүбіге ойда жоқ оқшау бір адам келді. Оны бұлар әуелі өз үйлерінде күтпегендіктен салған жерде танымай да қалды. Келген биіктеу бойлы, орташа толық денесінің кесек сымбаттылығы бар, беті толық үлкен жүзіне жарасқан, ұқыпты таралған, қысқа қыркылған шашы жақында бұйраланған тәрізді. Оқымысты, тәрбиелі адам ажарын танытатын жүзіне қосымша, ұнамды көзәйнегі бар. Ернін сәл қызартқан. Қолында ұзынша жұмырлау қара лак сумкасы бар. Бұл әйел қақпадан кіріп, үй есігін ашып, Айсұлу мен Нұрбүбі екеуі қатар отырған бөлмеге кіргенде, жүзінде сыпайы жымыған күлкі тәрізді жылылық бар еді.

“Рұқсат па, мүмкін бе?” деп табалдырықтан аттап үйге кіріп, сәл тұрып қалған, қалаша киінген және бар бойы, жүзі

жұмсақ әдеп білдірген бұл келуші әйел өзі де үй ішінің адамдарын салған жерден тани алмай қалғандай көрінді. Бірақ екі жақтың алғашқы аялы бір ғана сәттің жайы еді. Келер сәтте Айсұлу екі беті ду етіп қызарып, орнынан атқып тұрып: “Әсия апа, рақым етіңіз, Әсия апа!” дей берді. Нұрбүбі де тез есіне түсірді.

Әсия Нұрбүбімен қол алысып, көңіл айтты да, енді Арманды ол ауызға алған шақта иығы селк етіп, басы төмен түсіп, екі беті дуылдап жылап жіберген Айсұлуды Әсия өз туған апасындай, анық ыстық бауырындай көріп, етті ұзын ақ саусақтарымен иығынан қыса құшақтай алды. Бауырына оның басын басып, шашынан, мандайынан сүйді. Қой деп жұбата тұрып, жаңағы саусақтарымен Айсұлудың шашын ұзын бұрымдарын бойына соза сипап, сылап арқасынан да қақты. Отыра бере өзі де бірге үнсіз жас төгіп, көкшіл жібек кішкене орамалын алып, етті келген кішілеу тұңғиық кара көздерін көзәйнегі астынан сүрте-сүрте берді.

Әсия бұл үйге көп жайды сырттан мейлінше біліп, қанып келген еді. Үй ішіне аңғартқанындай, Әсия Алматыдан түстік облысқа Қазақ Жоғарғы Советі Президиумы жіберген бір командировкамен келіпті. Бұлар Алматыдан жиырма шақты кісі боп түстік облыста негізгі бір мәселе жөнінен біраз жүріп еңбек етіп қайтуға, деректер жинап келуге жіберілген екен.

Әсия әуелде Ленин ауданына келіп, осы колхозды аралаған шағында Айсұлу мен Нұрбүбінің бұл колхозда тұратынын білмейтұғын. Өзіне тапсырылған міндеттің бірі осы аудандарда әйел мәселесі, мәдениет, салт мәселесі, үй іші тұрмысқа мәдениет кіргізу жөні деп жалпы аталатын, облыста, республика орталығында үлкен маңыз беріп көтерілген мәселенің соңында жүрген жайы бар. Ауданды жерде ол жөнде толық, анық түсініктер алу үшін бір жағы комсомолдармен, бір жағы әсіресе мольна мектеп айналалсын, оқытушылардан, оқушы ересек жас комсомолдардан көп нәрсені сұрастыру Әсияның әдетіне айналған еді.

Жақындағы орта мектеп Алтынсарин атындағы қазақ мектебі болған соң Әсия сонда ертелі-кеш екі күндей ұзақ уақыттар арнап, көп жайларды естіп, ұғынып шыққан. Сонда Алтынсарин атындағы мектептің оқу бөлімін меңгеруші мұғалима Мәдина Мүслимовна және математика сабағын оқытушы, оныншы кластың басқарушысы Саида

Шәріповна сияқты орта жасты, байыпты білімді оқытушы әйелдермен Әсия көп сөйлескен. Көп нәрсені білген де, кейін өзі облысқа, Алматыға ала қайтатын деректердің, көңілді-көңілсіз жайлардың талайын солардың айтуынан хатқа түсіріп алған.

Жоғары кластың балаларымен де Әсия көп әңгімелесті. Тоғызыншы, оныншы кластың оқушы қыздары осы колхоз жастары Зипа, Сара, Жәмила – бәрі де комсомолдар. Солардай тоғызыншы, оныншы класс оқушылары Әнуар, Аман, Сәду сияқты ер балалар комсомолдар тобымен де кейде жекелеп, кейде топтап екі күндей әңгімелескен.

Соңғы бір жұма ішінде осы ауданда, қала берсе осы мектеп ішінде, жақындағы бар колхоздарда көпшілік аузында жүрген бір іс бар екен. Ол осыдан бір жұма бұрын болып өткен Сағиттың соты жөнінде.

Мектепке келмес бұрын Әсия бірнеше адам аузынан сол соттың үкіміне сын айтқан сөздерді естіді. Кейде үлкен адамдар, кейде жастар, бірнеше қартаң колхозшылар бәрі де Сағит бір жасты, жазықсыз жақсы жасты әдейі өлтірген жыртқыш жауыз бола тұрса да, жеңіл жаза алды. Сот кесімі әділ емес. Өлген бала, сот адамдары ойлағандай, бұрынғы ескі феодалдық көзқарасты жақтап, әйелдің азаттығына қарсы әрекет еткен қараңғы нанымдағы қартаң туыстардың көзсіз құралы болған емес. Тегінде, Әсия осылай деп сөйлеген сөзді де ауданға келе бере аз естіген жоқ-ты. Ал, міне, ендігі айтушылар сот үкімін көп ауызбен сынай береді. Наразылық бірінен бірі шалғай әртұрғы адамдардың аузынан шығады.

Өлген баланың аты Арман деп айтылса да, Әсия ол Арманның бұның өзіне мәлім Айсұлудың бауыры екенін де білмей келген. Тек мектепке келіп, Мәдина, Саида сияқты жүздері де, мінездері де байыпты, салмақты, әділ, момын адамдар аузынан болған жайлар жөнінде бірталай әңгімелер естіген. Әсия бұл оқиғаның ортасындағы адамдар бір шақта өзі Алматыда демалыс үйінде көрген Нұрбүбі мен Айсұлу екенін есіне алған.

Айсұлу Әсияның өзіне сол күзгі көріністе аса жақсы әсер еткен жастық көркі, нұры әлі де көз алдында тұрғандай ұмытылған жоқ-ты. Бұл адамдардың және Алматыда Әсия қатты сыйлайтын аға досы Жәкеннің жақындары екендігі

тағы есіне түсті. Енді ол үй ішінің барлық қайғы-қасіретін сырттай білу үстіне есту ғана жеткіліксіз деп танып, мүмкін болғанынша сырттан да, жақыннан да және кейін сол күйікті қазаға ұшыраған жандардың өзінен де толық ұғынып, бар болған халге өзінің анық сенімді, деректі түсінігін ала қайтпақ болды. Мүмкін оның ар жағында істің жөнін біле бара Әсия осы іске араласып, әлі, тегі, аяқтамаған тартысқа қатынасатын да бола ма! Онысын өз ішінде шешкен жоқ. Ал, тегінде, көзі жетіп тұрған әділетсіздік алдынан көлденең оралып, қиянат көрген әлсіз жақ мұның әділ, адал көмегін тілеп күреске шақыратын болса, Әсия ондайдан бас тартамын, тайкымын деп ойламайды. Затында бір қорқақ емес, қорғаншақ, сақтық ойлағыш та, кейбір мансапқор әйелдерше жалтан, ұсақ есепқор болмайтуғын.

Арманның өлімі жөнінде өзі тәрбиелеген жастарға ұстаз ғана емес, апа, ана тәрізді бурыл шашты, үлкен кең жүзді, салқын ойлы сарғыш көзі бар мұғалима Мәдина соңғы сөзді Әсияны түсіне отырып шешіліп сөйледі.

— Арман осы оныншыда оқып жүрген балалардың ішіндегі аса мінезді, кітапты көп оқитын, ой шамасы жақсы өскен, ең алдыңғы қатар саналы бала, әрі жақсы комсомолецтың бірі еді. Ол қазақы ескі ұғым бойынша апамды күйеуге өз еркімен баруға жібермеймін деп тырысатын бала емес. Тіпті де ондай емес болатын. Және Арманның өзі ғана емес, одан екі жыл бұрын осы біздің мектепті бітірген апасы Айсұлу дейтін қыздың өзі қандай! Жок, жок... бұл жастар анық біздің өзіміздің алақанымызда бар шынымен көрініп өскен өзіміздің таза жастар. — Мұның сөзін қостаған Саида, кесектеу қатаң дауыспен ызалана араласты.

— Тіпті ол балалардың шешесі Нұрбүбінің өзін де ескішіл, қызының ықтиярына қарсы зорлық ететін ана деп айтушының өзі жалақор. Біз білеміз, ол үйдің іші торғайдың балапандарының ұясындай сондай момын да, тату да ыстық ұя болатын. Мен білемін, бір-ақ нәрсені білемін, қиянат, оларды панасыз деп қиянат жасау әрекеті ғана болды. Ал сол қиянаткерді сот ақтап қана отырған жоқ, жақтап та отыр.

Бұл мұғалімдерден оңаша жерде Әсия комсомолка Зипа, Сарамен, Жәмиламен сөйлесіп еді. Олар өз үйлеріндегі үлкендердің де соттың үкіміне наразы боп отырғандарын айтты.

– Менің әкем сотта болыпты! – деп бастаған Зипа қабағын түйіп. – Сонда зал толған сол жауыз Сағиттың жақындары жиналыпты дейді.

– Ол ғана емес, – деп Сара да өз естігенін мәлімдеді. – Соның бәрі Сағитқа ештеңе болмайды. Көп болса, енді үш-төрт ай отырады да, босап қайтып келеді деп, залда отырып сот үкімі айтылмай тұрып күбірлесіп отырғаны болыпты.

Жәмила да Арман үшін күйікті жастың бірі екен. Соның бәрін көріп отырған прокурор неге араласпайды. Әсіресе райком, райкомның секретары өзі сенімді үлкен адам. Социалистік Еңбек Ері анау Мұхит аға неге осындай теріс, әділетсіз үкімге қарсы шықпайды. Мен түсінбеймін, комсомолдар, біз, не істеп жүрміз! – дегенде, Әнуар, Аман, Сәду үшеуі де қатарынан ызаланған жас наразы үндерін айтты.

“Арман үшін күресу керек. Жәмила, сен дұрыс айтасын. Сот үкімі туралы біз осы мектептің жастары, Арманның жолдастары райкомолға да, райкомның өзіне де керек болса делегация жіберуіміз керек!” – деп Әнуар бастап еді. Аман салқынырақ, сабырлы үнмен:

– Делегация емес, менің ойымша, біздің комсоргпен, мына Сәду мен ана завучымыз Мәдина Мүслимовна бірге барып сөйлесу керек.

Сәду бұған қарсылық білдірген жоқ. Әсияға білдіретін мектеп жастарының ойларын да, ұсыныстарын да Зипа, Аман бәрі де жеткізді. Бір нәрсені қайталап айта беру оның жаратылыстағы сараң сөзді байыпты мінезіне артық сияқтанды. Сондықтан ол бір-ақ қана байлау айтты.

– Тіпті мақұл. Мәдина Мүслимовна құп көрсе, мен сіздердің атыңыздан жанағы айтқан өзімізге мәлім бар жайларды, ойларды атаған жерлерге апаруға әзірмін!

Міне, осымен Әсия Нұрбүбінің үйіне келгенде, бұл үйдің қайғысы, қазасы жөніндегі айнала ел аузында қазір жүрген сөздерді, әр кеудеде керней жүрген бұларға мұндас анық әділ совет қауымының ой сезімін, сөз байлауын мол ұғынып келген болатын.

Әсияға әуелі сот үстінде болған теріс сөз, жалған айдалар жайын бүгінде жақсы аңғарып алған Нұрбүбі өзі айтты.

– Айсұлуды ұялады, көп алдында жауап беріп көрмеген қорғаншақтық етеді дейді ғой қулар. Мұны хат алған, көп хат алған деп бір сөйлейді. Сұмдық пәле болатын күні

соңғы рет тағы хат алған. Анау сұмның келетінін білген деп тұрып, төндіріп, соған тіпті мені де, Айсұлудың өзін де “е” дегізбек болғанын айтсаңызшы. Бірақ Айсұлу айнала-йын ұялған жоқ. Өзі қорғамаса өз басын, әділетті кім айтсын. Баламнан сондай батылдық шығады деп күткен жоқ ем. Тура кесті де айтып берді. Жиренетұғым, оның хатын ашып көруге қолым кірлегендей етім тітіркенетін. Сондай былғаныштай көруім себепті, одан келген хаттарды алатынмын да, жыртып-жыртып лактыратұғым деп тұрып, бетке соққандай жарып сойып айтып бергенде, бүгін, міне, шынымды айтайын, әкесінің де, кешегі қаза болған бауыры Арманның да жоқтаушысы бар екен дедім. Намысына сүйсіндім, жаным өскендей боп қалды, – деп жылай отырып, осы сөздерін үзе-үзе, тоқтай-тоқтай сөйлеп, Нұрбүбі барды айтып шықты.

Әсия Айсұлуға мұндай сын үстінде сондай өз ішінен қуат тапқанын жақсылық деп бағалады. Бірақ Айсұлу ауыр мұнда. Бірталай уақыт үнсіз отырып қалып еді. Бір шақта Әсияға ұзын кірпікті, ұзынша сұлу сұрғылт көзін баяулай көтере қарап, өзек жарғандай бір шынын айтқысы келді.

– Мен ерлік, батылдық іздейін деп жүргем жоқ. Тек Арман үшін қолымнан келгенді, тілім мен ділім жеткенді етейін де, тіпті өлейін деп те ойлай берем. Дүниеден, тірліктен біз жапа көрдік, Әсия апа. Жүрегім жетім, ішім де өліп қалғандаймын. Тек бір соңғы Арман алдындағы қарызды ада қылып, осы өмірден кетсем деймін, – дей берді де, орамалын жұлып алып, көзіне басып еңіреп жіберді.

Әсия оны бауырына қысып, басынан сипап, өзі де оттай бұрқырап алай-түлей боп қалған еді. Қалың иегі дірілдеп, жылаған аузынан бір-екі алтын тістері ашылды. Ол әуелі үнсіз күйде Айсұлуды құшып қысып отырды да, ақырын бой жиып, салқын сөйледі.

– Ол теріс. Оның өте теріс... Айтпа сен ондайды. Сен бе екенсің өмірге керексіз жан? Ешбір адам баласына жазығы жоқ, сондайлық жаны да, жүзі де, тәні де, бар өмірі де аппақ таза сендей жас өмірге керексіз адам бола ма екен!.. Сендейлерді керексіз етсе, өмір өзі неменеге тұрады?

Әсия ішінен Айсұлудың сұлулығына біртүрлі тамашалайтын. Осы үйге келгелі қайғы үстінде бұрынғыдан да ағарып, бар жарастық көркі жүдеулік халінің үстінде өзгеше

айқындап шыққан Айсұлуды Әсия бір түрлі ерекше тамашалап отырған-ды. Өзі жаратылысында эстет және Одақтағы көп музей-галереяда дүниежүзінің бар шеберлері салған жас сұлу қыздар суреттерін есіне ала беретін. Айсұлуды көргенде Рафаэль ме, Рембрандт па, Микеланджело ма, әлде Индия фрескаларының сұлулары ма, жок, Жапонияның фарфордан жасаған сұлу қыз мүсіні – әсем статуэтка ма, сондай неше алуан сурет өнерінен, мүсін өнерінен бояулы қонырқай түсті әлденеше портреттер, мадонналар, әулие әйелдер жүздері көз алдына келе беретін. Тегінде, әйелдің сұлулығын, көркем әсемдігін, нәзік әсерлі жарастығын әйел бағалап тамашалағанда көп кітаптарда жазылмайтын өте шетін де нәзік бір аңдаулар болады.

Әсиядай көп оқыған және көркемөнер жағын өздігінен көп зерттеген іші терең, өз ішінде ойлы, әділ, аса таза сыншыл сирек қасиеті бар апа қалпындағы әйел жас нәзік Айсұлуды жазылмаған романның, бұрын суреттеліп көрмеген ғажайып ыстық жарастықты жас герой әйелін оқып танығандай ұғынған еді.

Бұл сезімдердің үстіне Әсия азамат, ол партияның, саналы үлкен ортаның жауапты өкілі. Мұның қазіргі Айсұлуға арналған қамқорлық, достық сезімінде партия мен үкіметтің жазықсыз жасты жазалы жыртықштан қорғау өзіне қарыз деп түсінген сана да бар. Ол осы күнде, осындай заманда Айсұлудай жас, советтің қызы, социалистік семьяның аққанат көгершіндей жазықсыз сұлуы, азат сұлуы осындай қайғыдан жапа көреді дегенге өзінің, партия жұртшылығы атынан, азаттық алған совет әйелдері атынан барлық адамгершілік санасымен, қайраткер азамат санасымен ызаланнады, ширығып тұрып намыстана ашуланады. Сол сезімге түйілген бір шағында Айсұлуға қысқа ғана, тартымды ғана және тоқтарлық бір-ақ сөз айтты.

– Сен оқығансың. Сен советтің жасысың!.. Сен Арманды сүйгенің шын болса, сол Арман үшін және мына қасында отырған қасиетті анаң үшін жаңағыдай сөзді жасық көңілдің жасып, босаған сөзін айтуға ешбір правон жок! – деген сөзді Әсия нығыз зілмен айтты. Сонымен Айсұлудың көзіндегі жасты құрғата да білді. Және Айсұлуға:

– Кітап оқы, үзбей кітап оқы, биыл анаңның қасынан шыға алмайды екенсің, сол уақытта өз бетіңмен оқумен

іздене бер! Өсесің және үйден шыкпай, қартаң адамша, ауру жанша бүгіліп, бүктеліп ұдайы жасып жылап отыра берме, ол саған ұят!.. Мына анаңды ол сүйеу емес, жүдете беру, қартайта беру. Оның ар жағында мұны да өлімге қарай жақындата беру, қой мұны. Сенің жайынды осы айналадағы комсомол жастардың бәрі жақсы біледі. Мен көп адаммен сөйлестім. Айнала жұрттың бәрі үлкен де, кіші де – бар мектеп түгелімен осы отырған екеуіңнің досың. Тығылма! Енді үйден шығып, жастардың жиынына барып, мектеп кітапханасынан кітап алып жүр. Ал анау екі мұғалимаң – Мәдина Мұслимовна, Саида Шәріповна сенің жайынды және Арманның жайын осы мынау отырған апандай сөйлейді де, уайым етеді. Соларға барып жүр. Бұ не бұл? Қара тұтқан дұрыс, ол бірақ көңілде, іште болсын. Ал сен жассың. Жас өмірің сенен жастың тірлігін талап етеді. Оқы және былтырғы ниетің бойынша жоғарғы оқуға осы күзден қалмай бар да түс! – деді. Бүгін осы үйден Нұрбүбінің қолынан шай ішіп, ас ішкен шақтарда Әсияның бірнеше қайырып Нұрбүбіге де Айсұлу жөнінде ақыл етіп айтқаны осындай ойлар, кеңестер болатын.

Өзі Алтынсайға барып-қайтып жүрген шақтарында бұл үйдің ішіне айтпай, Әсия соттың ісімен де біраз айналысып көрді. Әуелі прокурормен сөйлесіп еді. Шығарар үкімін шығарып, мұндағы бар ісін бітіріп алған прокурор Саматов бұл істің жөнінен Әсиямен сөйлескісі келмеді.

– Іс бұл арада шешілді. Тергеу орындары мен сот орындары заңға сүйене отырып, өздері таныған қалыпта барынша әділ байлауын жасады. Ендігі инстанция – облыстық сот. Алыстан көлденең келген адамсыз. Ресми жағын айтсақ, сіздің жүрген командировқаңызға бұл істің қатынасы жоқ! – деген жайды да сездірді. – Және атүсті көшеден естіген сырт сөз, әртүрлі алыпқаштылар бойынша нені анықтап, нені сіздің аңдауыңызға болады? Партия мен үкімет сенген сот пен прокуратура орындары өз істері жөнінде жауаптылықты өзгесіз де біледі! – деп те қойды.

Әсияның сөзінде “әділет”, “ар” деген, “совет семьясына паналық, қамқорлық” деген сияқты жайлар болып еді. Оған да үлкен басты, семіз толық бетті, сәл қанталаған үлкен сұрғылт көзді Саматов таңдана түскен болды. Әсияның жүзіне қырындай көз тастап, ақырын мырс беріп салқын кекесінмен күлді де, жүзін қайта суытты.

– Сіз ауызға алған ар, әділет, әлсізге қамқорлық деген жайлардың бәрі советтің заңының мазмұны, жаны. Сіз бізге өзіміздің жұртқа беретін сабағымызды қайта оқуға келгеніңіз, сыпайылап айтқанда, нескромный болар! – деп те қыр беріп, жотасын көрсетті.

Әсия әр жағынан бұладамды барлап көріп тынып шықты. Көзілдірік астынан қараған кішілеу өткір, тұңғиық кара көздері прокурордың бітеубас, асқак, тұрпайы, тәкаппар қалпын түгел таныды. Бұл арада ештеңе өнбейтінін және аңғарды. Шала қоштасты да, кетіп қалды. Прокурормен қысқа сөйлескен, тіпті ішкі ойын таратқысы келмеген Әсия райкомның секретары Мұхитпен сөйлескенде мүлде басқа мінезбен келіп еді. Мұнда ол райкомның осы үкім жөнінде айнала колхозшы мен жастар жұртшылығы не деп жүргенін тындауы, білуі керек шығар деген. Өзі мектептерде комсомол қыздар мен ұлдардың ортасында болып, үлкен әділ ойлы мұғалімдерден көп нәрсе естігенін бір айтып өтті. Әсіресе соттың ресми тергеуі, мәжілісі, талқысы сырттай түптелген қалың томды делогоға неше алуан акт, протокол, сұрақ, тергеу, үкім атымен аталып құралған қағаздағы істің жолдары бар екені бір бөлек. Одан басқа өмірдің шындығы, жүрек ішіндегі тартыс, адамдық пен айуандық қактығысы, жас жанның әділ қарсылығы, ашу жиреніші, ешбір қағазға түспейтін шындықтар тағы да барын атап өткен-ді.

Милиция, прокуратура дәл деректері өз алдында даусыз күйде болған істер іздері есебінде тізіліп тұрған шығар. Бірақ осындай істер жөнінде тек қана прокурордың немесе жалғыз ғана судьяның өздерін ғана көріп, айнала адамдарды, ол адамдар ішінде қылмыстының жақыны, сүйеушісі, толып жатқан мықты, салмақты астыртын да, құпия да іздеушілері болуға мүмкін екенін ескермеуге бола ма?! Прокуратура ескермесе де, халықтың көз алдында партия мен үкімет орындарының нақ қасында бар жұртты түршіктіре, сұмдығымен шошыта жасалып отырған жауыздық райком секретарьларын, райисполком басшыларын кеңірек ойландырса болмас па еді. Теріс, артық болар ма еді? Сіздер тек қана прокурормен сөйлесумен тоқырап қалмай, айналаға кеңірек көз салу, көбірек ұғына түсу, көбірек үнді тындай түсу, халық үнін тындай түсу дұрыс болмас па еді? – деген сияқты сөздерді Әсия Мұхитқа асықпай отырып, өзіне біт-

кен алғырлық, батылдықпен жүзіне салқын да, түршіккен де ажар шығара отырып сөйлеген еді. Ол Айсұлу мен Нұрбүбінің үйінде болып, көп нәрсені жалақор емес, пәлекорлық мүлде жоқ, тек жылаулар шыны ғана бар жандардың аузынан өз құлағымен көп естіп білгенін әдейі Мұхитқа қадап тұрып, оны біраз ұялтқандай: сіздің де білуіңіз керек еді деп те бір қойған. Сонымен қатар, жасырған жоқ, прокурор Саматовта болғанын, оның сөзіне өзінің наразы боп шыққанын және де айтқан.

Сона бір кезде прокурормен байыпты сөйлескен Көлбаев Мұхит Әсияға шолақ мінез көрсетті. Бұл өзі герой, биылғы жылы мақта жоспарын жақсы бітірген. Мал шаруасын да, ет, сүт, жүн дейтіндерді Ленин ауданы түгел, декабрь ішіне соза келсе де, ада қып шыққан болатын. Облыс түгіл, орталықтан келген Әсия болса да жаңағыдай, бірталай сын тере келген кісіге ол алғашқы ойына келген сезімінен асып барлап жауап айтқысы келмеді. Мұның алғашқы ойы Әсия партия, совет қызметкері болғанмен, екінші жағынан әйел қызметкер. Әрине, ол жылаған әйел Нұрбүбіні, жас қыз Айсұлуды және өзі айтып отырған мұғалима Мәдинаны, Саиданы және комсомолка қыздарды бар еркектерден артығырақ, сенімдірек көреді. Ол Әсияның әзірге өзі де аңдамай отырған психологиялық табиғи заңды нәрсе. Соларша түршігу, ұғынбай тұрып соларша, солардың нұсқауымен кейбір олардың сырттан айтатын ұшқары үкімі бойынша кінәлай сынау бәрі Мұхит үшін түсінікті де, көптен таныс та. Осындайда болатын сынаржақтық әйел ортасының өрекпуі тәрізді ұғылды.

Дәл осы ойдан басқа жайды өзі іс арасында отырып, толық аңдамаған және аңдау, барлау керек деп ойламаған Мұхит әңгімені созбай, тоқырата кесіп айтты.

– Партия мен үкімет бізге бұдан үлкен мәселені де сеніп тапсырады. Сіз ауданға бірінші рет жалғыз ғана келіп алып, өздігіңізбен тергеу ісіне бас сұғасыз. Кейбір әйелдерден ұғынған ұшқары, біржақты сөздерді райкомға дәлелсіз, дерексіз алып келесіз. Заң орындарын және ауданның сенімді, жауапты, өздері жұртты жақсы білетін, тәжірибелі партия қызметкерлерін салғаннан сынап сөйлейсіз. Әділетті айтасыз, осы өзіңіздің осылай тергеуіңіз әділет пе? Осыныңыз не?! – деп Әсияға жауап айтып, жөнді түсіндіру

орнына салғаннан қарсы дау айтты, тіпті қарсы кінә да тастады.

Әсия мұндай жайлар жөнінде Мұхит алуандас жауапты адамдармен сан рет кездесіп көрген, тәжірибесі бар-ды. Және жаратылыста өзіне біткен адам танығыш, естілік, іштей жүйріктік мерзімі бойынша бұлай сөйлеген кісімен салғыласудан пайда жоқ. Соны аңдады да, сөзді Мұхит күтпеген түрде тоқтата қойды. Бір-ақ қана сөз тастады.

– Дәл осы жұмыс оңай екен, оңай тынар екен деп ойламаңыз, жолдас Мұхит. Прокурорға да, СМУ-ға да партияның әділет күші жететін шығар! – деді де, тағы сөйлескісі келген Мұхитқа орнынан тұрып қол беріп, үндемей қоштасып шығып кетті.

Осы сапардан Баскент қаласына келген шағында Әсия Алматыдағы Жәкеңмен телефонмен сөйлесіп еді. Ол Айсұлудың хатын алып, аса қатты наразылықпен, ызамен жүр екен. Әсия барлық жайды өз көзімен көріп біліп қайтқанын айтты да:

– Мен бұл жайды тек қалдырғым келмейді. Обкомға да білдірмекпін! – деп еді. Жәкең мұның байлауына ырза болды да:

– Бәсе, мен сізден сондай ойға келерсіз деп күткен едім. Ал мен өзім Баскентке барсам деймін. Қартайған шағымда мен де арызбен әділет қумаққа, іздемекке бекініп тұрмын, қалай дейсіз? Осы іске менің септігім тиер ме еді?! – деп, өз байлауын Әсияның мәслихатына бере сөйледі.

Әсия сол шақта былтыр күздегі Жәкең мен Карповтың таныстығын еске алып:

– Жәке, менің де мұнда бармағым, осы жөнді түгел айтып білдірмек болған адамым жолдас Карпов. Сіз онымен өзіңіз де таныс едіңіз ғой. Мен келуіңізді мәслихат етемін! – дей сала, Жәкең де сол сәтте Карповты есіне алған болу керек. – Жетті, болды, Әсия Әлімовна. Маған бәрі түсінікті. Енді мен ертең Москва поезымен Баскентке жүремін! – деді.

Осымен соңғы күндерде Баскентте Жәкең де, Әсия да ұшырасып бас қосқан.

Соттың артынан Таңатпен бірге байланған сөз бойынша ол Баскентке келген. Өз бетімен Айсұлу, Нұрбүбі обкомға

бар, облыстағы партия басшылығына арыз айт, өтінішімізді жеткіз деген сөздер бойынша бірнеше күннен бері Баскентте жүр. Бүгін ол обкомның секретары Алмасбек Жайлыбековке кірмекші боп келген. Үлкен үйлері мол, асфальтті, гүлдеген биік ағаштары мол, көлеңкелі салқыны мол, арықтары таза, сулы Совет көшесімен әрбір үлкен үйге қарай түсіп, ақырын аңдап жүрген Таңат обкомның екі қабат үйіне келген. Бұл үйдің тұрған жайы өзге, бұл көшедегі үлкен үйлерден сәл ішке таман салынған. Алды жеңіл машиналар келіп тоқтауға, жүргіншілерін тосып тұруға қолайлы боп жайғасқан.

Үлкен көшедегі өзге биік, көрнекті тас үйлерден үлгісі, архитектурасы да сәндірек, сыпайырақ жасалған обком үйі Таңаттың көңіліне обкомға ең лайық үй тәрізденген. Көше бойында отырғызған ағаш атаулы гүлдеген кез. Мұнда өрік гүлдері, алманың ақ гүлдері, грушаның (нәктін) биік зәулім ағашты етегінен еңселі жоғарғы кең бұтақтарына дейін түгел тарай жатқан ұсақ ақ гүлдерімен түстіктің қаласын бүгінгі апрельдің шағырмақ бұлтсыз, ашық күнінде жастық нұрға бөлейді.

Ағылып жүрген машиналар да аз емес. Бензин, мазут иістерімен қатар жаңағы гүлдеген ағаштар, төмендегі газондар толы гүлдердің неше алуан жібек талындай үзіліп-созылған, білінер-білінбес толқып сөнген иіс-лептері қыстақтан келген Таңаттың таңырқай сезінген үздіксіз жайлары болатын.

Сылдырап аққан тап-таза арық суы да оны қызықтырып, сүйсіндірді. Ауданда, колхозды жерде арық суы қыстақтың ішінде, үй қасында аз болады. Болса лайлау, арығы қисық, тараң, көбінше құр арна боп жатады. Және әсіресе Таңат келген түстікте көшелердегі топырақ, шаң қалың болғандықтан, арық суында анық таза мөлдірлік те бола қоймайды.

Таңат Баскент қаласына, осы жайларды еске ала жүрген сайын, тамашалай, сүйсіне қарайды. Кеңсе адамы Таңаттай ерте тұрмайды. Бұл өзі түскен үйдің бар адамдарынан да әлдеқайда ерте оянып, қораның ішіне шығып, көлеңкелі жерде қаланың неше алуан үнін тындап, таңертеңгі қозғалыс-қыбырларын үндемей байыпты ғана бақылап отыра беретін.

Қазір Совет көшесімен обкомның үйіне қарай келе жатқанда да ол әр жерлерде ағаш түбіне тоқтап, көшеге,

үйлерге, ағылып жүрген жаяулар мен машиналарға көп уақыт көз салып тұрып-тұрып қалып, ілгері жылжыған.

Бұған обкомның үйін өзі келген күннің ертеңінде өзі түскен үйдің иесі қартаң әйел ертіп келіп көрсеткен-ді. Обкомның ішіне кіріп, төменде тұрған милиционерге өзінің келген жайын айтып, обком секретары Жайлыбековке әдейі ауданнан арнап келгенін осыдан екі күн бұрын айтып шыққан. Бірақ Жайлыбеков бір ауданға кетіп, әлі қайтпай, обкомда болмай жүр. Бүгін соның қызметке шығады деген күні болған соң, күндегі дағдысы бойынша елден ерекше, кеңселердің қызмет сағатынан әлдеқайда бұрын тұрып алған Таңат Баскент орталық көшелерімен, жаңағы айтқандай, өте жай жүріп, асықпай баяу басып келіп, обкомның парадный есігінен енді келіп кірген.

Таныс милиционер бұ жолы оны бөгемей, жоғарыға қарай шығатын кең, биік басқышты көрсетті. Бұдан екі күн бұрын осында обком кеңсесінде кеңірек бөлмеде екінші этажда отырған үш әйел қызметкерді көрген. Соның біреуі – қазақ әйелі. Ұзын қара шашын желкесіне түйген, жұқалан, ашаң жүзді, бетінің сәл қызғылт күреңі бар, өткір кішілеу көзді Шалқарова деген әйел еді. Оған Таңат обкомның секретарына, Жайлыбеков жолдасқа арнап айтатын, ауызба-ауыз айтатын арызым бар деп бұрын да білдірген. Шалқарова осы Таңат сияқты колхоздан, ауданнан келетін ер-әйелдердің қартаң адамдарына, әсіресе ауыл-қыстақ адамдарына ұдайы үлкен ілтипат жасайтын. Қолынан келгенше бар жайды ұғындырып, бар жөнде көмек етіп тұруға талмайтын. Осы міндетінен әр кезде танбайтын. Шалқарованың алдынан өтіп келген арыз, қағаз немесе осы Таңат сияқты ізденген еңбекшілердің істері секретарьдың қайсысына болса да елеулі салмағымен орнықты дәл жететін.

Таңаттан Шалқарова іс жөнін бұрын да сұрастырып еді. Бірақ Таңат оған ашылып сөйлеген жоқ, қайта шаруасын онша анықтамай, тартына көмескі қып айтқан. Ауылдан келген қартаң ізденуші барымды бұған айтып қойсам жарамас. Өзі араласқан боп ісім әрі бармай қалар. Бәрін білсе, ұстап қала ма! Сонадан, жырактан келген соң, не де болса ойға алған басшы адам – обком секретары, ауданнан да, бұ жерден де кеңесшілер атап берген Жайлыбековтың өзін көремін. Өзінен бұрын онша ашылып, шешіліп сөйлемейін

деп, Шалқарова бірнеше рет сұраса да, ісі жөнінде тұйықталып шешілмей қойған.

Қазір ол үлкен бөлменің сол жақ бұрышына тақау тұрған Шалқарова столына тақағанда жас әйел мұнымен түрегеліп амандасып, орындық әкеп қасына отырғызды.

– Қазір жолдас Жайлыбеков келеді. Сіз кіріп сөйлесесіз. Бірақ менен әуелі сіз туралы “кім екен, не жұмыспен келген екен?” деп сұрайды ғой. Соны айту үшін сіз маған барыңызды айтпасаңыз да, оны секретарьдың өзіне айттарсыз, бірақ тек қана не жөнмен келгеніңізді айтқаныңыз мақұл болар еді, ағай, – деп жылы сөйлеу үстіне, Таңаттың алдыңғы ұшырасудағы мұны қомсынғандай ісін жасырған мінезін сәл кешіре күлімсірей түгел ұғына отырып, Таңат шалдың жүзіне “енді қайтер екен” дегендей барлай қарады.

Таңат әлі де сырдаң, қартаң көңілмен өзінің тартбақы бақал есебінен жаңыла қойған жоқ. Күлімсірей қараған Шалқарованың жүзіне о да өзінің кішкентай сұрқай көзімен күлімдей қарады. Ішінен: “Сен білгенмен, қолыңнан не келеді. Стол басында отырғанмен, әйелсің ғой”, – дегендей көне сенімсіздігі де аралас отыр. Бірақ жауап күткен Шалқарова бұған өзіне ұнайды да. Бір кісіні еріксіз сенімді бастайтын жылы жақындық, Таңат көп кездестіре бермейтін тартымды туралық бар сияқты. Күлген көзі тіпті жұмыла, сығырая беріп, ең әуелі Шалқаровадан өтініп алды:

– Өзің әйтеуір кіргізесің ғой. Жүзі жақсыдан түңілме деп, алдамайсың ба деп отырмын. Кіргізетін болсаң, айтам. Алдамаймын деші өзің әуелі, – деп күліп қойды. Шалқарова басын ілгері төмен изеп, беті ду етіп қызарып күлді де:

– Алдамаймын, ата, уәде болсын, айта бер! – деді.

– Ендеше, – деп Таңат жүзіне салқын салмақ жиды, – менің келіп отырғаным кісі өлімінің жайы. Азамат інімді, оныншы класта оқып жүрген комсомол інімді бір дұшпан өлтіріп кетті. Соны ауданда жақтаушы, қорғаушылары көп болып, жазадан құтқарып жатыр. Інімнің әкесі өзімнің туғаным еді. Ол кешегі Отан соғысында майданда қаза болған ер еді. Сол соғысқа кеткенде емшекте қалған бала, жалғыз ұл баласы – Арман болатын, міне соны өлтіріп кетті. Ауданда әділет таппадық, өлген баланың шешесі мен жалғыз қыз апасы қайғыдан сарғайып, олар да өлім шағына жетті. Мені әдейі жіберді, обкомға бар, әділет ізде деді. Со-

мен келдім. Ал енді көрсетші Жайлыбековті. Жеткен жоқ па осы айтқаным! – деген еді.

– Ендеше, Жайлыбековті қазір көресіз. Тек сәл ғана күтіңіз. Ол кісі жана келді. Мен кіріп, сіздің жөніңізді айттып, ұғындырып шығайын. Ол кісінің уақыты аз болса да, сізді қабылдайды деп білемін! – деді де, обком секретарына қарай беттеп кетті.

Жайлыбековке сөйлескенде Таңат ең алғашқы сөзін:

– Осы дүниеде әділет деген бар ма, жоқ па? Мен соны іздеген кісімін. Жоқ болатын болса, “о бомайды” де де, үйіңе қайт де, мен қайтам да кетем, – деп сөзін бастаған болатын. Таңаттың қайран қалғаны Жайлыбеков бұл істі бұрын біліп қойған сияқты. Жаңа Шалқарова осында кіргенде бірталай бөгеліп еді, әлде сол жеткізіп айтты ма екен? Жайлыбеков одан да ұғынған, бірақ соның ар жағында да біраз осы істің жай-жапсарын естіген кісі сияқты. Бұл да жылы жүзді, жасы жас, ажарлы болғанмен, әжімсіз, ақ сұр толық жүзінде кісіге айтқанына сендіретін бір тартымдылық бар екен. Үлкендеу өткір көздері Таңатқа аздан соң жылына қарады.

– Әділет іздеп келгенің мақұл екен, кәрия! Алдын ала айттайын: бұл жерден, обкомнан сол әділетті табарсыз да. Әуелі осыған келісеміз ғой. Сөзді сондай үлкеннен бастадыңыз ғой, солай емес пе? – деп, барлық өңі-жүзі жылынып күліп алды.

– Шынында, сөзімнің басы сол екені рас. Ал шындық, дұрыстық болады деген лебізің кеулімді ырза қып қалды. Бомаса мен мүлде әділет табылмайтын боп талай белден асып кеткен бе деп ем. – Жайлыбеков шалдың есті сыншы ойының орамды тілмен сыпайы айтылып отырғанына іштей сүйсінді де, тағы да күле түсті.

– Ақсақал-ау, осы сіз көп түңілген сияқтысыз ғой. Сонша көп жерде болдыңыз ба? Кімдерден әділет таппай келдім деп отырсыз? Оны да атай кетсеңіз қайтеді?

– Әділетті, әлбетте, атайын. Бұяққа келгенде соны айтам демесем, несіне кеген болайын. Бір деніз, пыркоролдан таппадым, екі десем, аудандық ысполкомнан таппадым. Тіпті-тіпті ер кезегі үшке дейін деп, үшінші, райкомның өзінен де таппадым. Со бомаса ауданнан кетіп нем бар. Мұнда сенің алдына көп жүріп, келіп нем бар деймін де.

Осылай басталған Жайлыбеков пен Таңаттың сөзі

сағаттан артық әңгімеге айналып еді. Бар жайды Таңаттын аузынан толық ұғынған Алмасбек әңгіменің аяғында жүзін салқындатып, сәл қабақ түйіп ойланды да, өз байлауын іштегі ызамен, қатты бір түршігумен жасаған еді. Әуелі Шалқарованы шақырып алды да:

— Мына қарттың жаңағы маған айтқан, оның алдында шет-жағасын өзіңізге айтқан ауызша сөздерінің бәрін қағазға түсіріп, жазып алыңыз. Орысша тексті Нил Петровичке беріледі. Сондықтан орысшаға да жақсы аударыңыз. Өзге жұмысты істемей-ақ қойыңыз. Қызмет аяғына шейін осыны дұрыстап жазып, мына кісі өзі атап отырған Ленин ауданының судьясын, прокурорын, райком секретарын түгел қалдырмай жазыңыз. Бүгінге мен сізді басқа жұмыстан босаттым. Тек қызмет аяғына дейін сол қағаздар әзір болсын! — деді.

Екінші бір байлауы — қазір бөгелместен осы естіп-білгенін қолма-қол обкомның бірінші секретары Карповқа түгел мәлім етіп, сонымен бірге қосылып отырып, байлау жасау еді. Осы күні түскі үзілістен кейін Шалқарова Таңаттын арызын әзірлеп әкелген соң, Карповқа телефон соғып, сол қағазды жіберген Алмасбек өзі кейін жарты сағаттан соң кіріп еді. Карпов қағазды оқып, бар жайды ұғынып отыр екен. Әзір Алмасбек екеуі қысқа ғана нақтылы бір байлау жасады. Үш кісіден комиссия құрылсын. Соған облыстық соттың бір қызметкерін, профсоюздан бір адам және обкомнан Шалқарова қосылсын. Осы үш кісі ертең жүріп, бір жұманың ішінде сол ауданда болып, колхоздарды, аудан орталығын және аталған кеңселердің бәрінің бастық адамдарын көрсін, мектеппен сөйлессін. Комсомолдардың, колхозшы куәлардың, жалпы жергілікті жұртшылықтың біраз адамдарымен де сөйлесіп, толық, дәл, әділ деректер жиып келсін. Обком өзінің бұл іске үлкен көңіл бөлгенін осы комиссияны тез жіберумен танытады. Ал анық, нақтылы байлауды бар нәрсеге көз жетіп, бар жайдан дәл деректер жиналып болған соң жасайды деген байлауды Карпов Алмасбек екеуі бірге отырып жасады да, сөздің ең соңында Карпов бір-ақ қана түйінді сөз айтты.

— Обком бұл мәселеге қатты көңіл бөледі. Себебі бұл бір әйел басының сөзі емес. Облыс көлемінде қазақ әйелінің мәселесінде ескілік қалдығы жөнінде облыстық партия

комитеті көңіл бөлмеске болмайтын ауыр да, қиын да жайлар бар екені байқалып отыр. Соған көңіл бөлетін мезгіл мейлінше жеткен екен! — деген сөзді кең жүзіне бір толқу қызу қан ойнап шығып, қатты үнмен салмақты қып бір-ақ түйді де, содан әрі сөйлеген жоқ.

Қазіргі сағатта Әсия Карповтың кабинетінде облыс бойыншане деректер біліп, қандайлық ой қорытқанын обкомға, соның ішінде әсіресе Карповқа өз аузынан баяндамақ боп келген еді. Өзі орталықтан келген, көлденеңнен тың көзбен қараған адам болудың үстіне, қазақтың оқымысты, білікті, партия мүшесі, мәдениетті әйел Әсия Карповтың оның аузынан біраз жайлардың шындығын естуіне мейлінше лайық адам боп көрінген.

Былтырғы Алматыдағы екі жұма уақытты таудағы демалыс үйінде бірге өткізген шақтардан Карповтың есінде қалған айқын шақтар, ашық әңгімелер әлі ұмытылған жоқ. Әсия сонда бұл шаққа дейін Карпов көрген қазақ оқымысты әйелдерінің ішіндегі ең бір бөлек көрнекті, анық ішкі мәдениеті жақсы ашылып өскен совет әйелі боп танылғанды.

Әсия өзіне біткен ашық, турашыл және адам ажарын андағыш жүйрік көңілімен Карповқа көп басшы адамдардан басқарақ қарайтын. Бұл кісінде, Әсияның түсінігінше, іште жатқан берік таза адамгерлік қуат бар. Әрине, сол қасиеті ұдайы көрінекке беріге шығып тұрмайды, ол бір еркектік салмақты қуат және көп тәжірибелі ірі саяси қызметкердің ұстамды, байыпты, үлкен тәжірибелі сыпатынан туатын мол қалыптанған кесек қасиеттей қазына. Көп сырласып, іштесіп сөйлеспегенмен, Әсия былтырғы күздің өзінде Нил Петровичке көп нәрсенің шынын сеніп айтуға болатын кісі, бұл партияның үлкен өкілі және ұлттық республика жағдайында өзінің Ленин жолындағы ойлы большевик болған міндетін терең түсінетін аса жауапты, ойлы адам деп білетін.

Мысалы, осы облыстағы обком секретарьларының Әсия кадрлейтін тағы бір-екі қазақ азаматтары бар. Солай болса да, Әсия өзінің қазіргі осы сапар соңындағы ойын шын лениншіл басшы деп ең алдымен Карповқа ғана сеніп айтқысы келеді. Бұл Әсияның қазір Карповқа келіп алғаш әңгімелесе бастағанда ішінде отырған ойлары, түсініктері еді.

– Мен облысыңыздың бірнеше ауданын аралап, мысалы, әйел жайын жеке бөліп сөз етсем, шынды айтайын, Нил Петрович, сізді мен жұбата алмаймын, – деп бір бастады. Нил Петрович үлкен мөлдір кара көк көздерін қырындай бұрып, Әсияға молынан ашып қадалыңқырап қарады да:

– Ол сіздің міндетіңізге кірмей-ақ қойсын, Әсия Әлімовна. Сіз таныған шындық мен үшін бәрінен қымбат болар, соны ойлаңыз. Барынша қатал да болса шындық болсын! – деп біраз ондала бұрылып, Әсияны асықпай тыңдайтынын аңғартты. Әсия Карповтың жақсы үтіктелген жана жұқа шұбарлау сұр костюміне, түзу сыпайы байланған қоңыр сұр галстугіне көз тастап, секретарьдың сырт ажарынан да тәрбиелі, ұстамды тазалық аңғара отырды. Бұл кабинеттің жазу столы өзге кабинеттерден оқшау, басқарак екен. Келушіге қараған сырт жағы сәл дөңгелене келіп, секретарьдың өзіне қараған жағы қысқалау, іштей иіле жасалыпты. Телефондар тұратын кішілеу қатар стол беті және де ұқыпты етіп жабылған жасыл сукносы (шұғасы) бар, о да сырты дөңгелене, иіле жасалған сәнді орын.

Қысқасы, бірінші секретарьдың үлкен бөлмесі мәжіліске жиылатын адамдар отыратын терезе жақтағы ұзын столымен де және әсіресе секретарьдың өзі отырған жаңағы орын түрімен көрнекті мәдениетті орын-жайды бөлекше андатты.

Әсия мұндай көп көріністерді елегіш, андағыш мәдениетті әйел қалпымен қазіргі кездесу жағдайы, адамы барынша орынды, жауапты ұшырасу екенін аңғартып отырты. Ол облыста көп нәрсені естіп, көріп, әдейі өздігімен араласып, анықтап танып шыққан бірнеше көңілсіз күйлер бар. Соларды шетінен санады.

Қазақстанның өзге облыстарынан осы облыста бөлегірек әйел халінің бұрынғы шақтағы ауыртпалығына өзгеше себеп болған кеше ғана өткен тарихтың аса ауыр жағдайлары бар. Бұл облыста ишандар, шайқы-қожалар, неше алуан медресе, мешіт, мазар түрінде мейлінше мол заман үстемдік құрған ауыртпалықтар бар. Мұнда тегін айтпайды, “Сайрамда бар сансыз баб, Түркістанда Түмен баб, бабтар бабы Арыстан баб” деген жайды Карповқа ұғымды етіп аударып берумен бірге, қазіргі облыстың үш үлкен ауданы осы бір сөйлемде аталғанын ескертті, Арыстан баб Шәуілдір ауданында.

Ноян ауданында кеше ғана Ақишан деген айлалы, қатал, данқты хазірет болған. Тіпті сонау Қаратау ар жағындағы жырақтағы Ұзақ ауданының өзінде Баба түкті Шашты Әзіз, Бабата, Балықшы әулие дейтін әлденеше әулие жайлар бар. Мынау тұрған Ташкенттің аржақ-бержағы, Орта Азия мұсылмандарының бәріне құдайдың өмір құдіретіндей кәрлі құдірет бұйрығын таратқан Қожахмет Йассауи, Ташкент түбіндегі Зеңгібаба мазары тәрізді бір облыс көлемінде бүкіл бір діндар мемлекетке мол жетерлік әулие-хазірет, ишан-пірлердің мекен-жайлары болған.

Айрықша атап, тарихына барып тереңдеудің қажеті жоқ. Бірақ осы орындардың бәрінде фанатик, дүмше, өздері обыр және қатал, о жар плутократияның әмірі жүрген. Сол ескіліктің ізі оңай жоғалып, ажалдың торлары, шырмауық желі тұзақтары тез жыртылды да, бітті деу керек емес. Әлі көп жанның санасында жаңалық талай осындай шырмауықтарға оралумен, тұсалумен қос-қыртыстап, қос-қабаттап жүр. Соның себебінен көзге көрінбеген, іште тереңде жатқан таусыншақ та болса, тегі, лас жайлардан туған, туатын ойда, жоқ жат мінездер шығып қалса, өріс алып қалып отырады деген, жинай ойлап жүрген бір жайларын алдымен айтып өткен Әсия Карповтың әлі нақтылы іске жеткенге шейінгі сөзді сыншы ойлылықпен үнсіз барлап, салқын тыңдап қалғанын аңғарды.

Енді Әсия шұғылынан әр ауданда өзі көрген өрескел күйлерді тізе берді.

— Ең әуелі жетінші кластан әрі оқуға баратын қыздың саны бар ауданда бірдей өте азғана. Ол күйеуге ерте береді деген сөз. Ал сол жастағы қыздарды күйеуге бергенде әкешешенің ықтияры, таңдау-талғауы көбірек орын алады деген сөз. Және сол тегін ғана болмауы мүмкін. Әке-шеше ықтияры тегін қоспайтын да кездер аз емес шығар деймін. Осы күнде өзінше айлалы қулық түрге айналған негізі бұрынғы жаман әдеттермен — батамен, қалың төлеумен былық түрде астасып жатқан, қалмай жүрген қырсықтар болу керек.

Ерікке көнбеген әйелдің әртүрлі айламен жазаға ұшырайтындары қырсық қазаға, үлкен трагедиялық қиындыққа шырмалатыны және де жоқ емес. Оның бір мысалын Ленин ауданында аса жақсы жас сұлу қыз Айсұлу басынан кешіп отырған жай екенін мен сізге кейінірек айтамын, — деді.

Карпов үндемей бас изеді. Аздан соң ғана отырып:

– Бұрынғы бір болған әйел басының ғажайып ауыр трагедиясын мен Бабатадан естіген едім, – деп қана бір қойды. Әсия оны да біледі екен. Өз әңгімесін желісінен үзбес үшін тек қана: “Ия. Алуаның оқиғасын мен де жақсы білемін”, – деді де, Айсұлудың бүгін бастан кешіп отырған қаралы, қайғылы халін есіне ғана алды.

Карпов бұл нақтылы іс жөні екенін аңдады да, Әсияның сөзін бөліп:

– Сіз ол оқиғамен таныссыз ба, сіз де сол ауданда болдыңыз ба? – деп сұраған еді.

– Мен мейлінше таныспын. Колхозда да, қаза көрген әйелдің үй ішінде де, тіпті ауданның прокурорымен және райком секретары жолдас Көлбаевпен де арнайы сөйлесіп алып, біліп келген жайларым бар. Сізге осы мәжіліс үстінде толық айтам деген жайымның бірі сол, – деген сөзін естіген соң, Карпов Жайлыбекке телефон соқты да, қазір келуін сұрады.

Әсияны тыңдау үстінде Карпов қазақ аудандарының Ноян, Ұзақ, Шәуілдір, Келес және тіпті түстіктегі мақталы үш ауданның өзінде де әйелдер босанатын үйлердің жоққа тән екенін еске алысты. Содан әрі Карповтың өзі облыста қазақ әйелінің халі бұрынғы көшпелі тіршілік қалдығын сақтаған киіз үйге байланысты және бүгінгі мал баққан шаруалардың көшіп жүретін бірінен бірі шанжау, шалғай аз үйлер боп шашырап жүретін жағдайына байланысты мал өсіретін аудандарда әйел халінің көп қиындығын өзі есіне алды.

– Оларға жалпы медицина, дәрігер көмегі аз. Тазалық сақтау, гигиена-санитария жағдайы өте төмен.

Сондықтан көп балалардың кейде беттерінде қотыр көресің. Бастарында қотыр жүрген балалар бар. Айтуға да ұят, тіпті монша, қара моншаның өзі алтыннан бетер қымбат шаруалар күйі бар. Ол бір сала көп уайым ойлататын жайлар, – деп, өзінің ішінде көптен байқап түйіп жүрген тағы бір нәрсені бүгін Әсия сияқты оқымысты қазақ әйелі аузынан шыққан әйелдер жөніндегі аса салмақты қамқорлық ойларды ести отыра, өзі де бірталай тың жайларды қосты. Бұл ойларының ішінде қиындық, қиынсыздықты санау ғана

емес, соларды жеңу шараларын, қамдарын қоса ойлаған іскерлік жігер де аңғарылды.

Ендігі Карпов сөзінің тұсында жаңа шақырылған Жайлыбеков келіп кіріп, Әсиямен ақырын амандасып, үнсіз тындаушы боп Карповтың аузына қарап қалған еді. Карпов оған орын көрсетіп, қолын үндемей созды да, Әсияға қарап сөйлей берді.

— Көшпелі мал баққан жағдайдың қиыншылығын атадық қой. Оның әлі сіз бен біз атамаған талай сорақылық безобразилері жатыр. Жетіжылдықтың үстінде бұл күнде ауызға алып, қағазға, баспа жүзіне жазып жариялап шығаруға болмастай, оқып көруге ұят боларлықтай қор сорлы шындықтар бар! — деп бастағанда, Жайлыбеков Карповтың көңілінде мал маңындағы адамдар туралы пісіп, зығырын қайнатып жүрген аса шын және аса қатал қайратты ойлар барын сүйсіне аңғарып отырды. Карпов сөйлеп отыр.

— Біз облыстағы әйел жайын сөйлеп отырмыз. Мен сондықтан отырықшы аудандағы мақта, жүгері егіп отырған, көптен қыстақ салып отырған, жазда ешқайда көшпейтін аудандардың өздерін де көрмей жүргем жоқ. Қайда барсаң ауыл советтің жаман-жақсы кеңсесі бар. Колхоздың кеңсесі бар. Ал көптен-көп жерде бала бақшасы, бала яслиі мүлде жоқ аудандар бар. Ендеше, осы аудандардағы әйел-ана — үйдің тұтқыны. Олай болса және еңбекке толық қосыла алмайды, ол — бір, еңбекте, тірлікте тең бола алмағандықтан және бұрынғы әдет пен салт ерлер санасынан арылып болмағандықтан, ол — екі, сол қыстақ, аудандардағы әйелдер, міне, жетіжылдықты құрып жатқан шағымыздың өзінде біз атап жүрген теңдік халінде емес. Тең болмаған әйелдер ана болса да, қызы болса да ерлер билейді, бағындырады! — деп біраз ойланып тоқтап еді. Әңгімеге тыннан қосылса да, бұрын Карповпен бұл жөнде әлденеше рет өзі білген деректерін айтып, нелер сорақылық жайларды жасырмастан Карповқа білдіріп, танытып келген әдеті бойынша, Жайлыбеков салқын жүзбен, үлкен сұрғылт көздерін Карповқа қадап, молырақ ашты да, ойлы нұр шырағын жаққандай боп отырып, тағы бір ауыр, ащы шындықты қосты

— Әйел правосы біздің облыстың кей жерлерінде ескілікті жаңаша айламен пайдаланған қор қиянатқа да соғып жүр.

Сол жанағы шала оқыған шеше мен әкенің ықтиярынан шыға алмай жүрген жас қыз осы күнде, дәлін айтайын, сатылып та жүр. Сыртынан қарасаң сатылу емес. Мысалы, бір қызды бір жігітке екі жақтың әке-шешелері алдын ала келісіп ап ұйғарысады екен. Жас қыз, жас жігіт өз ықтиярларын әке-шешелеріне берген. Бір күні жігіт әкелері атаған кеште қызды алып қаша алады. Содан жиырма күн, бір ай өткен соң қыз бен жігіт айыпты болып, қыздың әке-шешесінен кешірім сұрауға барысады. Ол жақ кешіреді де, той жасайды. Сол тойға берген болып он мың, он бес мың сом ақша апарылып беріледі. Бірнеше қой апарылады. Кейде сиыр, ат қоса беріледі. Той болады. Ол өткеннен кейін жиырма күн, бір айдан соң қыздың шешесі, жақындары күйеуге тиген қызының үйіне барады. Сонда алғашқы берген ақшаға, малға орайлап жасау апарады. Осымен екі жақтың құдалығы есеп айырысып ырзаласады. Ал сол қыз бен жігітті басында біріне-бірін ұйғарған әке-шешелер алғашқы келісуінде жігіттің қанша ақша, қанша мал айыпқа апаратынын байлап қойған. Ол ғана емес, қыздың жағы сол алатын сыйына орай қанша кілем, неше көрпе, қанша жастық, қанша сандық – толып жатқан үй ішінің жиһазы, жасау-жабдық дейтінін түгел атап, санап, батамен нығайтып, бекітіп келісіп қойған болады.

– Нил Петрович, мен өзіміздің кейде тіпті сізбен бірге жүрген жолдарымызда кейбір жас мұғалімнің үйінде, әлде бір бригадирдің немесе жас председательдердің үйінде осындай ұзатылған қызбен келген үй ішінде бір жарды төменнен төбеге дейін тірей толтырып тұрған жасауларды сан рет көрдім. Оның өзін тану да қиын емес. Себебі кейбір сандықтар, жағыландар, рақы жастық, қыжым көрпелер дейтін бүгінгі жасаудың бас бұйымдары жай бүгінгі совет жастарының өздері үйге сатып алатын нәрселер емес. Олар сатуда мүлде болмайды да. Өздері көп еңбекпен қолы бос отырған бұрынғыша шебер әйелдердің қолымен шегілген ою-кестелер, өз қолымен боялған әр түсті жүннен, мақтадан тоқылған боғжамалар болады. Жағыландарды тек бұрынғының сондай жасауларын істейтін шебер еркектер ғана істей алады. Міне, үйленген жастардың бөлмелерінде осындай нәрселер былтыр істеліп, бүгін, биыл келіп тұрса, соны текке келді деп кім айта алады! Ал осы жай әсіресе масқарасы

бір түстікте ғана емес, Қазақстанның өзге де кейбір жақын облыстарында да жоқ емес. Ол ғана емес, мен өткен жазда бір комиссиямен Қырғызстан, Ыстықкөл жағасына, сонда Шолпан-Ата деген курортты, сәнді, бай қыстақта болдым. Онда тіпті Қырғыз үкіметінің демалыс үйі де бар. Дәл біз барып жатқанда сол қыстақта тұратын бір қырғыз үй ішінің той-мерекесі болды. Сөйтсе, әлгі үйдің баласы қыз алып қашып келіпті. Арада құдағи болып келістіруші әйел жүрген де, әкелері сөйлестіріп, алып қашатын сағатқа дейін қызды жігіт көрмеген де. Бірақ кешке барған да, алып қашып әкелген. Сұрастырсақ, дәл жаңағы осы жақтағы әдет сияқты. Бес мың сом ақша, бір ат, бес қой, елу бөтелке арақ айып апармақшы болып келісіп тұрып, алып қашып келіпті.

Карпов пен Әсия бұл хабарларды ашумен, соншалық жігерленген намыспен тыңдағанын танып отырған Алмасбек тағы да бұдан да сорақы ашы бір шындықты қоса түсті.

– Қырғызда да естіп ем, осында да кейбір біздің азаматтар ызаланып, намыстанып, өте ұят бір шындықты айтады. Колхоз бригадирінің қызы он бес мың, колхоз бастығының қызы жиырма бес мың деп, кейде ауылдың өзіндегі саналы дейтін қызметкерді мысқыл, мазақ етіп аңыз таратып жүргендер де жоқ емес деп есіттік. Жаңағы әйелдің еңбекпен теңеледі деген үлкен шындық ойға осыны қоса есептеңіздер, деп әдейі айтып отырмын! – деді де, Алмасбек Карповқа қарап: – Нил Петрович, менің бұл айтқаным тек фактілер. Сіздің жаңағы ойларыңызға дерек болсын деп қостым, айыпқа бұйырмаңыз, айта беріңіз! – деді.

Карповтың ойы жинақы түйілгендей екен:

– Айтатын нәрсе, бір-ақ қана іске саю керек. Алғашқы шаралар есебінде қазақ колхоздарында бала бақшалары мен яслилерін бар жерде ашқызу керек.

Екінші, әсіресе жас әйелдерді механизацияға тарту керек. Барынша тез уақыттың ішінде, мысалы, солтүстіктегі мақталы үш ауданда, кем қойса, үш жүз қазақ қызы, жас әйелдерін жинап механизаторлар курсына ашу керек. Содан соң осы қалада – Баскентте көп цехтарда әйелдер істейтін істер көп. Арнаулы тоқыма фабрикасы, май комбинаты, пресс-автомат тәрізді талай өндіріс орындары бар. Химфармзаводтың өзін де қоса атайын. Осыларда неге қазақ әйелі аз. Бәріне де жас әйелдерді алғызу міндет. Және

ауыл-қыстақтың жас әйелдерінен осындай орынға түсіп, белгілі мамандықты үйреніп шығатын ФЗУ мектептерін ашып, күшейту керек. Ал қалаға ауылдардан келтіретін жас әйелдердің өздеріне арнаулы, бөлек, таза, жақсы жатақхана жасау керек. Солар арасында ағарту тәрбиелік, мәдениет жұмыстары таза, жақсы тәртіпке қойылып, мол жүру керек. Мысалы, бұл жөндегі істі, үгіт-насихат секретары жолдас Жайлыбеков, сіз тура өз қолыңызға, өз міндетіңізге мықтап алу керек.

Ал соларды осы қалаға іріктеп әр ауданнан жиып алуды осы облыстың трудрезерв кенселеріне мен өзім мықтап тапсырамын. Және бір шара, – деп Әсияны да, Алмасбекті де өзінің ішінде жиып, сақтап, толық ойлап алған оңаша болса да, жалғыз да болса мығым етіп ойлап, түйіп алған байлауымен таңқалдыра отырып, Карпов қатан, берік үнмен тағы бір ойлар қосты.

– Биыл бар ауданның орталау және орта қазақ мектептерін мен есепке алғызып отырмын. Орталау мектепті бітіретін және орта мектепті бітіретін қазақ, өзбек қыздарының, біздің облысымызда өзбек көп, олардың бұл жөндегі жағдайы қазақ қыздарының халінен артық емес, бөлек емес, оларды бірге ойлау керек. Сол қазақ, өзбек қыздарының бәрінің де өз мектептерін бітіруімен бірге ілгері оқуына ауысуына анық науқандай түгел шара қолдану керек. Мен бұл жөнде жақында болатын обкомның пленумында біз бөлек, ерек қаулы, шара қолданамыз деп байлап отырмын, – деді.

Әсия Карповтың сөздеріне өзінің шыншыл, ашық көңілімен қуанып ырза болғанын білдірді.

– Шынымды айтайын, Нил Петрович, мен сізге өзімнің көрген-білгеннен жиған ойларымды айтып, хабарыммен көмек берем деп едім. Ең әуелгі ырза болғаным, мен айтқан ғана емес, оның ар жағындағы көп жайларды мына Алмасбек екеуіңіз облысыңыз көлемінде тіпті жақсы біледі екенсіз! – дегенде, Алмасбек Әсияның жүзіне қарап сақылдап күліп жіберді.

– Сіз бізді мақтаймын деп өзіңіз бұрын аса төмен ойлайтыныңызды аңғарттыңыз-ау! – деп батыл қалжындап еді. Әсия қызарып, қысыла күлді де:

– Жок, тілеуіңізді берсін, олай ойлай көрмеңіз. Әрине,

сіздер облыс халқы туралы барды білесіздер. Бірақ сол бар тым көп болғандықтан, аса көп түрлі, көп қиын түйінді болғандықтан, әйел мәселесіне кейде арнай көңіл бөлмей де кететін шақтар болады дегенмін. Ал екінші ойымды айтайын, халді білу ғана емес, менің өзім не істеуге болар еді деген шаралар таппай, айта алмай келген халімді Нил Петровичтің өз облысындағы әйелдер мәселесі жөнінде үлкен, кең аталық, аса қамқор программасы бар жан екеніне қайран қалдым! – деді.

Карпов күлген де, үндеген де жоқ. Өз ішінде көп нәрсенің шешуін бұрын да сан ойлап, байлағанмен, әлі іс болмаған, баста ғана жүрген шаралар болғандықтан, көпшілік басшы адамдарға осыны миландыру, солар қолымен іске асыру, жақсылыққа бастыру қандай болары әлі мәлім емес болғандықтан және бұрын өзі бұрынғы өмір тәжірибесінде партия басшылығының неше алуан, істерін бастап көрсе де, дәл мұндай жайда әрекет етіп көрмегендіктен, әлі алдын ала сүйсіну, шаттанудан аулақ болатын. Ол Әсияның сүйсініп сөйлеген сөзіне де жай салқын ғана құлақ салды да, жауапсыз қалдырды.

Енді Алмасбекті шақырғаны Айсұлудың жайы болғандықтан, ол іске Алмасбек кірісіп отырған мейлінше таныс адам болғандықтан қазір Әсиядан сол нақтылы істің жөнінен білгенін айтуды өтінген.

Әсия бұл орайда екі секретарьдың үнсіз, зор ықыласпен тындап қалған жүздеріне кезек қарап отырып, ұзақ сөйледі. Айсұлудың аузынан естіген анық Сағитпен екі арасының дәл шынын, жас таза қызды жаза баспай, аса дәт түсінген, шын түсінген нәзік жүректі, таза мәдениетті, тәрбиелі әйел көңілімен соншалық түсінікті етіп таратты. Сағит жөнінде мұның ұғынғанының өзі де бір психология, терең талдау, сынау артынан туған ойлар болатын. Мүмкін Айсұлу Сағитты “өзің ұғындырып бер” десе, дәл қазіргі Әсиядай таныта да, ұғындыра да алмас еді.

– Мен ол адамды біртүрлі түсіндім. Жүзін көрмесем де, сөйлеспесем де, жақсы түсіндім. Ол өзі, тегінде, бұрын жас әйелмен жақсы мінезде, татулық жарастықта болып көрмеген, бар жаратылысы өзіне де түсініксіз, тұйық, олақ, тұрпайы жас болу керек. Оның үстіне ішеді. Өмірлік іске ешбір мәселесін кісімен ақылдасып, сырласып, шындап ай-

тысып көрген жас емес. Өзі физкультурник. Көбінше дене қайраты қара күшімен шындап алданатын, сонысына мәз, мақтанып жүретін адам тәрізді. Кейін ол ауданда аса қымбат мамандық – сантехнигі болады. Мұның алдына су үлесі жөнінде келушінің бәрі өзін көтеріп, бұған бағынышты болады. Сол жастың үй іші тұрмысында дүниеқор, ескі ұғымды кәрі шешесі бар. Барлық аудан тіршілігінің қызығын мол көріп семіріп, бар коллективтен, совет қауымынан жырақта сыланып отырған жеңгесі бар. Шаруақорлық, жемқорлық, әртүрлі айлакерлік өмір машығы болып алған кооператив бастығы және бар аудан адамы жалынышты ағасы бар. Одан да беделді, мығым шаруа, бар жұрттың күні түсетін, ауданда шетінен дефицит шыны, шеге, шифер, тақтайдың бәрінің иесі – СМУ бастығы нағашысы бар.

Ал Айсұлу не? Ол – әкесі жоқ, ағасы жоқ, жалғыз жесір әйелдің панасыз жетім қызы. Оған сен қызықсаң болды, қаласаң аласың да қоясың деген сөздерді өзінің қыңыр, біржақты топас кеудесінен шолақ ұғынып алған ақылсыз жігіт бар. Өзі және хаттар жазады, кешірім сұрайды. Хаттарына жауап болмағанда, ол үндемегені көнгені деп ұғынады. Хаттары оқылмай жыртылады, отқа тасталады дегенді ол ойлап көрген емес. Міне, бұл қылмыстың осындай психологиясы бар. Қылмыстының, бүгінгі жас атаулының ішінде урод боп, теріс бұтақтай боп біткен жаннан бөлек жаман жиреніш образы бар. Осыны ашып, жауыздық жазалансын деп әрекет еткен, әрекет етпек түгіл, ойланған және тіпті кейін де болса қате болды-ау деп ұялған адамды көре алмадым. Мен прокурорды да, аудан секретары Көлбаевты да көрдім де, сөйлестім. Екеуіне де, сіздер алдыңызда шындымды айтайын, ашуландым. Соншалық ырза болмадым. Осында келуімнің, сіздерге айтуымның себебі де сол. Олар сол ауданда, дәл қастарында туып, бүгін жуылып-шайылып отырған сұмдық жаманшылық үшін тіпті ойланғысы да келмейді. Мен әсіресе райком секретарына осынысы үшін қатты наразы болдым! – деді.

Әсияны қайран етіп Карпов бұл жөндегі сөзге өте қысқа жауап айтты. Тыңдауы соншалық ықыласты, өзгеше тану-ұғынумен Әсияның әр сөзін жұтқандай, қатты бейілмен тыңдап еді. Аяқтағанда тек қана бір-ақ сөз айтты.

– Комиссия кетті. Сол қайтсын. Бар керекті деректерін алып келсін. Бұл мәселе жөніндегі сөз сонан соң, кейін, кейін! – деді. Алмасбекке айтқаны: – Мен мына Әсия Әлімовнаның осы жөнде білгенін сіз естіп шықсын деп шақырып ем. Әзір осымен қоя тұрайық, тоқырай тұрайық! – деді де, Алмасбектің де қазір ой таратып сөйлеуін қажетсіз деп сездіргендей болды. Бұл ұшырасулар осымен аяқталған еді.

* * *

Бұл жиылыс басталғалы көп уақыт өтпесе де, әлі бір сағаттай да уақыт болмаса да, жалпы мәжіліс тынысы ауыр. Қалың жиын обком мен облисполкомның орташа үлкендігі бар мәжіліс залында тығыз отырғанмен, ешбір адам арасында күбір-сыбыр сөздер жоқ. Қозғалыстар және білінбейді. Қыбырсыз тынған жиын әр сөйлеушінің аузынан шыққан әрбір сөзіне өте сынағандай, не аса мән-мағына бергендей қалт еткізбей ұқыпты тыңдап отыр.

Көпшіліктен сәл бөлегірек көлденең стол айналасында обком секретарьлары мен кейбір бюро мүшелері. Ортада отырған мәжіліс басқарушы Карпов. Оның сол жағында облисполком бастығы Сұлтанов Ақан, оң жағында секретарьлар Жайлыбеков, Ерімбетов.

Бұл жиылыс обком бюросының кең мәжілісі деп аталып шақырылған. Мұнда обком бюросының өзге, бар мүшелерінен басқа, облисполком орынбасарлары, бөлім бастықтары, қала секретарьлары және облыстың бар райкомдарының бірінші секретарьлары мен райисполком бастықтары, ірі заводтар – “Мақтарал”, “Ленин” мақта совхоздары, “Шымқорған” қой совхозының директоры сияқты облыс көлеміндегі қала мен аудандардағы атакты шаруа орындарының басшылары да арнай шақырылған.

Салқын түйілген мәжілістің басқарушысы Карповтың өз ажары да бүгін жайшылықтағыдан салқын, томсарыңқы. Аса сергек, жинақы, іштей ширыққан күйде. Сондай түйіліңкіреген, шытына түскен қабақ Сұлтанов Ақанның ажарынан да айқын байқалып тұр. Стол басындағы облыстың басшы азаматтар тобы қазір сөйленіп отырған мәселе жөнінде екіұдай болмауға керек. Тұтас бір байлау түйінге келген қалыпта енді мәжіліске де, өздеріне де ба-

рысы, шешімі мәлім мәселені анықтап ашып, шешіп әкеп салғандай.

Бұл жұрттың соңғы сәтте тыңдап отырғаны – Ұзақ ауданының секретары Әріп Есдәулетов. Кесек денелі, қабағы қалыңдау, қызыл-сары жүзіне азырақ шұбары білінген. Семіз бітімі салбыраңқы бұғағынан көрінетін сарғыш көзді Әріп қазіргі сөйлеп тұрған жайын қиналып айтып тұр.

Әсіресе жұрт күткен деректі бір цифрды айтпай, айналсоқтап, себептерді тергіштейді. Жұрттың әзіргі оның аузынан естігені ауданда биыл жұт болып, қойдың көп басы жұтап, апатқа ұшыраған. Ол соны өзінің бүгінгі обком бюросы алдында анықтап ашып айтатын ауыр шындығы екенін сезініп тұрса да, болған шығынның жайын айтпай, аман қалған жақтарын баса сөйлейді.

—...Құмда отырған қиыншылықтың тап ортасында қыс бойы қалған “Жуантөбе”, “Тасты” сияқты екі совхоз мал өлтірген жоқ. Бергі Қаратауға жақын отырған “Калинин”, “Энгельс” совхоздары да аман шықты, мал өлтірген жоқ. Құм мен таудың аралығында жағдайы өзгелерден тәуірірек деп күз басынан көңілге сенімді санаған “Көнекент” совхозы ойда жоқтан апатқа ұшырады. Ауданды да азапқа салды. Қысқасы, ауданның, тіпті облыстың да мал жұтатты деген атағын ұлғайтып отырған сол бір ғана совхоз. Өз жерінде отырып өзгеден алабөтен жұтап қалған сол болды, — деп, бұрын да бір айтқан жайына, тағы терлеп-тепши тұра, адасқан кісідей, бір ізіне қайта кеп түскен аңғар танытты.

Карпов бұған үлкен көзін қадап, түйіле қарап қалған еді. Ойына келген сұрағын берген жоқ. Бірақ оның орнына облисполком бастығы Ақан Сұлтанов сәл қылилау коңыр көздерін жалт еткізе шаншыла қарады.

— Санын айтсаңшы, қанша өлтіргеніңді осы арада жасырып қалам деп тұрсың ба! — деп қатты үн қатып қалды.

Зал тегіс өз ішінде осы ғана сұрақты күткендей екен.

Ешкім ешбір сөз айтпаса да, барлық орындықтар сықырлап, көп денелер ширақ қозғалып, бүкіл мәжіліс үлкен шапшаң бір қыбыр-қимыл еткендей болды. Маңдайы көп әжімімен жиырыла түскен, тепшіген қалыпта Есдәулетов Ақан сұраған цифрды да атап қалды.

— Жиырма мың!..

— Бәрі де қаракөл қойы ғой?

– Бәрі де...

Жұрт “түу” дегендей, ауыр күрсінгендей болды. Жиырма мың қаракөл қойы қозысымен санағанда, шаруаның мығым иесі осы отырған жұрттың бәрінен мемлекеттің алтын валютасы отқа тасталғандай сезілді. Ақан сұрақтарын тоқтатқан жоқ.

– Күзде барлық совхоздың алдағы қысқа жем қоры түгел жеткілікті деп обкомның бюросына, облисполкомға деректі өзің бердің бе?

– Өзім бергемін.

– Ол ғана емес. Көктемде, март айының басында Алматыда партия съезінің үстінде жолдас Карпов екеуімізге “қыс қандай болса да Ұзақ ауданының жемі жетеді, қаупім жоқ” дедің бе?

– Дегенім рас. Мен қазірде де жем жоқтықтан жұтады деп тұрғам жоқ! – деген сөзді айтумен бірге, Есдәулетов өзінің тағы бір қиын түйіндерге соққалы тұрғанын амалсыз андай тұра күрсініп те қалды.

Сұлтанов өкшелей қадала түсті.

– Ендеше, жұттан емес, жем жоқтықтан емес, адамнан дейік пе?

– Адамнан, әрине, адамнан. Оны март пен апрельде ауданда өздері болған жолдас Ерімбетов пен кейін барған Нил Петрович өзі де анықтады ғой деймін. “Құмкент” шөп болмай жұтаған жоқ. Ондағы бір топ адамдардың шаруашылық ұйыстыру ісін басқара алмағанын анық осы кісілер таныды деп білемін.

Сұлтанов сұрағы тағы бір жайды анықтады.

– Ендеше, белгілі адамдар шаруаны ұйыстыра алмаса, ол адамдарды қиыншылық күндерде, анық сын күндерінде аудан басшылығы ұйыстыра алмады дейсіз бе?

Бұл да қатты нақтылы ауыр шындыққа және Есдәулетовтің өз басына арналған шындыққа туралай қадап соққан сұрақ еді.

Есдәулетов ол жайды да ішкі есепқорлықпен аңдап тұр.

– Мен қалай айтайын. Бар шаруаның басында жауапты адамдар, партия мүшелері, өзіміз сеніп қойған адамдар отырған күйде шалалық, қателік жасап отыр. Жауаптылықты қанша жанға, кімдерге таратып беруді партияның өз әділеті,

обкомның өз әділ байлауы жететін шығар деп білемін! — Бұл оның соңғы сөзі еді.

Есдәулетов есебі — едәуір мықты ойланып алған есеп. Ол шығынды жасырған жоқ. Іркіліп, кібіртіктеп тұрса да, өз аузыменен жиырма мың кой өлтірдік деп анық мойындады. Екінші бір жай, Есдәулетовтің барынша бар жерде мойындағысы келмейтін бір сыры, бір шындығы — ол күзден бері қарай сан рет облысқа азық жеткілікті деген ақпар, деректердің иесі өзі болғандықтан, осы жағынан өтірікші демесін, азық болды. Ендеше, ең үлкен мәселе де, ең жауапты жай да осы жөнде! “Дегенім рас. Азықты қамдағанымыз рас” деп тұрып барынша қарысып, қасарысып көрмек болатын. Ал жұтатқаны рас. Жұтаудың себебі шаруаны басқара алмау себебінен десе, одан келетін Есдәулетов басына саятын айып-кінә өзгереді, жеңілірек болуға болады. Себебі бар шаруаны ұқсата алмаушылар аты-жөндері терілгенде көп сатылы жауаптылар бар. Совхоздар ішінде бөлім бастықтары, совхоздың директорлары, аудан көлемінде шаруа бөлімдері, қала берсе, райисполком, райкомның өзінде де мал шаруасына айрықша жауапты секретарь бар. Соның бәрінен өтіп, аудан бойындағы кінә, айып бірінші секретарь Есдәулетовке жеткенше бірнеше саты болмақшы. Оның ойлаған есебі осы еді. Онда жаңылыс есеп, бар обком әуелі жауапты ең жауапты басшыдан сұрайды. Ол өз абыройына төменгілерді жауаптылыққа тартады. Үлескенде жауаптылық осылай осыларға түсетінін аңдамай тұр. Өлген мал үшін жауап бергенде өз басына келетін айыпты ең болмаса ауыр жағынан алмай, ақталуға, дауласуға, түптің түбінде айтысуға боларлық жеңіл жағынан мойындауды онайырақ көрген.

Есдәулетов сөзін бітіріп отыра бергенде, жақын жерде отырған бірнеше, өзі алуандас хатшылардың ауыр күрсініп қалғандай жабырқау ажар, үмітсіз күдік демін арқасымен сезгендей болды. Бүгін бюрода қаралып отырған ең үлкен мәселе биылғы мал өлімі болғандықтан, ендігі сөзді Ноян ауданының секретары Қасымов бастап еді. Биік бойлы, ашық қара торы жүзді, төгіле күлтеленген жұмсақ қара шашты Мұрат Қасымов бет ажарға да сұлу дерлік. Әлі жас адам. Көз ажары ақ-қарасы айқын ашық, аппақ ірі тістері сөйлегенде, жымия күлгенде де ақсия ашыла түсетін. Үлкен жүзінде қызыл күрең, жұқалаң ажар бар. Аузы, мұрны да

сүйкімді дерлік. Алғаш көрінісімен адамды сендіре, жылы тартатын ашық тазалық бар. Ол түрегеліп сөйлегенде, көзін Карпов пен Сұлтановқа ашық сеніммен қаратып, бөгелмей жатық сөйлеп кетті.

– Обком мен облисполком біздің соңғы түсірген дерегімізден анық біледі. Ноян ауданы да мал өлтірді. Ең әуелі нақтылы санынан бастап кешкен ауыртпалығымызды тұтас атайын. Біздің ауданнан жиыны 9 мың бас қой шығыны болды. Мұның бәрі асыл тұқымды қой. Неге өлтірдік? Себебі қыс ойламаған ұзақ қыс, қалың қар, қатты аяз дегенді жаңа жолдас Есдәулетов те жеткілікті түрде айтты. Біздің де жағдай сол екені өздеріңізге мәлім. Бірақ себеп жалғыз ғана сол ма дейсіздер ғой?! Ол ғана емес! – деп, батыл, ашық, сабырлы кең жүзін көпшілік отырған жаққа да салмақпен бұрып, біраз үндемей толастап тұрды. – Шынын айтайын, әуелі есептен жаңылған себебіміз жаңағы қиыншылыққа үлкен қосымша болды. Малды құмнан көшірмеу керек еді. Мен көшір деп марттың басында Алматыдағы партия съезі күндерінде ауданға нұсқау беріп қойдым. Прогноз жаман дегенді естіп білсем де, жылда құмда қой қоздатып көргеміз жоқ. Жиырма күн ішінде қой қоздау керек. Соған шекті мерзімді мекен-жайларына жетіп алсын. Қозыны жылы жайда қоздатып алатын болсын дедім де, нұсқау беріп қалдым. Сонда мына обком секретары жолдас Ерiмбетов Алматыда маған “бекер iстедiң, орынсыз асықтың. Март жаман, аязды болады деп тұр, сен жылдағы дағдыны ғана қайталапсың. Қателiк жасадың. Малың құмда да болмай, өз жерлерiне, жылы жайларыңа да жете алмай, аралықта қырылмаса игi едi!” – деген едi. Кейiнгi жағдайды өздерiңiз бiлесiздер, сол Ерiмбетов жолдастың айтқаны болды. Бар қолымыздан келгенi сол қиындықтың өзiне де ауданнан, облыстан шопандарға үздiксiз көмек жiберген болдық. Палаткалар апарып тiктiк. Бірақ аяз қатты, қыс ұзақ болды да, бiздiң шараларымыз мал басын құтқаруға жеткiлiксiз болды. Ендi ойлаймын, жылдағы дағдыны iстемей, құмнан қойды шығармай, кейiн жiберген көмектiң бәрiн – күш, көлiктiң, жем-шөптiң, комбикормның барлығын сәл қашықтау болса да, не де болса құмға апарып төге беру дұрыс едi. Қоздайтын қойды әлсiретпей, жүдетпей тұрып, қатты аязда, қалың қарда өзi буаз қойды көп күндер кездiрмей тұрып апарсақ,

кой дәл осындай өлмес еді. Қозылар да мұндай әлсіз боп туып, мұндай боп қырылмас еді.

Шынын айту керек, біз, Ноян ауданының аудандық партия комитеті мен атқару комитеті, қырағылық, көрегендік пен тапқырлық жасап алыса алмадық. Сондықтан еткен еңбегіміз көп болса да, рәсуа шығасы еңбек боп, аяғы мынау жайсыз жағдайға соқты. Осының бәрін өздеріңіз білсеңіз де, біз аудан басшылығы өзіміз сезінген, ұғынған қателігіміз осы деп әдейі ашық айтып тұрмын! – деген.

Бұл барды, шынды да айтты. Карпов Қасымовқа сұрақ жоқ дегендей ажар білдірді де, отырыңыз деді. Мұның мәселесі жалғыз Карпов емес, Сұлтановқа да, өзге бюро мүшелеріне де ашық анық, созатын жөн жоқ.

Кировтың секретары ұсақ денелі, ашаң жүзді, сәл күлімсіреп қарайтын ойлы көзі бар Тұрымбетов Қасымовтың сол жағында отыр еді. Анау тоқтап отырған соң Тұрымбетов:

– Сен өзінді дұрыс ұстадың. Обком бюросына келіп қалтақтап-жалтақтағанмен жан қала ма! Шынынды айтқаның анық дұрыс ақыл болды! – деп сыбыр етті. Оның орайына Мұраттың оң жағында отырған Жарасов үлкен сұрқай көзі төңкеріле аландай түсті де, Мұратқа жақындай сыбырлады.

– Аса көбірек мойындап кеттің бе, қалай! Қайдан шығар екеміз, құдай білсін! – деп ақырын мырс етті де, аузын басты. Ол да жауаптылыққа барынша ортақ әзір отыр және өмірінде төзімді тәуекелі өзінің әр кездегі мерзіміне айналған бұл қызметкер де Есдәулетовше кипақтағанша, осы Мұратша партия алдындағы ашық шындықты ішімен шын мақұлдайтын. Және әсіресе ол өзінің жүрегінде биылғы март пен апрель бойында сонау Отан соғысының кейбір ауыр қыстарында танкі бөлімінде соғыс салып жүріп, Отанын қорғаған жүрегінен басқа жүрек болады деп сезінбейтін. Осы отырған жиын ішінде биылғы ауыр сын, қатал қаза, жұт үстінде жауапты қызметкер арасында бұдан артық еңбек еттім, бейнет кештім деп ешкімнің айта алмайтынын өзі біледі. Сондықтан ол Мұраттың айтуы асыңқырап кетті демесе, ол әкелген мына шындықты түгел құптайды. Партиясы не берсе де, таза сау арымен жауап беріп, көтеріп кетуге шыдайды.

Өзінің осындай іштей партияның ары мен өзінің арын бағдарластырған, сәл шенестірген оймен отырып қалған. Жарасов қазір сөйлеп жатқан обком секретары Әлім Ерімбетовтың алғашқы сөздерін андай алмай да қалған екен. Ойын енді жиып, жаңа тындай бастады.

Ерімбетов бұл күнде қысқы тотығу, жүдеу калпынан арылған. Әдемі қызғылт күрең галстук салған көкшіл көйлегі таза, қаракөк костюмі иық омырауымен мұның ұқыпты бойына жарастықпен қонған. Үлкен дөңгелекше, сәл томпақтау сұлу көзді Әлім кішкене аузының сүйкімді еріндерін асықпаған баппен қозғап, үні жақсы ашық даусымен жатық сөйлеп тұр. Ол екі ауданның жайын бірде ұқсатып, бірде салғастыра айырмыстарын анық дәл атайды. Ұқсасы – екі ауданның малы да жұт-апатқа құм мен Қаратау арасындағы бір өлкеде ұшырады. Аяз да, қар да, мал панасыздығы екі ауданның мал өлтірген шаруаларына бірдей ортақ. Аяз екеуіне ортақ аяз. Қарабастың оңбаған айықпас желі екеуіне бірдей соқты. Бірақ айырмыстары – Ұзақ ауданы өз жерінде отырып жұтады. Ноян ауданы бөтен ауданда өз жеріне жетем деп талпынуда, жырақта қалып талпыну жағдайында жұтады. Енді жұттың биылғы жаңағы екі секретары айтқан ең соңғы күйінішті нәтижесі, сандарына келгенде, біреуі жиырма мың, біреуі тоғыз мың мал өлтірген. Өз жерінде отырған көп өлтірді де, өзгенін жерінде отырған аз өлтірді. Бірақ бюро мүшелерінің есіне осындай айқын сияқты көрінетін жайға қосымша оқшауырақ бір жағдайды қоса айтқанды мақұл көрем, – деп алды да, Әлім сәл жымыңқырап Карповқа қарады.

– Нил Петрович, осындай ашық тұрған есепке қоса еске алатын және, менің ойымша, еске алмауға болмайтын бір жай бар. Ол Ұзақ ауданының ауыр жаманшылығының бір жеңілдігі. Ал Ноян ауданының жеңіл жаманшылығының бір ауырлығы бар, – дегенде, түстік аудандардың бірнеше өкілдері күлісіп қалды. Зал дабырласып, қыбырлай қозғалып, кейбірі танданған, кейбірі жаңағы бір алуан сөйлеу құрылысына таңырқаған, тағы біреулер сәл сүйсінген қалыпта үнсіз аңыра түсіп езу тартысқан еді.

Әлім биіктеу келген жоталы тұмсығын көтеріңкіреп, күлімсіреген көзі қабағын сәл қалжыңмен шытыңқырап тұрып, жаңағы айтқан жайын мәжіліске ұғындыра бастады.

— Ұзақ ауданының қойы қаракөл болғандықтан, өлген саулықтардың ішіндегі қозысы қаракөл терісін берді. Туып өлгендердің әсіресе қаракөл терісін бергені көп. Туа салып өлген қозының жылдағы қаракөл санына сан қосып жатқаны болды. Тіпті қаракөл болуға жарамағаны қаракөлше болды. Сөйтіп, бұлардағы “голова-шкур” дейтін бір жай жиырма мың қойдың өлімін сәл жеңілейтетіні бар.

Ал Ноян ауданының анадан саны азырақ тоғыз мың деген шығыны болса, оның әрі арылып болмаған қосалқы, алда күтіп тұрған қазасы және бар. Асыл жүнді қой болғандықтан, өздеріңізге мәлім, оның қозылары қызылшақа болып туады. Сондықтан, олар өлмей қалса да, мазасыз суық аязды күндерде туғандықтан және пана дегеніміз палатка ғана болғандықтан дімкәс. Өкпесін суық шалған әлсіз тұқым боп туатыны бар. Бүгін тірі қалғанын әр шопан, әр ферма, әр совхоз санға қосып отыр ғой. Бірақ әлі осы май ішінде болатын қара желде, тіпті июньде болатын жайлаудағы ақ жауында, бұршақ астында, ұзақ салқын күндерде солардың ішінен әлі де шығатын шығасы аз емес. Міне, бір жаманшылықтың бір жақсылығы бар, енді бір жақсылықтың тағы бір жаманшылығы бар дегенде, мен осы жайларды еске аламын! — деді.

Әлім мал жөнінде көктем бойы және қыстың ауыр күндерінде шопандар арасында көп болып, көп істесіп, әңгімелесіп, аса көп жайларды түбегейлі жақсы ойлайтын аңғарын танытып тұр. Карпов өз ішінен кешегі Отан соғысындағы Балтық теңізінің соғыс кемесінің жауынгері бүгін теңізден жырақ шөл сахарада және де тапқыр сергек, өнімді ой ойлап тұрғанын жақсы аңғарды.

Екі ауданның жаңа сөйлеген секретарьларының жайына келгенде Әлім өз сөзін көп созған жоқ. Есдәулетовті ол облысты жалған ақпарларымен жаңылдырды. Шынды айта алмады. Қыс бойы айтуға батылы бармай, жалтақтық істеп келді. Бүгін де соны істеді деп қорытты. Оның орайына Мұрат Қасымов шындығын жасырған жоқ. Қателік істегені рас. Оған әсіресе өзімен аудандық атқару комитетінің председателі Жарасовтың айыпты екені рас. Бірақ әуелде қателесе де, бұлар бүкіл март пен апрель бойында жырақта қалған жұтарман мал жөнінде барынша қатты алысты. Кешігіп алысса да, жандарын салып, бар ауданның күшін

жүтпен алысуға барынша жақсы жұмылдырды. Жарасов шопандардың ортасында қырық күн, қырық түн өзі шопан боп кетіп бірге бейнет кешкенде, Қасымов ауданда отырып, күн-түн үздіксіз көмек ету жолында, соны ұйыстырып жіберу жолында тыным алмай әрекет етті. Бұлар мал өлтіріп қателік істесе де, сол айыптарын өздері сезініп, өздері дәл бүгінгі сәтке дейін ашық анық мойындарына көтеріп ала білді, – деп тоқтаған еді.

Бұл мәселе жөнінде облыс қызметкерінен және аудан басшыларынан бес адам сөйледі. Бәрі де жалпы Қазақстан көлемінде көпшілік жылы жақ оңтүстік дейтінін, бұл облыста мал өлімі сұмдық көрінетінін айтысты. Кейбірінің сөзінде шындықтан туған кекесін де бар еді. “Жылы жақ, қысы жоқ” деп, өзгелерге рұқсат етілсе де, бұл облысқа кешірілмейтін кінәдай саналатын жайлар бары еске алынды. Сонымен бірге Қойбас, түстіктегі үш аудан – Ақтас, Қызылағаш, Елес аудандарының бәрінде де қой басы аз емес. Сыр маңайлаған Жарыс, Көгілдір аудандары және де көп қойға ие. Соның бәрінің өлтірмей аман шығулары тек қыстың олар тұсында жеңіл болғанынан емес, бірінде қар қалың болса, бір жағында қар мүлде болмай, құмда сусыздықтан, құдықтың аздығынан және кей жерде құдық болса, әрі шыңырауда жалғыз шопан қауғамен суару қиын болғандықтан, көп қой басы талай жерде қыстың өзінде қаңсып қаусап өлетіні бар екенін де еске алысты. Бұл сөздердің бәрі де облыс көлеміндегі мал шаруасының жайындағы ауыр-ауыр шындықтар. Осыны әр ауызбен айтуды аудан секретарьлары, облысполком мүшелері, бюро мүшелері мынау екі ауданның шығынына қатты наразылық білдіреді. Екі ауданның жаңағы баяндамашылары білдірген оққылықтар жөнінде сын айтысты. Бүкіл облыс шаруасына оққылық, күйзеулік келтірген, жиырма тоғыз мың бас қой өлтірген екі ауданға салмақты наразылық айтысты.

Бұл жиынның бәрі тәрізді, Есдәулетов пен Қасымов, Жарасов үшеуінің әсіресе күткені облыстың бірінші басшысы, бірінші секретарь Карповтың сөзі болатын. Және бұл жиынның бәрі жұтаған екі ауданның өздеріне барып, өз көзімен көпті көріп танып қайтқан Карповтың сөзі ең тиянақты, ең байлаулы сөз болатынын даусыз, дүдәмалсыз сезінетінін де аңдайтын.

Бір сәтте иықты кесек денесін өзі отырған стол бойынан тез көтеріп алған Қарпов орындығын артқа мол шегіндіріп апарып қойып, екі қолын артына ала тұрып, жиынға ойлана қараған үлкен көздерін жағалай тастап, бірқалыпты салмақты, анық ашық үнмен сөйлеп кетті.

— Түстік Қазақстандағы мал өлімін айтқанда тек биылды ғана, бүгінді ғана айтып қою жете ме? Жетпейді. Былтыр, одан арғы жыл, осыдан төрт жыл бұрын және де өлтірмеппе ек?! Өлтіргеміз. Ал бүгінгі жағдай өзгермесе, сол бес жыл бұрынғы, он жыл бұрынғы, он бес жыл бұрынғы жағдайдың бүгінгі қалпында тұрғандай болып, келесі жыл, арғы жыл — бүкіл жетіжылдық бойына өлтіру әдетіміз қала беретін болар. Біз осындай қыс болса, ал қатал қыстың болмасына ешкім кепіл емес, өйткені қар, аяз, Қарабастың суық желі әзір біздің қолымызда емес, Қаратаудың, Мойынқұмның құдайының қолында тұрғанда биылғыдай аязды суық, сұмдық қыстың болуы әбден мүмкін. Қысқасы, олай болса, төрт жыл бұрын, он жыл бұрын, биылғы жыл қырғандай қойды тағы да қыра бермекпіз. Ащы болса да, ауыр болса да бұл біздің шындығымыз. Мойындамасқа мүмкіндігіміз жоқ. Олай болса, мынау шығын үстінде тек өткенді ғана сөйлеу жеткіліксіз. Біздің бар білместігіміз, олақтығымызды, әлі мал шаруасын ұқсата алмай отырғанымызды терең тамырына шейін ашып айтысып, удай ауыр болса да сол шындықты түгел, толық ұғынып көріп алуымыз керек.

Олай болса, құм мен далада, Қаратау сыртында қар қалың болды деп соны бір сылтау етеміз. Ал төрт жыл бұрын құмда қар болмады, қырда мал сусындар қар болмады, сондықтан жұтадық деп тағы айттық. Сөйтіп, қар болса да жұтаймыз, қар жоқ болса да жұтаймыз. Ендеше, құдай бізге қайтіп жағады? Қарын жіберсе де ырза емеспіз, қарын бермесе де өкпелейміз. Осы емес пе біздің күй?

Ал тағы бір жағынан қарасақ, пәлен жүз мың мал өсіріппіз. Өздері тамаша асыл, берік тұқымдар екен. Қаракөл қойларындай мықты қой бар ма? Қысы-жазы қолда, қорада күт деп талап қоя ма? Тауып беріп отырғаны алтын-валюта. Тек қана жайылыммен күн көреді. Тағы бір қойыңыз — жібек жүн асыл қой. Ол да қолда, қорада күт демейді. Өздерін өсіріп, молайтып, пәлен жүз мыңдарға жеткізіп отырған об-

лыс – біздің облыс. Екінші жағынан, құмды, сахараны, тау жайлауды, ғаламат мол елсіз иен атыраптарды пайдаланбай болмайды. Пайдалану қажет. Сонда малды қолда ғана асырамай, жайып жүріп мал шаруасын өсіреміз де, мемлекет байлығын молайтамыз.

Біздің географиялық жағдайымыз, табиғаттық-географиялық жағдайымыз, облыс экономикасы дейтін жоспарлы жағдайымыз осыны талап етеді. Бірақ сол күйде облыста зор қателік есептер бар. Бізде, облыс басшылығында, осы мал шаруасы жөнінде үлкен қателік айыптар бар: Мойынқұмдай, Қызылқұмдай құмдарды пайдалану керек. Қаратау, Алатауларды жаз жайлау керек. Бірақ осы иен дүниенің екеуін де иемдене білу керек. Құм малды асырайды екен, сол үшін құмның өзін де асырау керек.

Қазақстанда мал мәселесі дұрыс, орнықты шешілу үшін, мысалы, түстікте, барлық түстік облыстарда сол мал жайы ұзақ уақытқа баянды байлық жасау түрінде шешілу үшін үш шартқа мойындау міндет. Ең әуелі – су. Құмнан су, су молайтып шығару керек. Екінші шарт – жол. Қандай қымбатқа түссе де, сол иен дүниені шынымен арзан күйде жақсы пайдаланамыз десек, жол керек. Қысы, жазы бар машиналар үздіксіз, іркусіз жүріп тұратын жолдар керек. Үшінші міндет – малға қора, адамға үй-жай керек. Тұрақты адам тұруға жарарлық адам үй-жайы керек. Қасқырдың іні емес. Мынау терісі, мынау денесі – осы қалпында тұрған биология, физиологиялық сыпаты осы өзіміздей боп тұрған адамзат құмның қасқырының жағдайында өмір сүріп тұра алады деген ұғым барып тұрған аямастық қаталдық ұғым. Ол жабайылық түсінік. Кейбіреулер: “Қазақ үйренген. Шопандар қыста да, аязда да киіз үйде тұра бере алады” дейді. Ол бекер, өтірік. 25 градус аязда киіз үйде қазақ ана да, қазақ бала да, тіпті күн бойы далада жүрген шопан әке де түн бойы қалың көрпе, киіз астында қалтырап жатады. Жалаңаш ойнап, аязды далада, қалың қарда жалаңаш күйде доп қуалап, шана теуіп жүрген баланы да, қызды да көрмейсің. Өтірік, жан ашымастан туған өтірік. Құмда болсын қыс суығында, тауда, жайлауда болса жазғы жауын, суық астында, бұршақ астында жағатын пеші, жуынатын жылы үйі болу шопан жөніндегі біздің міндетіміз. Қой үшін алысу – адам үшін алысудан басталу шарт. Жалғыз ғана киіз үй жетеді. “Киіз үй”,

“киіз үй” деушілер малдағы адам қамын шындап тереңдеп ойлаушылар емес. Ол артта қалған көне күйге көнушілер, соны жақтаушылар. Киіз тек қана аса жылы уақытта, аз күнге көше қонып, кей суды, кей жайылымды пайдаланып отыру үшін ғана керек. Және, мысалы, мал құмнан тауға көшіп, жайлауға шығатында немесе суық түспей тұрып таудан ойға түсетін кезде малдың баяу қозғалысына арада үш-төрт күн түнеп немесе он-он бес күн көше жайылып отыру үшін ғана керекке жаратуға болатын баспана.

Тағы айтамын, біз шопандар халінің қиыншылығын мүлде ойламайды екеміз. Жалғыз қабат киіз тұтқан кішкене үйде, не алты аяқтың астында шопанның әйелі бала да туады. Жас бала сонда өсуге душар. Адам ауырады. Өмір-баки мал соңында жүрген ерлі-зайыпты шопан ерлер-әйелдер сол жанағы оңбаған киіз үйдің ішінде қартаяды. Сол кішкентай ғана үйшіктің ішінде бықсытып от жағады. Жетістірген жылылығы – көзді жеген көк түтін мен бұрқыраған бумен аралас шаңы.

Карповтың бұл сөздерін тындағанда, осы жиында отырған барлық жұрт оның соншалық жаны күйіп, өзгеше түршігіп айтқан ызалы жанашыр үнін естіді. Мал маңында жүрген үлкенді-кішілі қызметкерлердің, әсіресе басшы адамдардың жауапты мінез иесі дейтін адамдардың аузынан бұрын естіліп-көрмеген сөзді Карповтан естіді.

Обкомның бюро мүшелері Ерiмбетов, Жайлыбековтер қазір Карповқа өзгеше сүйсiне қарасқан күйде көз ала алмай қалыпты. Сұлтанов Нил Петровичтің қазіргі шақта көптен ішіне жиған бөлекше бір жағдайды осылай батыл, терең айттып кеткеніне қарай сүйсiне танданды. Ол өз ішінен Карповта зор азаматтық, анық лениншілдік сыпат иесі дерлік жанның қасиеті барын аңдады. Адам қамы жөніндегі анық әкелік қамқорлық, лениндік сыпат.

Карпов өз сөзінің соңында:

– Бұл күнде Қазақстандағы еңбек иелерінің нелер қадірлісі бар шығар. Солардың ең алдыңғы қатарында ең қадірлісіне ескерткіш қойылар болса, мен биылғы Ноян ауданының он жеті күн суық аспан астында баспанасыз қалса да, совет малын туған баласынан бетер жаны ашып, мүсіркеп, қарысып күткен шопандарға қою керек дер едім. Сол қиын шақтарда, аязды-азапты күн-түндерде өзінің вах-

тасын, күзет қызмет орнын төзімсіздік жасап тастап қашқан бір шопан жоғын қайтерсіз. Бәрлеріңіз білесіз, оларға жексенбі жоқ. Сағатпен өлшенген еңбеккүні жоқ. Күн мен түннің бәрінде бір тірлік әрекеті, тілегі, еңбек бейнеті тек қана малмен нық байланысқан жандар. Міне, осылардың өміріндей өмірді, солар кешкен кесел қиыншылықты, үздіксіз ұзақ еңбек ерлікті біз ойлап жүрміз бе, есепке алып жүрміз бе? Жоқ, өте аз ескереміз. Мен көп қаулыларды, әлденеше үкіметтік тоқтам, байлаулы, нұсқауларды облыстан жібергенімізді де білемін. Республика орталығынан да көп аламыз. Бәрінде де 99 процент сөзіміз, қамымыз, байлауымыз тек малдың өзі-өзі ғана болады. Ал мал басындағы адам жөнінде тіпті аз сөйлейміз.

Жолдастар, мен бұл жайға әдейі мол тоқтадым. Себебін өздеріңіз де білерсіздер. Дәл осы жайды біз бүгін осы бюрода бірінші рет қана сөйлеп отырмыз. Бюро рұқсат етсе, тапсырса, мен осы басталған сөзді, былайша айтқанда, мал қамына қоса адам қамын қалдырмай қатар ойлау мәселесін жоғарыда да көтермекпін. Жакында Алматыда Министрлер Советінде, Орталық партия Комитетінде мал шаруасы жөнінде республикалық бір жауапты жиылыс болмақшы. Сонда осы қозғаған мәселені осы салмағымен, мәнімен толық көтеруді мен өзімнің міндетіме аламын.

Әлім мен Алмасбек бюрода отырып өзара сыбырласып тіл қатысып еді. Алмасбек Карповтың ойларын өзгеше бағалаған екен.

— Мына кісі бар мәселені қандай кеңейтіп, биіктеп көтеріп кетті.

— Бар шопанның атынан, әсіресе Ноян ауданының шопандарының атынан сені тапқан анаңа рақмет деп отырмын мен! — деп, Әлім де күбірлей күліп қойды.

Екі ауданның басшылары жөнінде Карповтың ұсынысы қысқа, тұжырымды болды. Жиын оның солайша шешілуі керек екенін өз көңілімен кесіп-пішіп те қойған.

Есдәулетов Ұзақ ауданында аудандық партия басшылығын сын күндерде, туралықпен, шындықпен, табандылықпен басқара алмады, бастай алмады. Облыс басшылығына шын деректер бермеді. Шындығын жасыруға тырысты. Сондықтан орнынан алынатын болды. Ноян ауданының екі басшысы Қасымов пен Жарасов жұтқа қарсы

жақсы алысса да, әуелі өздері тапқырлық жасай алмады. Қиыншылықтан сасып қателік жасап алды. Соның артынан тырысып, адал ұзақ еңбек етсе де, аудан халін, малын жұттан құтқарып шыға алмады. Көп мал өлтірді. Сондықтан екеуіне де қатал сөгіс жарияланып, орындарында қалдыру мақұл деп байласты. Бюроның бүгін қараған алғашқы үлкен мәселесі осы еді. Облыс көлемінде өткен қыстың мал жөніндегі шығыны, қазасы жайынан көптен күтілген тексеру мен байлау партия басшылығы алдында осылай шешілген.

Осы жиылыс барлық осында отырған көпшіліктің мол қатысуымен енді және бір оқшау жайды қолға алды. Бұл Ленин ауданындағы “Қызыл жұлдыз” колхозында болған қайғылы оқиға – жас Арманның өлімі жөнінде. Басында бұл мәселе қаралады деп Карпов атағанда, қала қызметкерлері, бірнеше совхоз директорлары, кейбір өндіріс бастықтары обкомның бюросында осындай мәселенің қойылу жөнін түсіне қойған жоқ. Сондықтан да оқшау шетін сөз, іс деп аңдап, ол тыңдаушылар да таңдана, аңыра қарасты.

Бұл жөніндегі баяндамашы Алмасбек Жайлыбеков қазіргі шақта түстік обкомның үгіт-насихат бөлімінің хатшысы болатын. Ол әуелі қысқа, жинақы, ұғымды сөзбен өткен күзде болған өлім жайын айтып өтті. Содан бері осыдан бір ай бұрын сол колхозға, ауданға облыстан арнаулы комиссия жіберілгенін айтты. Комиссияда обкомның, облсоттың, комсомол ұйымының өкілдері болыпты. Енді солар әкелген нақтылы деректер бойынша, осы қаза жайын, жалпы түстіктегі әйел мәселесіне тікелей байланысы бар өте оқшау, өрескел оқиға болғандықтан, облыстық партия комитеті бүгінгідей мәжіліске салып, нақтылы да, жалпы да байлау жасауды қажет деп тауыпты. Осы жайларды түсіндіре келіп, Алмасбек енді нақтылы дәл осы жиылыс шұғылданатын жөнге сөзін бұрды.

– Арман қастықпен өлтірілген. Ол өзінің бірге туған апасы Айсұлуға зорлықпен үйленбек болған жауыз, жыртқыш Сағит дегенге қарсы алысканы үшін қаза тапқан. Ал өлтіруші Сағит ауданда қатты жазаға ұшырау орнына сол аудандағы жақын жуан туыстары арқылы көп қорғаушыларды табады. Масқаралығы сол – райпотребсоюздағы ағасы, СМУ-дағы нағашысы Әбілмәжін, Бейсен дегендер арқылы аудандық тергеушіні, аудандық судьяны, прокурорды, олар ғана емес,

жауапты, беделді кейбір аудан басшыларын да шырмаған көрінеді.

Әсіресе Бейсен дейтін СМУ бастығы қолында шаруаның көп керегі табылатын орында отырып, бірталай адамды шатастыратын көрінеді. Арманды Сағиттың өлтіргені колхоздағы, аудандағы комсомол жұртшылығына, Арманмен бірге оқитын мектеп жастарына және мектеп оқытушы жұртшылығына зор жауыздық боп ап-айқын тұрса да, жанағы аталған сот, прокурор орындары, қылмысты адамның өздері де қылмысты жыртқыш туыстарының ықпалына түсіп кеткен. Оларды ретке салып, теріс бетін сынап, түзеп, жөнге салады дейтін аудан басшылығы болмаған. Міне, осы мәжілісте отырған өзі Социалистік Еңбек Ері, Ленин ауданының қадірлі басшысы, райкомның бірінші секретары, сол ауданда көптен істеп келе жатқан Көлбаев Мұхит жолдас өзі де адасқан. Судьяны, прокурорды өзі де жақтаушы боп шыққан. Нәтижеде Арманның апасы Айсұлуды оның қарсылығына қарамай алып қашып әкетпек болған Сағит апасы үшін алысқан Арманды, оныншы класта оқитын жас комсомолецті, ұрып жығып, машинасымен бастырып өлтіріп кетеді. Ал соған соттың шығарған үкімі үш қана жыл болады, оны және бірнеше амнистияға жатқызады. Әртүрлі жеңілдік, заңның әрқилы кешіріміне қиыстырады. Сонымен келіп осы заманның жыртқышы, кісі өлтіруші қылмысты Сағит үш ай отырып, ақталып шығатын болады.

Ал екінші жақта не болады? Арман өледі. Жесір шешесі, жалғыз туысы – жетім жазықсыз апасы қалың қайғы-қасіретте қалады. Бұлар, тегі, кім еді? Айсұлу мен Арманның әкесі Отан соғысында ерлікпен қаза тапқан. Әкесі өлгенде Айсұлу үш жаста, Арман бір жаста қалған. Сол жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп өсірген советтік жас ана Нұрбүбі екі баласын жақсы, таза комсомолец етіп өсірген. Бұлар өткен жылы мақта жинауда үшеуі бірдей бар колхоздағы ең озат мақта терушілер болды. Тамаша патриоттық еңбек етіп шыққан. Ал бүгінде сол бір үйдің іші, советтік социалистік үй іші қырылғалы отыр. Біз соларды қасіретке салып, бәрінің де қайғылы, жаралы қаза табушы, панасыз жетімдер күйінде қалушы жандар етіп отырмыз.

Ең үлкен ауыр бір шындық дәл осындай болмаса да, осыған ұқсаған қазақ әйелдерінің ескі лас қорлық зандар

қалдығы бойынша қысымға, қасіретке ұшырап жүргені біздің түстікте аз емес. Әр жерде, әр күйде бетіміз шыдамастық ұятты маскара оқиғаларды көріп те, естіп те қалып жүрміз. Осы оқиғаны обком бюросы өзінің осындай кең мәжілісіне салып отырғаны мейлінше дұрыс. Әуелі осы бір оқиғаның өзі үшін бар жауапты жандарды барынша аямай айыптау керек, әйгілеу шарт.

Екінші, жалпы облыс көлемінде қазақ әйелдерінің халі туралы облыс басшылығы болып бірнеше үлкен елеулі шаралар істеу қажет. Осының бәрі мезгілі соншалық жеткен де, тіпті өткен де жайлар болғандықтан, осы жиындағы қазақ әйелінің жайын жақсырақ білетін жолдастар іркілмей, бар жараны анық ашып, облыс жұртшылығының алдына, жиын алдына салу керек те шығар, жолдарды анық атап айтысулары шарт, — деп тоқтаған еді.

Алмасбектен кейін осы мәселе жөнінде Карпов әдейі шақыртқан Әсия сөйледі. Оны Карпов жиынға өзі таныстырды.

— Биыл жазда Алматыда Жоғарғы Совет Президиумының сессиясы болмақ. Сонда түстіктегі біздің облысымыздағы мәдениет жайы, салтты мәдениеттендіру жайы айрықша қаралмақ. Біздің облисполком бастығы жолдас Сұлтанов баяндамашы болады. Сол мәселе бойынша Орталық Комитет пен Жоғарғы Совет Президиумы біздің облысқа бір топ жауапты қызметкерлер жіберген. Жолдас Әлімова Әсия — сол адамның бірі. Бұл кісі түстік аудандарда болып қайтты. Көп жайды біліп келді. Жаңа көтерілген соңғы мәселе жөнінде сөз Әлімова жолдасқа беріледі, — деп таныстырған-ды.

Толықша, биіктеу бойлы, ақшыл-сұрғылт жүзді Әсия сөзін қысылмай, бөгелмей жатық, кібірткісіз сөйлей бастады. Кішілеу түп-тұңғиық көздерінде тереңдеп жанған ақыл тазалық оты бар көз әйнекті шешен әйел, бет бітімі де кесек, көрнекті болатын. Көтеріңкілеу мұрны түзу, сәл қызартқан ұнамды еріндері аз қалыңдау болса да сүйкімді. Дөңгелекше келген иегінің асты бұғақты, бар-келбетке ұнамды биязылық, салмақты сыпайылық бітіреді. Оның қолында кішкентай қойын книжкасы бар еді. Ұзынша, жұмсақ етжең саусақтары арасында жол книжкасын кейде көзіне тақау ұстап, адам аттарын еске алады. Әсия әуелі көп жайларды Жайлыбеков жолдастың толық та, әділ де

батыл жеткізгенін алғыспен атап өтті. Әсіресе ауданның кейбір басшы қызметкерлері жөнінде өзінің ойлаған ойлары оғаш, қиғаш емес екенін Жайлыбековтің аузынан естуі бұған қосымша сенім бітіреді. Ол енді өзінің ауданда, колхозда болғандағы алған әсерлерінің бәрі де арнап барған комиссияның деректері, қорытындылары бойынша теріс емес, дәл боп шыққанына енді нық сенім тауып, анық өз байлауын жасайды. Осы күйді алдын ала бапты, байыпты, өзгеше орнықты, ұқыпты етіп айтып болып, енді Жайлыбеков пен комиссия білмеген және осы жиынға қажет болған өзі білген деректерді айтпақты мақұл көрді. Сонысын да ашық үнмен бар жиынға атап берді де, нақтылы деректі жайға ауысты.

— Арман оныншы класта оқып жүрген өте зейінді, аса тәртіпті, шын мәнінде өте жақсы тәрбиелі жас екен. Оны мектептің барлық комсомолец жастары араларында қатты қадірлейді екен. Мектепте оқытушы бірнеше қартаң әйел мұғалімдер Арманды майданда әкесі өлген күннен бері көз алдарында өсіріпті. Арманның табытын сол оқытушы қартаң мұғалімалар алып жүргенде, талай жүз мектеп балалары мен оқытушылары және колхоз халқы қабір басына дейін күніреніп, көп дауыспен үн салып жылап барысыпты. Рас, социалистік бір үй іші дәл бүгінгі күні біздің көз алдымызда қанаты сынып, қабырғасы сөгіліп күйреп отыр. Адал, таза колхозшы ана Нұрбүбі қазір бірнеше айда он-он бес жылдай қартая түскен. Тамаша таза, жазықсыз жас қыз Айсұлу, Арманның апасы, менен өлімнің ғана жөнін сұрайды. Өлмек. Реніштен өлмек. Өшпек қасіретті ойын ғана ойлайды.

Тамаша таза, жақсы мұғалім әйелдер Арманның қазасын қайғырумен бірге, анау кісі өлтіруші жыртқыш тиісті жазасын алмағанға жандары түршігеді. Мен тура халықтың ары шіміркеніп, аталық, аналық намыстары қорланып күйгенін, күніренгенін көріп келіп отырмын! — деген сөздерді Әсия өзінің таза жүрегімен, қайнаған ызасымен, әділ ашуымен айтты. Бұл тұста оның толық беті аппақ боп жарқырай түсті. Тұңғыық ойлы көздеріне бірнеше рет таза ыстық жастары да іркіліп келді. Зал жым-жырт еді. Жаңағыны айтып алып, Әсия енді сәл өзгерген салқын, әмірлі, қатал дауыспен аудан басшыларына ауысты.

– Жасыра алмаймын. Обкомның осы жиылысы алдында айтпай кетсем, менің партиялық арым тыныштық таппас еді, тыныштық тапқызбас еді. Қиналып тұрып айтамын, жасыруға шарам жоқ. Аудан мен колхозда жаңағы көрген, сезген жайларды айтып, сездіріп, мен аудан прокуроры Саматов жолдасқа келіп ем. Ол мені ұғынбақ түгіл, тындағысы да келген жоқ. Өзіме зіл тастап, доқ көрсеткісі де келді. Одан шығып, ең әуелі әділетті ауданның өзінде табамын, таппай қоймаймын деп райкомға келдім. Бірінші секретарь Социалистік Еңбек Ері, рас, шаруа науқанын, мақта жайын жыл сайын ойдағыдай жақсы орындап келген, облыс қана емес, бар Қазақстан көлемінде қадірлі жолдас Көлбаев мынау мәселе жөнінде, осы қылмыс үстінде өз дәрежесінен табылмады. Өз қасиетін, міндетін, аудандық партия комитетінің қадірлі ролін ойламады. Менімен бұ кісі де сөйлесіп ұғысу орнына, өзі естімей, шырмауда жүріп, аңдамаған жайларын ұғына түсу орнына жалған намыс ойлады. “Шеттен келген біреу маған ақыл үйретіп, салмақ сала ма” деген оңай, ойсыз, ұшқары, сыртқары мінезге мінді. Жеңіл, жалған беделсымаққа жеңгізді.

Амал жоқ, мен о кісімен де ұғыса алмадым. Бірақ ойымды айтып кеттім. Ленин ауданында үлкен қылмыс болды. Сол қылмыс және қылмысты түрде бүркеліп қалды. Өкініші – Арманның өлімімен тең партия үшін шын намыс етерлік өкініш. Осы сезімді бүгін сіздердің алдарыңызға келіп, осылай жарыққа салып және әсіресе жолдас Көлбаевтың өзінің көзінше бар шындығыммен айтып шыққанымша, шынымды айтайын, тыныштық таба алмап едім.

Обком бюросының және соның ішінде, әсіресе Нил Петрович Карповтың маған осында келіп, осындай ойларымды айтып шығуыма мүмкіндік бергені үшін дән ырзалық білдіремін, – деді.

Бұл мәселе жөнінде де бірнеше кісі сөйлеп еді. Бәрі де ауданның басшы қызметкерлері арасында негізсіз бір жалған татулық нәтижесінде қырағылық жойылатынын айтысты. Соның себебінен біреуіне біреуі қонаққа барғыштап, аңға бірге шыққыш боп және ауданды жерде әсіресе қатты жайылып бара жатқан қырсық карта үстінде, преферанс дейтін дерттің үстінде ұшырасулар көп болады дегенді айтысты.

Комиссия әкелген материалмен танысқан адамның бірі

қаланың секретары Сидоркин екен. Ол облыста, көп ауданда сол карта деген қырсықтың үстінде ұшыраса беру әсіресе аудан қызметкерлерінің және қала қызметкерлерінің де бір қырсығы боп кеткенін айтты. Ол осы облыс көлеміндегі көптен келе жатқан пәле. Жанағы судья, прокурор, анау СМУ бастығы Бейсен үшеуі бірдей бос сағаттарының бәрін преферанста өткізеді екен. Жасыратыны жоқ, райком секретары жолдас Көлбаев өзі де солармен көп ұшырасады. Картаны да бірге ойнайды. Ол ғана емес, бесбармақты да бірге жеседі. Ауданды жерлерде карта, соның ішінде преферанс анық кеселге айналған. Соны ойнауға жиылады да, осы мынау оқиға сияқты жайларды карта үстінде, бесбармақ үстінде сөйлеу, шешу сияқты сорақылықтар болады. “Бесбармашничать” ету талай іске, талай адамдарға залалын тигізген. Ол осы облыстық ортаның өзінде де аз емес. Оны да коса сөйлеу, сынау, әшкерелеу керек деді.

Бұдан кейін сөйлеген райком секретарылары, бірнеше совхоз директорлары Көлбаевтың маңындағы адамдарға карта ойнау, қонақтасу себебінен сынсыз қарауын сынап өтісті. Көлбаев өзі сөз алғанда мойындағаны, карта ойыны үстінде прокурормен, судьямен, тіпті СМУ бастығы Бейсенмен де ұшырасулары болғанын айтты. Сонымен қатар ажарлы үлкен көзді, шашын аласа қып алдырған келбетті жұмырлау басын төмен салмай, еркін, сенімді, жасқанбай сөйледі.

— Бұл аталған адамдар бәрі де ауданның жауапты қызметкерлері, бәрі де партия мүшелері. Карта ойнайтынмыз теріс болса да бар екені рас. Бірақ кейбір қол бос кештерде, окта-текте баратын театр жоқ. Филармония, концерт, не қаладағыдай білім берер лекция, үлкен мәдениет орны жоқ болған соң кей-кейде карта ойыны болады. Бірақ оған арын сатқан, партиялық қарызын ұмытқан ауданның райком басқарарлық, мемлекеттік істеріне зарар келтірерлік орын берген Көлбаев жоқ. Жолдастар сынаса да, әр жайды ойланыңқырап, түсіне сынаса екен. Тексеріліп отырған үлкен мәселе Армандай баланың өлімі болса, мен шынында судья мен прокурорға дағдылы осындай қылмыстар жөнінде арыла сөйлесіп, жай білісу соңында сенетінім болатын. Прокурормен мен әдейілеп сөйлестім де. Партия мен үкімет жұртшылығының мұндай істі үлкен жауаптылықпен

тексеру, жазалау керек екенін анықтап қатты айтқамын. Бұл жөндегі шындықты облыстан барған комиссия анықтаған, – дегенде, Алмасбек Көлбаевтың бұл сөзін қостады да:

– Рас, ол жөнде комиссияның материалында анық, ашық айтылған, – деді. Көлбаев бұдан кейін де сол бір шындықты өз кінәсін онша ауыр деп түсінбейтін күйде сенімді жүзбен сөйледі.

– Аудандық партия комитеті үкім олай болсын, былай болсын деп шешпейтіні өздеріңізге мәлім. Осының бәрінің соңында айтарым, бұл іс жөнінде айыптылар жоқ емес тәрізді. Қылмыстының жауыздығы аз жазаланғандай көрінеді. Сол үшін бұл кесім, аудан сотының аз байлауы бұзылатын да шығар, – дегенде, Сұлтанов бір сөз қосты. “Облыстық сот Таңат шалдың кассациясы бойынша аудан сотының байлауын қайтадан қарамақ боп шешті. Істі өз қарамағына алды” деді.

Көлбаев бұл деректі жана естіген еді.

– Бәрекелді, сол дұрыс байлау болар. Ендеше, қылмысты өз жазасын мықтап алар. Ал жеңілдік жасаушылар нақтылы орындарда отырған дәл жауапты адамдар ғой. Өз орны мен өз сыбағасын олар да алу керек, алады деп білемін. Оны, бұл мәселені осы арада әдейі тексеріп отырған обкомның бюросы өзі қарап, өзі де шеше алады деп сенемін.

Бұл істі аяқтап шешуден бұрын Карпов үзіліс жариялады. Қулуарда біреу темекі тартып, біреулер буфетке кіріп шай, кофе ішісіп, айран мен бутерброд жесіп, әртүрлі күйде: отырған, тұрған жайларда тамақ күйсей тұрып, сөз күйісін де қайырысып тұрды. Жаңағы жайларды қайталай келе кейбіреулер картаны сөз қылып: “Аудан, облыс қана емес, Қазақстанда, орталық Алматының өзінде де кит етсе картадан бас алмайтын нелер үлкен жауапты қызметкерлер де көп” дегенде, қарқылдап күлген қала Советінің бастығы Бекқожа: “Қызметкерлер ғана емес, әртүрлі мамандар да ойнайды. Әсіресе көп ойнайтын Қазақстанның жазушылары дегендер бар. Ғылым қызметінде зор атағы бар, профессор-академиктердің де ол осалдықтан амандары кемде-кем!” – дегенде, мұны қостай күлген Сидоркин өзі картаға ерекше өш болатын. Тағы да бір қыжалды ащы мысқыл айтты:

– Ия, олар да Көлбаев сияқты жұмыстан шаршағанда, қол боста, кей шақта баратын театр жоқ, тыңдайтын кон-

церт жоқ, уақыт бөлер ғылымдық лекциялар болмайды, ВУЗ-дар аз, ғылымдық-мәдениеттік орындар жоқ дегенді сылтау ететін шығар, – дегенде, Алматының бұл жөндегі бар жағдайы аудан емес, облыс емес екенін аңғарып тұрған бір топ орыс, қазақ қызметкерлер қарқылдай күлісті.

Киров ауданының секретары Тұрмағамбетов карта ойнамайтын да, сүймейтін. Ол алматылықтарды шеней түсті. “Жаңағы кісілер Алматы түгіл, Москваға барғанда да бар гостиницада ұдайы карта ойнасады. Онда да театр, концерт, лекция – көңіл ашар көп жайлар жетіспегені болатын шығар. Ал жол бойларында поезда ғана ойнау емес, тіпті самолетте де ойнайды. Тағы бірде машинаның ішінде де ойнайтындар, құмарлығы қатты, жындының жынынан бетер бар жерлерде ұстай беретін мықты дөйлер бар!” – деді.

Көлбаевпен көңілдес, көршілес екі секретарь Оспанов, Тұрмағамбетов оған өздерінше жұбату айтысты. Оспановтың айтуынша: “Сөз қатты басталып, түйіле сөйленіп отыр ғой. Бірақ осымен, ескертумен қалады ғой!” – деді. Тұрмағамбетов одан да гөрі батылырақ сенімділікпен байлау жасады: “Ештеңе етпейді, өтіп кетеді. Айыптайын десе басқалар бар ғой. Саған бұл сөзден соғатын пәле жоқ. Өзің де және қабілетінді сақтап, салмақты, дәлелді сөйледің!” – деді.

Үзіліс бітіп, мәжіліс қайта басталғанда сөзді Карпов өзі алған еді. Ол облыс көлеміндегі қазақ әйелінің жайы осы отырған партия, үкімет басшылығындағы жұртшылықтың бәрін де қатты ойландыратын, ұялтатын және көп түрлі аса қажет шаралар істеуді ойлататын халде екенін айтты. Мұның есінде Бабатада естіген Алуа жөніндегі сұмдық оқиға да айқын болатын. Оның үстіне тағы сол Ұзақ ауданында, “Көнекент” совхозында өзі бір күн бойы оқып тексерген бір құшақ арыз, Әлім Ерімбетовтің айтуынша, өңшен “алауыз-кіләуыз” ауданда болған жікшілдікті көрсетіп еді. Дәл “Көнекент” көлемінде сол жікшілік басы жас оқыған қазақ қызының дауынан туған жік екенін өз көзімен көріп таныған-ды. Сол бір қыздың өзінің ықтиярынсыз, сырттан таласушылар кесірі биылғы “Көнекенттің” қойлары қатты жұтауға бір жағынан себепші болғанын да Карпов есінде сақтап келіпті. Бүгін, міне, Айсұлу деген қыз жөнінде жақсы

ауданның Еңбек Ері атағын алып отырған аудандық партия комитетінің секретарына шейін және де әйел мәселесі жөнінде осы үлкен жауапты жиын алдында өзінің арымен жауапкер болып отыр. Осының бәрі түстік облыста қазақ әйелінің халін шұғылынан өзгертудің, оған көмекке келудің қатты шарт екенін барлық партия жұртшылығына айқын ауыр түрде ескертеді.

— Ең әуелі бір топ үлкен шаралар белгіленіп, соны обком, облисполком және бар райкомдар, облыстағы горкомдар мықтап қолға алу шарт. Біз облыс әйелдеріне көмекке келеміз. Сол үшін ең әуелі жақында аудандар өкілдері болған қазақ әйелдерінің облыстық кеңесін шақыру керек. Салтқа мәдениет кіргізу шараларын өздерімен кең кеңесу шарт. Сонымен қатар осы жазда, күзге дейін жүздеген қазақтың жас қыздарын, әйелдерін механизацияға оқытып, тәрбиелеу керек. Осы қаладағы сан өндірістерде маман жұмыскер болып іске араласу үшін бар алыс аудандардың қыздарынан жиып, бірнеше курстар ашу керек. Олар үшін бөлекше, жақсы жатақхана әзірленсін. Сонда келіп, мұндағы тоқыма фабрикасына, масложир комбинатына, химфарм заводқа, жаңа ашылып жатқан цемент заводы сияқты әр алуан ескілі-жаңалы өндіріс орындарына шала оқып, ілгері бара алмай қалған ересек қыздар мен жас әйелдерді алу керек. Сонан соң, баршаңызға мәлім, осы облыста орта мектеп бітіретін қазақ қыздары өте аз екені бар санақтан айқын екен. Мен бұл жөнде әдейілеп көп деректер жидым. Соңғы он жыл ішінде жетіжылдықты бітірген қыздар көп те, содан әрі бармай қалады. Орта мектеп бітіріп, жоғары дәрежелі оқуға барушы қыздар саны осы он жыл бойында өспейді. Неге өспейді? Оған ана Айсұлу трагедиясы, Көнекент трагикомедиясы айқын айғақ.

Ендеше, қазақ қыздарын орталық мамандық оқуларға, жоғары оқу орындарына көп-көп тартуымыз керек.

Лениннің ұстаздық ұлы ойлары қазақ әйелінің түстіктегі қалың топтарына өзінің қуатты саф таза ұранымен жету керек. Теңелсінші еңбекте, білімде, салттағы қиыншылықтар тұсында еркіндік алсыншы. Әлдеқашан тарихы, конституциясы, біздің барлық тірлік философиясы, тәжірибесі беріп отырған правосын алсыншы! Сонда алып қашудың қандай болатынын көріп алармыз.

Тағы бір үлкен шара қазақ колхоздарында және қазақ шопандары мол жүретін совхоздарда балалар бақшасы тіпті аз, жоққа тән. Болса нашар. Шөлде, құмда, тауда мал соңында жүрген шопан ата-аналардың мектеп жасындағы балалары тұратын аудан орталықтарындағы жатақханалар жеткіліксіз және нашар. Міне, осының бәрі де біздің облыс көлемінде әйелдер-аналар, қыздар жөнінде біз істейтін міндет-шараның алғашқысы. Айнымас қымбат қажет міндетті істері, — деп, осы жайларды барынша қамқор, үлкен арлы оймен Нил Петрович сөйлеп өткенде барлық жиынға өзгеше әсер етті.

Бүгінгі алғашқы тексерілген мәселе сияқты, дәл осы істің жөнінде де бір фактіден үлкен мемлекеттік кең өрісті істер мен ойлар атап өту. Атау ғана емес, нақтылы іс программаларымен саралап бағыт беру Карповтың бұл отырған жиыннан ойы да, иығы да, партиялық жүрегі де көп биік тұрғыда тұрғандай екенін аңғартты.

Алмасбек баяндаған Арманның қазасы жөніндегі іске ол сөйлеушілердің көп нәрсені ашып айтқаны себепті ұзақ тоқтаған жоқ. Тек бюроның қаулысы ретінде ұсыныстар ғана айтты. Ол ұсынысы бойынша СМУ бастығы Бейсен, потребсоюз бастығы Әбілмәжін, судья Бекбаев, прокурор Саматов партиядан шығарылсын. Көлбаев секретарьға қатал сөгіс жариялансын! — деді.

Соған жалғас әркімнің көңілінде анық тұрған нәрсе, алғашқы партиядан шығарылған төртеуі де өз беттерінде, әрине, орындарынан алынады. Көлбаев мәселесі ол жөнде ашық қалды. Және, әрине, аудандық сот байлауы бұзылып, облыстық сот қылмысты жауыз Сағитты қайтадан анық лайығымен, сыбағалы жазасымен соққы жасап, қайтадан кесетін болады.

Әңгіменің бұл жақтарын шешіп алғаннан кейін, аудан және облыс көлемінде жауапты қызметкерлердің күнделік мінез, салт әдеттері жөнінен бөлек қосымша бір-екі сөз айтпақ болып мәжілістен өтініш алды да, Карпов қала секретары Сидоркиннің сөзіне тоқтады.

Әрине, карта құмарлық үлкен жаманшылыққа айналып бара жатқан іс екені Карповқа да даусыз айқын аңғарылады. Оны айрықша сан рет аудан көлемінде, қала, облыс қызметкерлерінің ортасында да, партия совет

қызметкерлерінің өмірлік салтымен байланысты сөйлеу керек. Ол түгілі, республика көлемінде де сөйлейтін кез келер деп біледі Карпов. Бірақ, сонымен қатар, Сидоркиннің жалпы дұрыс ызалы сөзінде аузы үйреніп кеткен бір оғаттық болды деп алып, Карпов Сидоркиннің “бешбармашничаёт” деген сөзін ерекше бөліп алды. Осы сөзді қиналып айтып, тұтқырлана тұрып екі-үш қайырды. Содан кейін ойда жоқ бөлек бір сынға алды.

– Жолдастар, бұл – бешбармақ деген тамақтың аты. Қазақ халқының ұлттық тамағы. Оны біздің еңбекші шопандарымыз жейді. Қазақ жұмысшыларымыз жейді. Қазақ ата-аналар, балалар жейді. Интеллигенция жейді. Мен өзім шопан Дөнбайдың үйінде, Керімбектің үйінде бірнеше рет бешбармақты сонша сүйсініп жақсы көріп жедім. Ал осы сөз, Сидоркин айтқандай, бір лағынеттеу, қаралау, айыптау сөзіне айналуға жол бар ма? Олай болса, “пловничаёт” деп өзбекті, тәжікті, “шашлышничаёт” деп азербайжанды, грузинді, армянды, “галушничаёт” деп украинды айыптар ма едік? Солардың сол тамақтары бешбармақтан бөлек те, бешбармақ бәрінен жазықты ма! Соның бәрінде, бешбармақты да бүлдіретін бар, ол – арақ, арақ. Ендеше, ішкілік деп неге сөйлемейміз, неге кінәламаймыз? Ал мынадай халықтың ғасырлар бойғы ұлттық жақсы таза тамағының атымен жаманшылықты атамау керек! – деген кезінде бар жиын, Сидоркин өзі қосыла дүр қол соққан еді.

Бюроның аяғын Карпов осындай бір және де әркімнің аузынан естіле бермейтін әзіл сын, әзіл ақылмен аяқтады.

Айсұлудың, Арманның қайғылы жайлары обкомның бірінші секретары және барлық бюросы атаулының қамқорлығына алынды да, әділетпен шешілуге айналды. Соның жөнінде Жәкен Әсиямен еріп аз уақытқа Карповтың кабинетіне кірген еді. Жандос обкомға қаралы үй іші атынан алғыс сияқты қысқа ғана сөз айтты. Әсия осы тұста әлі де Көлбаевқа наразы, ызалы көңіл білдірді. Ол бүгінгі сөзінде Сағит қызды жақсы көріпті десті. Қыз да ұнатады екен десті. Қыздың інісі мен шешесі сол махаббатқа көлденең тұратын ескі феодалдық әдет жасапты десті. Мен осыған сендім. “Махаббат болса дегеніне жетсін деп ойлап қалдым” дегендей еді. Соны есіне алып, Әсия “тауыпты махаббатты. Махаббат иесі Сағит болыпты” деп еді.

Жандос осы тұста кесек үнмен, айқын кекесінмен қатаң күлді де, бар денесімен Карповқа қарай еңкейе, ойыса түсіп, оның жазу столына шынтактай төнді. Сөйтті де, нұрлы, қоңырқай көзіне мысқыл әзіл отын жиып бір сөз айтты.

– Мен осы биыл жақында бір зоопаркте үлкен арыстанды көріп ем. Соның бұрын өзім білмеген бір тұрпайы қимыл әрекетін көріп таң қалып ем. Қазір мына махаббат дегенде ойда жоқтан сол есіме түсті. – “Ия, – деп Әсия мен Карповқа кезек қарай түсті де, – “махаббат – Сағиттың махаббаты” дейді ғой. Жок, жаманның сүйгені де жаманша. Арыстанның сигені де арыстанша! – дегенде, үшеуі бірдей мәз бола күлісті. Жәкең соңғы айтқаны: “Бұл іске мен келмесем де болады екен. Нил Петрович пен Әсия араласқан соң мен бармасам да болады ғой деп, Алматыда қала берсем қайтеді деп те бір ойлап ем. Енді келген соң айтарым екеуіңізге де алғысым болсын”, – деді.

Карпов әлі күліп сүйсініп отыр еді. Тұра берген Жәкеңнің қолын ұзақ сілкіп қысты да, “Өзге үшін емес, Жәке, тап жаңағы өзіңіз шығарған, осы арада шығарған ғажап даналық афоризміңіз үшін келуіңіз соншалық шарт еді, сәтті еді”, – деді де, күлген бойда Жәкеңді иыққа қағып, есігінен шыққанша өзі бірге жүріп ұзатып салды.

Осы күннен соң алтыншы күн өткенде Әсия Айсұлу мен оның анасына хат жазды. Ең әуелгі хабары Танат берген кассация-арыз бойынша бұзылған аудан сотының үкімі енді облыстық сотта қаралып, жаңа байлау болыпты. Сағит әуелі өлім жазасына бұйырылып, содан он бес жылға кесік болыпты. Уақытында осы бұзық жыртықштың жайын әділ тергемей, қисық үкім шығарғаны үшін судья, прокурор екеуі де партиядан шығарылады. Көпшілікті шатастырған СМУ бастығы Бейсен де партиядан шығарылған. Ең соңғы хабар бойынша, бұлардың үшеуі де және Сағиттың ағасы Әбілмәжін де тегіс орындарынан алынған.

Арманның қазасын осылай етіп жоқтаушы болған облыс басшылығы, облыстық партия комитеті мен облыстық атқару комитеті жай жиын емес, обкомның барлық аудандар басшыларының облыс жұртшылығын түгел жиып отырып, ерекше көңіл бөліп, Арманның өзінің де, артында қалған анасы мен Айсұлудың да күйзелген, қайғырған қасіреттерін сол жиында жұрттың бәрі де үлкен достық жанашырмен,

камқорлықпен өзгеше көңіл бөле қарапты. Осындай дәл деректерді айтып келіп, өзінің хатының кейінгі жағында Әсия тағы да қайталап, хатының басындағыдай етіп: “Нұрбүбі апа, Айсұлу сіңлім, тағы да естеріңізге салайын. Арман мен сіздердің жоқшыңыз үкімет пен партияның өзі болды. Камқор достарыңыз солар. Оған менің көзім анық жетті. Жәкең де бастан-аяқ бұл жайды өз құлағымен естіп, осылайша ұғынды. Сол кісінің тапсыруымен және өз атымнан осындай достық сәлем жолдап отырмын. Мұндағы бар аға, апа, достарыңыз боп ендігі айтарымыз: қайрат жиындар, Айсұлу, саған арнап тапсырамын, енді сен Нұрбүбі апаға — әзиз анаңа әрі Айсұлу, әрі Арман да бол, оған қуат бер де, өзін қайрат жи. Сен советтің жасысың. Ұлы Отан соғысында ерлікпен қаза болған папанның да, мынау жақсы қалпында, тап-таза күйінде қайтыс болған інің-бауырың Арманның да аруақтары үшін сен жақсы мықты, есті, таза совет азамат-әйелі болуың қажет. Ол сенің жас жаныңа, сүттей таза арына, жігерлі жүрек намысыңа арналатын заңды, орынды талаптар. Сол үшін жүз қайыра айтатыным: Жәкеңнің де саған арнап айт деп отырғаны, сен оқы, оқы, оқы! Осы күз келіп сырттай оқитын болсан да, не Баскентте, не Алматыда бір жоғары мектепке қайтсең де түсетін бол. Қазір жаз айларында анау дос мұғалімдермен, мұғалім апаларыңмен ақылдасып, солардың көмектерін ал да, емтиханға әзірлене бер. Мен сенен ендігі хабарды пәлендей жоғарғы дәрежелі оқуға түстім деген, бәрімізді қуантарлық күйде тосамын. Енді жасығанды, жылағанды, бос күйректікпен жан жүрегінді өртеуді тоқтат. Сенің өмірің, барың алдында. Өзіңе өзің қарашы, ойлашы. Сен қандай жақсы, қандай ғазиз, қаншалық айдай таза, күндей нұрлысың. Соның бәрінен бөлек әрі мінезді, әрі ақылды тамаша таза тәрбиелі мықты совет жасысың. Сен азақ уақытта өмірден өзіңнің сыбағанды аласың. Өзіңнің камқорын, үлкен ата-анаң — совет қоғамының ортасында биік дәрежелі орнынды аласың. Соны тілеймін мен сенен. Сол сенің жақын уақыттағы болашағың, арманды өрісің болсын деп апалық жүрегімнен шын тілегімді жолдаймын. Нұрбүбі апаны да, өзіңді де көп-көп сүйдім. Әсия!” — деп қол қойған еді.

Осы хатты көптен бері Арманның ісін облысқа қуа келген сабырлы қарт Танат қойнына салып алып кетті.

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

Май айының басында болған түстік облыстың облыстық партия комитетінің кең мәжілісі жасаған үлкен екі қорытынды екі сала бойынша келелі, жаңа, үлкен шаралардың әр алуан әзірліктеріне жол ашты. Сол ретпен әйел мәселесінде июньнің басында барлық облыс көлемінде 500 әйелді шақыртып, үлкен мәжіліс-кеңес жасалатын болды. Бұл жөндегі алғашқы шараның бірі осылай байланған соң, арнаулы күн белгіленіп, тиісті әзірліктер облыстан ауданға, аудандардан совхоз, колхоз, өндіріс орындарына жан-жақты тарап жатты.

Сол обком мәжілісі белгілеген екінші іс — мал шаруасы жөніндегі кенеулі, өнімді және көп еңбек ететін шаруалық, құрылыстық шаралар еді.

Нил Петрович Карпов соңғы екі апта бойында Сұлтановпен және совнархоз бастығымен, обком мал шаруасы жөніндегі арнаулы секретарь Ерімбетовпен бірге отырып, бірнеше күндей күрделі тұтас ойлар ойласқан. Мұнда облыстық совхоз кеңесі, финанс бөлімі, “Каракультрест” сияқты әртүрлі дайындау орнының облыстық басшы адамдарын шақырып ақылдасу да бірнеше рет болып өтті. Енді Карпов өзі қағазға түсірген көп деректерді салғастыра, ойлай-сынай қарау соңында еді. Андаса, облыс көлемінде мал шаруасына арналған қаражат мол емес. Құрылыс жайын алғанда совхоз орталықтарына берілетін азын-аулақ арнаулы қаражат болмаса, өзге мүмкіншілік жоққа тән, болымсыз.

Кешегі болып өткен үлкен мәжілісте Карпов жұрттан өзге үлкен қамқорлық ойлар айтып, көрегендік еткенде, кейін көп сүйсінген жұрттың алғысын естігенде, өзгеше ауызға алғаны шопандар жайы еді.

Облыс шаруасындағы әр сала мемлекеттік істердің, бөлімдердің қаражат мүмкіншіліктерін қарағанда, шопандар қамы көбінше аталмаған. Олардың үй тұрмыс жағдайы жаңа құрылыс есебінде мемлекет қаржысынан татымды көмек алатын түрі жоқ. Ал биылғы малдың өлімінде үлкен себептің бірі болған — қора-жайдың жоқтығы. Азықтың сенімді боп жиылып, әзір болып тұратын базасының жоқтығы. Сонымен қатар, әсіресе құмдар мен мал жайылар далаларда судың

жоктығы, құдықтың тапшылығы, жолдардың жамандығы. Арнап айтылса, соның бәрінің ендігі тетігі осы жазды пайдаланып, жетіжылдықтың екінші жылындағы мал жөніндегі мемлекеттік міндет мал мен мал маңындағы адамға арналған құрылыстар болар еді. Енді, міне, қысқы жағдайы қиын Ұзақ, Ноян сияқты екі ауданнан басқа, тағы солардай мал өсіретін басқа он шақты ауданды алсақ, бәріне арналған жиын қаражат жұмырға жұқ болмайтындай тапшылық, азшылық күйде. Қалай тартса да, аз цифрлы сараң сомалар шолақ тондай не басты, не аяқты, не бойды бүркеуге жарамайтын тапшылықта екен.

Рас, біраз салмақты жергілікті құрылыс заттарын пайдаланып, жабайы түрдегі болса да, мал қорғанын жасауды аудандардың, совхоздардың өздеріне мықтап артуға болады. Бірақ шара деген сол ғана ма? Биылғыдай сұмдық жұттың соңынан істелетін іс, ойланатын ой енді қайтып жұт болмасын дейтін, болғызбайтын кам-қарекет осы ма? Жоқ, жоқ! Бұл жоқшылыққа бағынуға болмайды. Алысу керек. Шыны камқор мемлекеттік өнімді ой ойлайтын мезгіл жеткен. Осындай болмыс пен болуға керектің, бар мен бар етілетін мүмкіндік пен қуаттың жолдарын табу шарт. Сол үшін, шын мемлекеттік үлкен камқорлық ой мен шаралар үшін алысу керек.

Бар аудан, совхоздардың, облыстық шаруа орындарының, облисполком қарамағындағы облплан, совнархоз күйжайларының бәрін бір араға жинай, екшей топтап алған Карпов қазір өзін бар нәрсеге жауапты, зор жауапты ие, барды біліп отырған, бар қиындықты танып тіреліп отырған облыс иесі есебінде нық сезінді. Сезінді де, енді соңғы өзі үшін оңай емес, бірақ партиялық қарызы мұның арына артатын үлкен міндетті мойынға алды. Ол осымен енді он бес күнде болатын Алматыдағы республикалық зор жауапты шаруашылық бір жиылысқа қатты әзірлене бастады. Ол жиын жетіжылдықтың екінші жылының қысында Қазақстан көлемінде болған мал шаруасының түйінді мәселелеріне арнай шұғылданатын зор жауапты жиылыс еді. Соған Карпов өзінің бар жауапты ой, талап, сын ұсыныстарын ала баруға әзірленді.

Осындай жайлар ойларымен жүрген Карпов енді бір он күн өткеннен кейін республика астанасы Алматыға,

биылғы жылдың үлкен жауапты жиылысының біреуіне келді. Түстік облыстан бұл үлкен мәжіліске Карповпен бірге облыстық атқару комитет бастығы Сұлтанов, обкомның мал шаруашылығы жөніндегі секретары Ерімбетов бастаған барлық түстік аудандардың секретарьлары мен атқару комитет бастықтары келген-ді. Бар Қазақстаннан, әсіресе мал өсірген облыс, аудандардың облыстық, аудандық жауапты қызметкерлерінің көпшілігі жиылған. Мұнда әсіресе бастары мол көрінетін шопандардың өздері еді. Сақал-мұртқа, кейбірінің шаштарына ақ араласқан бурыл еркектер, отызқырық арасындағы әйел-шопандар, көп қозы, көп бұзау өсірушілер, шошқа өсірушілер – республика көлемінде атағы, даңқы көпке мәлім шыны ірі қайраткерлер. Бұлардың бірі қалаша, кейбірі жартылай қалаша, жартылай ауылша киінген. Бастарына ақ шаршы орағандар да ұшырасады. Еркек шопандардың көмірдей қап-қара сақал, мұрттары, бастарындағы такия, қазақша пішілген бешпет, шалбарлар олардың да тұрмыс дағдыларын ауылдық жағдайға бейім танытқандай.

Белгілі осы тәрізді қадірлі ер, әйелдердің бәрінің омырауларында ордендер, кейбіреулерінде Алтын жұлдыздар және біраз кеуделерде СССР-дің, Қазақстанның депутаттық белгілері де байқалады.

Бұл үлкен жиын биылғы өткен қыстың ауыртпалығын, естен кетпестей өкінішті шығын қазасын бар ауыр шындығымен кеңінен еркін сөйлесуге жиылған. Әсіресе шопандармен көзбе-көз ақылдаса, ойласа отырып, енді мал өлтірмеудің шараларын мықтап қолға алу жолында жиналған жауапты жиылыс осы еді. Бұл жиында оңтүстіктің атынан Сұлтанов және бірнеше жақсы совхоздар, аудандар аман шыққан шаруалары сөйлеген.

Карпов бар жиынның әр облыстан келген шешендері сөйлеген сөзін көбін өз қолымен қағазға жазып, қатты бір әзірлік жасағандай болды. Бірнеше күнге созылған мәжілістің ертеңді-кешкі жиылыстарын ұқыпты күйде минут аудармай қатынасумен өткізді. Малды көп өлтірген Жамбыл, Алматы, Қызылорда сияқты облыстардың түстікке жағдайы ұқсас келетін, әсіресе қиыншылықтары толық ұқсас келетін облыстардың шаруа басшылары, совхоз директорлары, колхоз бастықтары, шопандары айтқан

сөздерді Карпов арнаулы бір газеттер тілшісіндей, не бір зерттеушідей аса қатты ықыласпен тындап, дәптеріне жазып алып отырған-ды. Кейін Орталық партия Комитеті мен Министрлер Советі басшылығы үлкен тарихтық бір байлау жасамақ. Республикалық жиылыстан кейін істелетін мол істерге өзгеше ірі, бұрын жасалып көрмеген жағдай жасау жайын шын терең, жауапты күйде қорытып, шешпек болған еді.

Сонымен, Орталық партия Комитетінің мәжіліс залында арнай жиылған барлық республиканың ірі басшыларының іріктелген бөлекше жауапты жиылысы болды. Жиылысты басқарған республиканың бірінші саяси басшы адамы іскер, сергек, ширақ, дағдысы бойынша бұл мәжілістегі сөздерді ұзаққа создырмай, жіті жүргізіп келеді. Ол өзінің көптен мемлекет ісін шешіп, талдап, талқылап үйренген тәжірибелі дағдысы бойынша, тегі, әр мәжілісті жайылған жалпылама көп сөзге салып жібермейтін. Әрбір сөйлеушінің ойындағы нақтылы, деректі қиын түйіні мен шығар жолын сұрыптап, екшеп, жақсы аңғарып алатын да, мәжіліс басшысы есебінде әр кезде жиылысты тек нақтылы, деректі, байлаулы сөздерге, жайларға бұрып салып, бағыттап отыратын. Аса ысылған білгір тәжірибенің жақсы сыпаттарын танытып отырушы еді.

Карпов бірінші бастыққа жиылыс алдында бірер ауыз өтінішін айтып қалды. “Мен жұтаған облыстың өкілімін. Сондықтан айтар мұным көп болуға мүмкін, және айтарым, бір өзіміздің облыс қана емес, өзге бар бізге ұқсаған облысқа, болмаса тіпті бар мал баққан облыстарға тікелей мәні бар мәселелер. Сол себепті жұтағандықтан, қаза көргендіктен тиісті болатын право бойынша біраз кеңірек уақыт беруіңізді сұраймын”, – деген.

Басшы қызметкер мұның өтінішіне жылы жүзбен қарап күлді. “Әдетте, бізде табысы көп кісі көп сөзге праволы болушы еді. Табысымыз жоқ, шығынымыз көп, сондықтан көп сөзге правомыз көп дегенді сізден көрдім, Нил Петрович”, – деді де, Карповтың өзімен бірге күліп, мәжіліс бастауға беттеп жүре сөйледі. Келе жатып Карповқа тастаған сөзі: “Тек қиыншылықты терең қазып, түгел айтуға батыл болсаңыздар, бүгінгі бізге керегі сол. Республика бірнеше миллион мал өлтіріп, кей облыстарымыз 10 проценттен

қойларын қырып алып отырғанда, енді бар жаманшылыққа ашық көзбен анықтап караудан басқа шара жоқ. Бүгін партияға сондай ақылшы керек. Шыншыл ақылшы керек” деп келе жатты. Бұл Нил Петровичке барынша ұнаған сөз еді.

— Міне, менің сізден күткенім де осындай нұсқау болар еді, — деп қалды. Сонымен, өзіне кезек келгенде осы жиында Карпов талайдан ойына жиылған жайларды сөйлеуге бекінді. Тек қана ойымен, білімімен ғана емес, өзінің көзі көріп, көңілі түршіккен ішкі сезім, жанымен қиналып ойлап қорытқан біраз шындықтарды анда-санда партия алдына әкелетін шыншыл, батыл ниетке бекініп, сөз сұрады.

Карпов осы үлкен биік кеңседе мал әңгімесі жайында өзгеден бөлек, көпшіліктің ойында болса да, аузына ілінбеген жайдан бастады. Ол малды айтудан бұрын ең алдымен шопанды айту керек, соны еске алу барлық жайдың негізгі түйіні деп бастады да, өз көзі көрген шопан күйлерінің бірнеше оқшау халдерін санай бастады.

— Он жеті күн бел шешпеген. Он күн бойында күні-түні баспанасыз жүрген. Аязды боранда ыға жүріп, малын тастамаған кәрі де, жас та шопандарды айтады. Екі жұмадай ыстық ішпеген, қатып қалған таба нан сексеуіл кеміргендей талшығы болып, ішер сусыны қара су да болмай, қоймен бірге қар асап күндер кешсе де, малды тастамаған адамдарды қалай атау керек. Осылар қандай жауапты сана бастаған жандар! Сол қора-қора қойларды тастап кетсе, осы отырған біз не деп кінәлар едік? Айыпты деп айта алар ма едік? Және солар сол еңбек ерлігін, азаматтық санасын біздің үгітімізбен ғана істеді ме? Жоқ, тек қана советтік азамат арымен, қажырымен, табандылығымен ғана сондай бейнетті атқарып шықты.

Әсіресе сол сұмдық суық, шарасыз дауыл боран астында жүрген совет малын тастап кеткен, дизертирлік еткен бірде-бір ер-әйел, кәрі жас шопан болмағанын не дейміз! Ал, міне жаз шықты. Жылы шақ келді. Сондағы бейнет кешкен сан шопанның бірде-біреуінің бір ауыз да болса қиындығын айтқан, наразылығын жеткізген жалғыз сөз, жарым ауыз арызы болды ма? Өтіп жатқан мына жиынның өзінде тек малды өлтірмеудің, күтудің шарасынан басқа жайларды айтып отырған шопан болды ма? Болмады. Бірақ

тек сол болмағанына сүйеніп шопан атаулының жайын өздігімізбен ойламай, қысылмай, сол жандар үшін қиналмай да жүре бермекпіз бе? Қашанға шейін жүре бермекпіз. Ал сол шопандардың өздері далада жүрген күйінде үйлері не күйде, қатын-бала не халде? Тіпті баспанасыз болған, киіз үйлері көшіп кетпеген, өз ауданында отырған, өз совхозы, айтайық, “Көнекенттің” жылдағы үйреншікті қонысында, құдығында отырған аман деген шопандардың жаман күйі және қаншалық жан түршіктірерлік.

Күндіз де, түнде де шешіне алмай, інге кіргендей сеңсең тонының астына кіріп, екі-үш жасар, бес жасар балаларын бауырына тығып, өз денесімен жылытып, суық үйде дірдек қағады. Алты ай қыста жуынатын монша жоқ. Бір сәт жылы жағдай жоқ. Беттерде, бастарда кірден болған қотыр, жара да жүреді. Ол – ол ма, сол суық үйде сұм жағдайда босанып жатқан аналар болса не дерсіз. Мен өз көзім көріп, өзім ұшыратқан жайды айтайын. Босана алмай ісініп кеткен, шешінейін десе, суық тиеді, шешінбесе, бар киімі өне бойын қысқан, қабарып жатқан жас әйелді көрдім. Күйеуі далада малда, ал үйде, айдаладағы жапан түздегі жалғыз үйде, қар астында қасқыр ініндей басылып жалғыз үйде сонау шопанның жалғыз бір ғана серігі – сол босана алмай жатқан әйелі – жары. Тағы бір әйелдің мен өз көзіммен көрген күйі және басқаша. Бауырында жаңа ғана туған баласы жатыр. Ана қыбыр ете алмайды. Үй суық. Жас нәрестенің дымын құрғата алмай, бар бойымен, өз етімен ғана жылытып жатқан ана не күйде?! Кеш бата, түн бола даладағы қоймен қайтып келетін күйеуін күрсіне түсіп қиналып күтіп жатыр. Осының бәрі қашан болып отырған суреттер, көріністер. Биыл, бүгін қам жемесек, көмекке бармасак, ертең де, алдағы қыста да, жетіжылдықтың екінші қысында да солай болмақшы.

Сондықтан да менің мың мәртебе қайтара айтарым: үй, үй, үй. Қойшының басына, оның үй ішінің басына құмда да, дала мен тау бөктерінде де, тіпті жазғы жайлауында да, жаздағы суық жауын астында, бұршақ астында, қатты қара жел өтінде жаурамасы үшін жылы үй керек. Ыстық ас істерлік, шешініп жатарлық, адамша жуынып, таза жүрерлік болымсыз да болса мүмкіндік беретін киіз үй емес, орнықты, жылы, тұрақты баспана керек.

Қойға да бар жерде, әсіресе көктемгі қоздар шақта түн баласында түгел сыйып, ұдайы жататын қора, қора керек. Міне, сол жағдайда мал мен адамды қатар ескеріп, екеуіне де дұрыс жағдай жасасак, біз жұт деген масқарадан құтыламыз. Жұтты, тегі, масқаралық деп түсіну керек. Жол, су, қора-жай, жол болғанда қысы-жазы қатынасы үзілмейтін күтімді, мәдениетті жол болсын. Тракторды керек етпейтін машиналар бар азық-жүгімен үнемі үздіксіз таудан да асып, даласын да басып, құмдағы малға күнделік керектерін тасып, барды даяр қып отыратын жол жағдай керек. Сонда жұт болмақ түгіл, мүлде ұмытылады. Ал осы шаралардың бәрін ең алдымен мал басындағы адам жөніндегі шаралардан бастау шарт, – деген еді.

Карповтың сөзі бар жиынға өзгеше ой салғандай болды. Ол – сыншы қатал түрде батыл айтқан өзара сын сөзі. Бұл сөздің осындай мәжіліске бұрын айтылып көрмеген ауыр шындығы, мүлде тың, барынша соны бір мәндері болды. Келер күні осы жиын тарихтық үлкен қаулы алды. Сол қаулыда әр жерлерде қоралар салынып, шопан үйлері жасалу нақтылап аталды. Дәрігерлік пункт, монша, мәдениет ошағы, көп жерлерде электр, радио және газет, журнал қатынасы үзілмей тұру шаралары тегіс аталды.

Биылғы еткен жұттың, үлкен бір саналы, жауапты арлы ойдан туған жігерлі байлауы осы болып еді.

Роман жоспары

РОМАН АТЫ – “ӨСКЕН ӨРКЕН АДАМЫ” (ӘЗІРГІ АТ)

Бірінші тарау жоспары

Кең күйлі машина “ЗИМ” Іленің жолымен Алматыға қарай ағызып келеді. Күн кешке тақаған, жаздың аяқтай келіп күзге ауыса бастаған шағы. Күн ашық, сондықтан тау енді сәт сайын ғажап құбылып, бояу реңі ертегідей шапшандықпен құбыла өзгереді. Бейне сол ертегідегі диюлар қолы көрінбей әрекет етіп тұр. Бір түнде сарай салатын... сәтте сарай, түндей тоғай, тау орнатқан диюлардай. Бояулар өзгергенде, таулар ақшыл қызғылт, содан қоңырқай қызғылт, көкшіл қызғылт, қошқыл қызғылт, содан барып қоңырқай көк, кара көк, кара қошқыл, кара барқын, кара қоңыр... қап-кара бояуларға ауысады.

Кей тауда бұлт, кей қатарда күншуақ, кей қатарда тұтас созылған қоңыр көлеңке — тау сондай ала-құла — бейне бүгінгі кеш сондай қоңыр ала тәрізді. Кей таулардың бүгінге кім екені мәлімсіз — сондықтан бастарында тұман, бірінің басын басып кесіп алған, бірінің шекесін қырыққан жарты шеке... Кей қырқа жүндес қалып, дүм қарағай — ол бүгінге де кейінгі заман нәсіліне де нәр беріп жатқан ырысты тау... сондай жандарда мол тарихты...

Қотыр тастар, тақыр таулар, тұлдыр тектұрлар — кара қуыс жұтаң шаттар — адам мінездерін бейнелейді. Қызғаныш, қастық қарсылық, жікшілдік — кейіп-кескіндері тәрізденеді.

Алысқа көлбеп шырқап кетіп жатқан тарих, көңіл болмаса, көзге елес берген емес. Енді сол көлбеп жатқан шырқау тарихты бір сәт басын көтертіп, қырынан қоя-қоя қараса... таулар, оқиғалар, адамдар Ашок, Тутанхамон, Тан,

Сун. Ал Македония – Әлімова қосады – Аттила, Чингис, Тимур... Нерон да бар. Леонид Фермофильский... Бергі, кешегі, арғы, баяғы, орта ғасыр, бағы қадым заман... кете береді. Солар ішінде осы таудай, таулардай көріністер... Рас, олар бірдей емес. Оның есебіне тау, таулар да бірдей әсем-әдемі, ғажайып алып емес... Алыста ақ бас биіктер, таптаза мәңгі ледник – бір бас қанттай, сүттей – олар адамзат тарихына тозбас сұлулықтар – айтайық, Илиадалар... Тау өзі қандай – аралды, қарлы заңғарлар, бертін қызыл тасты тақыр шақаттар... Өсімдік жоқ, олар да көп... Одан бері альпийские луга, тақыр көгалды дәнді, нәрлі таулар, қырқалар. Ал одан бері қарағайлы жондар, шоқылар, биіктер, тектұрлар, сенгірлер, серек тастар... Одан беріде жабайы жемісті көпкөп жоталар, беттер, кіші төбелер. Алма, өрік... рябина, тағы-тағылар. Осы қатар-қатар алыс-жақын таулар әуелі жүргіншілер көзіне күн сәулесі түскен-түспегеніне қарай әр бояулы болды. Күн түскен алыс биік алтындай сәулелі, бертінде (күн түспей) бұлт көленкесі басқан ұзақ қоңыр қырқалар (анау алтын болғанда), бұлар қорғасындай қоңыр көкшіл. Одан бері тағы алтын жоталар қатарлары қатпарлы созылады. Сүйтіп кеш теңбіл ала, қоңыр ала кеш боп келеді. Карпов соны айтады. Ол бір...

Екінші таудағы адамдар... кейі тұтас тау... кейбірі тау басына орнаған адамзат есінде еріксіз қалған татымсыз, залалды, зәрлі, зиянды жандар... Олар кей тау басына қонып, шөгіп отырып қалған қисық жартас. Жакпар тас, серек тастар... немесе қисық, кескінсіз, қоңыр қожалақ бетті қия тастар деуге болады... Солар жаңағы Аттила, Нерон, тіпті Герострат сияқтылар.

Кей құйқалы қарағайлы қырқалар, ұзақ жоталар ырыс әлемі. Адамзат бүгінгі бөктер, бауыр, төменгі жазықтағы қапастай олардан көмек-қорек алуда. Олар ағаш та береді, су да береді. Салқындық жауын... ар жағындағы биіктердің ырыс қарын да сақтайды. Бұл жандар бүгіндер де жанымызда, қасымызда жүр. Мысалы, мынау қатар қарсы ағып келе жатқан Алматы, Қаскелең, Ақсай суларындай деседі.

Машинада шоферден басқа үш адам. Олар: Карпов, Асанов, Әлімова. Тау суретін тамашалаған Карпов жолдастарынан мәслихат сұрайды да, машинаны тоқтатып, тау суретін тамашалап жерге түсіп, жай басып жүре береді.

Әлімова да түседі. Тау суреті беріледі. Кешкі, жазғы Алатау. Ашық кеште құбыла құлпырған реңімен суреттеледі. Машинада тауға ойлана қараған қалпында Карпов бір үлкен күрделі ой айтады. Онысы таудың осы көрініс беріп, бір сәтке баяғы өткен адамзат тарихын әлемдік тарихымен салғастырса дейді. Сонда әр тау адамзат есінде қалған әртүрлі тарихи ұлы оқиғалардың, ұлы адамдардың, ұлы өнер ескерткіштерінің бейне-бейнесі боп елестейді. Кейбір реңі кара, басы қисық, жартасы күдір біткен, қыңыр біткен шоқы тектұрлар да бар. Олар тарихқа, адамзат тілесе-тілемесе де, еріксіз кірген, өз аттарын тарихта қалдырған әр алуан Аттила, Нерон, Темір, Грозный тәрізденеді. Ал кейбір қалың түк қарағай, ырыс басқан созылған жоталар кейінгі ұрпаққа үлкен ой азық, нәр, мұра қалдырған Маркстер, Энгельстер, кешегі Лениндер тәрізденеді.

Тағы бір аппақ алыс биіктер қиялдай ұзаққа шырқап, шырқау барып орнаған әлдеқандай Илиадалар тәрізденеді. Бергі таулар, өрікті, жайын жемісті немесе көгал, көк майсалы аласарақ шоқылар, қырқалар, дөнестер, белестер болып бері қарай сатылап түсе береді. Олар бүгін мен кешегі, бергі заман оқиғалары мен адамдары, мұралары, туындылары тәрізді әлі перспектива заңына түспеген, әлі жырақтап, биіктемеген болмыстар тәрізді.

Алексей Петрович Карпов жолдастарына осындай қызық тенеу ойлар айтады. Жандос үндемейді. Тек мекірене сүйсіне түскендей Карповқа оқта-текте жымия қарап, үндемей қалады. Әсия бірге ойласқандай Карпов тенеулерін қатты қызыға, сүйсіне тыңдайды. Бірақ өзінің әр кездегі өз бетімен ойлағыш актив тапқырлығы бойынша ол Карповқа ұсыныс айтады. “Сіз бүгіннен баяғыға қарай мандыңыз. Ал бүгіннен келешекке қарай да, сол сіз айтқандай, болашақ суретін осы таулармен салыстыруға бола ма деп едім. Шынында, алдымыздағы ұлы тау биігінен биігіне қарай өрлей береді. Ең арғы жерінде алтын күнмен күмбезделген алтын арай ақ шатыр – коммунизмнің болашақ биігі десе болмас па еді” деп ой жүгіртеді.

Карпов оның түзеу, сынау ойларын мақұлдай қарайды. Олай ойлауға мүмкін екендігін мойындайды. Жолаушылар енді қалаға кіреді. Қаланы Коммунист көшесімен аралай кеп, Калининге түседі. Калининмен бұрылып, Ленинге

келеді. Содан өздері үшеуі де қазір де бірге тұратын Министрлер Советінің бірінші үйіне келеді. Карпов қаланы мақтайды. Осы кезде шешіліп сөзге араласқан Жәкең қаланы сынайды. Ол Калинин көшесі мен Ленинге шейін жүргенде жолдағы “Абай”, “Карл Маркс”, “Пушкин”, “Ленин” көшелерінің бәрінің тұсында оң жаққа, сол жаққа да Карповқа көз салғызады. Осының барлығы орталық көшелер. Тек бірақ біреуі де бұрынғы қыстақ болған Алматыдан көп өзгермеген. Содан таратып қала салушылардың ойсыздығын баяндайды. Карповқа бұндай қатал сын қызық көрінеді. Оның жақындағы танысы – Жандос өзінің осындай өзгеден мүлде бөлек, өзіндік окшау ойлары қызықтау көрінеді.

Жолаушылар осы кеш кино көруге бекініп, кеш салқында демалыс үйі алдындағы беседкаларда отырады. Қастарына Илияс келіп біраз отырады. Кейіннен Айсұлу Жандостың қасына келеді. Екі жас үлкендердің әңгімесін ықыласпен тыңдайды. Көп жайларға іштерінен наразы, дау айтқылары келеді. Ол – жастар жайы. Киноға қарай қозғалысады.

Тыста бір беседкада карта соғып отырған төрт адамды көріп өтеседі. Преферанс ойнап отырған жазушылар екенін білісіп аңдасады.

Жанай сөйлеген сөзде Жандос анау жоғарыдағы екінші демалыс үйі түгелімен преферансшы-карташыларға толған үй екенін сынап сөйлейді. Нил Петрович үндемей тыңдайды.

Әсия Айсұлудың окшау тұрған жайын көреді. Бір топ қазақ әйелдері Айсұлуды сыртынан сөз қып отыр екен. Әсия олардың өсек-аяңға бейім мінез, ажарларын құлағы шалғанда жақтырмай естіп қалады. Айсұлуға жаны ашып, өзі шақырып, бұл жерде тұрма деп ертіп кетеді. Жаңағы бір топ әйел жоғары демалыс үйі мен осы үйде жартылай тұратын, біріне бірі қонаққа келіскен қазақ әйелдері. Күйеулері жаңағы карта ойнап отырған жандар. Бұл әйелдер Айсұлуды күндізден байқайды екен. Шашы тілерсегіне жеткен, жуан қос өрім. Қызғылт қоңыр сұлу түсті. Өзінің де бойы, жүзі өзгеше нәзік сұлу. Жаңағы сөзқұмар әйелдер Айсұлуды күн бойы баққан екен. Оны тұрпайылау бір әйел “бұндай жерге осындай қыздар бай іздеп келеді” дейді. “Ауданнан оқуға кепті ғой” – деген біреуіне тағы қияс жауап айтысады. “Оқуға

келе ме, сені мен біздің көзімізді шоқуға келе ме. Мынаған еркектердің көзі түспесін де тек”. Тағы біреуі “бай іздеп келгенде де, оқуға келдім, емделуге келдім, туғанымна қонаққа келдім деп жамбастай келеді ғой. Осы күнде ауданда, ит байласа тұрғысыз жерде не ғып жүреді бұндай сұлу жастар. Столицаға, Алматыға келу керек. Машинасы бар, жауапты орны бар, жаңа қызметкерге тию керек. Жақсы пәтер, кербез киім, ән-сән, би-күй, соны іздемей нені іздейді бұлар” деседі.

Тағы бір өсекшісі “күндіз осыны бағып жүрген жігітті аңдадым” дейді. Айтуына қарағанда, ол Ілияс болады. Бірақ ол оқушы, әлі жайғаспаған жігіт, жетістірер жағдайы болмау керек. Сондықтан одан мына қыз бойын аулақ салып, кашандап жүрді десіп те қояды.

Ойларында дәнене жоқ Ілияс пен Айсұлу жаңа тыста гүл бағының қасында сәл ғана ұшырасқан-ды. Айсұлу өз қасына Ілиястың келгенін жақтырмай, жалт бұрылып тайып кеткен. Ілияс ұялып, қысылып қалған. Оның ойында ешнәрсе жоқ еді. Тек үлкендері ертеде таныстырған соң, Айсұлу жаңғызсырады ма деп жақындап еді. Қыздың салқын қарап, ызаланғандай наразы көз тастап кеткенінен сасып та қалды. Екінші жағынан өзінің жазықсыздығын ойлап ызаланып қалды. Ауданда өскен қыз әдеп, тәрбиені білмеген тұрпайылық еткен тәрізденді. Жаңағы бір әзірде олар арасында болған осындай жайды және де сырттан бағып, қырағы, танығыш көзбен аңдап қалған сөзуар апайдың бірі енді және бір байлау жасаған. “Ана өзіндей теңі десе шынымен дегендей студент жігіт жанасайын деп еді. Оны топшысымен қағып, сыртын бір-ақ берді. Ондайы да тегін болмайды бұндай қыздың. Іздегенім сендей емес, шілтиген дегені ғой” деседі.

Әсия Айсұлуды әдейі баурай ішіне тартып, аналар көзінше арнаулы ілтипат жасап, өз қасына ертіп алды. Оңашарақта Жәкене жаңағыдай қазақ әйелдерінің жалпы тұрпайы өсекшілдігін айтты. Екеуі оңаша бұл жөнінен недәуір ойлар таратысты.

– Бүгінгі біздің қауымда нелер жақсы мәдениетті оқымыстылар, жауапты қызметкерлер, мамандар, жазушылар арасында да кейбір оқымаған апайлар бар. Олар өмірінде ешбір коллективте жұмыс істеп көрмеген. Бірақ

күйеулерімен бармайтын курорты, қаласы, жүрмейтін ортасы болмайды. Театрларда алдыңғы орын олардыкі. Банкетте, жай қонақта төрге де таласа отырысатын солар. Әсіресе ательелерде орашолақ тілдерімен қысқы-жазғы мода, фасон дегендерді айтқыш та солар. Мектеп көрмеген, кітап бетін ашпайтын. Бірақ әйтеуір көп жыл бірге тұрған тірлікте балалар тапқан. Құлақпен естігеннен шала-пұла алған әр жайдан ала-құла түсінігі болады. Міне, осы апайлар қасіретке қарай көзге көп түседі. Және бір Қазақстан емес, бүкіл Орта Азия республикаларының жауапты қызметкерлер, жауапты, мәдениетті интеллигенция ортасын көрсеңіз көп ұшырайды. Шашы, беті, киген киімі мәдениетті адамдар тәрізденіп жүреді. Ал дәлінде, мысалы, қазақты алсақ, біздің бар қауымымыз ішіндегі ең артта қалған отсталый топ осылар. Бұлар не бұрынғы халықтық мінезді, байсалды, ескіше өз сыпайылық жолын білген аналар емес. Не бүгінгі тәлім-тәрбие қонған, европалық үлгі бойларына сінген адамдар емес. Ал өздерінің араласпайтын сөзі болмайды. Әсіресе байларының бәсекесін, бірі үлкен, бірі кіші дәрежесін, орын жағдайларын, өмірдің жөндекі таразысын өте жақсы айыра білетін сөзуарлар. Бұлардың әсіресе бір жаманы, өсіп келе жатқан қазақтың жас әйелдерін, жас қауымын танымайды да, түсініп аңдамайды да және аямайды да. Көбі өздері қыз бен ұл туып өсірген боп отырса да, өзге жастарға ана есепті бола тұра, өсек-аяннан олардың ешқайсысы қорғамайды, қинайды.

Жандос пен Әсия осы ойларының кейбір шетін Нил Петровичке де айтысты. Ол Әсияның сөзін іштей түсінсе де, сырттай ашылып шешіле қоймады. Тек қана “сіздің тіліңіз ұстардай. Сыныңыздан ығыспауға болмастай” деп күлген.

Жәкең оны қостай түсіп, анығында, әйелді әйел жақсы түсінумен бірге өте жақсы міней де біледі, деп әңгімені түйген-ді. Жандос келесі күні танертең Айсұлу мен оның шешесін өзінің қаладағы пәтеріне қайтарып жіберді. Оның және бір себебі, түнде кинода сурет қарап отырғанда сыртқарақ отырған, кішкене ішіп алған қазақтың күндіз карта ойнап жүрген топтарының үш кісісі бір арада отырып, залда передвижканың ленталары екі-үш үзілген шақта шам жағылған сайын дабырлап, алдарында залда отырған жандар жайын сөз қылыса отырған. Ішіңкіреп алған, демалыс

кең-байтақта жүрген бейбастақтау әкелер және де әлдеқалай Айсұлудың шашын сөз қылып отыр екен. Біреулері бойын, қайдан келгенін сұрастырады. Бейне бір жем аңсаған бөрілер тәрізді. Солардың кейбіріне Жандос қысқа қатаң ескерту жасады. Туралай болмаса да, осы жөннен ызаланғанын кино соңынан Әсияға сездірген.

Әсия кешке әйелдерден аңдағанын да өз есінде тұтып еді. Сонымен, екеуі Айсұлудың бұл жерде жұрт көзіне қадалған сүйел сияқты болмай, қалаға қайтуын аз айтысып мақұл дескен.

Ілиястың ойында Айсұлудың өзгеше сұлу бой, ажары қалудан көрі, бұны жазықсыз жазалап кеткендей, кеше кешкі салқын суық, наразы сұлу көзқарасы ызаландырып кеткен. Ол сол екіұдай ала-көңілмен қалды.

Қолдары бос, демалып жатқан кешегі үш адам бүгін филармонияның концертіне келді. (*Кешкі қала суреті.*) Нил Петрович көзімен қарағанда көрінген филармония үйінің қортық, жаман, төмен ажары. Ол бірақ қасындағы адамдарға олардың жеткілікті мәдениетіне сенгендіктен келгеніне өкінген жоқ. Бірақ театрдың үйі алғаш кірген фойесінен жоғары шығатын директор үйінен бастап залы, сахнасы, шымылдық қалпы бәр-бәрі де бұрын бұл ертерек кездерде көріп өткен, бұл шақта бітті, таусылды деген аласа, нашар, ескі клубтар қалпында екен. Екі бөлім концерттің басы капелла, аяғы атақты кішкене бойлы, зор абыройлы даңқты көркем артисканың өнерімен аяқтаған еді. Капелла әні тәуір болса да, адам ажарымен ыза қылғандай. Бұнда әсіресе хорға алынған әйелдердің ажары, сырт пішін, мүсіні көзге сонша қораш еді. Біреуі жуан, біреуі арық кәрі, бірінің көзі бітік, бірінің беті қисық. Арада бірен-саран тәуір жүз болса, оларды өшіргендей. Қатар тұрған аяқтары қисық, бойлары бүкіш, неше алуан қиқы-шойқы қазақ әйелдері бар екен. Олардың кескінсіздігі сырттарында тұрған бірнеше еркектердің кескінсіздігін ұмыттырғандай. Әрине, біздің үш зрителіміз бұл жайды жақсы түсінеді. Капелла сұрыптап алған сұлудан құралмайды, талғап алған әншіден құралады. Әрі ән, әрі сән бір арадан табылмай тұрғанын көрмейсіз бе. Әрине, іштегі көңіл әрі әншісін, әрі, тым құрса, урод емесін жиса, жиып көрсе, тырысса не болар еді деп ойлайды.

Нил Петровичке атақты ұлт аспаптар оркестрі қатты әсер етті. Аса ұнады. Ол бірде осы залда отырған жұрт са-насына кіріп түсінгісі келді. Екінші жағынан, өзі жүрген, көп көрген үлкен астаналар сахнасында сондағы көрушілер алдында қандай тыңдалар еді деп те, көлденең, талабы зор, бірақ әділ таразыдай, әрі білгір, әрі талғағыш құлақпен де тындап көрді. Тағы бір кезек тіпті шетелдерге шығарып, бұл өзі шетелдерде де аз болмаған, Шығыстың, Европаның сахналарынан тындап көрсе қандай баға ала алар еді деген түрде де ойлай, барлай тындады. Бар күйіне де қатты ырза болды. Әсіресе емірене сүйсінгені соншалық көп кісілік, көп аспапты оркестр болумен бірге, мазасыз, құлақ жарар, мезі қылар дыбыстар жоқ, аспаптар жоқ. Ал кімнің қолы сондай үн шығарып отырғанын андамаса да, оркестрге кей шақтарда, әсіресе жоғары ноталардың кейбірінде адам үні, жақсы бір әйел үні сызыла созылып араласып кеткенін андағандай болады. Оркестрдің әр номеріне Нил Петрович қатты қол соғып, қасындағы жолдастары бұрын байқамаған, мерзімінен тыс сүйсінгендік білдірді, ашыла білдірді. Кейін үшеуі әңгімесінде бірақ ол оркестрдің киіміне өте орынды сын айтты. Барқыт бешпет, шалбарлар сахнадағы артист емес, жай адам киюден әлдеқашан қалған бұл да. Олар-ды осы күнде орта қолды дивандар қаптауға, есік-терезеге портьер етуге жұмсайтынын білесіздер. Анығында, плюш қаптаған диван да осы күнде мешандық вкус тәрізденеді. Сол барқытқа арзан жылтыр кешегі поптардың ризалары-нан алынған оқаларды жапсырып, қонымсыз бояулау о да тапқан ақыл емес.

Әйелдер киген тақиялардағы, кемзалдардағы, омырау, маңдайдағы әшекейлердің бәрі арзан. Ол елкада, балалар ойыншығында жүретін арзан жылтырақтар. Киімдердің үлгісі халықтікі. Бірақ оны да суретші стилизовать ету керек. Жарастық жеңілдікпен көркемдік болса, батпиган, бадырайған сары-жасыл арзан бояулар емес, талғаулы, бия-зы, сыпайы ұстамды түстермен келісті құралу керек. Мынау киім, қысқасы, жақсы оркестрге лайық көркем сахналық киім емес, — деді.

Екінші, көп домбыра көп өсу, өзгерумен қосылады екен. Ал жалғыз домбыраның сахнаға күй тартып шығуы аса үнсіз, әлсіз, дәрменсіз. Бұндай европалық үлкен сахналық

аспап емес, өзі екі-ақ ішекті, қоңыр ғана аз үнді, әлсіз үнді аспап болғандықтан, оны өз орнында жұмсау керек. Мысалы, жалғыз балалайка, оның шаңғырлаған темір ішегі дыбысын қайта қатты естіртеді. Бірақ сонда да сол сахнаға жалғыз шыға ма? Мандолина, жеті ішекті гитара, тіпті көп халықтар қолданатын гармоника-баяндар ділмар айтқыш емес пе. Бірақ солар сахнаға, әсіресе филармониялық мәдениеті зор дейтін сахналарға шыға беруге бола ма? – деп бір қойды. Оны Әсия ішінен онша қабылдаған жоқ. Ол бұндай сын ойды домбыра жайында тегі ойлап көрмеген болатын. Ал өзі Батыс Қазақстаннан болғандықтан, ертерек бала кезінде ауылда да, қалада да, аудан орталықтарында да бірталай көңілді мәжілістер тек домбырада күй тартумен ғана өтетінін білуші еді. Сондықтан домбыра үнсіз, дәрменсіз және қызықсыз деп ойлап көрген емес-ті. Ал бар нәрсеге өзі сынап қарағыш, өзгенің тың сын ойларын аңдағыш Жәкен үндемей ойланып қалды.

Ол бір сәтке өзін Карповтың орнына қойып ойланғанда, солай болса боларлық-ау, бұл кісі тың құлақпен көлденеңнің қарап, біздің үйреншікті болып кеткен сынсыз қабылдайтын кей жайымызды оқыстан қапысыз дәл көріп отыруы да мүмкін деп ойлады.

Үшеуінің бірігіп машинаға міне бере айтысқандары филармонияның үйі-жайы еді. Оны Жәкең аямастан қатты қорытып: “бұл біздің столица Алматының 40 жыл жасаған мәдениетті республикасы Қазақстанның бүгінгі позоры – ұяты деуге” батылым барады деді. Аса қатты ашумен айтылған өкім еді. Бірақ қамқорлықтан, намыстанудан, филармонияның өнершілерін аяп сүюден туған ашулы өкім екені даусыз еді. Қорытынды бір-ақ ауызбен, бір-ақ сөйлеммен соншалық салмақты айтылғандықтан, Карпов та, Әлімова да үндемей отырысып қалды. Дұрыс деудің, дәл деудің енді қажеті де жоқ еді.

Келесі екі-үш күннен соң қалаға жиі кетіп, ұзақ уақыт өкімет үйінде болып қайтып жүрген Нил Петрович Алматыдан жүретін бопты. Оны да өз аузымен айта қойған жоқ еді. Демалыс үйінің бар қонақтың бар жайын бұрын біліп жүретін сестра-хозяйка Әсияға бүгін кешкі ас алдында айтты. Кейін түнгі астың сонында далаға шығып, дағдылы

скамьяда гүл бағының қасында отырысқанда екі танысына Карповтың өзі де айтты. Ол түстікке қызметке барады екен. Андай келе оның обкомға баратыны және бірінші хатшы болатыны мәлім болды.

Әлімова сонысын бұл кісінін айтпай келгенін, сездірмей келгенін таң көргендей болды. “Біз де партия мүшесіміз, тым құрса сездірсе не етуші еді” деген еді.

Жандос бұл оқыс жайлы хабарды салқын ой мен сабырмен ұғынды. Ол Карповтың жаратылысындағы және өмір дағдысындағы ұстамдылық, беріктік осылай болу керек деп аңдады. Шешілмей, болмай тұрып, болсам керек деп айтқаны лайық болар ма еді. Бола алмай қалса, біз өзіміз де алдыңғы долбарын жеңілдік көрмес пе едік, деп ойлады.

Әлімованың ойы оның жастығынан және өзінің әр кезде сеніскен жолдастыққа аса қымбат баға беретін және өзінің сондайға шыншыл бейімдігінен әйелдік турашыл таза және жастық көңілінен солай ойлаған еді. Жәкеңнің бағасын естігенде ол өзінің ішінен “А, мен асығыс ойлаппын-ау, жауапты адамдар сыр мінез, шын мінезде де ұстамды, сәл сараң, сырлы болуы керек шығар. Менің әлі тәжірибем оған жетпегені, толмағаны болар”, — деп ойлады.

Жүрерінде Карпов бұларға бірнеше орындарда болып, бірнеше жауапты басшы адамдармен жүз көріскенін айтты. Ол Орталық партия комитеті, Министрлер Советі, Госплан ғана емес, оларда күнде болатын бірнеше жиналыстарында да, мәжілістерінде болысып шыққан. Жоқ, ол және Ағарту министрімен, Денсаулық министрімен, Мәдениет министрімен жүз көрісіп танысып, мол-мол сөйлесіпті. Ол Академия басшылығымен де ұшырасып, сөйлескенін айтқан. Бірақ “көрістім”, “сөйлестім” деумен кейде ғана “толық сөйлестім, қызық сөйлестім” деген сияқтыларды ғана жарым сөйлеммен білдіреді де, одан әрі жазылып ашылмайды. Мынау таныстарына ар жақтарын қазбалап сұрастыруға орын да қалдырмайды. Қабақ, үн, ажар, әр мінезге шек қоя, әр сөзге де жиек белгілей тоқтау салып қояды. Дәл қоштасарда Карповтың бұлармен ұшырасқан сөзі тіпті аз болды. Екеуіне де екі жерде қол ұстасып амандасып: “Сіздермен танысып, сөйлесіп жүру қадірлі болды. Қалғанын не айтамыз. Түстікке келсеңіз, күткен қонақ боласыз” деп Әсияға айтты. Жандосқа қоштасар жерде айтқаны: “Сізді мен өзім қызмет

істейтін майданда әр кезде ұшыратсам ырза болар едім” деді. Анау жөнін сұрағанда: “Шынын айтайын ба, сіздегі бір скептик, маған көп оптимистіктен біздің өмірде көп ауызбен күнде көп-көп айтылатын оптимистіктен керегірек, пайдалырақ тәрізденді. Әрине, өмірдегі бар дүниеге сіз олай қарамайсыз да. Сізге және қарсы айтатын дау да көп болар. Бірақ сізде сол дәлі шыншылдықпен байланысты болғандығы үшін маған күтпеген қымбат жай есепті болды. Соның бәрі үшін сізге рақмет. Түстікке келуіңізге, жиі келіп жүруіңізді тілер едім. Өйткені сіз еркін құссыз ғой”, – деп күліп барып, Жандостың қолын ұзақ та қатты қысып қоштасты.

Екінші тараудың жоспары

Карпов облыста. Бұның алдынан шыққан облыс жайларының қиыншылықтары әр шаруа, әр өндіріс, әр аудан, әр сала коллективтер істерімен, жоспарларымен, бүгінгі күнделік болмысымен оралды.

Қорғасын заводының директоры жаңада ғана обком бюросының қаулысы бойынша орнынан алыныпты. Оған алғашқы себеп – “Социалистік Қазақстанда” жазылған түстіктегі тілшінің кең салмақты, дәлелді мақаласы. Соны Москвада, Орталық партия Комитетінде оқып біліп, зор мән беріп, Орталық Комитеттің нұсқаушысы мықты өзбек жігітін жіберген. Ондағы үлкен айып – заводта ұлт жұмысшылар кадры жоқ. Олардан мамандар өсірілмейді, жеке мамандарға жол берілмейді. Қазақ, өзбек жұмысшылары жиындарда қатты сын наразы сөздер сөйлеген. Әсіресе ескі қорғасын заводы салынғаннан бері тұрақты боп істеп келе жатқан коммунист кәрі жұмысшылар қатты сын айтқан. Тілші осыны жазған. Бюро Карповтың көзінше соны қарап, бұрынғы хатшы завод директорын орнынан алғызды. Бұл бір сала түйінді жай. Себебі жиылыста цемент заводы, масложир комбинат, тоқыма фабрикасы, пресс-автомат заводы, химфарм заводы, бәрінің де директорлары, завкомдары, партия ұйымының хатшылары болысып, өздеріне кезекті сын боларлық ортақ олқылықты мойындасып танысып кеткен.

Және бір сала ауыл шаруасы. Облыс үлкен тартыс – мақта жинау науқанының үстінде. 50 мың адамды Алматы-

дан Министрлер Советінен, республика көлемінен сұрап алып, шөлдегі үш ауданға айдап жатыр. Бар облыс “мақта-мақта” камында. Оның қызу, ауыр күн-түн дегізбейтін әлек ағымына түсіп алған жандар көп.

Карпов өзі де ең алдымен бар ықыласты соған берген. Бірақ облыста мал көп. Оның әсіресе терістік шеттердегі, құм шектеріндегі аудандардағы жайлары көмек бейілді керек етеді. Қам жеткілікті ме, жоқ па? Солардың хатшыларын, басшыларын қабылдап сөйлесу. Арада ұсақ та қиыншылық бар. Химфрам заводынан көп килограмм морфий ұрланған. Бұл қазына бағасымен алтынға бағаланғанда зор сома. Бұны ұрлаушылар жай ұры емес, бір шеті, қиыры көршілес шығыстық шет мемлекеттерге шығып жататын операциялар.

Қалада жоғарғы оқу орындары, олардың үй құрылыстары, жалпы қала қам-қарекеті — бәр-бәрі алуан-алуан істерді көлденең тартады. Облыста Совнархоз бар. Оның да обкоммен көп жақты байланысы да, обкомға сүйенер, артар үміт салмағы да, көмек тілер қиыншылығы да көп. Оның өзіне наразы топтар және мол. Қала өндірісінің кіндіктес сабағы Кентауда, Ащысай, Байжансайда, олар талаптарының тағы да талайы обкомға кеп сарқады.

Карпов осылай жан-жақты қайнар өмір жегініне түсті. Дәл осы шақта түстік мақта ауданының бір колхозының фермасында студенттер тобы еңбек етіп жүр. Бұларда медпункт бар. Сонда Ілияс практикант, тынымсыз жұмыс істейді. Ол күнге күйген. Сол қалпында өзгеше еңбек киімін киген түрінде сүйкімді, өте мінезді еңбекші. Тыным жоқ. Бір сәт соған су технигі Сағит келеді. Ол қолын жаралаған. Соны емдеп жатқанда, ойда жоқта колхоз бастығы Айсұлуды машинадан сүйеп түсіреді. Ол жана мақта тергіш машинадан оқыс құлап түсіп, иығы шығып кеткен.

Ілияс танымай қалып, артынан танығанда қатты түршіге жаны ашып, үстіндегі киімін еріксіз өзі шешіндіріп қараса, иығы емес, шынтағы шығып кеткен екен. Соны Ілияс өзі қолма-қол Айсұлудың қолын жұлқа тартып, оны бебеулетіп, ашуландыра айқайлатып тұрып, шыққанын орнына салып жіберді. Көйлегі иығына шейін, кеудесінің жарымына шейін шешілген. Аппақ уыз жас еті бар Айсұлу Ілиясты ғана

таң қылған жоқ, қолының жарасын тандырып отырған су технигі Сағиттің көзіне елтiткендей әсер еттi.

* * *

Сол күнi кеште аудан орталығында Әбiлмәжiннiң үйiнде Сағит отырған. Жеңгесi Әсел семiз, келiстi киiнген, толық нұрлы жүздi әйел Сағит пен енесi екеуiне үй iшiлiк бiр ой, сыр, ақыл қосып отыр. Онысы айнала дүние шырқ үйiрiлiп жатқан науқанмен жұмысы жоқ, ермек, қызық керек. Сол ретте Сағитқа “оқу бiтiрдiң, қызметiне келдiң, үйлен” дейдi. Және үйленетiн кiсiнi менiң көреген көзiм жаза баспай танып, тауып жүр. Ол “Қызыл жұлдыз” колхозындағы жесiр қатын Нұрбүбiнiң қызы дейдi. Сағиттың шешесi Нұрбүбiнi бiледi. Оның көңiлiне Нұрбүбiнiң қызынан бұрын ол шаруаның мығым болғаны, Нұрбүбiнiң үй iшi жасаулы екенi оралады. Әсел мен екеуi әсiресе осы жөнде тұмсық тиiстiрiп, келiсе шұлғыса кетiседi.

Сағит дөкiр, дүңк етпе, сөзбен, салқын жүзбен жеңгесiн дарытпайды. Бiрақ кейiн болмаса, бүгiнде ол ойланған жоқ, жатырқайды. Өзiнiң көз алдынан күндiзге көрiнген Айсұлудың иығы кетпейдi. Ол болмаса, жар дегеннiң, қатын дегеннiң түкке керегi жоқ дегендей еңсесi кеткен. Күндiзгi қатты қызығуына ендi мыналардың үйлену керек дегенi бiр жағынан қабысқандай. Бiрақ олар Айсұлудан айыратын сияқты. Сондықтан қазiр бұл жабыса берген Әселге ашулы сөз айтып, үйден атқып, шығып кетедi.

Әсел мен кәрi шеше онаша сөйлескенде, Нұрбүбiнiң үйiнде жасау мол екенi кемпiрге мәлiм екен. Ол соларды санап, қызыға сөйлейдi. Дүниеқұмар, көрсеқызар Әселдi соған, әсiресе соған қызықтыра түседi.

* * *

Бар облыс өзiнiң бар ауданымен, қалаларымен, аудан, қала атаулыдағы коллективтерiмен түгелдей түстiктегi үш ауданға бар қайратты төгiп жатқан. Обком хатшылары, облысполком бастығы әр ауданның бiр секретары, бiр райисполком орынбасары осы үш ауданның колхоз, совхоз

бөлімдерінде, фермаларында. Клубтар, мектептер, кинозалдар, әр алуан кеңселер бәр-бәрі үйді-үйлерін босатып беріп, облыстың әр тарапынан келген көмекші жұртқа орын, ас, жай әзірлесіп берген. Қазір Алматыдан келген топтар да өзгеше көп. Солардың бір тобы медицина институтының коллективі. Ілияс осылар арасында. Бұлар “Қызыл жұлдыз” колхозының фермаларында мақта теруде.

Айсұлу еңбектен мүгедек болып қалып, екі рет Ілиясқа келіп көрінді де, соңғы келгенінде тамағы ауырғанын білдірген. Оны Ілияс аудан дәрігеріне барып көрінуге жібереді.

Аудан орталығында кешке обкомның бірінші хатшысы мен облисполком бастығы Ақан Сұлтанов. Әр ауызда бұл кеште сводка. Колхоздар, совхоздар сводкалары ауданға жиылады, аудандар сол сағатта топтаған, қорытқан сводканы Ақан Сұлтановтарға, обком, облисполкомға жөнелтеді.

Колхоз бен колхоз жарысып, үш аудан кезек озысып, науқан қайнар шағында. Ленин ауданының орталығы жан-жақтан шапқылап келіп жатқан, кетісіп тарап жатқан машиналардың сигналдарына толы. Айқыш-ұйқыш жарықтары, борай ұйтқыған шаңдары қайнар штаб бұрқыраған қызу өмірін аңғартады. Дәл осы шақта Әбілмәжиннің үйінде Айсұлудың қатты қысылған, қиналған шағы еді. Ол тамағын көрсетуге рұқсат алып, күндіз емханаға келген. Кезекте көп отырып, кешендеп шығып, колхозға қайтуды ойлағанда машина тез оралмаған.

Күн кешкіріп бара жатады. Аудан орталығында шешесінің туыстары бар еді. Онда жеңге бар. Соған барып қонбаққа беттеген Айсұлуға Әсел кездеседі. Ол Айсұлуды жақсы біледі. Шешесін, әкесін біледі екен. Асты-үстіне түсіп оралып, өзінің үйіне қонуға шақырады. Ымыртта сол үйге құйындай асығып Сағит кіреді. Ол Айсұлуды көрсе тағатынан айрылғандай.

Айсұлумен сөйлеспек болады. Бірақ тұрпайы және арсыз омырау. Айсұлу бұндай мінезді көрген емес. Тысқа шығып, кетіп қалайын десе, кеш қараңғы тартқан. Апаларының үйі алыс. Сағиттан сескенеді. Бұнда да қала алмайды. Самауыр қойып жүрген баланы оңаша шақырып алып, соны апасының үйіне жұмсайды.

Сағит пен Әсел бұған кеше алуан жағымсыз жабысқан мінездер көрсеткен сайын іштей ашулы, үнсіз берік түйілген Айсұлу жауап бермейді. Оның кеудесі толған қарсылық, ыза.

Сол кезде жеңгесі келіп, ертіп кетеді. Бірақ қараңғы көшеден бұрыштан алдын орап, қараңғы қалың ағаш түбінен атқып шығып, Сағит қолынан ұстайды. Бұл ашуланып, Сағит екенін танып, жақтан ұрып жібереді. Сағит бұның білегіне пышақ салып алады. “Жерге кірсең де сені мен аламын” деп, қасқырша қомағай тілек айтады.

Айсұлу емханада емделеді. Жеңгесі мен екеуі ақылдасып, Сағиттың жаманшылығын райкомолға айтады. Милиция орны біледі. Жігітті жауапқа тартады. Бірақ прокурор ағалары араласып босаттырып жібереді. Бұл шақта Илияс Айсұлуды жоғалтқан қалпында, қатты іздеу, алабұрту қалпында. Ол өзіне не болғанын білмейді. Күндіз-түн көз алдынан Айсұлу кетпейді. Бірақ бұған сол колхозда істеуші бір жастың әкелген жаман хабары болады. Ол Айсұлудың жарасын өзінің кінәсінен деп, Сағит пен Айсұлу арасын жақындық қалпында өсектейді. Бұл хабар, тегі, әр ауызға тараған. Таратқан Әсел, Сағиттер.

Айсұлу одан да хабарсыз. Илияс бұл хабардан жарадар болғандай. Ол өз көңілінен неғылса тез Айсұлуды шығармақ боп, өз-өзімен арпалысады. Дәл осы түнде Айсұлу болса Сағиттың жауыздығынан жирену ретінде өз-өзіне себебі мәлімсіз күйде қайта-қайта Илиясты есіне алумен болып еді.

Облыс мақта майданында мақтанарлық табысқа жетті. 200 мың міндетті жоспардан көп асырып, мақтаны аяқтады. Жарысқан Ленин, Киров, Пактарал аудандары аяқтап келгенде Ленин озады десе де, Кировтың озуымен аяқтады. Киров ауданының хатшысы мақтан алып шықты.

Көлбаев Мұхит емес, Баймұхаметов Мұқаш, Киров ауданының хатшысы, арық сөйлеп, семіз шықты. Асығыс келгеніндей қайтуда да жиналу, жөнелу асығыс болды. Илияс аласұрған, ішінде от жанғандай қиналу күйімен реніш, ыза тағы араласқан өкінішпен кетті. Ешбір байлауы жоқ көлденең тілеген арманды ойы, іздегені болмаса да, колхозға көмекке келген көп жұрттың жөнеліп жатқан топтарына Айсұлу кимастық өкінішті ренішпен қарап қалды. Соңғы бір күнде ол әдейі іздемей, оқыстан жолы кезігіп, медпункт жанынан өтіп бара жатып Илиясты көріп еді. Ол бұған әуелі

анықтап қарап таныды да, зорға ғана бас иіп, салқын аман-дасып, тез бұрылып кетті.

Айсұлу жүзі оған қатты жүдегендей көрінсе де, іштегі реніш мүсіркеткен жоқ. Айсұлу Ілиясты тәкаппар, асқак көріп, өзінше іштей кінәлаумен кеткен. Өткізіп қойған бірденем бар ма, менің ол кімім еді. Оның оң қарап, теріс қарағанында не келіп, кетері бар деп Ілиясқа ренжи түсті де, іштей сол реніші үшін өзін кінәлай, тартына түйіліп қалған.

Үшінші тарау

Мақта жиналғаннан кейін, облыс бұл жөндегі жоспарын толтырғаннан кейін бұрын бірінші секретарь Алматыға – орталыққа ауысады да, соның орнына Карпов келген. Мақта науқанында Карпов істеген жоқ. Алматыдағы таныстарымен қоштасып, демалыс үйінен аттанғанда ол өзі де бір айлық демалысқа кеткен. Обкомға баратыны анықталып болса да, ол кезде қызу жүріп жатқан мақта науқанын, мақта ісіне, ауыл шаруашылығына, тегі, шебер және облысты жақсы білетін бұрынғы бірінші секретарь аяқтап шықсын дескен-ді. Карпов өзі де соны мақұл көрген. Ол облысқа мақта жоспары біткен соң келгені сол.

Жоғарыда, екінші тарау басында Карповтың алдынан шыққан облыс жаналықтары, қиыншылықтары сол мақта науқаны біткеннен кейінгі күзде басталады.

Облыстың ауыл шаруашылығы жөнінде мақтадан соңғы ендігі үлкен қамды керек ететіні мал шаруашылығы. Малдың жем, азық-қоры аса қажет болатын қыс қатаң болса, жұт болып кететін қатерлі аудандар бар. Ол терістік екі аудан. Малдары және қыс қарлы болатын жолдарды бораны басып қалатын Қаратаудың ар жағындағы елдер.

Карпов әуелі облыстың бір топ аудандарын танысу ретінде араламақ болды. Сөйтіп, ол Ноян ауданы, Ұзақ ауданы, Шенгелді аудандарын аралауға шықты. Алматыда, облыста бұның көптен бері көп естіп жүрген жайы мал жөні. Малда жүрген адам жөні. Және Қазақстандай мол құмы, даласы, таулары бар республикада сол табиғат күшін мал өсіріп пайдаланудың дұрыс жолы қандай болуы керек екенін Карпов көп есітетін де, көп ойлайтын. Шопандардың өзі қандай жұрт, олардың өмірі, өмір жағдайы не? Қыста жұт болатыны бар, себебі не? Құтылу шарасы қандай? Сан мың жылдық мал

өсіру тәжірибесі бар бақташы жұрт не ойлайды, не тілейді, нені мәслихат етеді? Карпов көп жайды сол қысқы жағдайы қиын болатын аудандардың жұртшылығымен сөйлесіп, кеңесіп, бар шынды айтысып, ашысып білмек болады.

Ол қасына Алмасбек пен Ерімбетовті ертіп жолға шығады. Жол жаман. Ноян ауданын көріп тау асып, Ұзақ ауданында кейін құмды қыстайтын “Көнекент” совхозына келеді. Ол совхоздың директоры Есенов Әбді, әйелі сұлу келіншек Құндыз.

Аудан хатшысы Есдәулетов осында келеді. Екі ауданның басшылары облыс басшыларымен бас қосқанда қысқы қамдары түгел орындалған сияқты сөйлейді. Карпов қатты қадала танысып, терең ойлап, бұларға ескерту жасайды. Жоспарларыңның бәрі де, әзірліктерін де, азықтарын да жеңіл қысқа сенген есепке құрылған. Қыс қатты болса, қар қалың түссе, азық жүретін жол бекіп қалатын болса, малдарың немен күн көру керек. Ол жақтарың шешілмеген. 100 процент қиыншылықта 100 процент қамсыз ететін қоразық болу керек. Ол жоқ. Сонымен, алдағы қыс бәрімізге де сын деп қайтады.

Ұзақтың хатшысы әсіресе Карповқа дау айтып, орынсыз есептер атап көз бояй береді. Ноянның хатшысы мен райисполкомы Шәріпов, Жарасовтар Карповқа шынды айтуға тырысады.

Осы жолда Карпов Ұзақ ауданында жік бар екенін аңдайды. Оған арыздар түседі. Анықтағанда, Есдәулетов пен райисполком бастығының аралары жөнді емесі байқалады. Карпов оларға қатты ызғар көрсетіп, бірігіп істеу жөнін айтып кетеді. Бірақ аудандағы жіксымақ кей совхоздан да өз бетімен өзіндік желісін табады. Мысалы, “Көнекент” совхозында бірнеше адам арасында жайсыз күй бар. Совхоз директоры жас мығым зоотехник Әбді Есенов Құндыз деген қызға былтыр үйленген. Ол қызға зоотехник Асылбек көз салып, ниет қып жүрген. Осы совхоздың бөлім бастығы Керімбек осы ауданның қазағы, ескі тәжірибешіл, білгір және ысқаяқ адам. Ол іштей Әбдіге наразы. Асылбек болса жау. Солар совхоз ішінде Әбдіге жақсылық келсін демейді.

Қысқа деген әзірлік, қам-қарекет ретінде бұл қырын қабақтық түбінде өз белгісін берердей. Ал Әбдіні аудан хатшысы Әріп Есдәулетов сүйеп, тәуір көретін болғандықтан, Керімбек пен Асылбек райком хатшысына қырын қарап

жүрген райисполком бастығымен іштей ниеттес, іліктес болады.

Карпов осы жолда өзі баға бермесе де, әйел мәселесінің бүгінгі үлкен жауапты совет қызметкерлерінің қарым-қатынасына, әлеуметтік мінездеріне әсер етерлік себебі болар деп сене қоймайды, елемейді. Өзі болса, Құндыз бен Әбдіні аса жарастықты, сұлу жастарды жылы тартып, ұнатып кетеді. Осы сапарда Әлім Ерiмбетов пен Алмасбек Жайлыбеков сияқты Карповтың қасына ерген облыстық қызметкерлер Карповты Ұзақ жерiн аралауға шақырады. Қысқы жол бұл өлкені Қазақстаннан, облыстан бөліп, жырып тастайтынын үлкен қиыншылық етіп айтып береді. Бұлар құмдағы “Жуантөбе” совхозының шегіне шейін барады. Қаратаудың арғы бетіндегі Шолаққорған, Ұзақ өлкелерін аралатады. Жол қиындығын, шопандар өмірін көп көрсетуге тырысады.

Карпов көңіліне үлкен ылғалды ойлар оралады. Мынау өлке, мынау тұрмыста, еңбекші елдің мынау болмысында әлі социализм орнамағанын еріксіз мойындайды.

Осы жолы Карпов Бабата дейтін ескі қорған орнына келеді. Бабата мешіті бір ескінің айғағы. Соның қасында совет археологі сай арасынан қазып, аршыған ескі хан сарайы танылады. Осы мешіт жанында аз үйлі колхоз бар. Сонда отырып Карпов 1917 жылы қайғылы қаза тапқан Үміттің сұмдық оқиғасын есітеді. Жақында бір-ақ белдің астында ғана қасқырлар заңы билеген өмір өзінің қыңыр жолын, маскара қорлық бұраң жолын қалдырып кеткені білінеді. Үмітке арналған ел ақынының поэмасы бар. Соны бір мұғалім жырлап береді. Осы ақын өзінің бала шағында, жас бозбала ақын кезінде Үмітті көрген, Үмітке сыртынан асық болған, ашыла алмаған арманда зарлы шер шегіп қалған жастың өзі болады.

Сол кейін Үміт жайын өзінің жүрек қанымен жолдар тізіп, жазып жырлаған ақын болады. Сол зар опадан, қайғы-қасіреттен туған ақындық осының ақындығы есепті болады.

Аудандармен Карпов алдағы қыс жөнінде қатты серттер айтып кеңесіп кетеді. Осы жолда атақты шопандармен өзі жүз танысып, үйлерінен дәм татысады. Киіз үйдің жайын әртүрлі сөз еткен әңгімелер болады. Осы жолда облыс профсоветінің бастығы Алмасбек Карповқа қатты ұнайды.

Ол турашыл, сыны көп, өзіне де, өзгелерге де талабы зор жас. Қазақ халқы бүгінгі тағдыры жөнінен түстікте және қандай ескілік қалдығы қайшылықтар, ерсіліктер барын жасырмай, тура әңгімелейді.

Екінші бір жолдасы Әлім Ерімбетов те ұнамды адам. Ол мал шаруашылығының хатшысы да. Өзі бұрын флотта істеген. Мықты, төзімді, өте мінезді жігіт. Ол аудандардың әзірлігін жарамды деген жақта. Жаңа келген бірінші хатшыға ауданды, адамдарды, жалпы қазақ халқын жақсы, ұнамды етіп көрсетуге тырысады. Өзі әнші, кейде домбыра тартып та, “Жонып алды” сияқты сәнді әндерді жақсы айтады.

Алдағы қыс туралы шопандар аса жақсы сөйлемейді. Алмасбек пен Карпов содан көп нәрсе түйеді. Ал Әлім бұл жорамалдың көбін жақсыға жоруға тырысады.

Алмасбек құмды пайдалану өкімет тарапынан бүгінгіден әлдеқайда зор қам-қарекет, үлкен қаражат жұмсаған шарттарды талап ететінін айтады. Осы түстікте қар жауғанда бүкіл бір аудан тау ішінің жолы бекіліп қалып, облыстан, Қазақстаннан, жалпы Отаннан бөлек жырылып қалады. Арктикада, мұз үстінде Отаннан жырылып қалған зимовщиктер халінде болады дегенге сенуге бола ма? Болмайтын сияқты. Ал мына отырған Ұзақ ауданының жұртшылығынан сұраныз, қыс Баскент пен аудан орталығының өзі, самолет болмаса, басқа транспортпен мүлде қатынаса алмайтынын айтқызып көріңіз.

Бұл қиыншылықты аудан алдындағы қайшылық қана емес, Карпов обком алдындағы, жеке облыс жөніндегі барлық жауапты орындар алдындағы қайшылық, қарсылық деп санайды. Бұл да Үмітті трагедиялық халге салған ескілік қыңыр, қара күштің табиғат жағдайындағы жол бермес, мойымас тоңмойын қара қарсылық бөгеті есепті аңғарылады.

Төртінші тарау

“Қызыл жұлдыз” колхозында күздің ұзақ түні. Өзінің кішкене қорасында үлкен түп өрік ағашының баурында сыпаның үстінде Нұрбүбі, Айсұлу, Арман үшеуі кешкі астарын ішеді, Арман аса жақсы бала. Ол 16 жаста. Бойы биік, өңі Айсұлуға қатты ұқсайды да, бірақ еркек болғандықтан

кесегірек. Әсіресе мұның мұрыны биік, көз ұясы да тереңдей түскен. Өзі ақшыл қызғылт, Айсұлу сияқты, шешесі рендес. Тегі, осы екі баласы да шаштары ақшыл, қызғылт өндері, бояуы жағынан кезінде сұлу болған Нұрбүбіге ұқсайды. Ал жалпы мүсін, пішін – бас, көз, мұрын, ауыз, құлақ жақтарынан екеуі де әкелеріне ұқсайды.

Бүгінгі кеште де Айсұлу әлдебір орайда әкесін есіне алған. Содан кейін үшеуі де қосыла әке жайын онаша көп мұндап еді, Нұрбүбі балаларынан қырындай отырып, үнсіз жастар төккен. Ол әке кешегі ұлы соғыста, қан майданда өз орнында ерлік көрсетіп қаза тапқан. Ол медицина фельдшері болатын.

Жандос бұларға әрі аға, әрі Айсұлудың әкесі Саттармен осы түстікте, ауданда да, Баскент қаласында да көп уақыт бірге жұмыс істеген. Сондықтан ол бұл үйдің балаларына әкесінің әкесіндей қымбат көрінетін. Ол да ұзап кеткен уақыттар, ерте күнгі болашақ естегілері еді. Бір уақыт Айсұлу анасына, інісіне ренжімес үшін жұбаныш айтады. “Әкенің орны бар, ол осы жайда белгі қалдырды, ол өлген жоқ, өйткені үшеуіміздің жүрегімізде қалды. Арман екеуіміз сол әкенің тірі қалған жан денесі, бөлімдеріміз” дейді.

Арман жайшылықта бұндай сырласуды ауыр көруші еді. Шеше мен Айсұлу ашық сөйлесетін де, бұл ішінде көп-көп толғанып қамығып ойлайтын. Әкесіз үйдің жетімсіремейтін панасы, қорғаны өзінмін деп өмірлік өз жауаптылығын жақсы ұғынатын.

Айсұлудан аса жақсы ұғынғаны бойынша ол барынша жақсы оқуға тырысатын. Биыл тоғызыншыны бітіріп, оныншыға өте жоғары бағалар алумен өткен. Енді оныншы класс сабағын күздейгі еңбек соңынан үлкен бір комағайлықпен ынтыға, қатты тырыса қолға алған-ды. Ол шешесімен екеуі Айсұлудың биыл Алматыға барып, жоғарғы оқуға түсе алмай қайтқанына әрі намыс ететін, әрі апасын аяп қиналатын. Айсұлу болса, Жәкең мен Әсияның кенесі бойынша, январьға дейін қатты әзірленуге, ол сол университетке қайта барып, сырттай оқу бөліміне түсіп қайтпақшы. Осы жөнде Арман шаруашылық жайда ешкімнің көмегі керек емес. Үй іші, өзі шешесі екеуі Айсұлудың қалаға бару жолына, бір-екі ай оқып қайтуына және келесі жылы университеттің өзінде оқуына осындағы еңбек табыстары-

мен мейлінше камтамасыз көмек етіп тұруға серт беретін. Биыл жоғарғы оқу орнына түссе, Арман өзі мойнына көтеріп алатынын уәде қылған еді. Аралары екі-ақ жас, Нұрбүбінін бұл екі баласы әрі аналық мақтаны да, әрі тірек жарастығы, қос шынары, қос алманы өзі егіп, өзі өсірген иісі, жемісі жадынан кетпес қос сәулесі болатын.

Бұлар кейде әзілдесе, күлісе ақырын күбірлей сөйлесе, сыпаға жайғасып жатысып қалды. Түн ортасында Айсұлу түсінде өзін қапсыра құшақтап әкетіп бара жатқан түгі қатты қара аюды көріп, шошына айқайлай берейін десе, үні шықпайды. Сол арада ояна берсе, өзін шын жарым-жалаңаш күйінде ана қойнынан жұлып көтеріп алып бара жатқан адамды аңғарады. Қараса, Сағит. Айғайды салып, Сағиттың бетін қос қолымен шапалақтап, жұдырықтап, тырнай айғайлайды.

Шеше айғайлай оянып, шошынып сүріне жығылып, артынан жүгіреді. Қайта ұмтылып, көп жұлмалап Арманды оятады. Айсұлудың айғайлап көмек сұрап бара жатқанын аңғарған Арман тұра ұмтылады. Есік алдында жүк машинасы тұр екен. Соған тақай берген Сағитты желкеден қойып жіберіп, дудыраған шашынан кейін қарай жұлка тартады. Осы кезде бұлқынған Айсұлу арақ демі аузынан аңқыған Сағиттың құшағынан босанып кейін қашады. Шешесі екеуі құшақтасып бір сәт тұрып қалады.

Арманмен алыса түскен алпамсадай Сағит баланы бір сәтте қолындағы темір құралымен желкеден періп ұрып, мұрттай ұшырады. Машинаға міне сала кейін шегін дейді. Айғайды салған ана Арманға тұр дегенше, машинаның алдыңғы дөңгелегі Арманның кеудесін күтірлетіп басып өтеді.

Осы өлімнің артындағы неше алуан шытырман жайлар. Таңат колхозшы аудан прокурорына, милицияға барады. Шофер мен Сағит ұсталған. Әбілмәжін, Әсел әрекетке кірген. Судья Әділ Бекбаев, прокурор Қасен Саматов бұл оқиғалардың ортасында. Бұл істен райком секретары Көлбаев Мұхит хабардар болады. Оған Нұрбүбі мен Айсұлу келіп зар шеккен. Райком секретары Социалистік Еңбек Ері, мықты жігіт. Ол басында қатты екпін ашумен сотқа, прокурорға өте қатал нұсқау береді. Екі айыпкер ұсталған. Бірақ шофер панасыз, туғансыз, жалғыз жігіт, ішкіш. Енді

Сағиттың көп қамқоры сусылдап сөзге араласып, іске кіріседі. Содан әуелі милиция актын жұмсартады. Кейін прокурор себепті көбейтеді. Судья шоферді 10 жылға кесіп, Сағитқа 4-5 жыл береді де, оны амнистияға салады. Қысқасы, енді үш айда Сағит шығатын болады.

Айсұлу барынша ызалы, намысқа толған жүрекпен Әсияға хат жазады. Жандосқа мәлім етеді. Таңат шалды облысқа баруға шешесімен екеуі көндіреді. Таңат облысқа әділет іздеп кетеді.

Арада бірталай айлар өткен. Облыстың екі ауданы жұтқа ілінген. Облыс басшылары Сұлтанов пен Карпов аудандарға көмек ұйыстыруда. Мал шаруашылығы хатшысы Ерiмбетов Ноян мен Ұзақ ауданына жіберiлген. Бірақ сводка нашар. Мал шығыны молайып барады. Қазақстанның көрші облыстары жұтқа тегіс ілінген. Үміт түстікте, бірақ бұның екі ауданы және де азапта, қатерде.

Аздан соң Карпов өзі де ауданға аттанады. Ондағы бейнеттер. Қойшы бала адасып жүріп, үш күн жоқ боп кетіп, Карпов пен Ерiмбетов тапқан жерде Қалдаяковтың “Ақ мандайлым” әнін ызындап айтып жүреді. “Көнекент” совхозы бәрінен көп жұтаған. Өз жерінде отырып жұтаған. Осы шығасыға қастық етіп отырған Керiмбек пен Асылбек. Олар Құндызды алған директор Әбдіге қиястық жасап, солай істеген. Осы сырдың ашылуы үлкен оқиға. Ол талайды шарпитын түйін. Райком хатшысы Әріп Есдәулетов осыны көре алмаған.

Ноян ауданының райисполкомы Жарасов қатты әрекет үстінде. Ол ауданның жері қашық. Құмдағы жұрт жайы ауыр. Мал төлдеуге тақап қалған. Бірақ қар кетпей, күн жылымай бейнет, шығын басымдап тұр. Үйі көшіп кетіп, малымен далада қаңғып қалған шопандар бар. Карпов өзі машинасы қарға батып, тек қана сексеуіл жағып бір сөтке отырады. Бұны Жарасов келіп құтқарып алады.

Ұзақ ауданы, күздігүнгі Карповтың айтқаны келіп, малды көп өлтірді. Әсіресе “Көнекент” совхозы жаңағыдай тұрмыс жағдайының кесірінен де бөгде шығынға ұшырады. Бұнда да әйел мәселесі мемлекет тіршілігіне әсер еткендей жайға жеткен. Осыдан қайтқанда обкомның пленумы болады. Сонда мал шаруашылығының қазасы облыс көлемінде

катты сөйленіп, тексеріледі. Ұзақ райкомының секретары Әріп орнынан алынады.

Ноян ауданының хатшысы мен райисполком бастықтары Шәріпов, Жарасов қатты сөгістер алады. Пленум мұнымен ғана бітпейді. Облысқа Жандос келген. Осы кезде командировкамен Әсия да келген болады.

Карпов Арманның өлімін, аудан басшыларының мінезін түстікте әйел мәселесінің дерті деп күн тәртібіне қойғызады. Қазірде обкомның үгіт-насихат хатшысы болған Алмасбек баяндама жасайды. Колхозшы Танат бар жайды осыған келіп білдірген де, ол ауданға арнаулы нұсқаушы жіберіп тексерткен. Газетке жазылған.

Обком пленумы түстікте салт-сана, үй іші әйел мәселесі деген жайларды Карповтың өзінің катал әділ сыны бойынша өте жоғары дәрежеде өткізеді. Бар ауданның басшыларын сөйлетеді, сынаатады. Нәтижеде, Ленин атындағы ауданның райком секретары Социалистік Еңбек Ері, аса беделді, білгір, алғыр хатшы Көлбаевқа қатты сөгіс жариялайды. Прокурорды орнынан алады, судьяны орнынан алып, партиядан шығарады. Сағитқа, ағасына, жеңгесіне, шоферге Ленин ауданының орталығында көрнекті сот жасатуға қаулы алғызады.

Айсұлу оқиғасы Әсияның айтуынан бұрын Ілиясқа жеткен. Және де Сағит пен Айсұлу арасы ұғымсыз, бұлдыр жұмбақ боп жетеді. Ілияс Айсұлуды бұл шақта да ұмыта алмаған болса да, мынадай жанжал, облыс көлеміндегі шулы оқиғаға соққан соң, ішінен мүлде түңіліп, түйіліп қалған. Оған түстіктен қайтып келген, Әсия айтып келген жайлар да көңіліндегі күпті түйткілді жадыратуға септік ете алмайды.

Төртінші тараудың кейінгі бөлімдерінің жоспары

Бұл бөлімдер үш саты оқиғаларды баян ететін болады. Әуелгі бөлімде Жарасовтың 6 марттан он күн ішінде басынан кешкен халдері баяндалады. Мұнда көбінше Ноян ауданының малы, малшылары, совхоздарының қыс катаюына байланысты бастан кешкен бейнеттері айтылады.

Екінші саты әңгіме Әлімнің барғаннан кейінгі мал үшін аудандар және облыс болып алысқан март аяғына тақағанға дейінгі сор, азап күндер әңгімеленеді.

Үшінші саты Карповтың өзі барғаннан кейінгі қыс аяғының адам баласына түскен бейнеттері, сор киыншылықтары және аудан қызметкерлерінің, мал басындағы ер-әйелдердің көрнекті ерлігі мен ездіктері көрінетін оқиғалар баяндалады.

Енді бірінші саты оқиғаларға келсек, 7 март күні Нояннан құмдағы малға қарай жәрдемге едәуір мол күш аттанады. Бұл істің басында райисполком бастығы Жарасов Әлібек. Ол 5 март күні құмдағы инспекция бастығы Ержановтан құмда хал жақсы, күн жылы деген хабар алған.

Алматыдан бірінші хатшы Қасымов жақсы хабарды медеу етіп, “малды құмнан бері Қаратау асырып алу керек” деп нұсқау берген-ді. Мұндағы хатшының бірі Есентаев Ғұмар Жарасовқа қосылып малдың алдынан кетіседі. Алматыдан, ауданнан байласқан сөз бойынша 10 мартта құмнан малдың шеті үзіліп, бергі далаға шығып қалу керек. Нояннан Жарасовтар шыққан күні жер қара, бұл жақта кебу, суық, аяз да жок.

Қасымов пен Жарасовтың аудан совхоздарына, колхоздарына берген бұйрық бойынша сол 6 март күні он екі машинамен “Бөген” совхозының шөбі және төрт машинамен әр алуан жем, арпа тәрізді комбикорм жөнелтіледі. Осы машиналарға көмек үшін үш трактор жіберіледі. Есентаев пен Жарасов өздері “М-72” машинасына мінген. Бар көліктің алдымен бұлар Қаратауға тартады да, “Таскөмірсай” асуынан асып өтіп, Бабатаға қарай тартады. Кейін “Алға” мен “Шеген” совхоздарының штабы тұрған Айгенеге жетеді. Бірақ Бабатадан сол Айгенеге келетін күні күн бұзылып, аспанда бұлт суық қабақпен қатты түйіліп, Қараспанның қатты желі құтыра бастайды. Сол боранның кесірінен 60 километр жолды жеті сағатта зорға дегенде, жеңіл машиналардың өзімен әрен жетеді.

Боран, дауыл күн ұзын бет қаратпайды. Барысымен енді көшудің қамына кірісіп болған совхоздар мен колхоздарды ретпен, есеппен көшіру жайын қолға алысады. 8 мартқа бар шопандарды жимақ. Хабар жіберіседі. Малды айдаудан бұрын ақылдаспақ. Бірақ 8 март күні боран қақап кетеді

де, жиналыса алмайды. Енді Есентаев жеті мың қойы бар “30 жылдық Қазақстанға” атпен кетеді. “Мал қалай, отар қайда, күй қандай?” – соны біл деп жібереді.

Жарасов өзі 18 мың қойы бар Алғабасқа кетеді. Қасында бас малдәрігері Бурмистров “Красная Нива” колхозына кетеді. Онда он жеті мың мал бар. Бәрлері кешке қайта бас қоспақ болады. Жарасов ол күні қайта алмай, ертеңінде түс қайта оралады. Сол түнде боран былай тұрсын, қатты соққан кара дауылдың үстіне аяз 32 градусқа жетеді. Күндіз 18-20 градус. Қарды төгіп жібергеннен құмның өзінде қалыңдығы 45 сантиметр ақ көрпе түседі. Қой халі қиындаған. Қойшылардың жалғыз мұны шөп, жем болғанмен, шөпсіз оны қой жемейді.

9 март күні кешке қарай колхоздар мен совхоздардың бастықтарын жиып алады. “Бөген” совхозынан – Жақанов, “Қазақстаннан” – Досбаев, “Қызыләскерден” – Қызаев, “Алғадан” – Болысбаев (ол колхоздан), “Алға” совхозынан – Байтанов бар еді. Бұл соңғы завотгон. Әңгімелескенде Қызаев құмды білмейді екен. Байтанов құмды білгенмен, ұйыстыра білмейтін кісі боп шықты.

Райком бюросының үш мүшесі осы шолақ жиылыстан соң оңаша ақылдасып, енді қойшылармен, аға шопандармен сөйлеспек болды. Керек шөпті “Көнекент” совхозынан тасып алатын шаралар жасалды. Жиыны 26 машина, 8 трактор сол шөпті тасуға кіріспек. Малшылармен кездескен жоспар бойынша жол бойындағы қораларды есепке алысты. “Көнекент” совхозының директоры Әбді Есенов үлкен көмекке бел байлап, өз малына да, бұларға да жол мен жемді беріспек. Себебі мұның Карповтың өз атынан алған нұсқауы бар еді.

Әлім Ерімбетов те оған рациямен сөйлесіп, Есдәулетовке осындай нұсқау берген. Жарасов, Есентаев, шопандар бас қосып отырып, қойды Қаратауға қарай жылжытқанда, әрбір 5 километрден соң ашық қораға жетеді. Сол жерде тынығады. Мысалы, “Красная Ниваның” 25 отары бірі көшкен қораға бірі жетіп, іркес-тіркес жүріп отырады. Алдағы көшіп баратын жерді алдын ала адам жіберіп, қой жататын астын тазалап отырады. Осылай кезектесіп көшу бекітіледі. Қойшылар мұны дұрыс көрді. Тек, бірақ әр қораға шөп мезгілімен жетіп отырсын деген.

“Көнекент” совхозы 150 тонна шөпті бермекке серт еткен. Бірақ іске келгенде атаған жерде шөп болмай шықты. Әбді Есеновтың өзін адастырған Керімбек Жанаев (бөлім бастығы), оның інісі Асылбек Жанаев (зоотехник) бұрын Әбдінің келіншегі Құндызды алмақ болып, кейін Әбді алып кеткен соң жау боп қалған. Осылар Құндыздың ағасы Сыпатаевпен және араз. Айналып келіп Есеновті өтірікші етеді. Атаған жерлерде шөп жоқ боп шығады. Жарасовтар қыспаққа түседі. Мал әрі үздіксіз ұзақ жүріп, әрі шөп, жем ала алмайды. Енді шөп пен жемді 24 жүк машинасы, 8 трактормен екі есе алыс жерден тасуға кіріседі. 14 март күні бір сәтке қар ери бастайды. Бірақ түн 37 градус аяз болады. Кешегі ерігеннен қар 10-15 сантиметр төмен түседі.

Есентаев пен Жарасов мұнда құмдағыдан қардың аздығын байқайды. Жусан ашылып қалған екен. 15 март күні алыстан шөп алып қайта жүргенде үш вездеход, легковоймен келе жатқанда, күн тағы оңбай бұзылады. Тағы сұмдық жел, боран басталады, қарды төгеді. Машиналар екі-ақ километр жүріп тұрып қалады. Жеті адам енді машинаны тастап, жаяу тартады. 6 километр жерді жеті сағат жүреді. Кешкі сағат 8-де Бүркіттінің жонынан асып, Жданов атындағы колхозға зорға жетеді.

Завмаг үйіне апарып шай береді. Бірақ сөйлеуге мұрша жоқ. 16 март күні дауыл тағы құтыра соғады. Машинаға кісілер жіберіп, Жарасов өзі атпен “Көнекент” тартады. Ауданға, облысқа хабар етпек еді. Рацияның уақыты өтіп кетіпті. Ертеңге шейін күту керек. Содан соң асығып түнделетіп аудан штабы Сарбасқа жетеді. Обкоммен сөйлеседі. Жайлыбеков Алмасбекпен сөйлескенде не керегін сұрайды. “Палатка, палатка, жем, шөп” қажетін айтады. Алмасбек көп көмекпен Әлімнің кеткенін айтады. Облыс палатқалар жіберген. 100 тонна жем жібереді дейді.

Ноянның өз адамдары да айтқан жерден шығады. “Алға” совхозының бастығы Жақанов өтірікші боп шықты. Жақанов қойды отар-отармен кезектеп бөліп жіберу орнына, өзінің бар қойын бір-ақ қатар айдатыпты. “Неге ақылдаспайсың, неге айтқанды, кенеспен байлағанды орындамайсың?” деген сөзді елемейді. Және қойшылармен өзі кездеспей, сырттан бұйрық етіп қана жөнелткен. Шөп жеткізудің әрекетін істемеген. Жарасов онымен ұрыссады

да, енді Сарбасқа тартады. 18, 19, 20, 21 күндер боранның ең қатты сокқан сор күніне айналады.

Жақанов келеді. Бүлдірген де, титығы құрыған. Рациямен Карповпен сөйлесу. Бұл кезде қой сүйретіле отырып Мырзабайға шығып қалған. Отар басы 70–80 қой өлген. Жақановпен қатты ұрысу. “Тасбұлақ” фермасының қойшыларына келу. Қойшылар дір-дір тоңған, қойындарында тек таба нан, су орнына қар жеп жүр, үйлері көшіп кеткен. Суық 30 градус. Қойдың үсті қырау, Жұмаділов Нау деген Жақановтың адамы жем апарған жүк машинасына малшылардың үйлерін, әйелдері, балаларымен бәрін қосын ілгері көшірген де жіберген. Қойшылар сонымен баспанасыз, ыстық ассыз, қоймен бірге далада ашық аспан, ақырған аяз астында қалып қойған. Енді мал жайы ғана емес, адам халі де қатерге түсті. Осы шақта Әлім келіп жетеді.

Әлім Шолаққорғанға келе бере Жарасовты шақыртып алады. Есдәулетовпен үш-төрт кісі бас қосып отырып сөйлеседі. Ұзақ ауданы өз жерінде отыру себепті Әлім енді көмекті Ноянға көрсетпек. Әлім “Көнекент” совхозының және Ұзақ ауданының Ноянға уәделі көмегін, шөбі мен қораларын дегендей бермегені үшін Әлім Есдәулетовке қатты зіл тастайды. Бірақ үлкен сөз кейін болмақ. Өзі малды, шопандарды тез аралап көру үшін самолет алады. Жағдайды анық біліскенде, “Бөген” совхозы малшылары үйсіз қалған қалпында үш күн ішінде екі мың бір жүз қой өлтіріпті.

Әлім өзімен бірге көп машина, бензовоз, тракторлар келтіретін болған. Қырық килограмм сары май, көп шұжық, жүздеген бөлек нан, киіз үй, шөп қорын үздіксіз жіберіп, осы өлкеге жеткізетін болып келген.

“Көнекент” пен “Калинин” қораларын есепке алып, қора жетпеген жерлерге Әлім әкелген көп үлкен палаткаларды тіктіріп тастайды. Енді самолетпен “Бөгеннің” он бір отарын, панасыз шопандарын іздеп шығады.

Адам қатерде. Баспанасыз жүргендеріне бірнеше күн болған. Ең алдымен адам қазасын болдырмау үшін самолетке азығын ала, қасына біресе Манасовты, біресе Ұзақтың райисполкомы Құрмановты алып, әлденеше рет ұшып шығады. Қай жерде қой көрінсе, соған қон дейді. “ЯК-12” самолеттің пилоты Петро екі рет, үш рет қон деген жерге,

қар үстіне қона береді. Жеке қойшыларға Әлім сөйлесіп, май, шұжық беріп, өздерін есепке алып кетеді.

“Бөгеннің” бір қойшысы, елуге келген аға шопан, бел шешпегенге он жеті күн болды дейді. Ыстық ас ішпегенге де сонша бопты. Қорегі жалғыз нан – таба нан. Ішкені қар суы мен құдық суы. Бірақ малдан кетпеген. Қарасуан деген жерде ілгері баса алмаса да, қойға сәл талшық болғандықтан, ілгері жүрмей қойған. Малы өлсе де, аз өліпті. Соған да жылап жіберді. Өздерін тіпті айтпайды. Ең артта қалған отар осы еді. Тағы бір шопанға кездескенде, қасындағы жас көмекшісі ауырдым деп Шолаққорғанға кетіп қапты. Жігіт төзе алмай әлсіздік еткен. Бірақ оны Шолаққорғаннан қайта қайырады. Тағы бір жердегі қойға оралады да, Жарасов пен Әлім “Красная Ниваның” бұрын табылмай жүрген малын табады. Қонбақ. Айнала ұшады. Жері шоқалақ.

Әлім Петроға: “Неде болса жол үстіне қонайык!” – дейді. Петро бекінеді де қонады. Бұлар шыкса, үлкен терен бұлаққа самолет бес-ақ метр жерге кеп тоқтаған екен. Дәл осы жерде Шашты Әзіздің моласы бар-ды. Әлім қалжындайды: “Бізді мына әулие ұстап қалды”, – дейді.

Тағы да қойшыға жәрдем береді. Енді жөн сұраса, бір отар қой жоғалып кеткен. Үш күннен бері самолетпен де, атпен де іздеп таппай қояды. Әлім Жарасовқа сол отарды, белгілі жас қойшы баққан отарды іздеп тап деп ат-көлікпен жібереді. Тағы екі күндей қатты боран, суық болады. Әлім жасаған комиссия шығынды санағанда, 21 март күні “Бөген” совхозынан екі мың бір жүз қой өледі. Бір боранда бір мың төрт жүз қой өледі. Енді қойлар мүлде жүре алмайтын болады. Осы кезде Әлім Құрманов палаткаларды көп тіктіреді. Тапқан отарларға үй жібереді.

Ұзақ ауданынан әйелдер де ыдыстарын алып, жаңағы үйлермен он бір отардың қойшыларына көмекке барды. Кетіп қалған үйлерін қайта шақыртып, машиналар жіберіледі. Бар қойшылар есепте, қайсысы қай жерде екені енді Әлімдерге мәлім. Тек бір ғана қойшы, Медет дейтін, былтыр онжылдық бітіріп қойға келген шопан алты жүз қойымен жоқ та жоқ. Оның ағайыны аға шопан Әлімге інісінің өмірі қатерде қалғанын қайғы етіп айтады. Тағы да іздеу басталады. Самолет таппайды. Жарасов бір бытқыл адыр арасына түсіп кетеді. Болса осы маңда бола ма деген

үміті бар. Ең үлкен қатер, тегінде, адам қазасы. Оны рациямен сөйлескенде Қасымов және, әсіресе, Карпов өзгеше, өте қатты ескеретін жайы ең зор сын міндет деп тапсырған.

– Шопандар тірлігі үшін, өмірі үшін әрбір совхоз директоры, колхоз бастығы, аудандық басшы азамат өз бастарынмен, партия билетінмен жауап бересің, – деген болатын.

Жарасов пен Есентаев әр жаққа кісі жіберумен бірге өздері және іздесуге кіріскен еді. Алдыңғы күндер атпен іздеп таппаған соң бүгін жанағы адырға шейін вездеходпен келген еді. Бір кезде машина қарға батты да, тұрып қалды. Токтаған машинадан жерге түскенде, омбылаған күйде ызғырып соғып тұрған жел әкелген ызындаған бір алыс үн есітеді.

– Мына жақта адам үні бар. Осы адам үні. Әлде ұлыған қасқыр үні болар ма? – десіп тыңдай-тыңдай түсіп, белуардан қарға бата, омбылай белге шығады. Ар жағында тағы бір төбе, жанағы дыбыс адамның даусы екені аңғарылады.

Келесі белге шыға берсе, қой көрінеді. Енді бір сәтте бетке қарай өрлеп шығып бара жатқан жас қойшының жоны көрінеді. Ол ән салып барады. Андаса, белгілі әнші бала қойшы жоғалған Медет екен. Айтып жүргені Қалдаяқовтың “Ақмандайлым” дейтін әні. Бұл қойшының жоғалғаны Әлімдер ғана емес, ауданға, тіпті Карповқа да мәлім етілген еді. Енді ол табылғанда Жарасов пен Есентаев қуана жүгірісіп, оны құшақтап, қуанғандарын айтысып:

– Айналайын, амансың ба! – десе береді.

Жігіт өңі жер беттеніп, өзгеше тотығып және қатты жүдеп кеткен болса да, әжімденген жас терісі жиырылып, аппақ кесек тістерін ақситып, сөз қатпай күле береді.

Жарасов сол сәтте таңырқаған қуанышын ірке алмай: “Сені өлі табамыз десек, әніңмен бізді таптың ғой. Жә, өзген өзге, осы жанағы әнің не?” – дегенге жігіт, жай, баяу жауап айтады.

– Құмнан көшер алдында радиодан анықтап естіп, жаңа ғана үйреніп алып ем. Соны ұмытып қалмайын деп айта берем. Айтсам және жаңғызсырамаймын. Бойым да жылынып қалғандай болады, – дегенде, Жарасов бала жігітті құшақтай алып, бетінен сүйді. Оның омырауында Жарасовтың кеудесіне батыңқыраған қатты бір буылтық бар тәрізденіп еді.

Наны ма екен десе, кітап екен. Қойнына салып оқып жүргені қазақ тілінде шыққан “Нағыз адам туралы аңыз”. Наны да азайып қалған екен. Тіпті бітуге тақау. Жас қойшы Медеттің алты жүз қойынан бір қой да өлмепті. Ол осы ғана бір тіктеу қолат қойтастар арасында бұта көде, жусан, селеу тәрізді қой талшық етер жем барын көреді де, бар қойын осы арадан шығармай, ілгері де, кейін де жылжымай жатып алады.

Жарасов Есентаев екеуі машиналарынан май, ет, азық әкеп беріп, енді жақын жерге шатыр әкеп тіккізіп, Медеттің малын амандап қалуға күн бойы көмектеседі. Ең алғаш ыстық сорпаны Медеттің ішкелі отырғаны он бір күн өткенде бүгінгі ғана кеш еді. Ол шай ішіп жылынып, қойларын палатка арасынан тыным алып жатқанын көре-тұра тағы да ыңырсып “Ақмандайлымды” қайталай жырлай жүрген еді. Бұл әнге әсіресе құмартқан басында бір радиодан ұғынып алып, артынан ұмытып қалған-ды. Бүгін танертен, Жарасовтар бұны табар алдында ғана сол ән есіне өздігінен қайта оралып келген де, соны Медет күні бойы жырлап жүрген болатын. Жалғыз ән емес, сол әннің ар жағында жас жанның өз түкпіріндегі жұлдызындай ыстық жаңа махаббат себепкері де болатын. Ол мұның жетіжылдықты биыл бітірген жас қалыңдығы, Ноян орталығында қалған сағынышты сүйіктісі Сағадат болатын.

Ноян ауданының қойшыларына Әлімдер жасаған көмек алғашқы бірер күндік қана азық көмек. Адамға ас жетті, бірақ мал әлі өлуде, әлі қатерде. Көпшілігі Қаратау мен құмның аралығындағы шексіз ұзақ далада қалып малтығып тұрған мал енді шөп-шөп керек етеді. Шөптің жақыннан алына-тын бір-ақ жері бар. Ол құм шетіндегі “Жуантөбе”, “Тасты” совхоздарының Шу аяғынан шапқызып жиғызған мол запас шөбі. Бар машинаны, тракторды сол жаққа жеткізу шарасын істеу керек. Оларды жөнелтетін отгон орталығы ілгеріде Айгене деген жерде. Бұл штаб орталығы. Осыған самолеттегі Әлім Құрманов және “Қаракөл” тресінің бастығы Айтқазин қону керек.

Далада шегірткемен алысқан күрес кезінде самолетпен нелер қиынға қонып, сахараны жеңген қыран деп аталған Петро Айгенеге қонуға қорғанды. Жер тар. Бірнеше айналып ұшқанда Әлім оған есебін тап та қон деді. Петро тағы бір айналып төмендеп көтерілді де, сай арасындағы Айгененің са-

молет қонар алаңы тегіс жері отыз-қырық қана метр екенін айтты. “Мен қонамын. Бірақ құмға тіреліп қонам. Кейін ұшып шыға алмайтын болам. Бірақ жаңа бір тақыр көрдім. Бес-алты километрде. Ұшарда мен жалғыз көтерілем, сіздер сол тақырға барып мені содан тосатын боласыздар!” – деген.

Айтқанындай, Айгенеге қонады. Бұл кеш Әлім қақпаншы шал үйінде болады. Осы қыста, қалың жұтта қажымаған сергек жандарды осында көреді. Шалдың өзімен он жеті жасар қызы екеуі де аңшы, мерген. Екі тарғыл көк шашақ құлақ жүйрік тазылары бар. Бұлар қасқыр, түлкі атаулыны қырып тастаған. Өзі де, қызы да әрі мерген, әрі бәйге ат ұстайтын сергек жандар. Үйде гармон бар екен. Ас ішіп, жылынып, жайланған соң аңнан келген қыз гармон тартып, ән салады. Гармонға, Әлімнің андауынша, Нартайдай сызылта қосылады. Абай әндерінен бастап, Қалдаяқов, Жамақаевтардың ең соңғы, ең сезімтал көркем әндерін жырлайды.

Әлім бұл қызды өзінің қалауы бойынша дәрігерлік техникумына түсіруге серт етіседі. Танертең құмнан Шуға жол ашу керек. Ұзақ ауданы бұл тұстан тауып берген шөп бітіп қалды. Нояннан жем келді. Әр отарға бөлек-бөлек палатка да тігілді. Екі жүз, екі жүз елу козы, нашар қой сыярлық палатқалар теріс болған жоқ. Бұл кезде малдың тұрған жерлері Жданов совхозының, жайылма “Көнекент” совхоздарының жерлері Мырзабай, Үлдік, Бүркітті дейтін қоныстар. Осы араға орналасқанмен, шөп қоры азайды. Жалғыз жеммен қой тірлік етпейді. “Бөген” совхозының “Қайнарбұлақ” фермасының сонада он жеті күн бел шешпеген қойшысы енді Әлімге “неғысан да шөп тап, шырағым” дейді. Сонымен, “Бөген” совхозының фуражир завхозы Науды он бес машинамен құмдағы шөпке жібереді. Үміт сол болса да, Нау ақтамайды. Екі күн жүріп, “жол жаман, өте алмадық” деп қайтып келеді.

Содан екі машина, екі трактор, үш бензовоз алып, Әлім өзі тартады. Түйешілердің жолымен тыңнан жол салып, Ұзақпен айналмай, екі есе қысқа төте жол тауып, бір күнде атаған жерге жетеді. Ол 114 километр. Колонна соңында екі трактор бар еді. Соның біреуі бұзылып, біреуі соған айналып қалыпты. Шоферлеріне Әлім көмек жібереді.

Бұл марттың аяқ кезі. Әліммен бірге Құрманов барғанды. Ол жолшыбай екі қарақұйрық атып алады. Әбүтәліп деген шофері өнер көрсетеді. Шөпті алады. Бірақ қайта жүруге кешегі жол жарамайды. Еріп кеткен. Сонымен, Сарысу ауданының “Көнекентті” басып жүретін жолымен бар көлікпен қайта тартады. Аса көп бейнетке ұшырайды. Әлім озып кетеді. Машиналар алдынан трактор жібермек болады. Бұл жол тағы бұзылады. Бір жүк машинасы батып жатады. Ішінде өлген қойы бар Сарысудың машинасы. Сол машинадан өте бере Әлімнің машинасы да лық етіп барып, борбасқа түсіп кетеді. Құмда осы борбас ылай әсте қатпайды, жердің іріңі сияқты ең жауыз қатердің өзі.

Түн болады. Аяз қатайды. 40 градусқа жетеді. Бұлар сексеуіл іздеп кетеді. Бір шал қойшының үйін табады. Әйелі ауру. Шай ішеді. Шалдың түйесін зорға сұрап алып, колоннаны іздеп кетеді. Үсте тон, аяқта етік. Сексеуіл көтеріп, кешегі қалған машинаға келеді. Қараса, “ГАЗ-63” тың машина тұр. Онда Жарасов Әлімді іздеп шыққан екен. Кешелер рациямен сөйлесіп хабарлағанда, Карпов Жарасовқа “тез көмек ет те, Әлімнің соңынан бар!” – деген.

Сонымен, бұл іздеп шыққан екен. Содан кейін машиналар келе береді. Жарасов алып шыққан трактор мен жеңіл машина кейінгі колоннаның батқан машиналарын шығарып алады. 100 аттық күші бар екі трактор екі-үш машинаны тіркеп бір-ақ сүйреп шығады. Бар машинада шөп бар. Аяз қатты. Жарасовтың аяғындағы мазолі қанап, қаны шыққан жара, соны сексеуіл жағып, ес жиып жылытады. Осы кезде үстерінен баяғы Петро бұларды іздеп ұшады. “Егер орталарында обком хатшысы болса, оң жаққа шығындар!” – деп записка тастайды.

Қысқасы, бұлар енді шөбімен, бар көлігімен Айгенеге жетеді. Малға отар-отар басына шөпті таратып беріп, мал аузы жемге, шөпке қатар ілінеді. Бірақ осы кезде тағы бір сор болып, қой қоздай жөнеледі. Март аяғы Ноян ауданының малына қорасын беріп, көмек жасап келген Ұзақ ауданы енді өзі апатқа ұшырай бастайды. Ол он бес мың бас малды бір “Көнекент” совхозының өзінен өлтірген.

Ұзақ ауданының қойы қаракөл, оның Ноян ауданы қойынан (биязы жүн қойынан) бір егде ерекшелігі бар.

Қаракөл қозысы валюта-алтын. Онда “голова шкур” дейтін мән де бар.

“Көнекент” халі ауырлаған сайын Есдәулетовтің күзде Карповқа берген уәдесі, дерегі бекер екені анықталып ашыла береді. Шөп, азық бұл ауданда айтқан мезгілден бұрын бітіп қалған. Оның үстіне “Көнекент” малы қырыла бастады. Ноян ауданы ілгері жылжи алмай отыр. “Көнекенттің” бөлім бастығы Керімбек директор Әбдіні алдаған. Оны жазалауға Есдәулетов қарсы. Өзі сүйейді. Осымен бұл аудан қыс апатының үстіне жік әлегінің шырмауына ілінген. Бұл жайларды Әлімнен шет жағалап ұғынған Карпов өзі екі ауданға барып түсетін болады. Шолаққорғанға Карпов келіп, Әлім, Жарасов, Құрманов, Есдәулетов, совхоз директорлары сонда жиылады. Карпов келумен жоғарыдағы үшінші саты оқиғалары басталады.

Карпов он бір кісімен келген. Келе сала Ұзақ ауданының хатшысы Есдәулетовті тыңдады. 25 мартқа дейін облысқа өтірік айтып келген. Екі мың бес жүз мал өлген деп хабарлаған екен. Қазір өлген малдың санын Есдәулетов кібірткітеп анықтап айта алмағанда, Әлім білдірді.

– Бүгінде “Құмкентте” өлген қой саны он бір мыңға жеткен. Карпов: қысқа әзірліктерің болмаған. Шөбіміз бар, шопан жеткілікті. Бар жерде су да жетеді. Қоралар мол. Адам жеткілікті деп келгенсіңдер. Бүгін бәрі өтірік боп шықты. Су жоқ. Құмнан, “Көнекент” қойы жатқан жерден совхоз орталығына дейін 80–100 километр. Жолда су жоқ. Үш күн айдаған. Бір шопан үш күн бойы аттан түспеген. Қозы да, қой да жолшыбай қырыла бастаған. Анығында, күніне түске дейін 5 километр айдап суландырып, тынықтырып, түстен кейін тағы 5 километр жүріп отырып, 8-10 күнде жету керек еді. Бұлар да үйлерді көшіріп әкеткен. Қойшы өзі де аш. Ішінде қозысы бар қой да өледі, қозы да өледі.

Карпов бар жұртты әр жерге таратты да, Әлімді Ноян малына жібереді. Есдәулетов, Жарасов екеуін қасына алды. Малды да, адамды да өзі көрмек. “Калинин” совхозы Ұзақ ауданыныкі. Содан көп шопандарға араласты. Жасы 67-ге келген аппақ сақалды бір шопан жылап жіберді. “Жәрдем көрмедік, қайдасыңдар!” – деді.

Карпов:

– Мынаны танымсың, бұл келіп жүрген жоқ па? – деп, Есдәулетовті көрсеткенде, танымай шықты.

Енді бір қораға келсе, бір кісі азғана шөпті қораның төбесіне үйіп салып, өз қойына беріп, өзге қойларды аш ұстап отыр. Жақындағы Ноян ауданының шопандарына келді. Бар шопан Жарасовты таниды. Карпов Есдәулетовке сын айтады.

– Мынау ауданның малы өз жерінде емес. Жырақта, бөтен жерде. Бірақ, міне, шөбі де, тұзы да бар, жемі бар. Суды жылытып та беріп жатыр. Бұлар шаруаны системаға келтірген. Сендер өз жерінде нағып жүрсін? Міне, “Көнекент” совхозы жол бойы тек өлген қойларын тасып жүр екен.

Жарасовқа Карпов колхоз малын көрсет деді. Оны да көріп, Карпов ырза болып, тағы да Есдәулетовке салыстырады да, ұрсады. Жарасов бұл жайды ыңғайсыз көріп:

– Мен өз малыма кетейін, – деп, күндіз бірнеше отарларға соғады. Осыдан бірнеше күн бұрын Жарасовпен бірге қиындықтарды кешкен Медет сияқты жас та, көп кәрі шопандар да мұнымен, Есентаевпен жақсы амандасып қарсы алады. Кешке уәде бойынша “Көнекентке” Карповқа келеді. Келсе, бұл совхоздың алауыз-кілауызының бәрі көрнекке шыққан. Жеке бір кісі, кейде екі кісі Карповтың, Жарасовтың үстіне кіріп, “Карпов сіз бе?” – деп сұрап алып: “арызымыз бар”, – деседі. “Атым Олжабеков, шопанмын!” Өз аты шынында Сарманов. Тағы біреуі атын өзгертіп: “Шопан Күшікбаев боламын!” – дейді. Өздері ішкіш, жалаңдаған ку адамдар да кездеседі. Бір сағаттың ішінде Карповқа бір уыс арыз жиналады. Карпов соны түнімен, таңертең де оқыды. Жамандағаны Әбді Есенов. Осы арыздарды жіберіп отырған Сыпатаевтарға өш, Әбдімен араз Керімбек, Асылбек деген Жанаевтар.

Сыпатаев, тегінде, пәлекор адам. Ол полевод боп, совхоз көлемінде жауапты кісі боп істейді. Карпов жиналыс жасайды. Күн тәртібін атамайды. Жарасовқа көмекті қалай ұйыстырдың, соны сөйле дейді. Бұл сол жөнін айтады. Жиылыста Карпов екі ауданды да қатты сынайды. Жарасов жолдағы судан қой өткізу керек, оған көпір салу қажет. Сол каммен жыңғыл әзірлетеді. Өткелі жатқан қойды токтатып,

“Көнекенттен” ағаш алғызып, көпір жасатады. “Красная Ниваның” 5 отар ісектерін өткізеді.

Карпов трест совхоз бастығын да сынайды. Өзі малшылар жатқан жерлерді бірнеше күн жүріп аралаумен болады. Бұл кезде қар кеткен. Бірақ әлі қара суық. Екі жерде босана алмай жатқан екі әйелді көреді. Біреуі ісініп кеткен. Карпов темір пеш алғызып береді. Біреуі үстінде қалың пальто, баласы бауырында қиналып жатады. Енді соларға дәрігер, пеш сияқты қажетті Карпов өз машинасымен алғызып, көмек етеді.

Шопандар жағдайы Карповты қатты ауыр күйініш ойға салады. Жаны ашиды. Шалдар мен Медеттей жастармен әңгімелеседі. Оқу бітірген жастың бұл жағдайда тұруы, шыдауы мүмкін емес екенін, Медет ашып айтады. “Жоғарғы оқуға түсу үшін, өндірістік стаж алу үшін келіп едім, істедім. Бірақ өзіңіз ойлаңыз. Адам қасқыр емес, бұл жағдайда тұрып болмайды”, – дейді.

Жас қойшы және трактормен көп еңбек істеген Егоров, Жұмаділов сияқты екі шофер Медетті қостайды. Самолет пилоты Петро және де мұндағы тіршіліктің адам жайын ойламайтын топастықпен жүрген тіршілік екенін қатты айтысады.

Айгенеді осы сөзге мерген қыз да қатынасады. Сол бір кеште Карпов көп-көп шындықты да естиді. Ауыртпалықты да ұғынады. Аңшы, қақпаншы шал Ұзақ ауданының өзге совхоздары өлтірмей, тек “Көнекенттің” көп өлтіріп отырған себебін көлденеңнен әділ, қатты шыншыл сынмен жақсы ашады. Ол жіктің себебі. Жіктің бір жағы Есдәулетовтің өзінде. Бұрын кеткен райисполком Токбаевта. Сыпатаев пен Жанаевтар сол жіктердің қалдықтары. Екеуінің кесірі малға тиді. Карпов тексеріп келгенде, аудан жігінен басқа, бұл екі адам араздығының себебі әйел боп шығады. Әбдінің әйелі Құндыз. Қандай сұмдық жайлар. Күзде келгенде Баба-тада ол уақыттағы сорлаған әйел жайын естіп еді. Енді мал атаулыны сорлатқан елден ерекше “Көнекент” совхозының бүгін, міне, 11 мың қойын өлтіріп отырған кесел-қырсықтың тағы себепшісі тағы да жазықсыз әйел. Бұл жайды Карповқа осы кеште онаша сөйлескенде анықтап ұғындырған Әлім Ерімбетов еді.

Әлім өзі бұл кезде шопандар арасында айға жуық жүріп, үлкен өмір тезінен өткендей. Даусы қарлығыңқырап жуандаған, кол-беті қап-қара боп тотыққан. Жұқа сұлу ерні жарыла түскен. Жарасов та сондай айдан аса жүріп, неше түрлі бейнет кешіп, әрі шыныққан, әрі ел таныған. Құмды білген. Шопан өмірінің бар бейнетін де бірге кешкен. Оның аяқтан қан ағызып жүріп сексеуіл ығында паналағаны, сексеуіл шоғының жанында жатып тыныс алғаны бәрі де Карповтарға мәлім еді. Бұл екі жас басшы қызметкердің екеуінің де өмірі бір алуан. Бұларды жақсы әзірлеген. Карпов бүгін білді. Әлім моряк есебінде Балтық флотында бар соғысты бастан атқарыпты.

Жарасов армияда Военно-танковое училищені бітіріп, бар соғысты бастан атқарған. 1942 жылдың 11 январында соғысқа араласып, 1949 жылдың 20 марты күні әскерден қайтқан. Алматыда Жоғарғы партия мектебін бітірген. Кейін Баскентте обкомның бюросы болды, сонда Есдәулетов тағы да шынын айтқан жоқ. Әлім оны ұялта қатты сынады. Әлім Ноян ауданы басшылығын да түгел ақтаған жоқ. Қасымов пен Жарасовтың қойды құмнан айдауларын қателік, шығасының бас себебі дей келіп, кейін, бірақ Жарасов қой басында, Қасымов ауданнан ұдайы шөп, жем, машиналар, үйлерді мезгілімен жіберу арқылы көп малды амандап қалуға себепші болды. Қателіктері бар, соның салдарынан “Бөген” совхозынан болса да аудан бойынша 9 мың қой өлді. Ұзақ ауданынан бюро қараған күнгі есепте өлген мал санын Карпов өзі жариялады: 20 мың қой өліпті. Сонымен, бюро Есдәулетовты орнынан алды. Қасымов пен Жарасовқа қатты сөгіс жариялады. Жұт аяғы әзірге осымен аяқталған еді.

Бесінші тарау (Қысқа варианты)

Бұл бөлімде бірнеше әңгіме, оқиға болады.

Бірінші оқиға

Көктем шағы. Айсұлудың колхозы. Шөп көгеріп, өрік гүлдей бастаған. Қайғылы Айсұлу мен анасы. Күзде болған оқиғаның жалғасы.

Сағит күзді күні Айсұлуға күнде хат жазады екен. Ол хаттарды Айсұлу оқымайтын. Қолына алған жерде жыр-та беретін. Ал сол хаттарында жігіт былтырғы қолын жаралағаны үшін “кеш, кеш, кеш” деп жазады екен. Жауап алмағанына қарамайды. Жыртып тастайды деп те ойламайды. Ол өзінің бойына біткен сынаржак, қыңырлық, дөкірлігі бойынша қызды мүлде түсінбейді. Хаттарымды оқып жүр деп біледі. Сол себепті кейін ұдайы бір нәрсені және жаза береді. Онысы “маған ти, мен сені аламын” деген сөздер болады. Ең соңғы үш хатында ол: “мен барамын да, сені алып кетемін” дейді екен. Ең үшінші хатында “осыған жауап жазбасаң, қарсылығыңды айтпасаң, менің дегеніме көңгенің” дейді.

Сонау анау сұмдық түнде ішіп алып келгенде, ол Айсұлу барды біледі деп, ұялғаннан жауап айтпай жүр деп, алып кетсем көніп кетеді деп, өзінің топас ойымен, берік байлау жасаған.

Енді бұл өткен айлар ішінде Айсұлу мен анасы қандай? Олар басынан кешкен қайғы салдарынан Айсұлудың жүрегі дүниеге мұздаған. Шешесі Айсұлудың саушылығынан корқады. Ол бұл қыста қатты жүдеп, жүзінде көк тамырлар, көз астында көлеңке қалыңдай түсті. Қоюлана берді.

Тек Арманның киімін құшып, иіскеп бір жылайды. Шешесі Арманның көрпесі мен жастығын бауырына басып, тұншыққандай үн шықпай, Айсұлудан жасырын, құпия қайғы шегеді. Айсұлу үшін Арманның бар кітабы, жазған жазулары, жатқан орны, бау ішінде, қорада басып жүретін жолдары бәрі де ыстық та, қинайды да.

Қақпа алдына шықпауға тырысады. Дұшпан машинаның жан бауыры Арманды басқан жері туған үйдің астынан азынаған көрдей, ажалдай сезінеді. Шешесімен екеуі оңашада ақырын сөйлескенде, бұрынғы күніміз, өткен жазымыз, тіпті сол соңғы сор алдындағы кешіміз қандай рақат еді. Ол қандай бақыт еді деседі.

Тек соңғы жиырма шақты күннен бері ғана Айсұлу кітапқа қарады. Сонысы шешесінің сәл жұбанышындай. Бірақ Айсұлу ылғи ауыр, оқиғалы романдар оқитын. Бұл шақта абақтыда отырған, әлі соты болмаған Сағитқа сот болыпты. Ол соттың айналасында үлкен жауыз айталы

әрекеттер болады. Сағиттың ағасы, жеңгесі көптен іске кіріскен. Олар: қыз ырза болған. Уәделі күн байлаған. Інісі төбелес шығарған. Сол жанжал үстінде оқыста қаза болған деген лақаптар таратады.

Сағиттың туған нағашысы, осы аудандағы СМУ-дың бастығы Бейсен жиені үшін қатты белсеніп, іске араласады. Енді аудандық тергеуші, прокурор, соттың да бастарын бұра береді. Осы сыбысты естіп, Таңат шал Нұрбүбімен сөйлеседі. Айсұлу жылап отырып, Таңатқа Арман үшін алысуды тілек етеді. Райкомға барыңыз, дейді. Ол райкомға барады. Райком хатшысы бұрын естіп жүрген жайды тыңнан Таңаттан сабырмен тындап шығып, ұғынады да, тапсырма бермек болады: үкім әділ болады, айыпкер жазасын тартады, дейді. Өзі прокурорды шақырады. Бұған келер алдында прокурор мен СМУ-дың бастығы Бейсен арасында шытырман сөз болады. Екеуі жерлес. Аудан соты Сағиттың ағайы болады. Ол да жіңішкеlep, жез қармақтап райисполком бастығын өз жақтарына ойыстырып қойған болады.

Прокурор мен райисполком әңгімесі болған. Енді райком меп прокурор бұл жайдан сөйлесерде прокурордың Сағиттың жазасын жеңілдетер сылтаулары көбейген болатын. Сонымен, сұмдық қылмыс болғаннан кейін үш ай өткенде, сот болады. Сот шоферді мол жылдарға кеседі. Ол туралы ара түсіп болысқан кісі болған жоқ-ты. Ал Сағитқа барлығы үш жарым жыл кеседі де, көбін кешеді. Енді екі-үш ай отырып, ол шығатын болу керек. Түрмеде отырып, қазір ол Айсұлуға тағы да хат жазған. Таңат, Нұрбүбі, Айсұлу бұл хаттың үстінде енді жылау емес, ызаға, алысу әрекетіне бекінеді. “Арман әруағы соны маған қарыз етеді” деп, Айсұлу барлық жайды айтып, Таңатқа облысқа, обкомға бар” деген тілек айтады. “Әділет ізде, әділет тап!” деседі. Өзі сот үкімінің әділ еместігін түгел айтып, шешесі мен өз атынан Жәкеңе хат жазады.

Бұл хат өмір бойында Айсұлу жазған жүрек шерінің, шіміріккен санасының, жан жарасының хаты. Жас жанының шынғырған үні, шырылдаған зары да сияқты еді.

Екінші оқиға

Жәкең Баскентте. Таңат обкомға келіп, бұл шақта обкомның үгіт-насихат жөніндегі секретары болған Жай-

лыбеков Алмасбекке кіреді. “Осы дүниеде әділет деген бар ма?” деген сұраумен сөз бастап, жайды айтады. Алмасбектің бұл әңгімені алғаш естігені осы болса да, аса қатты түршігеді. Айтқандарының бәрін қағазға түсіруді обкомда қызмет істейтін қазақ әйелі Шалқароваға тапсырады. Ол шалдың сөздеріне жаны түршігіп, күйіп, барынша бұлар үшін алыспақ болады. Дәл осы күндерде Жәкен Әсия Әлімова екеуі Баскентте ұшырасады.

Соңғы күндерде Оңтүстіктегі Ленин атындағы ауданда болған Әсия ол жақтағы көріп-білгенін Жәкеңе айтып келеді. Жоғарғы бөлімде болған оқиғаларға ең соңғы шақта қосылған жай Әсияның Нұрбүбімен, Айсұлумен ұшырасуы болатын. Тегінде, Әсия Алматыдан Жоғарғы Советтен осы облыста салт-мәдениет мәселелері жөнінен келген комиссияның арнаулы мүшесі еді. Ол әйел халі осы облыста әлі әр алуан сорақы оқиғаларды туғызып жүргенін көп көрген. Салтқа, үй іші тұрмысқа мәдениет, тазалық кіргізу жөнінде, аналықты қастерлеу жөнінде, жалпы қазақ қыстақтарында балалар бақшаларын, дәрігерлік орындарын дұрыстау жөнінде көп ойлар ойлап, ширығып жүрген.

Оңтүстіктің Ленин атындағы бай ауданы мәдениет жағына келгенде өзгеден бұрын кемшілікке, надандыққа бай, әртүрлі олқылыққа бай деп сөйлейтін. Ол Айсұлудың жайын естіп, үйлеріне өзі барған. Айсұлу мен Нұрбүбі екеуінің соңғы шақтағы тірлігінде жалғыз бір жарық кеш тәрізді жылы шақ осы Әсияның келіп отырған сағаттары еді.

Әсия Айсұлуды бауырына алып, құшып қысып, үлкен бір камқор апалық ақыл айтып, қайрат жиюға, Арманды жақсы көргені үшін өлмеуі керек екенін жігерлендіре сөйлеген. Айсұлу сонда өлімді ойлайтынын, тірлікте қалғысы келмейтінін, көз жасы құрғаған күйде өмірге сонша наразы, ызалы күйде айтқан еді.

Әсия бұған кітаптар беріп кеткен. Кітап оқуға, ілгері қарай оқып өсуге және де көп өсиеттеген. Бірнеше күн әдейі қасына алып, өз пәтеріне де апарған. Айсұлудың жүрек жарасын білгір балгер қолымен сылағандай, сынық көңілін сылағандай болған-ды.

Сол жолда Әсия бұл үйге айтпай, өз бетімен райком секретарына, прокурорға жолыққан. Ол дәл сот болардың

алдындағы үш күннің іші еді. Әсия прокурормен ұрысып айрылысты. Прокурор Айсұлу мен Сағиттың арасын хат арқылы келіскен жақын жандар қалпындағы хал етіп қисық баяндаған.

“Өлім әдейі жасаған қастықтан туған жоқ. Ішіп алған шофердің мастығынан” деген. Прокурорға наразы болған Әсия райком секретарымен зілді сөйлеседі. Өзі герой, өзі мақта шаруа жоспарларын бітірген, ауданы жақсы күйде отырған райком секретары бұдан қысылмайды. “Партия мен үкімет бізге бұдан үлкен мәселені де сене білген. Сіз жалғыз келіп, өздігіңізбен тергеу ісіне бас сұғасыз. Әйелдер ұғынған ұшқары, біржақты сөзді райкомға дәлелсіз, дерексіз алып келесіз. Заң орындарын, ауданның жауапты, үлкен сенімді, тәжірибелі партия қызметкерлерін орынсыз сынайсыз. Әділетсіз тергейсіз. Осыныңыз не?” – деп, өзіне қарсы кінә тастаған.

Ызаланған Әсия “дәл осы жұмыс оңай деменіз. Прокурорға да, СМУ-ға да әділет күші жетер” деп, ауданнан түңіліп қайтқан.

Айсұлудың хатынан басқа Жәкең Алматыда отырып Әсиядан телефон арқылы жаңағы өзі көріп қайтқан халдерді біледі. Сонымен, қазір Баскентте әдейі Арманның жанкүйері, жоқшы әкесі есепті арнайы келген. Ол Танатты, Әсияны тыңдап алып, енді Танат атынан обкомға жазылған арыздың бір көшірмесін алып, Нил Петровичке барады да, барлық жайды баян етеді. Нил Петрович көп сөйлемей, көп шешу айтпай, үлкен салмақпен, қатты ілтипатпен Жәкеңе іштей сене отыра бұл оқиғаны тыңдап шығады. Өзі Ноян, Ұзақ ауданынан осы көктемде жана ғана қайтып келген еді. Енді жаз шығып, мал атаулының аузы жерден шыққан көкке іліккен соң, күн жылыған соң шопандардың да тіршілігі үлкен қамқорлықты әзірше керек ете қоймайтын. Сонымен, енді обкомның бір кеңірек бюросын шақырып, сол аудандардың жайларын тыңдай отырып, өткен тәжірибесінен жаңа байлау жасау керек деген іс соңында болатын. Енді жаңағы мәселені естігенде, былтырғы Бабатада естіп-білген әйел халі, әнеугі “Көнекент” совхозындағы жұттың себепшісі болған Құндыздай жазықсыз әйел жайы есіне түсті.

Мынау қайғылы қаза жаңа-жағдайда, жаңа түрде әйел халіне қарсы арналған қияс, қара күш қастығы. Осындай

ойда отырғанда Алмасбек Танаттың арызын алып келеді. Екі секретарь қысқа, берік байлау жасайды. Облыстық сот мүшесінен біреуді қосып, тергейтін комиссия жібереді. Алда, жақында обком бюросы болмақ. Соған барлық облыс көлеміндегі аудандардың хатшылары мен председателдерін және үлкен өндірістердің директорларын, партия ұйым бастықтарын шақыртады.

Үшінші оқиға

Арада он шақты күн өткен. Баскент қаласының көктем жылы күнінің гүлдеген көрінісі. Совет көшесінде, Шмидт көшесі бойында қала бақшасы мен Пионер паркін ақырын, жаяу кезіп әңгімелесіп жүрген Жәкең мен Әсия әйел халі туралы сын ойлар айтысады. Әсия өз андауы бойынша бір оқиғаны баян етеді. Биылғы қыста жақсы бір қойшы жас жігіт әйелінен айрылған. Әуелі осы облыстың белгілі бір қаласында тұратын оқыған адамдар жақыны болады. Бірақ өзінің әке-шешесі бар. Қойшы жас Саматтан сый күтеді. Дәметкенін анық айтады. Қызды тәуір көрген табысы жақсы қойшы он мың сом бермек болады. Үйленіседі. Қойшы бес мыңды береді. Қалғанына той жасап, үй ішін безендіріп, ақшасын тауысып алады. Біраз уақыт өтеді. Қайны ақша дәметіп жүреді. Келіншегі босанып, кішкене қыз табады. Кейін қайын жұрты Саматқа ашуланады. Қызды қалаға шақыртады. Оқыған адамдар қолында қыз тұрып қалады. Қойшыға әйелін қайырмайды.

Келіншек жақындарының азғыруына ереді. Қойшы неше рет келсе, бармай қояды. Киіз үйдегі қысқы тұрмысты қатты сылтау етеді. “Ол өмір емес, қасқырдың іні. Бала жуынбайды. Өзінде тазалық жоқ. Үй суық, отын және жоқ!” Қысқасы сылтауларының бәрі өзінше орынды. Қалада өскен, отырықшы жайда мекені болған және оқып өскен жас әйел шынында қойшының ауыр тірлігіне шыдай алмайды, көне алмайды. Бала және сылтауы болады.

Қаладағы оқыған туыскандары оқытушылар, партия мүшелері, ері-әйелі екеуі де бұл келіншекті жақтайды. Оның сыртында әкенің қалыңмал алып болмаған, уәделі ақшаны алмаған өкпесі және бар. Ақыры қойшы бірнеше ай әрі

отарды сақтайды, әрі жалғыз әйелсіз өмір кешеді. Шыдамай қайта барады. Келіншегін тәуір көреді. Сөйлеседі. Бірақ келіншек ермейді. Оқыған адамдар, үлкендер “зорлық ете алмаймыз” дейді.

Содан кейін бір жасар қызын қойшы құшағына алып, өзімен ертіп кетеді. Сол қойшы Әсияға арыз еткен. Осындай кейде екі әйелмен тұру мысалдары да болған. Онда сылтау соғыстан кейінгі халдер болады. Майданда өлген іні-ағаның балаларына ие, көмек жасау үшін, пана болу үшін, қаңғыртып жібермеу үшін алдық дейтін екі әйел алудың сылтауы болады. Мұндайлар бірен-саран болса да, қазір қартайып, кейбіреулері өліп, енді сиреген.

Айсұлу қайғысы облыс көлемінде әйел халіне ерекше көңіл аударудың үлкен міндет екенін аңғартады. Жәкең мен Әсия екеуі де қазіргі жаңа қоғам жөнінде жауапты түрде терең ойланатын азаматтар екенін аңғартады. Мұның екеуі де обкомның бюросын тосып қалған. Енді біразда жіберген комиссия қайтады. Ол Әсия естіген халдер мен Таңаттың арызында баяндалған жайларды түгел анықтап келеді.

Бюро болады. Әңгіме үлкені мал жұтатқан Ұзақ пен Ноян ауданы жөнінде. Бұл жай көп созылып айтылмайды. Ол аудандар кателіктерін, келтірген залалдарын бюрода Әлім баяндайды. Үлкен сөзді Карпов өзі сөйлейді. Шопандар халінің қиыншылығын мал жайынан артық түршігіп айтады. Бұл облыс қызметкерлерінің бүгінге шейін көп басшы адамдар аузынан естімеген сөзі. Карповтың зор азаматтық, лениншілдік сыпаты адам қамы жөнінде анық көрінеді. Ол Қазақстанда қойылатын ең үлкен ескерткіш бүгінгі шопанға қойылу ғана лайық. Бұлардың өміріндей біздің аз ескеріп жүрген және ең ауыр бейнетті, ең кесел қиыншылықты және ең ұзақ еңбекті ерлік жоқ. Қой үшін алысу, адам үшін алысудан бастау керек дейді. Және Мойынқұмдай құмды, Қаратау, Алатаудай тауды иемдене білу керек. Құм малды асырайды, соның үшін құмның өзін де асырау керек. Ұзаққа баянды байлық жасау үшін, Қазақстанда мал мәселесі мәңгі дұрыс орнықты шешілу үшін үш шарт бар. Ең әуелі су, құмнан су шығару. Екінші, жол. Нендей қымбатқа түссе де, қысы-жазы машиналар үздіксіз, іркусіз жүретін жолдар керек. Үшінші, малға, адамға үй-жай керек. Тұрақты үй-жай керек. Жалғыз

ғана киіз үй жетеді, киіз үй қажет, соны беріндер деушілер мал қамын шындап ойлаушылар емес. Ол артта қалған көне күйді жақтаушылар. Ондайлардың тіліне шоқ түссін! – деп ызалана сөйлейді.

Бұл жайды өзі Алматыда, Орталық партия Комитетінде тыннан, молынан қаралатын мәселе етіп қоюды өз міндетіне алады. Обком соған өкілдік тапсыруын өтінеді. Ал биылғы жылға келгенде, Әлімнің айтқандары дұрыс. Ұзақ ауданының секретары Есдәулетов көп мал өлтіргені үшін, бейқамдығы үшін және обкомға ұдайы ұшқары деректер бергені үшін орнынан алынады.

Ноян ауданының екі басшысы Қасымов пен Жарасов жаман еңбек істеген жоқ. Бірақ олар еңбекті мал жұттай бастағанда бастады. Қалайда малды жұтатып алды. Сондықтан екеуіне де қатты сөгіс жарияланады.

Осы жиылыс соңында сол кеңейтілген бюрода жиналған секретарьлардың, басшылардың бәріне де окшау көрінген тың мәселені Карпов өзі күн тәртібіне қояды. Ол Арманның өлімі. Осы жөнде Алмасбек Жайлыбеков баяндама жасайды. Комиссия деректерін айтады. Осы жиылысқа әдейі қатысқан Әсия аудан қызметкерлерін әшкерелейтін жайларды қосады. Алмасбек аудан секретарын, прокурорын, судьясын, Әбілмәжінді, Бейсенді атап тұрып айыптаған еді.

Әсия соның бәріне іштей нақтылы өмірлік дәл және психологиялық шірік тамырларды ашады. Ескінің қалдық санасы түстікте әйел мәселесінде ауыр дертті күйде арылмай жүргендерін өзі аралап қайтқан аудандар халінен баяндайды.

Айсұлу мен Нұрбүбінің халін аналық, бауырлық трагедиясы деп атайды. Аудан хатшысы Еңбек Ері кібірттік сөйлеп, әлсіз сұйық жауап береді. Бұл жөнде де Карпов үлкен терең міндеттер атайды.

Түстікте әйел правосын нығайту үшін шаралар айтады. Балалар бақшасы, әйелдер босанатын үй, бір жақтан, істелетін үлкен шаралар дейді. Екінші, әйелдердің көпшілігін еңбекте теңелдіру керек. Бір жағынан оқуға, жоғарғы оқуға көп тартылсын дейді. Жетіжылдықты бітіріп, тоқтап қалатын қыздар себептерін райкомдар айрықша андайтын болсын. Жоғарғы оқуға қазақ қыздарын, мамандық оқуға шала сауатты аналарды жіберу керек дейді. Колхоздағы жас

әйелдер, қыздар арасында механизацияны меңгеруді зор үгіт ету керек. Сол үшін айрықша істер істелсін дейді.

Тұрмыста аналық әрекеттерде мәдениет күшейтілсін. Сол жөнде әйелдердің облыстық жиналысы өтсін. Әйел правосы үшін обком айрықша жауапты шаралар атаулыны өз міндетіне алсын дейді.

Үзіліс уақытында Арманның мәселесі жөнінде ол қысқа, қатал, ар билігіндей үкім айтқан. Бар күшін, зілін ауданның хатшысына, партия басшылығына қадап тұрып, аса қатты салмақпен айыптап тұрып, басқа соққандай батырып айтқан.

Үзіліс болады. Қулуарда мәжіліске қатысқандар әңгімелері жүреді. Бір-бір ауыз сөздерде “не болар екен” десіп сөйлескенде, кейбіреулер: “Ештеңе етпейді. Осымен қоя береді. Осы жетеді. Өтіп кетеді”, – деп хатшыны жақтай сөйлеушілер болады.

Кейін бюро байлау жасайды. Секретарьға қатты қатал сөгіс беріледі. Прокурор, сот, Бейсен тегіс партиядан шығарылады. Істері тергеуге беріледі. Сағит қылмысы қайта қаралатын болады.

Әсия, Жәкең Карповпен қала сыртына шығып, біраз жүріп сейіл етіп қайтысады. Романның басындағы тәрізді сеніскен, ойлы терең адамдардың жай мәселеде сыр ашып сөйлескен үлкен мәнді, өнерлі, ойлы әңгімелері болады. Бұл сөздер, кездер Баскент айналасындағы сай мен тау, тоғайлы бау, әсем гүлдер, хош иісті жабайы шөптер өскен жолдар бойында табиғат көркімен аралас баяндалып отырады.

Төртінші оқиға

Алматыда Үкімет үйінде, биік кеңсенің мәжіліс залында жауапты он-он бес қана адам арасында үлкен мәнді мәжіліс жүріп жатыр. Сонда Нил Петрович Карпов сөз алады. Мәселе мал шаруасының жайы. Оқушымен бірге Карпов өзі өткен қыста Ұзақ пен Ноянда көріп өткен жайды айтады. Бұл өзгеше бір ойлы, сыншы, қатал түрде батыл айтқан өзара сын сөзі. Бұл сөздің осы мәжіліске бұрын айтылып көрмеген ауыр шындығы, мүлде тын, соны бір мәні болатын.

Карпов бірінші рет осы үлкен биік кеңседе мал әңгімесі адамға байланысты, малды айтудан бұрын ең алдымен шо-

панды айту керек деп тұрып, өз көзі көрген шопан күйлерін санайды. Он жеті күн бел шешпеген. Он күн бойында күні-түні баспанасыз жүрген, аязды боранда ыға жүріп, малын тастамаған кәріні де, жасты да айтады. Екі жұмадай ыстық ішпеген, қатып қалған таба нан сексеуіл кеміргендей талшығы болып, ішер сусыны қара суы да болмай, қоймен бірге қар асап, күн кешсе де, малды тастамаған. Қандай жауапты сана бастаған жандар. Сол қора-қора қойларды тастап кетсе, осы отырған біз не деп кінәлар едік, айыпты деп айта алар ма едік? Солар сол еңбек ерлігін, азаматтық санасын біздің үгітімізбен істеді ме? Жоқ, тек қана советтік азамат арымен, қажырымен, табандылығымен ғана атқарып шықты.

Әсіресе сол сұмдық суық, шарасыз дауыл боран астында жүргенде совет малын тастап кеткен, дезертирлік жасаған бірде-бір шопан болмаған. Ал, міне, жаз шықты, жарым жыл өтті. Сондағы бейнет кешкен сан шопанның біреуінен бір ауыз қиындығын айтқан наразылығын жеткізген жалғыз сөз, жарым арыз болды ма!

Ендеше, сол болмағанына сүйеніп, өздігімізбен ойламай, қысылмай, сол жандар үшін қиналмай жүре бермекпіз бе? Қашанға шейін жүре бермекпіз? Ал өздері далада жүрген күйінде үйлері не күйде, семьялары не халде? Тіпті баспанасыз болған киіз үйлері көшіп көптеген өз ауданында отырған, өз совхозы “Көнекенттің” жылдағы үйреншікті қонысында, құдығында киіз үйін пана қып отырған аман деген шопандардың жаман күйі және қандай түршіктіерлік. Күнде де, түнде де шешіне алмай, інге кіргендей, шеше тонының астына кіріп, екі-үш жасар, бес жасар балалар суық үйде дірдек қағады. Алты ай қыста жуынатын монша жоқ, жылы жағдай жоқ. Беттерде, бастарда жара бар, кірден болған. Ол – ол ма, сол суық үйде, сұм жағдайда босанып жатқан аналар не күйде еді. Босана алмай ісініп кеткен, шешінейін десе, суық тиеді, шешінбесе, бар киімі қысып терлеп кеткен. Ісініп, қабарып жатқан және өзі далада жүрген шопанның жалғыз ғана серігі – жары.

Тағы бір әйелдің мен өз көзіммен көрген күйі, бауырында жаңа ғана туған баласы жатыр. Ана қыбыр ете алмайды. Үй суық. Жас нәрестенің дымын құрғата алмай, бойымен, өз етімен ғана жылытып, түнде ғана қоймен қайтып

келетін күйеуін күндіз күрсіне түсіп қиналып күтіп жатыр. Осының бәрі қашан боп отыр? Сондықтан да үй, үй, үй, қойшының басына, оның үй ішінің басына құмда да, далада да, тау бөктерінде де, тіпті, жазғы жайлауында, жазғы жауын астында, бұршақ астында, қатты қара жел сағаттарында жаурамасы үшін, ыстық ас істерлік болымсыз мүмкіндігі үзілмес үшін жылы, орнықты үй болу керек. Қойға да бар жерде, әсіресе көктемгі қоздар шақта түн баласында түгел сыйып ұдайы жататын қора, қора, қора керек.

Міне, сол жағдайға адам мен малды қатар қойсақ, біз жұт деген масқарадан құтыламыз. Жол, су, қора-жай, жол болғанда қысы-жазы үзілмейтін берік мәдениетті жол. Тракторды керек етпейтін машиналар бар, азық-жүгімен үнемі үздіксіз тауынан асып, даласын басып, құмдағы малға керегін тасып, қажет күнде деректі сағатта барды даяр қып отыратын жол-жағдай керек. Сонда жұт болмақ түгіл, жеңіледі, жеңілмек түгіл, ұмытылады. Ал осы шаралардың бәрін, ең басын мал басындағы адам жөніндегі шарадан бастау шарт дейді. Осы жиын тарихтық қаулы алады. Сол қаулыда әр жерлерде қоралар салынып, шопан үйлері жасалу, дәрігерлік пункт, монша, мәдениет ошағы, көп жерлерде электр, радио, газет, журнал қатынасы үзілмей тұру шаралары тегіс аталады.

Биылғы өткен жұттың үлкен бір саналы, жауапты арлы ойдан туған жігерлі байлауы осы еді.

Бесінші оқиға

Облыс нұсқауы бойынша Ноян, Ұзақ аудандарында мал шаруасы жөнінде үлкен шаралар басталады. Көп жерлерде мал қоралар салынып, тұрақты орталық базалар іргесі қаланады. Әрбір базада мал қора, жем қоры болумен қатар, шопандар үйлері, монша, медпункт, радиолану, телефондану, лавкалар, почта, мектеп сол жерлерде пішен, комбикорм алдын ала мольнан төгілген болады. Адам үшін үн, қант, керосин, тағы сондай толып жатқан қажет заттар мол апарылады. Жақын жерлерде босану үйі ескерілмек.

Карпов осы базаларға ерекше көңіл бөліп, күш салады. Құдықтар қазғызу қамдарына көп қаражат құрастырып алу

әрекетін жасайды. Ақша жетпей тұрса да, бір жарым миллион сомды совхоз министрлігінен, облыс бюджетінен өз жауаптылығымен құрастырып шығарады. Мал санын өсіруді жаңа совхоздар жасау арқылы бір Ұзақ ауданының өзінде жетіжылдық бойынша бір миллионға жеткізуді өздеріне шарт етеді. Сонымен қатар жылқыны өсіруді, қалың табын қос-қос жылқылар басын өсіру шарт дейді. Ол құмда әлі заманы кетпеген төлеуі жоқ көліктің күштісі, әрі халықтың жазғы қымыз, қысқы еті — жылқы етін ет комбинатында жақсылап пайдалануды, қазыны халықтың асы етуді, жаз күнінде қымызды Кентау сияқты өндіріс қалаларына дейін және бар шопандардың өздеріне мол жетерлік ас етуді шарт кып қояды.

Сонымен, қысты күнгі Ноян, Ұзақ аудандарының қырылған қойларының сүйегі жатқан жерлердің, өлкелердің бәрінде қазір жаз бойы, күзге дейін базалар салудың әрекеті жүріп жатады. Халық науқаны есепті болады. Кей жерлерде комсомолдар ауысып келіп, жұмыстарға көмектеседі. Көп жерде жергілікті заттар құрылысқа пайдаланылады. Тас коралар, құйған кірпіш құм ішінде сексеуілге шейін керекке жаратылады.

Карповтың үлкен бір мақсаты құмды суландыру, бар жерлерде құдықтар қазу программасын жасауға ауысады. Сол су болған жердің бәрінде ол жүгері ектіруге көпшілікті үгіттейді. Ағаш орнатуды облыстың өзіндегі Шәуілдір сияқты аудандағы Тұрлыбек Өмірзақов сияқты шопанның ағаш еккен тәжірибесін пайдаланады. Ол далада өзіне үш бөлмелі үй салған, ағаш еккен. Сондай әр жердегі үлгілі шопандарды мысалға атап, Карпов әсіресе жаңалық ретінде ағаш егу, жүгері егу, шопандарға арнап үй салу жайларын қолға мықтап алғызады.

Осы күндерде жанағы істермен қатар мал баққан аудандарда қазақ әйелінің халдері қиындығын көп ойлайды. Сөйтіп, бұл жөндегі шаралар бірнеше сала болып істеледі. Әуелі бес жүз әйел облыс аудандарынан Баскентке шақырылады. Әйелдер совещаниесі салтқа мәдениет кіргізу мақсатына арналады. Кеңесте Алмасбек баяндама жасайды. Карпов өзі сөйлейді. Осы жиылысқа келген Сағадат сөйлейді. Ол жиылыс соңында Баскентте оқуға түседі. Осы

шақта ауданнан келген Медет келіп, оған Әлім көмектесіп, ВУЗ-ға түсіреді.

Медет пен Сағадаттың Баскентте бақшада ұшырасқан кеші әңгімеленеді. Әйелдер жөніндегі үлкен шара – облыс көлемінде балалар бақшаларын жасау.

Карповтың әрекеті бойынша аз уақыттың ішінде жиырма колхоз кеңсесі балалар бақшасына беріледі. Облыс бойынша балалар бақшасын ашудың тәжірибесін тарату үшін Ленгер, Георгиевка, Кентау сияқты аудандардағы жақсы бала бақшасының басқарушылары қазақ колхоздарын аралап жүреді. Ұйыстыру ісіне қатысады. Кей колхоз бастықтары мен тәуір кеңсесі бар ауылсовет бастықтары мен Алмасбек, Әлім, Карпов сияқты кісілер өздері сөйлесіп, үйлерін алып беріседі. Және бір үлкен шара 300 қызды шақырған мәжіліс болып, сонда Алмасбек, Оспанов, Демин, Әкішев сияқты облыстық газет қызметкерлері, Кәдірбеков сияқты институт директорлары, облыстағы мәдениет бөлімін басқаратын Жексенбаева сияқты адамдар аудандарда жүріп, жаңағы 300 қызды бас қосқан кеңесін әзірлейді. Бұл қыздар ауыл шаруасындағы техниканы үйренуге байлау жасайды.

Бүкіл облыс қыздарына үндеу қабылдайды. Ауыл шаруасындағы механизацияны өз қолдарына алу шарасын істейді. Енді біразда 30 қыз комбайнер курстарын бітірген болады. Бұлар қатарынан және де мақта теру машинасын баураған қыздар топтары бөлінеді. Солар өз ортасына Тұрсынай Ахунованы шақырады. Олардың ұшырасулары қазақ қыздарының осы аудандар көлемінде азаматтық бағытты санаға басқанын аңғартады. Бұл іс те Карповтың қазақ әйелі жөніндегі програмдық өнімді мақсатының бір саласы болады.

Және де осы істермен қатар бір үлкен шара – жақын аудандардан біраз оқып, ауылда қалып қойған көп қазақ қыздарын қалаға алғызып, жатақханаларда тұрғызады. Баскенттегі тоқыма өндірісі, химфарм завод, пресс-автомат, май комбинаты сияқты өндірістеріне болашақта маман етіп әзірлеу тәрбиесі әрекеті жүріп жатты.

**"Өскен өркен"
романына
қатысты
жинаған
қеректері**

“ҮМІТ ҚЫЗДЫҢ ӨЛІМІ ТУРАЛЫ” ПОЭМАНЫҢ КЕЙБІР ДЕРЕКТЕРІ

Сарысудың аяғын, Бетпақтың құмын жайлаған Жағалбайлыда Бектұрған деген кісі болған. Әйелі Ұлтуған. 1901 жылы Ұлтуған әйел-бала табады, соның атын Үміт қойсады. Бектұған кедей, жалшылықпен күнелтеді. Үміт он төрт жасқа келгенде жұрт аузында сүйегі таза, сұлу жас, талдырмаш боп жақсы қыз деп атала бастайды. Әсіресе сұңғақ бойлы, сырт сымбаты көрікті, көрнекті болған. Енді қызды сұрай бастаған жұрт көбейеді.

Сол шақта Бабатаның саудагері, жасы 55-ке келген, катыны өліп, бойдақ жүрген Райымбек дейтін адам осы елге келеді. Үмітті сырттан сұрастырып, аты-затына қанық болып, бір күні көре келеді.

Бектұрғанның үйіне қонаға келіп, өзінің жөн-жосығын айтады. Осы ауылға пұлын әкеліп сатқызады. Әке-шеше Үмітке арнап көйлектік пұл жыртқызады. Үміт саудагердің өзіне оқталған көзінен қысылып, сыртқа шығып кетеді. Көйлектік пұлды саудагер Бектұрғанға тегін береді. Райымбек сол күні осы үйде қонып, кешкі жөн-жосық сұрасқанда өзінің жайын баяндайды.

Руы – таудағы Сұлгетай. Әкесі – Жүніс. “Жасым отызда, бұрын үйленген емеспін” дейді.

Ұлтуған күйеуіне сыбырлап: “Бұл біздің баланы көре келген екен” дейді. Айтқандай, Райымбек өз тілегін айтады. Әке-шеше қызбен ақылдаспақ болады. Ақыры қызынан жөнді жауап сұрамай-ақ, Бектұрған саудагермен қалыңмал жайын сөйлеседі. Саудагердің қолындағы кездемесі 590 кез екен, соны бермек және төсек-орын, жасау-жабдығын өзі әкелмек.

Бектұрған осыған көнді. Матаның төрт кезін бір қойға балағанда 140 қойдың құны десті. Қыз бұл жайды сезініп күйінеді, жылайды. Ұлтуған қызының көз жасын қимайды. Бірақ Бектұрған көнбейді. Ауылдас ағайыннан Ержан мен Ғали деген екі кісі келіп, бұл құдалықты бекітеді. Райымбектің атын Ержан мінеді. Осыдан күйеу Бектұрғанды қасына ертіп, Бабатаға жүреді. Арада төрт қонып, бесінші қонақта Бабатаға жетеді. Бектұрған онда үш күн қонақ болады. Алғашқы алғаны киіт екен, енді ол түйе, ат, қаптап жүгері алады. Қысқасы, қырық жетінің малын алды деседі. Араға бес қонып, алтыншы күні үйіне жетеді.

Райымбек қасына Боранбай деген жігітті ертіп, тезден-ақ қайындайды. Күйеушілеп келіп, Үмітті бар наразылығына қарамай, жеңгелері Райымбектің қойнына салады. Үміт ырза еместігін айтып зар шегеді. Бірақ жұрт той-асырын жасап, ақыры Үмітті елі ұзатады. Ұлтуған зар-зар жылап қала береді.

Келінді әкелген соң осы елдің атақты биі Әбдірақман Бабата мешітінің молдасына неке қиғызады. Райымбек Үмітті алысымен қызғаншақ кәрі күйеу боп күндіз-түн андиды. Үмітке жала жауып, кінәлау көбейеді. Ақыры сабай бастайды. Үміттің көрген күні үзілмес сорға айналады. Сөйтіп жүріп бірақ екіқабат болады. Ұл табады. Баланың атын Естай қояды. Бес-алты жыл өмір өтеді. Үмітке әлі де жарық күн тумайды. Басынан таяқ арылмайды. Соған жас жігіт Боранбайдың жаны ашиды. Ол Райымбекке қатаң сөйлеп, “Үмітке қасың бар ма?” дейді.

“Әке-шешесіне не деп уәде беріп ең? Жас жанды бөтен елге алып келіп, осынша қорлағаның қалай?” – дейді.

Райымбек бұдан сезіктенеді де, Боранбай Үміттің ашынасы деп ойлайды. Ызамен Боранбайға ұмтылып, таяқпен ұрып басын жарады. Боранбай үндемей кете барады. Бірақ түнде ел жатқан соң Райымбектің үйіне келсе, ол далада жатыр екен. Соны кетпенмен бастан шауып өлтіріп кетеді. Үміт таңертең шалды көріп, жылап-дауыстап шошынған күйде жұртты шақырады.

Өтеш, Мұрат дейтін Райымбектің ағайындары Үмітке жала жабады. “Сен бұзылып жүргенсің. Бұл пәледен

кұтылмайсың, өлтірген сенсің!” – деп қол-аяғын кісендеп, бір қараңғы түнекке байлап қояды.

Бабата еліне хабар тарайды. Ел-жұрт жиылады. Онаша қамауда жатқан Үмітке Боранбай келіп: “Күйеуіңді өлтірген менмін. Тергеуші жұртқа өлтірген мен деп, мені көрсет” дейді. “Өз жаныңды азапқа салып қыстама!” дейді.

Үміт: “Менің көрген күнім құрсын, тірлік маған керек емес. Өлтірсе де ырзамын. Сен өз жөніне жүре бер” дейді.

Сейітбай, Молдабек дейтін екі жендет Үмітті сүйреп алып шығысады. Әбдірақман би молдамен бірігіп өкім айтады. Шарифат бойынша барлық жұрт таспен атып өлтірсін дейді. Кішкене бала Естай анасына жүгіріп келгенде, Сейітбай оны жолатпайды. Үміт зарлап, баласына жылап өзінің зарын айтады. Ана мен баланы екі жақта зар жылатып, Сейітбай мен Молдабек Үмітті жетелеп базарды екі мәртебе айналады. Жұртқа таспен ұрғызады. Төрт жерден басы жарылған Үміт есінен танып жығылып, бір сағаттай тіл қатпай жатады. Қалың ел бір жазадан қалды деп сөйлегенде, енді есі жана кірген Үмітке күйеуіңді өлтірген кім, соны айт дейді.

Сонда Боранбай айғай салады: “Шалды өлтірген – мен, әйел – ақ”, – дейді.

Жұрт Боранбайды ортаға алады. Оған қамшымен қырық мәртебе дүре соғады. Сонда Үміт: “Оны қинамандар, кінә менде, бәрін істеген өзіммін, – дейді. Сонда ишан тағы өкім шығарады. “Әйелді өлтіру керек, шалды шапқан кетпенменен шауып өлтіру керек” дейді. Оны шалдың мұрагері өлтіреді деп, Сейітбай мен Молдабек “шалдың інісі – мұрагері бізбіз” деп шығады. Шалды шапқан кетпенді тапқызып алып, Әбдірақман би соны екі жендеттің қолына беріп, көпшіліктен аулақ апарып өздерін жайла дейді.

Естай және де жан ұшырып жылайды. Әйел зорға мойнын бұрып зармен қоштасады. Сейітбай баланы ұрып, қуып жібереді. Әйелді Қарауылтөбеге алып келіседі.

Үміт “мені өлтірмей қоя беріңдер” деп соңғы тілек айтады. Бұл жерді көрмей, жұрт көзіне ілінбей қаңғып кетейін дейді. Сейітбай: “залымның сөзін тыңдама” деп, сол арада Үмітті кетпенмен шауып өлтіреді. Жаны шығып

болмай үстіндегі киімін алып, топырақпен көміп кете барысады.

Бұл әңгімені 1933 жылы Оңтүстік Қазақстан, Шаян ауданынан жиған – Жұмабеков Отызбай. Қазір де Шымкент драма театрының артисі дейді. “Үміт қыздың өлімі” деген өленді Кентау қаласында тұратын, жасы алпыстан асқан Дәнібек дейтін қариядан жазып алдым дейді.

**Ғылыми
түсініктемелер**

“Өскен өркен”

“Өскен өркен” – Мұхтар Әуезовтің аяқталмай қалған соңғы шығармасы. Оның бірінші тарауы “Жұлдыз” журналында (1962. № 3. 4–41-бб.) жарияланды. Осыдан кейін Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан шыққан жеке кітап негізінде (1962. 244 б.) А. Пантилев орыс тіліне аударды (Дружба народов. 1965. №1). Ол 1966 жылы “Молодая гвардия” баспасында жеке кітап болып басылды. Он екі томдық (Алматы: Жазушы. 1967. 3-т. 101–357-бб.) және жиырма томдық шығармалар (Алматы: Жазушы. 1980. 107–379-бб.) жинақтарына енді. Бұлардың қатарында және бірнеше шет тілдеріне де аударылды.

Жаңа заман адамының бейнесін жасауды “Абай жолын” жаза жүріп те ойластырумен болды. Бүгінгі адам бейнесін толыққанды етіп көрсетсем деген ниеттен ол соңғы жылдары арыла алмай жүрген-ді. Бұл ойы 1949 жылдың 29 сәуірінде “Социалистік Қазақстан” газетінің бетіндегі “Еңбегім ұлы Отанымдікі” деген мақаласынан да байқалады. 1954 жылы баспасөзге берген сұхбаттарында “әзіргі мөлшерім бойынша Азамат соғысы кездерінен бастап дәл осы биылғы, үстіміздегі жылдарға дейінгі тарихтық дәуренді төрт кітап етіп жазбақ ниет бар” десе, 1957 жылы “Культура и жизнь” журналында, феодалдық көшпелі дәуірдің ортасынан бүгінгі заманға бір-ақ секіру қиындығы белгілі бір тоқтамға тұрақтатқанын айтады. Сөйтіп, алғашқы екі кітабына белгілі эпопеясын жатқызып, қалғандарын мынадай етіп жоспарлады: үшінші кітабында Октябрь революциясына дейінгі дәуірді, төртінші кітабында Азамат соғысын, бесіншіде – алғашқы бесжылдықтар дәуірін, алтыншыда – Ұлы Отан соғысы жылдарын, одан кейінгі кезенді жетінші кітапта қамтымақ болды. Осындай аса аумақты жоба-жоспардың жол-жөнін үнемі ойлаумен, ойластырумен келіп, бұл шығармалар сериясын басынан емес, аяғынан бастағанды жөн санады.

Соңғы кітап деп отырғанының өзі аса аумақты болып жоспарланды, сондықтан осында көрінбек, суреттелмек өмір құбылыстарының барлығын алдымен көзбен көріп, жанмен сезініп, әрбір бұрылыс, қалтарыстарына дейін қанығып алмақ болды. “Романның бірінші бөлімі аяқталып келеді, бұл жетіжылдықтың алғашқы екі жылын қамтиды, екінші бөлім үшінші жылын, үшінші

бөлім төртінші жылын, ал соңғы бөлім жетіжылдықтың соңғы жылдарына арналуға тиіс”, – деп жазды ол “Қазіргі роман және оның геройы” атты мақаласында. Бұл ойын 1961 жылдың мамырында айтты, бірақ бұл оның соңғы сөзі болып қалды.

Оңтүстік өңірінің қалың қатпарлы, күрделі тарихы, көршілес елдермен қарым-қатынас, алыс-берісінің молдығы, әдеби, мәдени, діни әдет-ғұрып, ұғым-нанымдары тамырластығының тереңдігі шығарма құнын арттырмаса, кемшін соқтырмайтынын білді, бұл оны нық сенімге жетеледі. Осыларды ойына, жан-дүниесіне сіңіру үшін ежелден үйреншіктісіне айналып кеткен машығын мұнда да қолданды. “Қазіргі роман және оның геройы”, “Об эпосе семилетки” атты мақалалары мен “Оңтүстік сапарынан” очеркі және “Дос – Беделдос” пьесасы үлкен шығармаға енудің барлауы сияқты болды. Деректер жинау әрекеттері де осындай әдіс-тәсілдерін еске салады.

Оңтүстік Қазақстан өңірінде 1959–1961 жылдар аралығында төрт рет болды. Сонда кімдермен кездесіп сұхбаттасса да, пікір-ой алысса да, ойында роман тұрды, алғашқы сапарының жай-жапсарын очеркінде баяндады, бұларды соңынан романының екінші тарауында кеңейтіп, көркемдеп жеткізбек болды. Қазағы басым өңірдің оңтүстігі мен солтүстігінде айтарлықтай айырмашылықтың барлығын көрді. Мұнда жаңа мен ескінің шекарасы тәрізді аңыз-әңгімелер де көп. Жігіт пен қыздың өлтірілуі жөніндегі “Қыз төккен аңызы”, “Үміт қыздың өлімі” туралы дастан мен Қарашаш, Едіге, Қамбар батырға қатысты аңыз-әңгімелер көкейіне көп қордалы ойлар ұялатты. Осылармен қатар жандүниеге көленке түсірерлік келеңсіздіктерді де көп естіді. Алғашқы сапары мен соңғы сапары аралығында елдің өткен-кеткен тарихынан хабары мол жаңдарды көп кездестірді, рулар мен жердің атауларын, өткен тарихын осылардың әңгімелеуінен көп естіді. Тынысы, құлашы кең шығарма болмаса, әрине, тар ауқымға сыйғызу қиынның қиыны болар еді. Бұлардың ешқандай қоспаны және ойдан-қырдан құрастыруды қажет етпейтініне көзі жетті.

“Жетісайда” деп аталатын жазбасында аудан орталығындағы дәрігерге қарала келген қызды көрген гидротехник жігіт алып қашпақ болады. Сонда қыз інісі араша түскенде, оны машинамен қағып, өлтіріп кетеді. Осының арты үлкен дауға айналып, ақыры жігіт ұзақ жылға сотталады. Осындағы қыз – Нәсіма Әбуова, жігіт – Жұмабек Рысбеков. Романда қызды Айсұлу, жігітті Сағит деп алды. Жұмабектің туыскандары ойдан шығарылған емес, сол ауданның басшысы қызметтеріндегі адамдар.

Алғашқы сапарында (1959 ж., қыркүйек-қазан) қаламгер Мырзашөлдің Қарой деген аулындағы колхозда (бүгіндері бұл жер Өзбекстандағы Гагарин қаласының орны) партком хатшысы болып істейтін Тұтқабай Тұрысбековтің үйіне аялдайды. Елді аралауда бірге жүрген облыс, аудан басшылығының өкілдері жазушыны

олай-бұлай бұрылуға мұршасын келтірмейді. Өйткені өздері алдын ала дайындап қойған орындарға түсіруге тырысады. Осыны сезген Тұтқабай: “Елге келген-кеткеніңізді жыр қылып айтатын біз боламыз” дегенде, оның уәжін жөн көрген қаламгер келісімін береді. Онымен облыстық газеттің редакторы Әділбай Омаров, ақын Омарбай Малқаров, тілші Жакыпбек Құлбаев бірге ереді. Мұқан үй ішіндегі жасау мүліктерге көз ала отырып, төрдегі сандықтар үстіне жиылған жүк-жасаудың бітім-бітіс, ою-өрнектері қайта-қайта назарын аудара берген соң, Тұтқабайдан: “Келіннен келген жүк пе?” деп сұрайды. Сонда тіпті кейбіреулерін қолымен ұстап көріп, ұсақ-түйек бөлшектеріне дейін сұрастырады. Амалсыздан Айсұлу да өзімен бірге келген жасаудың мән-жайын түсіндіруге араласады. Осыларды қойын дәптеріне: “Айсұлудың атауы, жасауы: терме алаша, түйген шашақ, қыжым көрпе, масаты, барқыт коржын, қолдорба, боғжама, сәнді салбыраған шашақтар, боғжама таяқшалар, рақы жастық, жозы көрпе, айнақап, әбдіре сандық, жағылан – былғарыдан ойылған, жұқаяқ сандық – бәрі де оятын қаңылтырдан, жер жастық, аткөрпе құс мамықтың үстіне салады (538-бума, 54-б.)” деп түсіреді. Көп әңгімелесумен түннің ортасында ғана демалуға жатқан қонақтың киімдерін Айсұлу жуып, тазалап, үтіктеп қойыпты. Инабаттылығына, әдеп мінезіне мейлінше риза болған жазушы ертеңінде аттанып бара жатып: “Рақмет, шырағым, кітаптың ішінде жүреді атың” деп, өзінің ризашылығын білдіреді де, үйіне қонаққа шақырады. Бірақ олардың қонаққа емес, асыл жанның жаназасына баруларына тура келеді. Нәсиманы шығармада Айсұлуға өзгертуінің сыры осында жатыр.

Мұхаң жаңа қоғам, жаңа өмірдің астар ағымы, қилы-қилы мінез-бітімі кешегі көшпелі дәуірдің жаңа ұрпақтарының жаңа сипаттағы бейнелері арқылы жүзеге асады деп ойлады. Құлашы кең, ақыл-ой, идеясы бай, өмір салмағын өрге сүйрейтін жандар ол үшін “...биік интеллектінің адамы. Олар назар аудармайтын мәселе жоқ. Қазақ халқының өнері мен әдебиеті де, жас жұбайлардың жаратыс тұрмысы да оның жанын тебірентеді”. Осы кейіпкерлерін романға енгізгенде өз қалпында қалдырмай, аты-жөндерін өзгерткіреп алды. Сөйтіп, Захан Искандеров – Ақан Сұлтановка, Әлім Ерімбетов – Сәлім Бегімбетовке, Қаржаубек Жарқынбеков – Алмасбек Жайлыбековке, Нұртаза Ысмайылов – Мұрат Қасымовка, Манасов – Жарасовка, Әбентаев – Есентаевка, Қаспанбетов – Есдәулетовке, Тасанбаев – Мұхитовка, Қолдасбаев – Алмановка айналды. Бірақ кескін-келбет, бітім-болмыстарын суреттегенде өз қалпынан ауытқытпады.

Және де Оңтүстік Қазақстандағы жолдастар ретінде Виктор Иванович Макаров, Қайырғали Байғалиев, Григорий Николаевич Осадчий, Әшір Момынов, Яков Давыдович Печенюк, Хамит Жұмаділдаев, Айтқожа Жүсіпов, Луганов, Сәрсенбаев,

Сүлейменовтерді атады (564-бума, 20-б.). Бұлардың барлығы осы өлкені аралағалы бері жақын тартып кеткен адамдары, бәрімен де ежелден танып-білетін дос-жарлар секілді бауыр тартты. Осындай үйлестік, ынтымақтастық шығармасына қуаты мол серпін, мамыражай шуақтылық берді. Осылардың тұсына “бәрімен де сөйлестім” дегенді жазды.

Романды жазуға шындап кіріскені – тамыз айының отыз бірі. Сонда, пьесадағы секілді, алдымен шығарманың бас жағына болашақ кейіпкерлерінің аты-жөнін, қызметін, жасын, кәсібін, туыстық қатынастарын қысқаша түрде түсіріп алды:

“Нил Петрович Карпов – болашақ хатшы, 45 жастарда.

Жандос Асанович (Жәке) – 65 шамасындағы пенсиядағы қызметкер.

Әсия Әлімова – жас әйел, жауапты қызметкер.

Ілияс – студент, дәрігер.

Айсұлу – колхоздан келген сұлу қыз, оқушы.

Сағит – су ісі технигі.

Нұрбүбі – Айсұлудың шешесі.

Арман – Айсұлудың бауыры, 15-16 жаста.

Танат – қарт колхозшы, Айсұлудың ағайыны.

Әбілмәжін – Сағиттың ағасы, ауданда райпотребсоюз.

Әсел – оның әйелі.

Бейсен – СМУ.

Саматов Хасен – аудан прокуроры.

Бекбаев Әділ – аудан соты.

Көлбаев Мұхит – райком секретары.

Әбді Есенов – “Баскент” совхозының директоры.

Құндыз – әйелі.

Сыпатаев Ораз – оның ағасы.

Керімбек Жанаев – бөлім бастығы.

Асылбек інісі – зоотехник (Құндызды алмақ болған жігіт).

Әріп Есдәулетов – райком хатшысы.

Құрманов – райкомсомол.

Жарасов – Ноян ауданының райисполкомы.

Шәріпов Ескали – Ноян ауданының секретары” (362-бума, 1-б.).

Сонынан Шәріповті – Мұрат Қасымов, Алексейді – Нил деп өзгерткен. Кейіпкерлерді осылайша іріктеуде романның өзіндік құрылымдық ерекшеліктері мен көркемдік мүмкіншіліктерін кеңейту, жаңа сарынмен байыту жолдарын жан-жақты қарастыруы көрінеді. Бұл жерде жазушы тек алғы шеп, алғы іс-әрекетте жүретін адамдарын ғана теріп алып көрсетіп отыр. Бұл тізімде жоқ қаншама адамдардың кейіпкерге айналғаны оқу барысында анық аңғарылады.

Осылардың ішінде облыс басшылары Искандеров пен

Жаркынбеков, ауданнан Ысмайылов, Манасов, Сасбұкаев, облыстық газеттің редакторы Әділбек Омаров жазушының сұраған материалдарын, деректерін жіберіп тұрды. “Құрметті жас дос Әділ! Әнеугүнгі жіберген деректеріңе сонша зор ырза болдым! — дейді сұрағанын қолма-қол орындаған редакторға. — Енді мен сол өзің жіберген қағаздарды бірнеше дана қып көшіріп, обкомда Жаркынбековке, Шаянда Ысмайыловқа жібердім. Шаяннан дәл сондай деректерді мол етіп, нақтылы фактілерін көп етіп жазып жіберсін деп сұрап отырмын. Сен жіберген қағаздарды мысал етіп әдейі жібердім” (385-бума, 8—9-бб.). Жаркынбековтен Бегімбетовтің өмір жолына қатысты жекелеген деректерді анықтап беруін сұрағанда, 1961 жылдың 7 наурызында Сәлім жазушының үйіне әдейі келіп, қажетті дегендерінің бәрін де өз аузымен әңгімелеп береді.

Кейіпкер таңдауға келгенде, ауыл-аудандардағы қарапайым жандар арасынан да қажетті тұлғалардың көптеп кездесетінін көріп, жоғарыда аттары аталғандармен ғана шектеліп қалмады. Боранда қаншама күн адасып жүрсе де, адамдық қасиетінен, азаматтығынан танбаған шопан жігіттің ерлігі қалай суреттеймін десе де жарасады. Хемингуэйдің бүкіл әлем оқушысын таңырқатып, таңдандырған “Шал мен теңізі” сияқты, қай қияға салып көрсетсем десең де, жетіп артылады. Өмір ағымының деңгей-дәрежесінде болу көрінгеннің қолынан келе бермесі анық. Кейбіреулер жоспардың орындалуын ғана алғы кезекке шығарып, өмір иірімдерін қалтарыста қалдырады. Ал Мұхаң болса, нағыз тұлға орындаған жоспармен емес, алдымен адамдық, азаматтық бітіммен, ерекше мінез-құлықтармен көрінбегі керек деп қарады.

Қаламгер бас кейіпкерін облыстағы асынып кеткен күрделі түйіндердің арғы төркіні қайда жатқанын білсін, сезінсін, ұғынсын деген мақсатпен, ел адамдарымен бетпе-бет кездестіреді. Ол түйіннің әсіресе өндіріс орындары мен завод-фабрикаларда ерекше орын алғанын обком жиналысының протоколын үйіне алып кетіп танысқанда жақын сезінгендей болады. Завод басшысының теріс бағыты республиканың беделді газеттерінің беттерінде сыналса да, ешқандай нәтиже шықпаған. Бірлі-жарым ұлттық кадрлар болса бағығынша белгіге ғана ұстау, салмақсыз орындарға отырғызудан әрі аспаған. Қала басшысы мұндай халдің тек осындағы ғана емес, бар республика көлеміндегі ахуал екенін айтады. Жазушының бұларды шығармасында әр қырынан суреттеп жеткізумен ғана шектелмей, республика басшыларының алдына елеулі мәселе етіп қоюы бір-екі жылдың көлемінде ұлттық жұмысшылар құрамының қырық пайызға көтеріліп шыға келуіне септігін тигізеді.

Осындай шындықтарды актара ашып суреттеген тұстары роман жеке кітап болып басылғанда да, одан кейінгі жинақтарда да қамтылмай, қысқарып қалды. Оған кітапты дайындаушылардың мұндай жайттар өз уақытының талап-тілегіне қайшы келеді деген

көзқарасы себеп болған. Сонда: “Бұл жайдан басқа бар Карпов танысып келе жатқан деректерде тағы бір ұдайы көрініп отыратын бір жағдай бар” деген жолдардан бастап, “Осы күнде бірнеше жас инженерлер қазірдің өзінде кей цехтарда қара жұмысшыға жақын қызметте көптеп ұсталып келеді” (“Жазушы”, 1980. 7-т. 174-б.) дегенге дейінгі аралықтағы мәтіндер жіберуге болмайды деп, сызылып тасталған. Одан ары кейбір сөйлемдерге мына төмендегідей өзгерістер енгізілген: “Ал зауыттың тарихын алсақ, алғашқы жылдарында беріде, көп уақыттарға дейін мұнда жергілікті қызметкерлер, жұмысшылар проценті бүгінгіден әлдеқайда артық болған” — “Сондықтан да соңғы бес-алты жыл бойында осы заводта, бір цехта бірде-бір қазақтан шыққан, завод өсірген адам жоқ деген” (174–175-бб.); “Кейін ол мақала облыста, республика орталығында сөз болмас бұрын ең алдымен Москвада Орталық партия Комитетінің осы республика назарына ілінген” — “Заводтын бастауыш партия комитеті қатарында кейде екінші, кейде үшінші хатшы орнында жүрген маман да емес, заводтың өзінен шыққан жұмысшы да емес, қабырға газетінің редакторы сияқты шалағай жастардан тек белгіге, атауға ғана арнап қойған салмақсыз адамдар байқалады” (175–176-бб.); “Сидоркин заводтын өзіндегі жиналыстан бастап бюро мәжілісіне шейін түгел қатысқан бар жайды біледі” — “Сидоркин бұл жөнде өзі де талай рет бірнеше жиылыстарда қойылған сұрақтарға жауап беру жөнінде дәлелдерін сайлап алғандай болатын” (176–177-бб.); “Нил Петрович, бұл жайды жеке-жеке завод коллективі емес, бүкіл Баскент қаласы көлемінде ойласаңыз дәлірек түсінесіз” — “Ал қалада тұрған қазақ жергілікті халық аз болса завод-фабрика, барлық өндіріс орны жұмыскерді қайдан алмақ керек” (177-б.); “— Жолдас Сидоркин, сіз объективті жағдайды ресми түрде ғана айтып отырсыз” — “Алматыға барып ойланатын, ойланып барып қамдайтын жеңіл емес жайлар, — деп, сөніп қалған папиросын қайта тұтатып, орнынан тұрып, өз жауабының шындығына мейлінше сенген қалыпта, Карповқа түрегелген бойда, енді не дер екенсіз дегендей жүзбен қадала қарап қалды” (177–181-бб.). Бұларды жиырма томдық жинағында қалпына келтіргенмен, түсініктерінде оның мән-жайы туралы сөз болмады, бұл осылай елеусіз кете берсін дегенді ойлағандықтан туған жайт еді.

Жалпы, шығарманың алдын ала бес тарауға бөлінген жобасындағы көріністер мен роман өзегіне айналып үлгерген желілердің арасында көзге ұрарлықтай айырмашылық байқалмайды, тек көп тұстарының әлі де жазылмағаны, жазылды дегендерінің өзі пысықталып, жетер жеріне жетпегені аңғарылады.

Т. Әкім

“Роман аты – “Өскен өркен адамы” (әзіргі ат)”

М. Әуезов жазуға кіріспестен бұрын романының болашақтағы нобайының қалай болатындығын анықтап, нақтылап алды. Сондағы жобасы – “Бірінші тарау жоспары”, “Екінші тарау жоспары”, “Үшінші тарау”, “Төртінші тарау”, “Төртінші тараудың кейінгі бөлімдерінің жоспары”, “Бесінші тарау (қысқаша варианты)” дегендей болып белгіленді. Осының бесінші тарауы өз ішінде “Бірінші оқиға”, “Екінші оқиға”, “Үшінші оқиға”, “Төртінші оқиға”, “Бесінші оқиға” секілді тараушаларға бөлінді.

Енді осы жоспарындағы айтылғандардың көп тұстары жарым-жартылай жазылса, мүлде қозғаусыз қалғандары да кездеседі. Осылардың ішінде екінші тарауының кейінге ысырылу себебін автордың өзі де айта кеткен. Онда химфарм заводынан аса аумақты көлемдегі морфийдің ұрланғандығы, онымен байланысы бар қылмысты топтардың бір ұшығы алыс қиыр шығыс елдеріне жалғасатындығы да қамтылмақ екен. Соған карағанда, қаламгердің қылмыс дүниесіне де қалам тартпақ болғандығы аңдалады.

Сондағы жазылып үлгермегендеріне 1960 жылғы сапары кезінде қойын дәптеріне “Екі оқиға” деген атпен түскен әңгіменің екіншісі жатады. Бұның біріншісі едәуір жазылып, суреттеліп үлгерген Айсұлу трагедиясын қамтыса, екіншісіне қойшының басынан өткерген хикаяттары кіреді.

Шәуілдірдің бір қызына үйленген шопан алдын ала келісілген қалыңмалды той жасаймын деп жүріп түгел қайыра алмай қалған. Соны сылтау еткен қайын жұрты қыздарын қайтып қайырмай қояды. Келіншегің әкелемін деп барғанда өзіне де, бір жастан асқан қызына да суық тиіп ауырады. Әбден қиындық көріп, ызаланған жігіт ауданға, облысқа, одан да жоғарғы орындарға арызданады. Сонда орталықтан келген тексерушілер арызда айтылғандардың шындығына көздері жеткен соң, қыз туысканы – училище директорын да, типография бастығы болып істейтін оның әйелін де қызметтерінен алып, партиядан шығарады. Сонда қатыны өлген біреуге тиіп алған келіншегі сүймегеннен өзім кеттім, ешкім азғырған жоқ, ол мені ұрды, қинады деген сылтау айтады.

Әжептәуір дау тудырған осы шындықты да қаламгер романның қызықты, тартысты желісіне айналдырмаққа бекінді.

Роман арқауына тіленіп тұрғандай жағдайдың бірі – Медеу мен Сағадат қыздың арасындағы сүйіспендік жайы. Бұл жөніндегі әңгімені алғаш облыс басшыларының бірі Әлім Ерімбетовтен естіді. Ол малшылар тіршілігін білмек ниетімен Қоспанбетовті ертіп, алыс жайылымдарды аралайды. Күні бойғы суықтан қалжырап, тоңып келіп, “Құмкент” совхозының отгон орталығы Айгенеге кез келеді. Осында екі әйелі, жүйрік аты, тазысы бар аңшы тұрады екен, жайланып шай ішіп, жылынып алған соң әңгімеге кіріседі. Бірақ үйдегілердің әлденеге алаңдап, әлдекімді күтіп отырған сынайларын аңдайды. Олардың мазасыздана тосып отырғаны қыз екен. “Өзі мерген, 16-17-де, сұлу (тек көзінің ағы бар), шешесінде де ақ бар екен. Түнде қондық, гармон тұр. Кім тартады деп ем – қыз тартады деді. Қыз тартып, қосылып берді гармонға, Нартай-ша қосылады, ырғағы шебер. Неге оқымайды десем, жеті класты бітіріпті, орта мектеп жоқ, ауданға жібермеген. Интернет болмады, бір оқытып қайтарып алдық” дейді (562-бума, 17-б.).

Сонда қыз қонақтар құрметі деп гармонға, домбыраға қосылып ән де, жыр да айтқан. Әңгіме арасында, боранды күнде жүзден аса қойымен бірнеше күн адасып жүрсе де, Шәмші Қалдаяқовтың “Ақмаңдайлымын” шырқайтын Төлеген деген жігіт туралы да сөз болады. Кейін “Ең жас геройларымның бірі ең алғаш сүйгенде осы Кентауда сүйсін дер едім” деген сөздерді де осылармен байланыстырып айтады. Облыс басшыларының көмегімен жоғарғы оқу орнына түскен жас кейіпкерін сүйгенімен Баскенттің бақшасында да кездестіреді. Осы сияқты сүйіспендікті өзгеше бір сыпатта өрілдірмек болғаны Әбді мен Құндыз айналасындағы тартыстан да көрінеді. Құндызды біріншісінде Карповтың, екіншісінде Жарасовтың көзімен береді. “Қонырқай жүзді, көтеріңкі қырлы мұрынды, ұзын қолаң шашты, үлкен қара көзді, аса көрікті жас әйел” аудандағы жікшіліктің туындауына, аса аумақты мал шығынының орын алуына, үлкен шиеленісті оқиғалардың өрбуіне себепші екенін елестетеді.

Әлі де шығарма желісіне айналып үлгермеген үлкенді-кішілі шындықтар, екінші тараудағыдай болмаса да, басқа тараулардың барлығында да бар. Жоспардың соңында көрсетілетін көріністердің көпшілігі сол қозғаусыз күйінде қалды. Бұған облыс орталығында ауыл қыздарын жатақханаларға тұрғызып, тоқыма, химфарм, пресс-автомат, май комбинаты сияқты завод-фабриктерде істеу үшін мамандықтарды игертуде үлкенді-кішілі іс-шаралардың жүзеге асырылуы жатады. Соңғы тараудың соңғы бөлігінде алыс қыстауларда мал қораларының іргесі қаланып, шопандарға арналған тұрғын үйлер мен босану үйлері, мәдени орындар мен

мектептер, моншалар салынып, алыс жайылымдардағы мал басына жемшөптің мол қорлары дайындалғандығы көрініс береді. Осылармен қабат құдықтар қазылып, мал санын Қаратау атырабында үш миллионға жеткізу көзделгендігі, жылқы өсіріп, қымызды өндіріс орындарына үздіксіз жеткізіп тұруды Ұзақ ауданы міндетіне алғандығы сөз болады.

Бұлар мал шаруашылығы төңірегіндегі шаралар болса, ендігі бір әрекеттер – құмды суландырып, онда көкөніс өндіру, ағаш отырғызу істері еді. Жоспарда бұлардың да жүзеге асырылып жатқаны көрсетіледі. Жол, жол болғанда қысы-жазы азық жүгімен қиын қиялардан, бел-белестерден қиындықсыз асып, даласын, құмдарын басып, дүние-мүлікті үздіксіз жеткізіп отыруға шыдас беретін жол керектігі жөнінде сөз етеді. Сондықтан да негізгі түйінді осылардан бастатқанды жөн санайды. Бұлар жоспардағы жобаланған қалпынан әрі қарай өрісін таппай қалды. Өйткені оның жетер жеріне жетуіне, әрі қарай дамуына тағдыр мүмкіндік бермеді. Сол жобалар алғаш рет жиырма томдық шығармалар жинағының 7-томында (“Жазушы”, 1980. 432–470-бб.) басылды. Бұлар жазушының мұрағатындағы түпнұсқасымен салыстырылып, кейбір орфографиялық түзетулермен академиялық толық басылымға жіберілді.

Т. Әкім

“Үміт қыздың өлімі туралы” поэманың кейбір деректері”

Мұхтар Әуезов бұл қайғылы оқиғаны “Өскен өркен” романына деректер жинау мақсатымен Оңтүстік Қазақстан облысына 1959 жылы барған алғашқы сапары кезінде естиді. Сонда жолжазба дәптеріне: “23 күні біз Құмкенттен шығып, қырық бес шақырымдай жүріп, Мырзабай даласын басып, Қызылкөлді жағалап отырып, атақты Бабатаға келдік. Осында 21-жылы үлкен трагедия – “Үміт қыздың өлімі” (қолжазба қоры, 543-бума, 6-б.) дегенді жазыпты. Осы қайғылы оқиғаны жергілікті ақын дастанға да айналдырған екен. Келесі жылында осы дастанның қолжазбасын Шымкент драма театрының артисі Отызбеков Жұмабайдан алады (359-бума, 1–42 бб.). Ол қолжазбаның соңғы бетіне мынадай сөздер жазылған: “Жинаушының ескертпесі: “Үміт қыздың өлімі” деген шығарманы Кентау қаласында тұратын Дәнібек дейтін алпыстан асқан қария кісіден жазып алдым”. Жинаушы Отызбеков Жұмабай 1933 жылы Оңтүстік Қазақстан, Шаян ауданы, Төрткөл советі, Ленин атындағы колхозда туған. Қазірде Шымкент драма театрының артисі”.

“Сарысудың төмен аққан саласында,
Бетпақтың Қоңырқұмының арасында,
Ішінде Жағалбайлы болды бір қыз,
1901 жыл шамасында.

Сол қыздың сұрасаңыз аты Үміт,
Бектұрған күн өткізген кәсіп қылып.
От жағып бай үйінде ауқат еткен,
Ұлтуған қыз шешесі күнін көріп”, –

деп басталатын дастанда Сарысудың аяғын, Бетпақтың құмын жайлаған Жағалбайлыда Бектұрған деген кедей адамның әйелі Ұлтуған қыз бала тапқандығы, атын Үміт деп қойғандығы айтылады.

Үміт он төртке келгенде жұрт аузында сұлу қыз атала бастайды. Осыдан кейін жырда ел қыдырып жүрген Райымбек атты егде саудагердің көзі жас Үмітке түскендігі, қолындағы барымен қыз әкесін өзіне қаратып алғандығы, ауыл ақсақалдарының біріне ат мінгізіп, біріне шапан кигізіп, шеше қарсылығына қарамай, құдалықты бекіткені баяндалады.

Шешесінің:

“Әкең сорлы көнбеді,
Қояйық десем басында.
Ілдің мұндай қармаққа
Он беске келген жасында”, —

деп налығаннан басқа амалы қалмайды. Ел-жұртты жиып, той жасағаннан кейін оңаша қалған кездегі күйеуінің Үмітке алғашқы сөзі мынау болады:

“Үміт, сен мен барғанда ірге басып,
Сол күні не себептен кеттің қашып?
Сырынды енді менен жасырмай айт,
Кімге менен жастау болсаң ғашық”.

Сөйтіп, Райымбек саудагер жас келіншегіне: “Енді сен маған әйел болдың, ешқашан менен бөлініп бөлек жүрме, ізетті, өз жолыңмен бол, көрінгеннің бетіне қарап күлме, үй аралап қыдырып жүрме, әзілдеп көзің сүзбе, егер білінсе, шарифат жолымен талақ тастап, қоя берем” дегендей көптеген тыйымдар салады.

Осыдан кейінгі көрген жарық күнін қызғаншақ күйеу қараңғы түнге айналдырады. Қызғаныштың ақыры барып-барып өзінің қазасымен аяқталады. Болыс-би, ишан-пірлер бұған айыпты әйелі деп есептеп, оны өлім жазасына кеседі.

Сонда базарды екі айналдырып, көпшілікке тас атқылатып алып, одан арғысын Әбдіраман би, Молдабек, Сейітбай деген жендеттерге тапсырады.

“Түрегеп Үміт сол кезде,
Молдабекке бұрылды,
Қасында тұрған Сейітбай
Кетпенді ала жүгірді.
Айнала берген кезінде
Желкеден барып бір ұрды.
Екі мәрте шыңғырып,
Етпетінен жығылды...

Өкпесі соғып жатқанда,
Шешіп алды киімін,
Қорқыраған үні бір,
Қояды тартып жұлынын.
Топырақ үйді үстіне,
Көрсетіп азап қиынын,
Үміттің бітті өмірі,
Айтайын енді тынымын”.

Ел билеушілері мен дін иелерінің шарифат заңымен бүркемелеген жолсыз әрекеттері жағдайды осыншалықты ұшықтырып, кісі өліміне әкеледі.

Сырбай болыстың бұндай қатаң шешім шығаруының себебі: үш әйелінің кішісінің аузынан соңғы кездері “нелер кескінсіз сұм адамдар жылатып, зарлатып алған” деген сөздері өзіне қаратып жиі айтылған еді. Әйеліне деген ызасы осы Үміт тағдырының ауырлай түсуіне себеп болады. Ауыр жазаның кесімін шығарғанда әйелінің айтқандары есінде тұрады.

М. Әуезов “Өскен өркен” романында дастандағы шиеленісті ұлғайта түсу мақсатымен бірсыпыра өзгерістер енгізген. Мұнда Үмітті – Алуа, Райымбекті – Қанай, Әбдірақман болысты – Сырбай деп өзгертіп, дастанда жоқ Қоңқай сияқты адамды қосқан. Ишан, қалпелер өз есімдерімен аталған. Алуаны азғырып, дегеніне жетіп алып, өсек тарататын Қоңқай мен Сырбай болыстың кескін-келбеті мен іс-әрекеттеріне молырақ тоқталған.

Бұл дастанды шығармасына пайдаланарда, қаламгер оның қысқаша мазмұнын 1960 жылдың 3 қаңтарында қағазға түсірген (389-бума, 124–127-бб.). Өзгертулерін, толықтыруларын осыдан кейін жасаған. Жазушы шығармаларының елу томдығына алғаш рет ұсынылып отыр.

А. Пірімбетова

МАЗМҰНЫ

I. РОМАН	3
Өскен өркен.....	5
II. РОМАН ЖОСПАРЫ	281
Роман аты – “Өскен өркен адамы” (әзіргі ат)	283
III. “ӨСКЕН ӨРКЕН” РОМАНЫНА ҚАТЫСТЫ ЖИНАҒАН ДЕРЕКТЕРІ	331
“Үміт қыздың өлімі туралы” поэманың кейбір деректері.....	333
IV. ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР	337

